ALFÖLD ÉS NAGYVILÁG

TANULMÁNYOK
TÓTH JÓZSEFNEK

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDTUDOMÁNYI KUTATÓ KÖZPONT
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Budapest, 2000

ALFÖLD ÉS NAGYVILÁG

Szerkesztés: Dövényi Zoltán

A szerkesztésben közreműködött: Csapó Tamás

Számítógépes szövegszerkesztés: Csapkáné Laczkó Margit

Angol szöveg: Csajághy Nóra, Kárai Ferenc, Kovács János, Ritz István, Szukk Olivér, Tésits Róbert

Az angol szöveget ellenőrizte: Bassa László

Technikai munkatársak: Garainé Édler Eszter, Kaiser Miklósné, Poór István, Tárkányi Lászlóné

A tanulmányok tartalmáért a szerzők tartoznak felelősséggel

ISBN 963 7395 86 5

Nyomás: EXEON Bt.

Felelős kiadó: Schweitzer Ferenc

MTA Földrajztudományi Kutatóintézet

ALFÖLD ÉS NAGYVILÁG

Tanulmányok Tóth Józsefnek

Szerkesztette:
Dövényi Zoltán

Budapest, 2000

A kötet szerzői

BECSEI József	egyetemi tanár	(Szeged)
BELUSZKY Pál	tudományos tanácsadó	(Budapest)
BERÉNYI István	tudományos tanácsadó	(Budapest)
CSATÁRI Bálint	igazgató	(Kecskemét)
CSAPÓ Tamás	főiskolai tanár	(Szombathely)
DÖVÉNYI Zoltán	igazgatóhelyettes	(Budapest)
EKÉNÉ ZAMÁRDI Ilona	egyetemi docens	(Debrecen)
ERDŐSI Ferenc	tudományos tanácsadó	(Pécs)
FRISNYÁK Sándor	egyetemi tanár	(Nyíregyháza)
HAJDÚ Zoltán	igazgatóhelyettes	(Pécs)
KOCSIS Károly	tudományos osztályvezető	(Budapest)
KOCSIS Zsolt	főiskolai docens	(Szombathely)
KŐSZEGFALVI György	egyetemi tanár	(Pécs)
KRAJKÓ Gyula	egyetemi tanár	(Szeged)
MÉSZÁROS Rezső	egyetemi tanár, rektor	(Szeged)
NEMES NAGY József	egyetemi docens	(Budapest)
PROBÁLD Ferenc	egyetemi tanár	(Budapest)
RECHNITZER János	igazgató	(Győr)
RUDL József	egyetemi docens	(Pécs)
SÜLI-ZAKAR István	egyetemi tanár	(Debrecen)

TARTALOM

CONTENTS

A 60 éves Tóth József

Hát mégértük ezt is: az örökifjú „tótjóska" 60 éves lett! Az ünnepeltet (?) ez különösebb örömmel nyilván nem tölti el, arra azonban elegendő okot szolgáltat, hogy mind maga a Mester, mind pedig szakma- és pályatársai vessenek néhány pillantást arra az elmúlt mintegy három és fél évtizedre, amiben a magyar társadalomföldrajz Tóth József nélkül nem lenne az, ami. Hogy maga a Mester hogyan látja a saját helyét a honi geográfiában, azt számos helyen bizonyosan el fogja mondani, a kollégák azonban nyilvánvalóan nem elégedhetnek meg a puszta verbalizmussal, Tóth professzor hitünk szerint ennél azért többet érdemel.

Ezért összeállt egy csapat a honi geográfiából azzal a szent eltökéltséggel, hogy olyan súlyú tisztelgő kötetet nyújt át Tóth Józsefnek, hogy leszakad alatta az asztal. Hogy ez sikerült-e, azt majd eldönti az idő. Annyi azonban bizonyos, hogy a kötet szerzőit nem kellett lasszóval összefogdosni, jóval többen szerettek volna tanulmánnyal szerepelni a tisztelgő kötetben, mint amennyire lehetőség volt. Ez a jóleső tolongás önmagában is jelzi, hogy itt nem akárkit akar megtisztelni a szakma.

És való igaz, Tóth József esetében nem akármilyen teljesítményről van szó. Hihetetlen munkabírással ontja a könyveket, tanulmányokat, koncepciókat, s ebbéli buzgólkodását még rektori teendői is alig tudják lankasztani. De nem csak sokat, hanem jót is ír: az alföldi urbanizációtól a globális problémákig húzódik az ív, ami mentén otthonosan mozog, s ezen a változatos pályán elért eredményei már véglegesen bebetonozódtak geográfiánk maradandó értékei közé.

Jó geográfusunk sok van, igazán népszerű azonban kevés. Tóth József a kevesek közé tartozik: olyan kolléga, aki nem elégszik meg csupán a kutatással, hanem ott van mindenütt, szervez, agitál, lelkesít, próbál tenni a szakmért. Megtehetné, hogy magányos ordasként visszahúzódna a tudomány elfántcsont-tornyába, s csak magával törődve végezné a munkáját. Így bizonyára még több publikációja lenne, viszont nem lenne a „tótjóska", akit mindenki ismer és elismer.

Nem. Ő egészen más karakter, igazi nagypályás játékos, aki Minarik Edével, a mosodással együtt vallja, hogy „kell egy csapat". Ennek megfelelően egész életében csapatban gondolkodott és csapatot próbált építeni. Tette ezt már boldogult Úrfi korában is fogadott szülőfalujában, Ambrózfalván, ahol pl. egyidőben volt adminisztrátor a községházán, a legeltetési bizottság titkára, a futballcsapat oszlopos tagja, a falu kulturális és egyéb életének a motorja.

Csapatépítő hajlamait azonban igazán Békéscsabán élhette ki, ahol megkapta azt a nagyon ritkán adódó lehetőséget, hogy minden előzmény nélkül csinálhatott egy kutatócsoportot. Az eredmény ismert, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportjának 1973–1984 közötti története már a honi geográfia legendái közé nemesült. Tóth József most mára a csabainál jóval nagyobb pályán játszik, de itt is konokul él benne a vágy, hogy egy nagy egyetemből egymásért munkálkodó és egyirányba tevé-

kenykedő egyének hadra fogható közösségét hozza létre.

Meglehetősen zűrzavaros és gyakran hamiskártyások gyülekezetének tűnő világunkban nem kevés hívet szerzett magának korrektségével, nyílt sisakkal történő fellépésével. Axiomatikusan megfogalmazott nézete szerint „nem kell egymást szeretni, csak korrektnek kell lenni". Körbe nézve a világban sajnos azt kell tapasztalni, hogy a tétel első fele általában „bejön" a második már ritkában. Ezt néhány esetben a Mesternek is keservesen kellett megélnie, de ettől a tétel még érvényes.

Sok hívet, de nem kevés fanyalgót is szerzett magának közvetlen és senki máséval össze nem téveszthető stílusával. Amikor a tisztelgő kötet összeállítását terveztük, komoly formában merült fel az a gondolat, hogy sajátos fordulataiból, kiszólásaiból és „aranyköpéseiből" egy külön kötetet állítsunk össze. Ebből ugyan most nem lett semmi, de egyszer talán majd ez is összejön.

Egy tisztelgő kötet beköszöntője nyilván nem zárulhat jókívánságok nélkül. Itt nem könnyű a helyzetünk, mert kívülről nézve Tóth József szinte már mindent elért, amit csak lehetett. Való igaz, hogy pályája magasra ívelt, de ez nem az istenek ajándéka volt, hanem saját — esetenként keserves — munkájának a gyümölcse. Egy dolgot azért kívánhatunk az ünnepeltnek: rektorsága alatt a Pécsi Tudományegyetem ténylegesen is az ország első egyeteme legyen, s nem csak akkor, ha Beremend felől jövünk...

Szentendrén, 2000 tavaszán

a szerkesztő

Rövid pályakép

Tóth József 1940. március 18-án született Cegléden. A szegedi Radnóti Miklós Gimnáziumban tett érettségi után a József Attila Tudományegyetemen folytatta tanulmányait, ahol 1964-ben végzett biológia–földrajz szakon. 1973-ig az ottani Gazdaságföldrajzi Tanszéken dolgozott különböző beosztásokban. Ebben az évben szervezte meg az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete Alföldi Csoportját Békéscsabán, aminek 1984 tavaszáig volt a vezetője.

1984–1992 között az MTA Regionális Kutatások Központja főigazgatóhelyettese Pécsett, majd 1993-tól a Janus Pannonius Tudományegyetem főállású professzora. Ebben e minőségében megszervezte az Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszéket, segítségével jött létre a Földrajzi Információs Központ is. Megszervezte és vezeti a szintén általa kialakított Földrajzi Intézet PhD-iskoláját. 1994-től a Természettudományi Kar dékánja, 1997-től rektor. 1999 őszén a Pécsi Tudományegyetem rektorává választották.

Egyetemi doktori értekezését 1966-ban, kandidátusi disszertációját 1973-ban védte meg, 1986-ban pedig a földrajztudomány doktorává nyilvánították.

Kutatási tevékenysége túlnyomó részben a gazdaság- és társadalomföldrajz, a népesség- és településföldrajz, valamint a regionális tudomány területére koncentrálódik. Településszintű, kistérségi, makroregionális, országos és nemzetközi jellegű vizsgálatokat egyaránt végez. Feltárta az Alföld urbanizációs folyamatának sajátos vonásait, a nagytérség térszerkezeti jellemzőit. Kidolgozta a rendszerszemléletű településfogalmat és értelmezést, a település–településcsoport–településegyüttes–agglomeráció fogalomrendszerét. Jelentős eredményeket ért el a regionális fejlődés egyenlőtlenségeinek és az urbanizációs folyamat sajátosságainak kutatásában is. Több, azóta széles körben használt metodikai eljárást vezetett be (pl. a C-koefficiens térségi értelmezése, textúra és térszerkezeti típusok felfogása). Mintegy 350 publikációja van.

Számos tudományos testület és bizottság tagja, vagy vezetője. Éveken keresztül tagja volt a TMB Földrajz–Meteorológiai Szakbizottságának. 1990-ben az MTA Földrajzi Bizottságának tagja lett, 1996 óta a Társadalomföldrajzi Bizottság elnöke. 1996–1999 között az OTKA Földtudomány II. zsűri elnöke, 1996-tól vezeti a Pécsi Akadémiai Bizottság Településfejlesztési Munkabizottságát. Több nemzetközi tudományos együttműködésnek is résztvevője. Az International Geographical Union, Association of Population Geographers, Workshop for Investigation of Rural Migration Movement in the Eastern European Countries tagja.

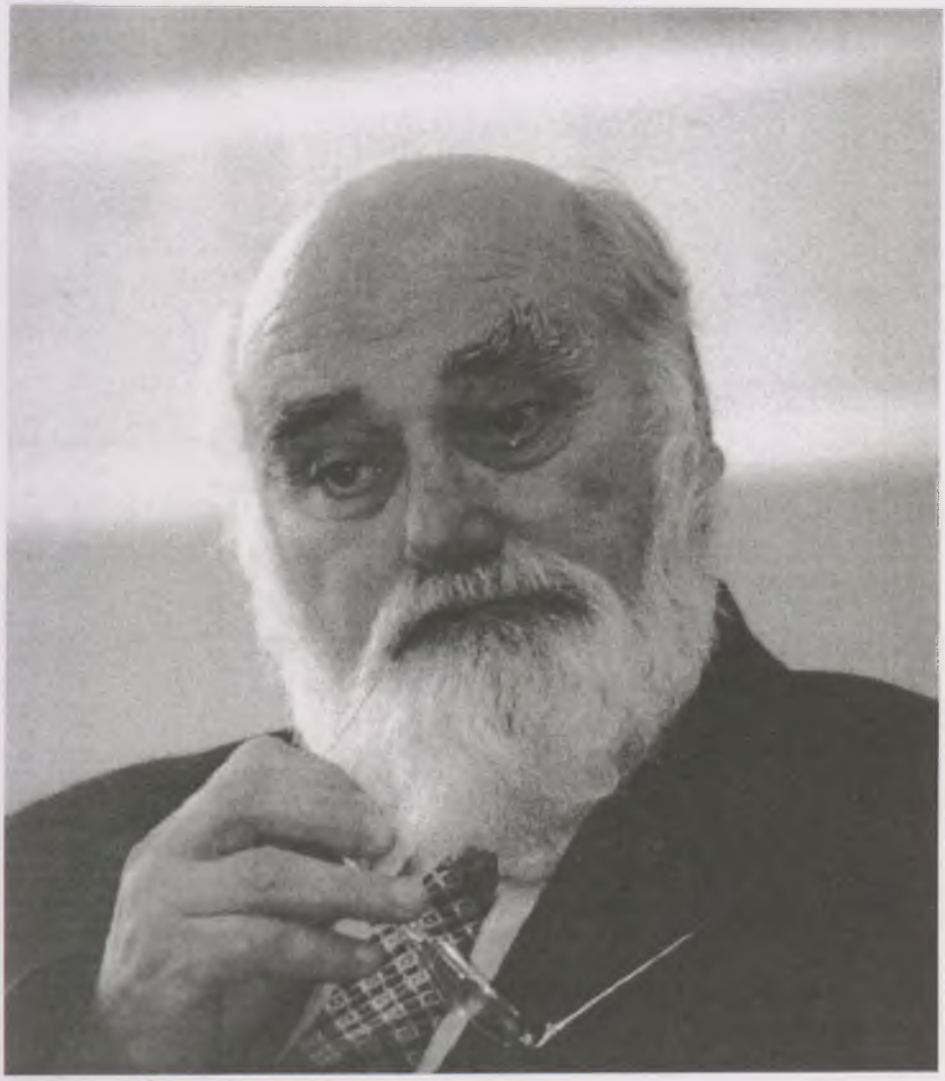

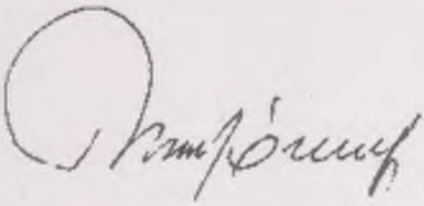

Globális problémák

A Föld eltartóképessége: tények, kételyek, erőfeszítések

MÉSZÁROS REZSŐ*

The supporting ability of Earth: facts, doubts and efforts. Human societies have been shaping the Earth surface since their appearance. In the middle of the 20th century, however, the deterioration of environment had accelerated so much, that it has created a new situation.

The first part of the 1970s saw the beginning of a new period in the history of mankind in many respects. The repeated oil crises, an increasing pollution of the environment made mankind realise the limits of their natural resources. There was a universal need for the beginning of a new era. No wonder the interest bustled in long-term perspectives of the development of the world in these years. Over the last 20-25 years the scientific analysis of the future started and making predictions for the future has become a discipline in its own right.

For the researchers of the future mathematical modelling and rapid computerisation offered new opportunities. World models managed by the Roman Club were the results of global relations, contacts, perspectives, efforts of mathematical modelling of "world problems". The Roman Club still has the initiative in this area, however there have appeared some world-models by other authors in the recent years. "Global 2000", which was ordered by President Carter in 1977, is one of these reports. Another one is the Brundtland Report („Our common future") published in 1987, which introduced the content of and attitude to sustainable development on the basis of Lester R. Brown's concept formulated in 1981. Hamish McRae's book "The world in 2020" belongs here as well. Worldwatch Institute has had a special role in this progress: they have been publishing reports on the state of the Earth since 1984. Scientists, researchers, politicians summarising the proofs of environmental crisis have been trying to rouse the public mind and decision-makers for decades.

Overall aims of action were determined in 1992 by the leading representatives of the countries in Rio de Janeiro. The resolution, titled Agenda 21, was published. The document proclaimed that "an environmental policy that concentrates only on the preservation and protection of resources cannot be successful if it leaves the subsistence of people depending on these resources out of consideration." Aims of Agenda 21 include the protection of bogs and deserts, the reduction of air and water pollution, the improvement of energy production and agricultural techniques, a more effective treatment of toxic chemical materials and radioactive waste, the suppression of diseases and starvation. Agenda 21, embracing a range of environmental and social goals, reflects the great task world is facing.

This study deals with the notion of supporting ability, examines the six trends intensifying the pressure on the natural systems of Earth. These are the rapid and regionally uneven population growth, the vast increase of economic production, the rising disparities of incomes, the shrinking drinking water resources, the acceleration of soil erosion and the impoverishment of biological diversity.

The article shows the dangers formulated by H. McRae: the possibility of a huge environmental disaster, the lack of harmony among ethnic groups, the spread of viruses. It quotes the thoughts, calculations and the prognosis of the physicist Stephen Hawking. The final part of the study summarises the interpretations of sustainable development by István Láng, György Enyedi, J. Rees and M. Redclift.

A Föld eltartóképességének problémája végig kíséri az emberiség történetét. Valószínű, hogy neandervölgyi ősünknek is eszébe juthatott valami ilyesmi, ha éppen

* Dr. Mészáros Rezső egyetemi tanár, a földrajztudomány doktora, a Szegedi Tudományegyetem rektora

nem talált élelmet. Csakhogy akkor a helyzet más volt mint ma. A természetadta bőséghez az akkori ember legfeljebb technológiai hiányosságai (ügyetlensége) miatt nem tudott mindig hozzájutni.

Az emberi társadalmak kialakulásuk óta formálják, alakítják a Földet. A 20. század közepén azonban oly mértékben meggyorsult a környezet (a Föld) pusztulása, ami minőségileg is új helyzetet teremtett.

Az 1970-es évtized első fele több tekintetben is új szakasz kezdete az emberiség történetében. Az ismétlődő olajválságok, a természeti környezet egyre gyorsuló mértékű szennyeződése és pusztulása mindinkább rádöbbentette az emberiséget természeti erőforrásainak véges, korlátozott voltára. *Világgazdasági korszakváltás kezdődött.* Nem meglepő tehát, hogy ezekben az években rendkívüli módon megélénkült az érdeklődés a világ fejlődésének hosszú távú perspektívái iránt. Az elmúlt 20-25 év az az időszak, amikor a jövő tudományos feldolgozása megkezdődött, amikor a jövőkutatás kivívta az önálló tudományos diszciplína rangját, amikor szinte havonta láttak napvilágot a jövőnk problémáit tárgyaló tudományos és kevésbé tudományos igényű munkák.

A jövő modern kutatói számára új lehetőségeket kínál a matematikai modellezés, a számítástechnika rohamos gyorsasággal fejlődő eszköztára. Az ún. *világmodellek* a globális összefüggések, kapcsolatok, perspektívák, „világproblémák" matematikai modellezésére irányuló törekvések eredményei.

Az első világmodellt J. FORESTER alkotta 1971-ben. A modell felhasználásával végzett számítások eredményeit D. MEADOWS és kutatócsoportja publikálta 1972-ben „A növekedés határa" című könyvében. Az azóta eltelt időben mintegy 20-25 világmodell készült el. Az első világmodellek a *Római Klub* ösztönzésére és anyagi támogatásával készültek, és a klub publikációi nyomán váltak világszerte ismertekké. A Római Klub ma is kezdeményező és szervező szerepet tölt be e területen, de az utóbbi években több világmodell született közreműködése nélkül. Ilyen például a „Global 2000" című jelentés, amit 1977-ben CARTER elnök rendelt meg. Vagy a rendkívül fontos mondanivalót tartalmazó, 1987-ben megjelent *Brundtland-jelentés*, a „Közös jövőnk", amely Lester R. BROWN 1981-ben megfogalmazott koncepciója alapján a fenntartható fejlődés tartalmát és szemléletét vezette be. De ide sorolható Hamish MCRAE könyve „A világ 2020-ban" is. Különleges helyet foglal el ebben a sorozatban a Worldwatch Institute vállalkozása, amely 1984 óta ad jelentést a Föld állapotáról.

A környezeti válság tanújeleit összegző tudósok, kutatók, eszmélő politikusok évtizedek óta próbálják felrázni a közvéleményt és a döntéshozókat, hogy kevés az időnk, cselekednünk kellene.

A cselekvés átfogó céljait 1992-ben határozták meg a Föld országainak vezető képviselői Rio de Janeiróban tartott értekezleten. A határozat *Agenda* 21 (Feladatok a 21. századra) címmel jelent meg.

Az új korszakot nyitó dokumentum kimondja, hogy „nemigen járhat sikerrel az olyan környezetpolitika, amely leginkább csak az erőforrások megőrzésére és védelmére irányul, s figyelmen kívül hagyja az erőforrásoktól függő emberek megélhetését".

*

A biológusok sokszor használják az *eltartóképesség* fogalmát, amikor egy adott környezetre gyakorolt népesedési nyomásról beszélnek. Az eltartóképességet bármely

faj legnagyobb egyedszáma fejezi ki, amelyet egy élettér végtelen időkig el tud tartani. Ha túllépik ezt a maximálisan fenntartható populációs szintet, az alapul szolgáló erőforrás csökkenni kezd, és némi időeltolódással hanyatlani kezd a populáció is.

Az eltartóképesség törvényének megsértésére egyszerű, de látványos példát nyújtott 1944-ben 29 rénszarvas betelepítése a Bering tengeri St. Matthew-szigetre. A kedvező körülmények miatt 1963 nyarára a csorda 6000-re szaporodott. A rá következő télen viszont összeomlott a populáció, és még 50 szarvas sem maradt életben. Az Alaszkai Egyetem kutatója David R. KLEIN biológus 1968-as tanulmánya szerint a hatalmas csorda túllegelte a sziget zuzmóit, téli táplálékának fő forrását, és a különösen kemény télben az állatoknak kegyetlenül meg kellett küzdeniük egymással a szűkös táplálékért. KLEIN arra a következtetésre jutott, hogy „az időjárási tényezők és a táplálék-utánpótlás kölcsönhatása volt a St. Matthew-szigeti rénszarvas-populáció fő szabályozója".

Az ember és a természet kölcsönhatása természetesen jóval bonyolultabb, mint a szigeten élő rénszarvasok esetében. A Föld emberi lényeket eltartó képességét nemcsak alapvető élelmiszer-szükségletünk határozza meg, hanem az erőforrások egész sorára vonatkozó fogyasztási szintünk, az általunk termelt hulladék mennyisége, a tevékenységeinkhez kiválasztott technológiák és az, hogy sikeresen tudjuk-e felvenni a harcot a súlyos veszélyekkel. Az ózonfogyás és a fokozódó üvegházhatás utóbbi években jelentkező globális problémái ráterelték a figyelmet arra a veszélyre, hogy a Föld már nem képes felvenni hulladékainkat. Kevésbé ismertek viszont annak a következményei, hogy a létfontosságú források felhasználása nagyobb, mint folyamatos utánpótlásuk, és hogy mennyire is jutottunk ezen az úton.

Az elmúlt fél évszázadban *6 tendencia* növelte legközvetlenebbül a Föld természeti rendszereire nehezedő nyomást: a világ népességének gyors és egyenlőtlen területi eloszlású növekedése; a gazdasági termelés robbanásszerű növekedése; a jövedelemeloszlás és a fogyasztás különbségeinek fokozódása, az ivóvíz mennyiségének és a hozzájutás lehetőségének csökkenése; a talajpusztulás fokozódása és a biológiai forráskészlet csökkenése.

1. Mindazon erők között, amelyek a következő emberöltő alatt meg fogják változtatni világunkat, valószínűleg a *demográfiai tényező* a legfontosabb. Hány embernek kell majd enni adni? Hogyan aránylik egymáshoz az iparosodott világ és a kevésbé fejlett országok népessége? Milyen lesz a nyugati világ lakóinak életkori megoszlása? — mindezek meghatározó befolyással lesznek nem csak a világgazdaság egészére, de a gazdag és a szegény társadalmakra is.

F. NOTESTEIN népességkutató 1945-ben közzétett a demográfiai változásokról egy elméletet, amely a gazdasági és szociális fejlődésnek a népességnövekedésre gyakorolt hatásából indul ki. A „*demográfiai átmenetnek*" ez az elmélete minden társadalmat három fejlődési szakasz valamelyikébe sorol be, és főként európai tapasztalatokra támaszkodik.

A demográfiai átmenet első szakasza a premodern társadalmak fejlődési fázisa, és a magas születési és halálozási arányszám jellemzi. A lakosság száma lassan vagy egyáltalában nem növekszik. A második szakaszban már bevezetik a szervezett egészségügyi ellátást, beleértve a tömeges oltásokat is, és ezért, valamint annak

következtében is, hogy több élelmiszert állítanak elő, javulnak az életfeltételek. A születési arányszám változatlanul magas, a halálozási arányszám viszont süllyed, éppen ezért a lakosság száma gyorsan növekszik. A harmadik szakaszban az elért gazdasági és szociális vívmányok következtében csökken a nagycsalád iránti igény, ugyanakkor csökken a gyermekhalandóság is. A születési és halálozási arányszám, akárcsak az első szakaszban, egyensúlyban van, de sokkal alacsonyabb szinten.

A demográfiában gyakran és szívesen használták ezt a koncepciót, mert alkalmas volt arra, hogy megmagyarázza a növekedés ütemében mutatkozó különbségeket, valamint arra is, hogy egy-egy ország vonatkozásában, ill. globálisan is népesedési prognózisokat lehessen felállítani. Most azonban, amikor a 20. század végéhez közeledünk, ez az analízis egyre elégtelenebbnek bizonyul, mert nem tudja megmagyarázni, hogy mi történik akkor, ha fejlődő országokat csapdaként fogva tartja a második szakasz, amelyből nem tudnak kijutni.

Egy emberöltővel ezelőtt még az a kényelmes felosztás volt érvényben, amely a világ országait a „fejlett", ill. a „fejlődő" kategóriába sorolta be. A világnak körülbelül egyötöde számított fejlettnek, négyötöde pedig fejletlennek.

Az 1990-es évek küszöbén új kritériumokra volt szükség. A világot megosztó határvonal valójában úgy húzódik, hogy az egyik oldalon azok az országok vannak, amelyekben lassan vagy egyáltalában nem növekszik a lakosság, és az életfeltételek állandóan javulnak, a másik oldalon pedig azok az országok, ahol a lakosság száma gyorsan növekszik, és az életfeltételek rosszabbodnak, ill. ez a rosszabbodás fenyegető veszélyt jelent. Mindenekelőtt azok az országok tartoznak ide, amelyekben már négy évtizede, vagy megközelítőleg ennyi ideje gyorsan növekszik a lakosság.

Néhány országban még az a veszély is fenyeget, hogy a süllyedő életszínvonallal együtt növekszik a halandóság, és így ezek az első fejlődési szakaszba csúsznak vissza. NOTESTEIN 1963-ban így fogalmazott: „A halálozási arányszámnak ez a növekedése minden fejlesztési erőfeszítésünk csődjét bizonyítja". Egyes országokban a csőd kísértete már az ajtón kopogtat.

A hosszú távú népesedési prognózisok még drámaibb képet rajzolnak a gyors, ill. lassú növekedési rátájú országok kilátásairól. Így például feltételezik, hogy Nagy-Britannia lakosságának növekedése az 59 milliós lélekszám körül meg fog állni, ami alig jelent gyarapodást a mostani helyzethez képest. Az Egyesült Államok esetében úgy szól a prognózis, hogy a népesség növekedése a 289 millió főnél fog megállni, ez mintegy egyötöddel több, mint amennyi lakosa az országnak 1986-ban volt.

Kirívó ellentétben áll mindezekkel a Nigériára vonatkozó becslés, amely szerint a jelenleg 89 milliós lakosság 500 millióra fog emelkedni, és a növekedés csak a következő század közepén szűnik meg. Amennyiben ez valóban bekövetkezik, Nigériának csaknem annyi lakosa lesz, mint amennyi ma egész Afrikának van. Kenya lakossága a prognózisok szerint ötszörösére fog emelkedni, és csak akkor áll meg a növekedés. Ugyanezzel kell számolni Etiópiában is, ahol a talaj eróziója és az elhibázott agrárpolitika következtében nagy területeken máris éhínség uralkodik. Ezek az előrejelzések azonban aligha következnek be, hiszen a szóban forgó országokban az élelmiszer-ellátás jóval a jelzett növekedés bekövetkezte előtt összeomlik.

Súlyos problémákat tartalmaz *a korszerkezet átalakulása* is. A legtöbb gazdag

országban a születési arányszámok jelenleg alacsonyabbak a hosszú távú stabilitáshoz szükséges 2,1-nél (értsd: egy nőre számított élveszületések száma). Ennek következtében a fejlett világ népessége öregedni fog. A gazdag országok viszonylag öregek, a szegények pedig viszonylag fiatalok lesznek. Ez a változás az ipari országok életkori szerkezetében egyes országokban gyorsabban fog végbemenni, mint másokban, de mindegyikben hatással lesz az emberek életszínvonalára és életformájára. Minél idősebb lesz egy ország népessége, annál kevesebb ember lesz munkaképes korban, melyben az idősek és a fiatalok eltartásához hozzájárulhatna.

2. A *gazdasági növekedést* részben az táplálta, hogy az olaj lett az egyik energiaforrás. A század közepe óta a globális gazdaság az ötszörösére növekedett. 1990-ben két és fél hónap alatt állítottak elő ugyanannyi értéket, mint 1950-ben az egész év során.

Hogy mennyire károsítja a gazdasági tevékenységek összessége a Földet, az jórészt az alkalmazott technológiáktól és az elfogyasztott erőforrásoktól függ. A szenes erőművekkel nyert villamos árammal például éppen annyi gazdasági terméket lehet előállítani, mint szélturbinákkal előállított ugyanannyi energiával, de a szén elégetése jóval nagyobb környezeti kárt okoz. Hasonló mondható el az újonnan kivágott fából vagy újrahasznosított papírból előállított papír tonnáira is.

A gazdasági növekedés sajnos többnyire a káros változaton alapul: fosszilis tüzelőanyagok, víz, rönkfa, ásványi anyagok és egyéb források kitermelésére és fogyasztására. 1950 és 1990 között megduplázódott az ipari rönkfa kitermelése, háromszorosára nőtt a vízfogyasztás, és majdnem meghatszorozódott az olajtermelés. *A környezeti károsodás ezzel arányosan növekedett.*

Általános energiahiány közvetlen fenyegetéséről ugyan nem beszélhetünk, van azonban három konkrét probléma, melyek a következő század első éveiben nagymértékben akuttá válnak:

- A szállítóeszközök többségének praktikus üzemanyagát adó olaj szűkössége,
- Regionális energiahiányok, amelyeket súlyosbítani fog a legkönnyebben szállítható üzemanyag, az olaj árának emelkedése.
- A fosszilis energiahordozók használatának szennyező és klimatikus hatásai.

Minden bizonnyal ez az erőltetett tempójú gazdasági növekedés jelentős mértékben oka *a légkör állapotának változásából eredő globális problémáknak* (felmelegedés, az ózonréteg helyenkénti elvékonyodása, légköri szennyeződés növekedése). De ebben — mint néhányan felvetik — eddig nem ismert légkörfizikai folyamatok is szerepet játszhatnak.

3. Különösen szembetűnő a gazdagok és szegények *jövedelmi különbsége,* ami nyilvánvalóan befolyásolja a *fogyasztás* alakulását is.

1960-ban a világon élő emberek leggazdagabb 20 százaléka élvezte a globális jövedelem 70 százalékát; 1989-re (ez a legutolsó év, amelyről összehasonlítható adatok vannak) a tehetősek részesedése majdnem 83 százalékra kúszott fel. Eközben a legszegényebb 20 százalék részesedése a globális jövedelemből a már addig is szűkös 2,3 százalékról 1,4 százalékra esett vissza. A leggazdagabb egyötödnek a legszegényebbhez viszonyított részesedése tehát az 1960-as 30 : 1 arányról 59 : 1 arányra növekedett 1989-re (*1. táblázat*).

1. táblázat A jövedelmek megoszlása a világban 1960 és 1989 között

A globális jöveledelem megoszlása			
Év	Leggazdagabb 20 százalék	Legszegényebb 20 százalék	Leggazdagabbak/ legszegényebbek aránya
1960	70,2	2,3	30 : 1
1970	73,9	2,3	32 : 1
1980	76,3	1,7	45 : 1
1989	82,7	1,4	59 : 1

Forrás: United Nations Development Programme, Human Development Report 1992 (New York: Oxford University Press, 1992).

A *táplálkozásbeli egyenlőtlenségek* is egyre jobban megnyilvánulnak. 700 millióan nem esznek eleget az életben maradáshoz és a teljes erőnléttel végzett munkához. Egy átlagos afrikai például az egészséges és termékeny élethez szükséges kalóriának mindössze 87 százalékát fogyasztja el. Eközben pedig számos gazdag országban a táplálék annyi állati zsírt tartalmaz, amennyi már növeli a szív- és rák-betegek számát. Ráadásul a tehetősek sok húst tartalmazó étrendje aránytalanul nagy részt bitorol a Föld mezőgazdasági fenntartóképességéből, mert egy kilogramm hús előállításához több kilogramm termény szükséges. Ha a világon mindenki annyi gabonát akarna enni, mint egy átlagos amerikai, akkor a világ termelésének 2,6-szer annyinak kellene lennie, mint amennyi ma — ami igencsak nehezen képzelhető el. Cinikusnak tűnik talán, de van racionális magja annak a véleménynek, hogy a világ egyik része éhen hal, a másik pedig halálra eszi magát.

A környezeti hanyatlás egyik oka is a jövedelem-különbségek körébe vezethető vissza: a jövedelmi skála tetején a túlfogyasztást táplálja, az alján pedig a kilátástalan szegénységet. Mára már számos bizonyíték van arra, hogy *a jövedelmi skála két végén elhelyezkedő emberek jóval nagyobb valószínűséggel károsítják a Föld ökológiai állapotát, mint a skála közepén lévők*: a gazdagok nagy energia-, nyersanyag- és késztermék-fogyasztásuk miatt, a szegények pedig azért, mert arra kényszerülnek, hogy a Földre nézve káros módon vágják ki a fákat, termesszék a növényeket, vagy legeltessék állataikat a puszta életbemaradás érdekében.

A fogyasztással összefüggésben nagyon veszélyes összefüggést teremthet a *kereskedelem*. Azzal, hogy az országok behozhatják a szükségleteiket kielégítő forrásokat, le lehet küzdeni a fenntartóképesség helyi vagy térségi korlátait. Ez azonban még táplálhatja is a fenntarthatatlan fogyasztási szintet a kimeríthetetlen utánpótlás illúziójának keltésével. S mivel a kereskedelem lehetővé teszi, hogy a környezeti kár távol keletkezzen a termékek felhasználási helyétől, ösztönzi azt, amit G. DAILY ÉS P. EHRLICH a Stanford Egyetem biológusai „távolsági értékcsökkentésnek" hívnak — ami kevésbé súlyosnak ítéli a távolban keletkezett környezeti kárt.

4. A *vízhiány* jelei már mindenütt tapasztalhatók. Ma 26 országban elégtelen a terület megújuló vízutánpótlása ahhoz, hogy egy mérsékelten fejlett társadalom igényeit a jelenlegi népesedési szinten ki lehessen elégíteni — a népesség pedig a leggyorsabban néhány vízhiánnyal küszködő országban növekszik, többek között Afrikában és a Közel-Keleten. A folyók, tavak és felszín alatti vízkészletek a romlás és a kimerülés jeleit

mutatják, még akkor is, ha az ember igényei nem növekednek feltartóztathatatlanul.

Számos ok alapján a vízhiány súlyosbodása várható:

- A világ élelmiszertermeléséhez elengedhetetlen további területek öntözéses megművelése.
- A fejlődő világ városi népességének növekedése a vízfogyasztás nagymérvű növelését teszi szükségessé.
- A készletnövelés bevett módszere (további duzzasztók építése) súlyos környezeti következményekkel jár, melyeket még csak most kezdünk teljesen felmérni. A Föld legtöbb gátépítésre alkalmas helyét egyébként is már kihasználtuk.
- Ahol a folyók államhatárokon át folynak, ott az érintett országok — akár szomszédjuk kárára is — megkaparintanak, amit csak lehet.

5. Hasonlóan súlyos a *talajpusztulás* is, amit a *2. táblázat* adatai egyértelműen igazolnak:

2. táblázat Ember okozta talajpusztulás a világon, 1945-től napjainkig (mill. ha.)

Térség	*Túl-legeltetés*	*Erdőirtás*	*Rossz mezőgazdasági gyakorlat*	*Egyéb*[1]	*Összesen*	*Lepusztult terület a teljes növényborí-totta terület hányadában (százalék)*
Ázsia	197	298	204	47	746	20
Afrika	243	67	121	63	494	22
Dél-Amerika	68	100	64	12	244	14
Európa	50	84	64	22	220	23
Észak- és Kö-zép-Amerika	38	18	91	11	158	8
Óceánia	83	12	8	0	103	13
Világ	679	579	552	155	1965	17

6. A biológiai forráskészlet kulcsfontosságú tényezői, a *természetes és telepített erdők* számos fontos áruval részesednek a világgazdaságban: farönköt és fűrészárut szolgáltatnak a házépítéshez és bútorgyártáshoz, rostot a papírgyártáshoz, gyümölcsöt és magvakat a táplálkozáshoz, és a szegény országokban tüzelőt a fűtéshez és főzéshez. Még ennél is fontosabb viszont az az ökológiai szolgáltatás, amit az erdők nyújtanak: megkötik a talajt és lassítják a víz körforgását, szenet tárolnak, védik a levegő minőségét, és növény- és állatfajok millióinak adnak otthont.

Ma 24 százalékkal kisebb területet borítanak erdők, mint 1700-ban: 3,4 milliárd hektár a 300 évvel ezelőttre becsült, körülbelül 4,5 milliárddal szemben. A kiesett terület nagy részét növénytermesztéshez csupaszították le, de a marhatenyésztés, fa- és tüzifa-kitermelés, a városok, külvárosok és autópályák terjeszkedése is megtette a magáét. A legújabb felmérések azt mutatják, hogy a világ erdői körülbelül 130 millió hektárral

[1] A hazai felhasználású növényzet kiaknázását (133 millió hektár) és a biológiai iparok műveleteit, például a környezetszennyezést (22 millió hektár) is magába foglalja.

Forrás: Worldwatch Instiute.

zsugorodtak 1980 és 1990 között.

A pusztítás nagy része a trópusokon történt, ahol 154 millió hektár természetes erdő veszett el, viszont 18 millió hektárral növekedett az ültetvények nagysága. A mérsékelt övi országok közül Kína vesztesége a legnagyobb (mintegy 13 millió hektár). Más mérsékelt övi területeken, köztük a korábbi Szovjetunióban nettó növekedés következett be. Ha folytatódik az évtizedenkénti nettó 3,7 százalékos átlagos veszteségi ütem, a világ erdőborította területei 2010-re további 7 százalékkal zsugorodnak; *az egy főre jutó erdőterület* megdöbbentő értékkel, *30 százalékkal csökken.*

Tragikus, hogy a legtöbb trópusi erdőt azért irtották ki, hogy megműveljék a növénytermesztést alig néhány évig fenntartani képes talajt. A közben kipusztult fajok azonban örökre eltűntek. Az ezzel járó környezeti pusztulás pedig nemzedékeken keresztül fogja éreztetni hatását.

Hasonló a helyzet a *halállomány* esetében is. A halak kalóriát, fehérjét és változatosságot jelentenek az ember étrendjében. Számos parti területen és szigetországban a hal jelenti az összesen elfogyasztott kalóriák tetemes részét.

A világon a kifogott halak mennyisége gyorsan növekedett az utóbbi évtizedekben, és majdnem az ötszörösére nőtt 1950 óta. De 1989-ben tetőzött, valamivel 100 millió tonna fölött. Bár az édesvízi és a halastavi zsákmány mennyisége állandóan nő, nem pótolja a jóval nagyobb tengeri halászat visszaesését, ahol az 1989-es 82 millió tonnás történelmi csúcsérték 77 millióra esett 1991-ben, vagyis 6 százalékkal csökkent.

A gépesített vonószerkezet, nagyobb hálók, elektronikus halraj-detektálók és egyéb technológiák vezetésével *szinte minden tengeri halászterületet kizsákmányoltak.* A jelenlegi módszerekkel igen valószínűtlen, hogy jelentősen növekedhet a globális halfogás. Az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) úgy becsüli, hogy a világnak mind a 17 nagy halászterülete elérte vagy meg is haladta természetes korlátait, és 9 már erősen hanyatló állapotban van.

A Föld fenntartóképességének felső határát a növényi fotoszintézissel biokémiai energiává alakított napenergia teljes mennyisége és a növények által a saját életfolyamataikhoz felhasznált energia közötti különbség adja meg. Ezt a *Föld nettó primer termelékenységének* (NPP, net primary productivity) nevezik, és ez minden élet alapvető táplálékforrása.

Az ember beavatkozása előtt a Föld ökoszisztémái összesen mintegy nettó 150 milliárd tonna szerves anyagot tudtak évente előállítani. P. VITOUSEK, a Stanford Egyetem biológusa és munkatársai azonban úgy becsülik, hogy az emberek a szárazföldi NPP körülbelüli 12 százalékát egyszer s mindenkorra elpusztították, és ma további 27 százalékát használják fel közvetlenül, vagy egyéb fajokon keresztül. Tehát *egyetlen egy faj, a homo sapiens sajátítja ki a szárazföldi táplálékforrás majdnem 40 százalékát*, és csak 60 százalékot hagy meg a többi élőlény számára.

E tömérdek kedvezőtlen folyamat kapcsán az jut eszébe az embernek, hogy míg neandervölgyi ősünk technológiai hiányosságai miatt nem jutott időnként a természeti bőség adta élelemhez, más környezeti javakhoz, *a mai kor embere éppen az általa készített technológia révén veszejti el a környezetet.* Bár kétségtelen, hogy az emberiség legnagyobb kihívása, hogy megfelelő módszereket (technológiát) találjon a növekvő számú népesség indokolt igényeinek kielégítésére a természeti készlet további pusztítása

nélkül. Mégis azt vagyunk kénytelenek megállapítani, hogy még nem sikerült különbséget tennünk a szükségleteinket hosszú távon kielégítő és a Földet veszélyeztető technológiák között.

A technológiai haladásból származó számos múltbeli nyereség anakronisztikussá teheti az erőforrások kimerülése miatti aggodalmakat. MEADOWS professzor és társszerzői figyelmeztetnek 1992-es „Túl a határokon" című tanulmányunkban: „minél inkább tágítja egy társadalom saját korlátait a gazdasági és műszaki alkalmazkodás segítségével, annál közelebb kerül ahhoz, hogy egy szép napon beléjük ütközzön".

*

A világ bizonyára elfogadható hely lesz a jövőben is — véli Hamish MCRAE (1996) „A világ 2020-ban" című, nagy feltűnést keltő könyv szerzője. Bár megjegyzi, hogy a különféle régiók és országok keserves döntések előtt állnak.

Az 1980-as évtizedben és az 1990-es évek első felében a világ bonyolultabbá vált, mint korábban volt. A hidegháború végével lezárult az első és a második világ közti kényes egyensúly veszedelmes korszaka, a társadalmi és gazdasági viszonyokban bekövetkezett nagyszabású változások nyomán pedig búcsút mondhattunk a tisztán földrajzi meghatározottságú harmadik világról alkotott fogalmainknak. Miközben a harmadik világ beköltözött Los Angeles egyes negyedeibe, az első magába fogadta Szingapúrt. Mindezek a folyamatok azonban valószínűleg kézben tarthatók.

A nyilvánvaló veszélyek egyike egy *óriási természeti vagy környezeti katasztrófa* bekövetkezése. Egy ilyen katasztrófa előfordulása igen nagy valószínűséggel várható az elkövetkező huszonöt év során. Csak egy pillantást kell vetnünk az elmúlt száz év történetére, hogy belássuk, milyen nagy egy hatalmas erejű vulkáni kitörés vagy földrengés valószínűsége. Nem annyira az a kérdés, hogy mi fog bekövetkezni, hanem az, hogy hol. Két környék különösen nagymértékben veszélyeztetett: Tokió és Los Angeles. Racionális szempontból képtelenségnek tűnik, hogy a világ legnagyobb és Amerika második legnagyobb városi agglomerációs övezetét egy-egy szeizmikus törésvonal fölé építették. Ha e két nagyváros bármelyikét földrengés sújtaná, annak a helyi hatásokon messze túlmutató következményei lennének. Ennek négy oka van: az országok egymástól való kölcsönös pénzügyi függősége; a csúcstechnológiai rendszerek összeomlásának következményei a természeti környezetre nézve; az egész világot nyomasztó környezeti stresszhelyzet kialakulása; a társadalmat megosztó szakadékok elmélyülése.

Bár rengeteg tapasztalattal rendelkezünk a különféle természeti csapásokról, arról nincs igazán fogalmunk, hogy az elmúlt huszonöt évben épült felhőkarcolók hogyan állnának ellen egy földrengés lökéshullámainak, s még kevésbé van sejtésünk arról, hogy ezek kifinomult kommunikációs rendszerei elég stabilak-e ahhoz, hogy a nehezen rekonstruálható adatok elvesztésével megbirkózzanak. Ha Tokiót vagy Los Angelest egy pusztító földrengés sújtaná, annak igen súlyos következményei lennének a világ biztosítótársaságainak működésére nézve is. De a pénzügyi megfontolásoktól eltekintve is a legújabb technológiák előre nem látható módon sérülékenynek bizonyulhatnak: nincs semmilyen tapasztalatunk arról, milyen hatással lenne egy óriási földrengés a

nukleáris erőművekre. Amit nagy biztonsággal kijelenthetünk az az, hogy a legközelebbi, Japánt vagy Kaliforniát megrázó földrengés súlyosabb következményekkel jár majd a világgazdaságra nézve, mint a múltbeli rengések bármelyike.

Lehetetlen felmérni, hogy milyen következményekkel járna, ha egyszerre két-három katasztrófa is bekövetkezne; legegyszerűbb, ha csak megállapítjuk, hogy az együttes hatás nagyobb lenne a részek egyszerű összegénél. Például egy vulkáni kitörés, amely a földfelszínre jutó fény mennyiségét néhány növényérési cikluson át jelentősen csökkentené, egy más eredetű terméskieséssel együtt katasztrofális következményeket váltana ki a Föld rohamosan gyarapodó népessége számára.

Valószínűbb azonban egy harmadik és negyedik típusú katasztrófa találkozása: *egy természeti csapás és a társadalmi feszültségek együttes jelentkezése.* Míg egy stabil társadalmat a közösen viselt balsors még nagyobb összefogásra ösztönözhet, egy amúgy is megosztott közösség esetében annak teljes széthullásához vezethet. Az 1992. évi Los Angeles-i zavargások megmutatták, milyen vékony választóvonal húzódik rend és káosz között: ha úgy adódna, hogy egy természeti katasztrófa egy feszültségekkel teli amerikai nagyvárosra sújtana le, és ráadásul a hatóságok súlyos mulasztásokat vétenének a helyzet kezelésében, akkor valóságos társadalmi robbanás következne be. Egy olyan város képe, mint Los Angelesé, örökre megváltozhatna.

És emögött még ott lappang mindaz, amit a *nukleáris technológia* elterjedése tartogathat számunkra. A világ veszedelmesebb hellyé vált a nukleáris balesetek és az atomháború veszélye miatt. Mindmáig a legsúlyosabb eseményt a csernobili baleset jelentette, melynek nyomán Oroszország és Ukrajna politikai kapcsolata súlyos és máig beláthatatlan következményekkel fenyegető károkat szenvedett, hogy ne is szóljunk az emberek tízmillióinak egészségét károsító hatásokról. Amikor a világon több mint négyszáz atomerőmű és számos egyéb nukleáris berendezés működik, elkerülhetetlen, hogy a következő emberöltő során további balesetek is be ne következnének, mely némelyike Csernobilnél is súlyosabb következményekkel járhat.

A belátható jövőben nem valószínű egy általános atomháború. Természetesen ez az egyetlen lehetséges hipotézis. Ugyanakkor egy szerényebb — legalábbis a szakma saját mércéjével mérve szerényebb — hatóerejű atombomba felrobbanásának lehetősége, kétségkívül, meglehetően nagy. Számos labilis ország — köztük Irak és Észak-Korea-, India, Pakisztán— rendelkezik, vagy kis híján rendelkezik, nukleáris kapacitással, de a történelem tanúsága szerint a katasztrófák sohasem ott következnek be, ahol a legjobban számítanak rájuk. Megnyugtató lenne abba a hitbe ringatni magunkat, hogy egy ilyen fenyegetést az iparosított világ hamar leleplezne és egyesült erővel elhárítana: a kérdéses nukleáris bázist — az amerikai katonai szakzsargonnal élve — „lokalizálnák" és fegyverzetét még a tervezett bevetés előtt elpusztítanák. Erre azonban bizonyára irreális számítanunk, hiszen a már ötvenéves technológiához viszonylag könnyű hozzájutni.

Egy egészen másfajta veszély forrása az *etnikumok közti összhang hiánya.* Az etnikai és vallási kisebbségekkel szemben jelentkező ellenségeskedés a huszadik század végének egyik legnyugtalanítóbb jelensége. *Több robbanásveszélyes terület is van.* A szovjet birodalom széthullását követő feszültségek és a volt Jugoszlávia területén dúló

konfliktusok békés kezelése nagyon nehéz, talán megoldhatatlan feladatnak mutatkozik. Közép- és Kelet-Európa államhatárai etnikai közösségeket szabdalnak darabokra. A múltbeli konfliktusok emléke túl erős ahhoz, hogy könnyű legyen az átmenet egy olyasfajta viszonylagos nyugalom időszakába, mint ami Nyugat-Európa nemzeteinek együttélését jellemzi.

A Kelet-és Közép-Európát feszítő ellentétek a határokon áthömpölygő népvándorlást indíthatnak el, ami csak tovább gyengíti majd Nyugat-Európa toleranciáját a bevándorlók iránt, amit a recesszió már amúgy is alaposan kikezdett. Ugyanakkor a más térségekből, elsősorban Észak-Afrikából érkező bevándorlók is egyre nagyobb nyomást gyakorolnak a befogadó országokra. Európa népessége a világon a legidősebb, s majdnem a leggazdagabb; Afrikáé a legfiatalabb s a legszegényebb. Európában mindenhol meg fogják szigorítani a bevándorlási kvótákat és lehet, hogy ezt a kontinens lakossága megnyugvással fogadja majd.

Máshol is vannak robbanásveszélyes térségek. Nehéz felfedezni annak jeleit, hogy Afrika déli részén békés átmenetre lehetne számítani. A legjobb, amit remélni lehet az az, hogy az elkövetkező két évtized során a térség európai eredetű lakossága fokozatosan visszatelepül az óhazába, miközben egy hozzáértő és bátor fekete kormányzat mindent elkövet, hogy csökkentse a különböző etnikumú csoportok közti feszültségeket. A legrosszabb, ami bekövetkezhet, az a faji és törzsi háborúskodás elharapódzása itt és más területeken. Ázsia egyes részein is van esély az etnikumok közti ellenségeskedés hasonlóan csúnya elfajulására. Indiában a feszültségek alapvetően vallási eredetűek: egyáltalán nem lehetetlen, hogy India ismét szétszakadjon, mivel egyáltalán nem biztos, hogy a világ legnagyobb demokratikus országát összetartó kötelékek ereje még egy emberöltőn át kitart.

Az USA-ban a fehér és fekete amerikaiak közti feszültségekhez adódnak a bevándorlók újabb csoportjai — például a koreaiak — és a többi, ugyancsak hátrányos helyzetű, de már hosszú ideje itt élő kisebbségek — kiváltképp az afro-amerikaiak — közti ellentétek. A következő emberöltő legnagyobb kihívását az az átmenet jelenti majd Amerika számára, amelynek során egy, a fehér európaiak kulturája által meghatározott társadalom átadja helyét egy valóban multikulturális, az európaitól teljesen különböző társadalomnak. Ha ez nem következik be, az az amerikai álom végét jelentené, de ha lezajlik, az átmenet valószínűleg keményebb próbának veti alá a nemzet tűrő- és alkalmazkodó képességét, mint történelmének bármely jelentős korábbi változása.

Egy további fenyegetést a *gyilkos vírusok* jelenthetnek. Már igen sok minden ismert az AIDS-ről. Meglehet, mi több valószínű, hogy 2020-ra sem találják meg e betegség „gyógyszerét", de az egészségre nevelésben és az egyének viselkedésében bekövetkező — már a mában érzékelhető, de csak a jövőben egyértelművé váló — változások együttes eredményeként az ipari országok úrrá lesznek a betegség következményein. A fejlett világ valószínűleg kritikusabban fogja megítélni a szexuális szabadosságot és a kábítószer-élvezetet. A világ szegényebb térségeinek egy részében azonban kevés remény van a betegség visszaszorítására. Afrika teljes mértékben ki van szolgáltatva a járvány terjedésének, de Ázsia és Dél-Amerika egyes területei is erősen veszélyeztetve vannak. Eljön az idő, amikor a járvány már nem fenyegeti a népesség nagy tömegeit, de a stabilizálódásnak ez az időszaka Afrika számára még igen messze van. Nem

elképzelhetetlen, hogy Afrikában az AIDS ahhoz hasonlatos pusztítást fog okozni, mint amit a Fekete Halál végzett Európában, vagy — ami még ennél is rosszabb — amit az Európából behurcolt betegségek az 1500-as évek elején Amerikában.

A legaggasztóbb lehetőséget azonban nem az AIDS jelenlegi formájában való továbbterjedése jelenti, hanem hogy a betegség vírusa egy könnyebben átvihető mutáns formájában jelenik meg. Hátborzongató az abban rejlő üzenet, hogy a természet épp akkor hozott létre egy „új" betegséget, amikor az emberiség már azt hitte, hogy sikerült megszabadulnia a legtöbb „régitől". Ha a nehezen átvihető vírus által terjesztett AIDS ilyen váratlanul ránktörhetett, vajon nem lehetséges-e, hogy léteznek valahol más, sokkal pusztítóbb erejű, ismeretlen vírusok is. Tekintsünk csak vissza az orvostudomány 1960-as évekbeli helyzetére. Végrehajtották az első szívátültetést; az antibiotikumok hihetetlenül hatásosnak bizonyultak a baktériumokkal szemben; gyűltek a rák és a hozzá hasonló betegségek elleni küzdelem eredményei. Az orvostudomány fejlődése feltartóztathatatlan folyamatnak tűnt: minden csak pénz és idő kérdésének látszott. Az embereknek még legszörnyűbb rémálmaikban sem sejlett fel, hogy valaha is olyan betegségek söpörhetnek végig a földön, mint az AIDS.

*

1998. március 6-án a washingtoni Fehér Házban „Kreativitás és változás — tudomány a 21. században" címmel világméretű érdeklődéssel kísért előadást tartott korunk talán legismertebb fizikusa Stephen HAWKING, a cambridgei Trinity College professzora.

„Ma a Föld népessége évente 1,9 százalékkal nő. Ha ez az ütem a közeljövőben nem lassul, akkor 2600 körül az emberek válltól vállig érik majd egymást bolygónk felszínén. Ha az energiatermelés a maihoz hasonló ütemben növekszik a következő 600 évben is, az új évezred közepére a Föld a Naphoz hasonlóan már vörösen fog izzani".

HAWKING ezeket a számokat nyilván nem azért hívta segítségül, mintha azt gondolná, hogy az idézett próféciák bekövetkeznének, hanem annak érzékeltetésére, hogy a növekedés nem folytatható túl sokáig a mai ütemben. Valami biztosan történni fog, ami ezt a folyamatot lelassítja, s e tekintetben HAWKING egy világméretű katasztrófa lehetőségét sem zárta ki: „Az a tény, hogy más értelmes civilizációk eddig nem létesítettek kapcsolatot velünk, könnyen arra a következtetésre csábíthatja az embert, hogy az értelmes civilizációk esetleg elkerülhetetlenül elpusztítják önmagukat" — fejtegette. Bejelentette, hogy a fejlődés szédítő tempója miatt nemhogy ezer, de száz évre előre is csak meglehetős bizonytalansággal lehet jövendölni. Hiszen hol van már a széles körű derűlátás, amely Isaac NEWTON 1679-ben megalapozott gravitációelméletének és Clerk MAXWELL 1864-ben publikált négy híres, az elektromos és mágneses tereket leíró egyenletének ismeretében azt ígérte, hogy e század elejére az emberiség rendelkezésére áll a fizikai teljes elmélete? Időközben kiderült, hogy a világ nagyon is atomi méretekben sem úgy működik, ahogy azt a Newton-törvények sugallják, s nem úgy viselkedik a tér nagyon nagy skálán görbült, hatalmas léptékében sem, mint azt gondoltuk. Az előbbi probléma megoldását a kvantummechanika, az utóbbiét az általános relativitáselmélet adta, a kétféle igazságot

összekapcsoló elméletet, a kvantumgravitációt azonban máig nem sikerült feltárni. Igaz, HAWKING azt mondta: hajlandó bárkivel fogadni, hogy húsz éven belül meglesz a megoldás.

A fizikus más tudományterületre is átmerészkedett, méghozzá az általa a legbonyolultabbnak nevezett létező rendszert, az emberi test fejlődésének a problémakörére. Az élet kódját rejtő DNS — mint mondta — 3-5 milliárd évvel ezelőtt jött létre a Földön, s attól kezdve egy ideig nagyjából ezerévente gazdagodott „egybetűnyi" információval. Aztán a legutóbbi egymillió évben ez az ütem felgyorsult, s azóta tízévente jött egy-egy újabb lépés. Szerinte rövidesen véget ér a spontán fejlődés korszaka, és szinte biztosra vehető, hogy a tudomány belátható időn belül képes lesz teljesen átalakítani a génállományt. A ma még költséges, bonyolult eljárás pár száz év múlva annyira egyszerű és olcsó műveletnek fog számítani — állította —, hogy nem lesz olyan politikai rendszer, ,amely képes lenne azt akár törvényekkel megakadályozni. Jókora kihívás ez az emberiségnek, s következményein jó volna már most gondolkozni — mondta.

A számítástechnikában másfél esztendőként duplázódik meg a berendezések sebessége és bonyolultsága. Ezért HAWKING úgy tartja hogy, a gépek nemsokára elérik az emberi agy bonyolultsági fokát. Akkor pedig képesek lesznek legalább olyan értelmesen gondolkodni is, mint az ember.

*

Oly korban élünk, amikor a globális jólét egyre inkább attól függ, hogy gazdaságosabban használjuk-e a forrásokat, méltányosabban osztjuk-e el azokat, és általánosan csökkentjük-e a fogyasztás szintjét. Ha nem térünk át gyorsabban erre az életmódra, nagy társadalmi feszültségek jelentkezhetnek a még megmaradt kevés erőforrásért folyó, egyre kíméletlenebb versenyben. Az emberi népesség nem fog teljesen összeomlani, mint ahogy az a St. Matthew-szigeti rénszarvasokkal történt, de valószínű, hogy növekedni fog az éhezés, a kivándorlás és a konfliktusok — ami már ma is fájdalmasan egyértelmű a világ egyes tájain.

Egybehangzó tehát a vélemény: *így nem mehet tovább*! Tenni kell valamit. De mit? Vajon a profit-célú világgazdaság képes lesz-e mérsékelni magát? Vajon az emberiség képes lesz-e úrrá lenni önmagán?

A hajóskapitányok gondosan kijelölik hajóikon az úgynevezett *Plimsoll-vonalat.* Ha a víz szintje efölé emelkedik, a hajó túl nehéz, és a süllyedés veszélyével kell számolni. Ha ez bekövetkezik, nem sokra mennek azzal, hogy áthelyezik a rakományt a hajón. A gondot az összsúly jelenti, amely meghaladja a hajó hordképességét.

H. DALY közgazdász olykor ezzel a hasonlattal emeli ki, hogy az emberi tevékenység mértéke elérheti azt a szintet, amelyet a Föld természeti rendszerei már nem tudnak elviselni. A *Plimsoll-vonal* ökológiai megfelelője talán a Föld biológiai alaptőkéjének az a maximális része, amelyet az emberek még kisajátíthatnak anélkül, hogy a bolygó létfenntartó rendszereinek feldőlő, dominósorként tovafutó, gyors romlása beindulna. A már nyilvánvaló pusztulást figyelembe véve, közel járhatunk ehhez a kritikus szinthez. Csökkentenünk kell tehát a bolygóra nehezedő terhelésünket,

mielőtt „a hajó" elsüllyedne.

1600-nál több tudós, köztük 102 *Nobel-díjas* hangsúlyozta ezt azzal, hogy 1992 végén aláírta az „Üzenet az emberiségnek" című kiáltványt. Eszerint: „Csak egy-két évtizedünk van a ránk váró veszélyek elhárítására, azután már elvész ennek az esélye, és mérhetetlenül romlanak az emberiség kilátásai... Új etika kell — változtatnunk kell felelőtlen viselkedésünkön a Földdel és önmagunkkal szemben... Ez az erkölcs mindenképpen egy nagy mozgalmat indít majd el, meggyőzve a vonakodó vezetőket és kormányokat, és magukat a vonakodó embereket, hogy hajtsák végre a szükséges változtatásokat".

Én azokhoz csatlakozom, akik azt vallják, hogy a *fenntartható fejlődés* lehet az a szemlélet és Földfejlődési technológia, amely időt adhat az emberiség számára ahhoz, hogy felépítsen egy új működési rendű világot. Erre a reményt a fenntartható fejlődés lényege adja, hiszen az olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen szükségleteit anélkül, hogy kétségessé tenné a jövő generációi számára majdani saját szükségletei kielégítésének lehetőségét.

LÁNG István (1993) a fenntartható fejlődés stratégiai feltételeit az alábbiakban fogalmazta meg:

- A gazdasági növekedés szükségességének elfogadása,
- a növekedés minőségének a változása,
- az emberi alapszükségletek kielégítése,
- népességnövekedés jelentős csökkentése,
- a természeti erőforrások megóvása,
- a technológia átalakítása és kockázatának csökkentése,
- a környezeti és gazdasági döntések összekapcsolása.

Mindezekből következően a fenntartható fejlődés érvényesítésének feltétele

- Olyan politikai rendszer, amely biztosítja az állampolgárok tényleges részvételét a döntéshozatalban;
- Olyan gazdasági rendszer, amely önmagára támaszkodik és úgy képes többletet és technológiai fejlődést létrehozni, hogy erőforrásait fenntartó módon használja;
- Olyan társadalmi rendszer, amely megoldásokat kínál az egyenlőtlen fejlődésből következő feszültségekre;
- Olyan technológiai rendszer, amelyben folyamatos az új megoldások keresése;
- Olyan nemzetközi rendszer, amely a kereskedelemben és a pénzügyekben is erősíti a fenntarthatóságot;
- Olyan gazdaság-igazgatási rendszer, amely rugalmas és képes az önkorrekciókra.

Ez a felfogás azonban többnyire gazdasági irányultságú — érvel ENYEDI György (1996), hiszen nem ad választ olyan kérdésekre, hogy

- Az emberi szükségletek adottak-e, vagy változni fognak a jövőben?
- Hogyan oszlanak majd el a szükségletek a nagy régiók között?
- A fejlett országokban kifejlesztett környezetvédő technológiák elterjednek-e a fejlődő országokban és ott milyen hatásfokkal alkalmazhatók?

Egy másik megközelítés a fenntartható fejlődésben az ökológiai vonatkozások

elsőbbségét hangoztatja. Ebben a felfogásban az a fő kérdés, hogy a gazdasági tevékenység miképpen korlátozható a természeti erőforrások megóvása érdekében? Vagyis ez a felfogás tagadja a gazdasági növekedést. J. REES azt hangsúlyozza, hogy „felfogásunk a bioszféráról veszedelmesen felszínes, és töretlen bizalmunk a neoklasszikus feltételezéseken alapuló növekedés fenntartásában illuzórikus". REES feltehetően nem téved, hiszen valójában a világgazdaság még manapság is többnyire a neoklasszikus szabályok szerint működik.

A legkomplexebbnek az a felfogás tekinthető, amely a fenntartható fejlődést széles *társadalmi-kulturális* közegbe, összefüggésrendszerbe helyezi. Nagyon leegyszerűsített ugyanis az a nézet, hogy a környezetvédelem csupán a profitorientált gazdaság és környezetet óvni kívánó (politikai) szervezetek harca. Biztosak lehetünk abban, hogy a fenntartható fejlődés nem valósítható meg csak törvényekkel, szabályokkal és különféle szankciókkal. Igaza van M. REDCLIFT-nek (1992) abban, hogy ha az emberek nem kerülnek ugyanúgy a fenntartható fejlődés középpontjába, mint a koncepció készítői és végrehajtói, akkor az soha nem valósul meg, hiszen az emberek aligha vállalnak felelőséget azért, amit nem éreznek sajátjuknak.

IRODALOM

A Föld 2000-ben — Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1985.

BROWN, L.R. 1987/88, 1973. 1977. 1995. 1997: A világ helyzete (A Worldwatch Institute jelentése)

BRUNDTLAND Commission. 1987. Our Common Future — Oxford Univ. Press

ENYEDI Gy. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon — Ember – település – régió, Budapest, p. 138.

GERKEN, G. 1993: A 2000. év trendjei — Akadémiai Kiadó, Budapest

LÁNG I. 1993. Environmental Management and Sustainable Development — In: NATH, B., HENS, L. and DEVNYST, D. (Eds):Environmental Management. vol 1-3. VUB. Univ. Press. Brussels.

MCRAE, H. 1996: A világ 2020-ban — AduPrint. Budapest

REDCLIFT, M. 1992: The Meaning of Sustainable Development — Geoforum 23.

RJABCSIKOV, A. M. 1977: A Föld változó arculata — Gondolat, Budapest

„A tudomány nemsokára egyetlen fő feladattal áll szemben: hogyan lehet mindent ehetővé tenni?"

Feleki László (1984)

Hány embert képes eltartani a Föld?

(Tudománytörténeti adalékok egy megválaszol(hat)atlan kérdéshez)

PROBÁLD FERENC*

How many people can Earth maintain? The study gives a survey about how the necessity of the investigations referring to the maintaining capacity of Earth arises, and what kind of role the geographers played in the exploration of agroecologic potential. The different methodological and theoretical bases of the researches give explanation for the fact that different consequences and estimations have come to light about the upper limit of the population-maintaining capacity of Earth. The study throws light upon the contemplational development appearing in the approach of the problem, which led to the more and more complex and dynamic interpretation of the notion of maintaining capacity. The author regards the elaboration of macroregional conceptions a scientific task, in which geography - following its best traditions - would have to participate more intensively.

1. Bevezetés

„Az ember — biológiai lény mivoltából fakadó szükségletei lévén — csak természetben és a természetből élhet. A természet és a társadalomba szerveződött ember kölcsönhatása a termelőerők fejlődésével mind erősebbé válik" — írta TÓTH József (1997) a korszerű földrajztudomány tárgyával és szemléletével foglalkozó, gondolatébresztő tanulmányában. Az emberiségnek a természettől való függése talán élelmiszer-igényének kielégítésében, természet és társadalom kölcsönhatása pedig a mezőgazdaságban a legszembetűnőbb. Amióta MALTHUS (1798) sok vitát kiváltó műve napvilágot látott, időről-időre felmerült a kérdés: vajon nem érjük-e el rövidesen, netán nem léptük-e máris túl bolygónk eltartóképességének határát? És ugyan létezik-e egyáltalán az agrártermelés oldaláról valamiféle felső korlátja az emberiség szaporodásának? A kérdést különösen időszerűvé teszi az a tény, hogy a 20. század demográfiai robbanása közel négyszeresére növelte a földlakók számát, amely 1999 októberében átlépte a 6 milliárdos küszöböt. A Föld eltartóképességének rendkívül bonyolult kérdéseire számos tudományág képviselői — pl. közgazdászok, biológusok, demográfusok és mezőgazdasági szakemberek — keresték a választ, és a probléma érthető módon fölkeltette a geográfusok érdeklődését is. A már-már áttekinthetetlenül bőséges szakirodalomból most azokat

* Dr. Probáld Ferenc egyetemi tanár, a földrajztudomány doktora (ELTE Regionális Földrajzi Tanszék)

a műveket igyekszünk kiemelni, amelyek jelzik a földrajztudomány olykor méltatlanul feledett szerepét a jövő sorskérdéseinek tanulmányozásában, vagy éppenséggel kívülről nyújtanak szemléletformáló ösztönzést a további, hasonló irányú geográfiai kutatásokhoz.

2. Albrecht PENCK és a „fizikai emberföldrajz fő problémája"

A Föld eltartóképességének végső határára vonatkozó legkorábbi becslés A. van LEEUWENHOEK nevéhez fűződik. A sokoldalú holland természetbúvár 1679-ben a Royal Society-nek címzett levelében — Hollandia akkori népsűrűségét az egész lakott földkerekségre kiterjesztve — 13,4 milliárd főnyi népességet tartott elképzelhetőnek. Hosszas szünet után a kérdés a 19. század második felében, az európai gyarmatosítás és a gyéren lakott kolóniák benépesítése kapcsán került ismét előtérbe. E. G. RAVENSTEIN (1891) a Royal Geographical Society tudós közönsége előtt tartott előadásában legföljebb 6 milliárdos lélekszámot vélt elérhetőnek, s ezt 2077-re prognosztizálta. A számításaihoz alapul vett irreális területi adatok (73,2 millió km^2 termékeny föld 80 fő/km^2, 36 millió km^2 füves puszta 4 fő/km^2 és 10,9 millió km^2 sivatag 0,4 fő/km^2 átlagosan elérhető népsűrűséggel) jól mutatják a földrajzi ismeretek akkori korlátait, melyeken alig több mint három évtized multán a kitűnő geográfus Albrecht PENCKnek — legalább is elméleti szempontból — már jelentősen sikerült túllépnie.

Albrecht PENCKet a tudománytörténet jobbára a felszínalaktan egyik klasszikusaként méltatja; a Porosz Tudományos Akadémián 1924 szeptemberében tartott nagy hatású előadása a földrajztudós rendkívül széles látóköréről tanúskodik. PENCK (1925) „a fizikai emberföldrajz fő problémájaként" jelölte meg „a földfelszín és a táplálék iránti igényét onnan kielégítő ember viszonyát", és néhány alapvető összefüggést feltárva *újfajta megközelítésben vizsgálta a Föld, ill. az egyes éghajlati övek eltartóképességét.* Az említett összefüggések közül a legfontosabb — melyre valamiképpen szinte minden későbbi kutató támaszkodott — a következő formában írható fel:

$$P = \frac{T \cdot H}{E} \qquad (1)$$

vagyis a Földön élő emberek száma (P) egyenlő a termőterület (T) és az átlagos terméshozam (H) szorzatának, valamint az átlagos egyéni táplálékszükségletnek (E) a hányadosával. (A terméshozamot és az élelmiszer-igényt leggyakrabban energiatartalomban szokás megadni.) PENCK leszögezte: „Minthogy a számlálóban szereplő mennyiségek végesek, és az emberi táplálék-szükséglet nem lehet nulla, a Földön élő emberek száma szükségképpen korlátozott." Ha az exporttól és az importtól eltekintünk, akkor az (1) képlet bármely országra vagy régióra alkalmazható; a maximálisan elérhető terméshozamot az éghajlattól és a talajviszonyoktól függő *agroökológiai potenciál* (PENCK szavaival a „földfelszín potenciális energiája") határozza meg. A ténylegesen elért terméshozam az agroökológiai potenciálnál (A) kisebb, és értékét a művelésnek a „kultu-

rális szinttől" függő intenzitása (I) determinálja. A termőterületen elérhető legnagyobb népsűrűség eszerint:

$$N_{max} = \frac{A \cdot I_{max}}{E} \qquad (2)$$

A termőterületet és az *agroökológiai potenciált* PENCK szerint állandónak vehetjük, és az egyéni táplálék-szükséglet is csak kis mértékben változik; a művelés maximális intenzitását feltételezve tehát eljutunk a termőterület adottságainak legteljesebb kihasználásához és az eltartóképesség felső határához. PENCK ezután így folytatta: „A természetes növénytakaró jó alapot kínál az éghajlat és a talaj termékenységi fokozatainak becsléséhez. Ez lehetővé tette számunkra, hogy megállapítsuk a H. WAGNER által lehatárolt klimatikus régiók feltételezhető átlagos potenciális népsűrűségét, ebből pedig levezessük a lakosság nagy valószínűséggel elérhető legmagasabb létszámát." A 11 éghajlati körzetre elvégzett becslések és számítások alapján PENCK arra a következtetésre jutott, hogy „a Föld elképzelhető legnagyobb népességszáma 15,9 milliárd, ami 107 fő/km^2 átlagos népsűrűségnek felel meg. Ezek az adatok számunkra csak nehezen elérhető végső határértéknek tűnnek. Az emberiség valószínűnek látszó legmagasabb lélekszáma mintegy fele ekkora lehet." Figyelembe véve a becslés bizonytalanságát, *PENCK végül 8-9 milliárd főre* — vagyis a Föld akkori népességének ötszörösére — *tette a Föld eltartóképességének felső határát.*

PENCK egyenletei voltaképp arra a későbbi kutatók által is sokszor átvett feltevésre épülnek, hogy az emberiség lélekszámát kizárólag az élelmiszer-ellátás korlátozza, tehát minden egyéb (pl. víz- vagy területigény) figyelmen kívül hagyható. További feltevése, hogy az egy személy számára szükséges élelem mennyisége (energiatartalma) térben és időben állandó, ami megközelítőleg is csak egységes, pusztán a létfenntartásra szorítkozó, az állati eredetű termékeket mellőző étrend esetén teljesülhet.

A halászatból és a vadászatból származó élelmiszerek hiányoznak PENCK egyenleteiből. Nem figyelt fel arra sem, hogy a termelés és a fogyasztás között jelentős különbség van: a betakarítás, a tárolás, a szállítás, az ipari és háztartási feldolgozás folyamán keletkező veszteség az újabb kutatások szerint elérheti a 40 %-ot.

PENCK óriási érdeme, hogy a *mezőgazdasági célú környezetminősítés* feladatának kijelölésével máig folytatódó földrajztudományi kutatásokhoz adott ösztönzést. (E kutatások egyik mellékága azonban hamarosan torz irányba, a náci *élettér-elmélet* geopolitikai megalapozása felé fordult.) A Föld maximális népességeltartó képességének meghatározása során PENCK nem tett kísérletet arra, hogy az egyenleteiben szereplő tényezőket (pl. a termőterület nagyságát vagy az elérhető legnagyobb terméshozamot) mennyiségileg meghatározza; becslései az egyes éghajlati övekben ténylegesen előforduló népsűrűségi értékekre támaszkodtak, és sok intuitív elemet tartalmaztak. Az ő nyomdokain járó geográfusok — A. FISCHER (1925), W. D. SMITH (1935) és W. E. BOERMAN (1940) — újabb statisztikai adatok birtokában igyekeztek finomítani az emberiség lélekszámára vonatkozó felső határértéket anélkül, hogy elméleti síkon előbbre léptek volna. A Föld teljes agroökológiai potenciáljának felmérésére valóban új tu-

dományos eredmények és módszerek alapján csak a 20. század 70-es, 80-as éveiben vállalkozhattak a kutatók.

3. S. R. EYRE és „a nemzetek valódi gazdagsága"

A 20. század 60-as éveitől — főként a Nemzetközi Biológiai Program révén — egyre gyorsabban gyűltek a talaj- ill. növényföldrajzi megfigyelések és mérések, amelyeknek eredményei a FAO és az UNESCO irányítása alatt készült kis méretarányú világtérképeken kerültek összesítésre. 1978-ban egy brit geográfus, S. R. EYRE elevenítette föl azt a korábban PENCK tanulmányaiban is említett gondolatot, hogy az *éghajlatnak* és a *talajviszonyoknak* a földrajzi tájak eltérő termékenységében megnyilvánuló hatásait legjobban az adott környezethez évezredek során alkalmazkodott *természetes növénytakaró* tükrözi. Példák sorával igazolta: noha kísérleti körülmények között gondosan kiválasztott mezőgazdasági kultúrák a természetes növénytakaróét némileg meghaladó szervesanyag-termelésre is képesek, a *szántók és legelők térnyerése mindenütt a nettó elsődleges termelés*[1] jelentős *mértékű csökkenésével járt.* A természetes növénytakaró primer produkciója tehát a kultúrvegetáció szempontjából olyan jellegzetes — bár nem merev — felső határnak tekinthető, amely az agroökológiai potenciál mértékét jól kifejezi. S. R. EYRE az 1:16 000 000 méretarányú növényföldrajzi világtérkép alapján, 32 fő vegetációtípus elkülönítésével világméretekben és országok szerinti felbontásban is meghatározta a rekonstruált eredeti természetes növénytakaró maximális primer produkcióját. Az így kifejezett agroökológiai potenciálnak (megbocsátható túlzással) akkora jelentőséget tulajdonított, hogy — Adam SMITH klasszikus közgazdasági művének parafrázisaként — „A nemzetek valódi gazdagsága" címmel adta közre eredményeit.

A vegetáció-típusok elterjedésének és mérésekkel meghatározott elsődleges termelésének ismeretében EYRE a Föld eredeti természetes növénytakarójának teljes primer produkcióját kereken 120 milliárd tonnára becsülte, amelyből majdnem 80 millió tonna jut a növényzet talajfelszín feletti részeire. Emberi felhasználás céljaira EYRE szerint ez utóbbi mennyiségnek is csupán fele vehető számításba. A továbbiakban kifejtette: „Jelenleg egy átlagos észak-amerikai vagy európai személy évente egy tonna szárazanyagnak[2] megfelelő élelmiszert fogyaszt. (Ez az adat már tükrözi a tényt, hogy sok növényi táplálék szó szerint veszendőbe megy a feldolgozás során és a háztartásokban, továbbá hogy igen nagy mennyiségű növényi anyag fordítódik viszonylag kis mennyiségű hús előállítására.) Ezen kívül Nagy-Britanniában mindegyikünk majdnem fél tonnányi szárazanyaggal egyenértékű fát fogyaszt el papír, csomagolóanyag és különböző

---

[1] A nettó elsődleges termelés (nettó primer produkció, NPP) a növényi életfolyamatok során felhalmozódott szerves anyag mennyisége az életfolyamatok során felhasznált szerves anyag mennyisége nélkül (KOVÁCS M. 1977). Az évi NPP-nek területegységre vonatkozó adatait szárazanyagra átszámítva grammban vagy tonnában szokás megadni.

[2] Egy gramm növényi szárazanyag energiatartalma kb. 4 kcal (16,8 KJ), tehát az évi 1 tonnányi fogyasztás napi 11000 kcal (46000 KJ) felhasználásának felel meg.

egyéb termékek formájában, sőt az USA-ban az egy főre jutó felhasználás ennél is jóval nagyobb."

EYRE óvakodott attól, hogy a Föld népesség-eltartó képességének felső határáról nyilatkozzék. A könyvében található adatok alapján, a többi kutatók becsléseivel való összehasonlítás céljából azonban elvégezhetjük az erre vonatkozó számítást, és ekkor *maximálisan 26 milliárd főt kapunk eredményül.* Ugyancsak a többi szerző eredményeivel való egybevetés érdekében célszerű összefoglalni, milyen implicit feltételezések rejlenek e számítás hátterében:

- A növényi szervesanyag-termelés felső határa — az agroökológiai potenciál — megegyezik a szárazföldek eredeti természetes vegetációjának nettó primer produkciójával. (Ez a feltevés optimistább EYRE véleményénél, aki szerint a természetes növénytakaró degradációja és a legelők, szántók, ültetvények elterjedése a korábbi NPP-t máris 1/3-ával csökkentette. A további pontok viszont kivétel nélkül EYRE hipotézisein alapulnak.)
- A növényzet talaj feletti részének 1/3-a emberi táplálékká alakítható, további 1/6-a (fa, rostok stb.) pedig más gazdasági célokra vehető igénybe.
- A növényi szárazanyag felhasználása az élelmiszerek minőségi összetételét, az állati eredetű táplálék és a hulladékok arányát, valamint az ipari és tüzifa iránti igényt tekintve a legfejlettebb országokban elért szinthez igazodik.
- A világtenger szerepe az emberiség élelmiszer-ellátása szempontjából figyelmen kívül hagyható. (Más források, pl. H. R. HULETT [1970] szerint az emberiség által elfogyasztott táplálék energiatartalmának mindössze 1 %-a, fehérjetartalmának 4 %-a tengeri eredetű.)

EYRE az NPP-re vonatkozó konkrét mérési adatok, tapasztalati tények általánosításával jutott el az agroökológiai potenciál nemzetközi összehasonlításáig és világméretű összegzéséig. Más kutatók viszont a termőterület kiterjesztésének lehetőségeit és az egyes növények ökológiai igényei alapján elérhető maximális terméshozamokat igyekeztek számba venni ahhoz, hogy a Föld eltartóképességének felső határát megállapítsák. Az alábbiakban ezekből a tanulmányokból ismertetünk két jellegzetes példát.

4. A gabonatermelés „abszolut felső határa" (a MOIRA-modell)

JOHNSON amerikai elnök tudományos tanácsadó testülete (PSAC) a világ élelmezési problémáját tárgyaló 1967. évi jelentésében részletes vizsgálatok alapján a Föld művelésre alkalmas területeit 3,2 milliárd hektárra becsülte, vagyis a *ténylegesen művelt 1,4 milliárd hektárnyi terület több mint kétszeres bővítését tartotta lehetségesnek.* A bizottság egyik tekintélyes tagja, R. REVELLE a következő két évtized során több tanulmányt tett közzé, amelyekben az öntözést és a trópusi–szubtrópusi termőföldek évenként többszöri hasznosítását is feltételezve 40, majd később (in: J. SIMON – H. KAHN 1984) már *53 milliárd főben jelölte meg azt a lélekszámot, amelynek alapvető élelmezési igénye* (napi 2500 kcal) *kielégíthető.* REVELLE a nem élelmiszer-termelésre használt termőföldek arányát és a betakarítás, ill. a feldolgozás folyamán keletkező veszteséget 10-10 %-kal vette figyelembe, egyébként pedig a PENCK-féle képleteket alkalmazta.

A PSAC-jelentés a termőföldek bővítésének sem közgazdasági és agrotechnikai feltételeit, sem várható ökológiai következményeit nem mérlegelte; ennek ellenére a 3,2 milliárd hektáros — vagy ahhoz közeli — felső határt a kérdéssel foglalkozó számos későbbi tanulmány (pl. D. MEADOWS et. al. 1972) kritikátlanul átvette.

A PSAC-jelentés szerzőihez hasonlóan járt el a potenciális termőföldek számbavételekor a P. BURINGH vezette holland kutatócsoport is, amely a világon elérhető maximális gabonatermelésen keresztül voltaképp ugyancsak a Föld eltartóképességének határát fürkészte. A holland kutatók eredményei képezték a talpkövét H. LINNEMANN és munkatársai (1979) un. MOIRA-modelljének, az ebből levont következtetések pedig helyet kaptak a népesség és a természeti erőforrások viszonyát elemző „Global 2000" jelentésben is, amely az USA elnöke számára készült, és széles nemzetközi visszhangot váltott ki. A holland kutatócsoport módszere a Föld agroökológiai potenciáljának megállapításában EYRE-étől gyökeresen különböző, deduktív utat követett, melynek egyes lépéseit az alábbiakban vázoljuk:

Az eljárás alapja egy un. *standard gabonanövény* fotoszintézise, amely a fényellátottság függvényében a következőképpen alakul:

$$DM = 0{,}65\ ID\ [F \cdot PO + (1-F) \cdot PC\ ], \qquad (3)$$

ahol DM a növényi szárazanyagtermelés havi értéke kg/ha-ban, PO és PC a fotoszintézis során keletkező szénhidrát mennyisége kg/ha-ban, borult, ill. derült napokon, ID a hónap napjainak száma, F pedig a havi tényleges (h) és maximális lehetséges napfénytartam (H) viszonyát kifejező borultsági tényező:

$$F = \frac{h}{H} \qquad (4)$$

Az évi lehetséges szárazanyagtermelés (PDM kg/ha) a 10 C°-nál magasabb középhőmérsékletű hónapok adatainak összegzése útján állítható elő, feltéve, hogy az ilyen hónapok száma legalább három, tehát a tenyészidőszak hossza a gabonatermesztéshez elegendő. A szárazanyagtermelést a hő- és fényellátottságon kívül a nedvességellátottság is befolyásolja, amit a modell a termőterületre alkalmazott redukciós együtthatóval (FWD) juttat kifejezésre. FWD a tényleges és potenciális transpiráció hányadosaként határozható meg.

A vizsgálat további részének tárgyát az a 222 talajföldrajzi régió képezte, amelyet a FAO és az UNESCO által 1974-ben publikált 1:15 000 000 méretarányú talajtani világtérkép alapján különítettek el. Mind a maximális szárazanyag-termelést, mind a megművelt földek maximális kiterjedését e talajföldrajzi régiókra vonatkozóan határozták meg a szerzők. A szántóföldi művelésre alkalmas terület megállapítása több lépésben történt:

a) A talajföldrajzi régiók összes területéből levonták azokat a földeket, amelyek élénk domborzatuk, hiányos vagy nagyon gyenge minőségű talajtakarójuk miatt művelésre alkalmatlanok, ill. legfeljebb extenzív legelő- vagy erdőgazdálkodásra megfelelőek. A megmaradt földterület a potenciális szántóterület (PAL, 3,71 milliárd ha).

b) Számos talajtípus sajátságai nem teszik lehetővé az éghajlati adottságok alapján várható maximális hozam elérését. A talaj terméskorlátozó hatását régiónként megállapított redukciós együttható (FSC) fejezi ki; ennek révén a további számítások alapjául szolgáló képzetes potenciális szántóterület értékéhez jutunk (IPAL = PAL – FSC).

c) Azokban a régiókban, ahol a termelést a talajviszonyoknál erősebben korlátozza a vízhiány (tehát FWD < FSC), a nedvességellátottság redukciós tényezője (FWD) alkalmazandó IPAL megállapításához, kivéve az öntözhető földeket.

d) A szerzők több átfogó tanulmány figyelembevételével felbecsülték, hogy a száraz éghajlatú körzetek területéből nagyszabású természetátalakító munkálatok nélkül mennyi vonható öntözésbe, és ennek megfelelően növelték a számításba vett potenciális szántóterületet (IPALI, 1,9 milliárd ha).

A MOIRA-modell szerzői az itt leírt módszerrel a *maximális gabonatermelést* kereken 50 milliárd tonnában, a szárazanyag-produkciót pedig 115 milliárd tonnában határozták meg.[3] Ez az adat igen közel áll a természetes növénytakaró nettó elsődleges termelésének EYRE által közölt értékéhez, és területi bontásban is szoros korrelációt mutat vele (PROBÁLD F. 1984). Nyilvánvaló, hogy ha EYRE premisszáit alkalmazzuk a népességeltartó képesség felső határának megállapításához, akkor a MOIRA-modell révén is hasonló eredményre jutunk. Ha viszont az egy főre jutó táplálék energiatartalmát negyedére (napi 2750 kcal-ra, ill. 11500 kJ-ra) csökkentjük — ami a létfenntartáshoz elvileg még mindig bőven elegendő — akkor felső határként 104 milliárdos lélekszámot kapunk eredményül. A különbség jól érzékelteti, milyen erősen függ a végkövetkeztetés az előzetes feltevésektől; *az egyes szerzők gyökeresen eltérő megállapításai a Föld eltartóképességéről jórészt éppen az alkalmazott premisszák különbségeivel magyarázhatók.*

A holland kutatóknak a gabonatermelés abszolut felső határáról készített tanulmánya már-már a falanszter-jelenet madáchi vízióját vetíti elénk, ahol minden talpalatnyi földet „lengő kalász" foglal el, és az utolsó szál virág rég múzeumi vitrinbe került. Látnunk kell azonban, hogy itt pusztán gondolati kísérletről van szó, olyan modellről, amelyben — a valóságtól eltérően — a környezeti hatásokat, a természetes életterek eltűnését, a biodiverzitás csökkenését az egyszerűség kedvéért mellőzni lehet.

A Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet (IIASA) és a FAO által a 80-as évek elején folytatott kutatások ugyancsak a MOIRA-modellhez hasonló gondolatmenetet követtek, ám attól eltérően *valódi lehetőségként* kezelték a fejlődő országok általuk számba vett eltartóképességét (FAO 1984, MÁRTON J.–ÚJHELYI T. 1986).

Az alkalmazott kifimonult módszerek és újfajta megközelítések miatt e tanulmány következtetései is figyelmet érdemelnek.

---

[3] Ez a Föld összes megművelt területének 2/3-áról 1997-ben ténylegesen betakarított 2,1 milliárd tonnányi gabonatermelés 24-szerese.

5. A FAO tanulmánya a fejlődő országok eltartóképességéről

A FAO és az UNESCO által 1961-ben megkezdett talajtérképezési munkálatok eredményeként 1981-re minden kontinensről elkészült az a regionális térképsorozat, amely 1 : 5 000 000 méretarányban a termőföld valamennyi, a mezőgazdaság szempontjából lényeges tulajdonságát feltüntette. A további kutatások során a hőmérséklet és a csapadék mennyisége, valamint eloszlása alapján 14 fő éghajlati típust különítettek el, majd ezeket a tenyészidőszak hossza szerint finomabb övezetekre tagolták. A mezőgazdaság természeti feltételeinek aprólékos számbavételét jól mutatja, hogy a klíma és talajminőség különböző kombinációi révén pl. Afrikát több mint 35 000 *agroökológiai körzetre* bontották, majd ezek adottságait 15 féle élelmiszernövény termőhely iránti igényeivel[4] vetették össze. Az élelmiszernövények számára alkalmatlan, de legeltetéssel hasznosítható füves területek hozamát és eltartóképességét ugyancsak számba vették.

A FAO vizsgálatai során különös figyelmet szenteltek annak a ténynek, hogy a természeti adottságok kihasználása és az eltartóképesség erősen függ a termelési ráfordításoktól, melyeknek három szintjét különböztették meg. Az alacsony ráfordításszint nagyjából megfelel a legkevésbé fejlett országok helyzetének, ahol nem használnak műtrágyát, peszticideket és herbicideket, a hagyományos növényfajtákat hagyományos termelési módszerekkel termesztik, és gyakorlatilag nincs tartós talajerő-utánpótlás. A közepes ráfordításszinten műtrágyákat és biocideket, ritkán nemesített vetőmagvakat használnak, és hosszú távú egyszerű talajerő-fenntartási eljárásokat alkalmaznak. A megművelt terület felén a hagyományos növényfajtákat, a másik felén az adott környezeti feltételek között optimális hozamot biztosító kultúrnövényeket termesztik. A magas ráfordításszinten műtrágyákat és biocideket nagy mértékben alkalmaznak, és a termőhelyet ésszerű vetésforgóval, nagyfokú gépesítéssel, a legnagyobb energiatartalmú élelmiszernövények révén hasznosítják.

A számítások során a mezőgazdaságilag hasznosítható területből levonták a települések és infrastruktúrális létesítmények helyigényét, amelyet igen szűkmarkúan, fejenként 500 m^2-ben rögzítettek. Figyelembe vették a vetőmag megtermeléséhez szükséges termőföldeket, valamint a betakarítás utáni, mindössze 10 %-ra becsült veszteségeket is.

A következő lépés a potenciális termelés alapján eltartható népesség számának megállapítása volt. Ehhez az elérhető legnagyobb élelmiszertermés energiatartalmát elosztották a FAO és a WHO ajánlásaiban szereplő minimális táplálékigénnyel, amely az egyes országokban fejenként kb. napi 2000-2300 kcal között mozog. A PENCK-féle (1) képlet segítségével kapták tehát meg a népességeltartó képesség felső határát, ám ezt végül 1/3-dal csökkentették, hogy az élvezeti növények, az ipari nyersanyagok és erdők számára is biztosítsanak némi termőföldet. Az eltartóképességet az agroökológiai körzetek, az országok és az öt fejlődő nagytérség (Afrika, Délnyugat-Ázsia, Dél- és Délkelet-Ázsia, Közép-Amerika, Dél-Amerika) aggregációs szintjeire összesítették.

---

[4] Ezek a növények a következők: köles, cirok, kukorica, rizs, búza, édesburgonya, burgonya, manióka, bab, szója, árpa, olajpálma, földimogyoró, banán, cukornád.

E térségek együttes eltartóképessége — magas ráfordításszinten — a tanulmány szerint eléri a 33 milliárd főt. Bár a számítást a fejlett országokra és Kínára nem terjesztették ki, logikus feltételezni, hogy *az emberiség maximális lélekszámára a módszer 50-60 milliárdot adna eredményül.*

A FAO eljárásának kétségtelen pozitívuma a mezőgazdaság természeti feltételeinek gondos felmérése és a gazdasági-műszaki tényezők hatásának kiemelése. A számszerű eredmények ennek ellenére komoly kétségeket ébresztenek. Hogyan és mikor érhető el — ha elérhető egyáltalán — a trópusi országokban az amerikai színvonalú mezőgazdasági termelés? Hogyan lehetne ehhez a tőkét és a szakértelmet biztosítani, továbbá a talajerő-utánpótlást tartósan megoldani? Ha pedig netán sikerülne valamikor eljutni a legmagasabb agrotechnikai színvonalhoz, vajon beérné-e a lakosság olyan étrenddel, amely csak a minimálisan szükséges energiát és fehérjét kínálja, és elegendő lenne-e a nem mezőgazdasági célokra fenntartott fejenkénti 500 m^2? Végül, de nem utolsó sorban: a FAO tanulmánya nem számol azokkal a globális környezeti változásokkal, amelyek az agroökológiai potenciál végsőkig menő kihasználásával szükségképpen együttjárnának, és a maximális eltartóképesség fenntartható voltát hosszabb távon erősen kérdésessé tennék.

6. Az életminőség és a fenntartható népességszám kérdése

A közelmúltban megjelent átfogó tanulmányában J. E. COHEN (1995) összesítette az emberiség maximálisan elérhető lélekszámára vonatkozó 65 szakértői becslés és kutatás eredményét (*1. ábra*). Bár a szórás rendkívül nagy, a 8 és 16 milliárd közé eső modális érték — akárcsak az itt részletesebben tárgyalt néhány vizsgálat konklúziója — látszólag azokat az „optimista" jövőkutatókat igazolja, akik szerint bolygónk erőforrásai szinte kimeríthetetlenek, és messze járunk még a Föld eltartóképességének végső határától.[5] De vajon lehetséges és főként kívánatos-e ezeknek a határoknak a megközelítése? Fenntartható lenne-e hosszabb távon is a maximális intenzitású mezőgazdasági termelés, mely minden művelésre alkalmas földet igénybe vesz? Az *élet minőségének* szempontjából mekkora lehet az emberiség *optimális lélekszáma*? Míg a Föld eltartóképességének felső határával az utóbbi fél évszázadban kutatók tucatjai foglalkoztak, addig az utóbbi — látszatra kézenfekvő — kérdés aránylag kevés figyelmet keltett, és a válasz meglelésére irányuló legtöbb vizsgálat módszere is meglehetősen primitívnek tűnik.

Az amerikai biológus, H. R. HULETT (1970) az USA lakóinak táplálkozási szokásaiból arra a következtetésre jutott, hogy a világ élelmiszertermelése a bőségnek ezen a szintjén csupán 1,2 milliárd ember számára lenne elegendő. Az emberiség lélekszámának optimuma szerinte 1 milliárd körül lehet; hozzáfűzte azonban, hogy a műszaki hala-

---

[5] Említést érdemel, hogy a szélsőséges technikai optimisták (pl. J. SIMON és H. KAHN [1986]) az eltartóképesség felső határának fogalmát teljességgel értelmetlennek bélyegzik, sőt a Föld erőforrásainak kimerülése helyett azok folyamatos bővülését feltételezik. Ugyanakkor pl. MEADOWS et al. (1972, 1992) a potenciális szántóterületnek nem csak a beépítés, hanem az emberi tevékenység folytán felgyorsult talajerózió és elsivatagosodás okozta veszteségét is számításba veszik.

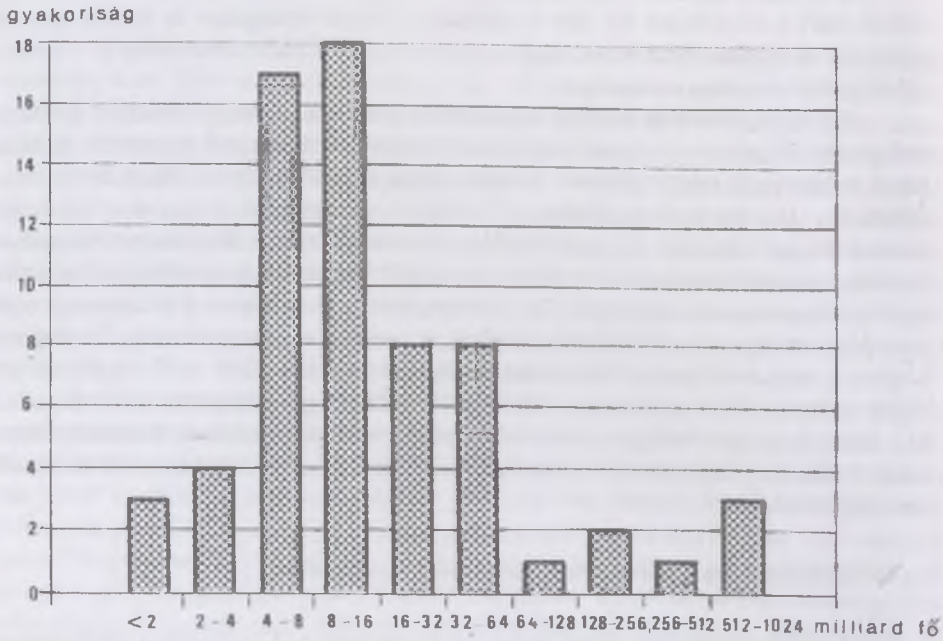

1. ábra. A Föld eltartóképességének felső határára vonatkozó 65 különböző becslés eloszlása COHEN, J. E. (1995) nyomán.

Fig. 1. Distribution of 65 estimations on the upper limit of supporting ability of Earth (after COHEN, J.E. 1995)

dás ezt a számot fokozatosan növelheti. Hasonló elméleti alapra, de jóval bonyolultabb metodikára épültek a geográfus R. KATES (1991) számításai, amelyek a Providence-i Brown University un. éhínség-jelentéseiben láttak napvilágot. KATES a FAO által közzétett növénytermelési adatokat gabonaegyenértékre számította át, majd az így nyert értéket a halászat, valamint a vadászat 5 %-ra becsült többlethozamával növelte. A gabona energiatartalmát 3,5 kcal/g-nak vette, a termelés és a fogyasztás közt keletkező veszteséget pedig összesen 40 %-ra becsülte. Ezután a PENCK-féle (1) képlet alkalmazásával meghatározta, hogy a Föld tényleges élelmiszer-termelése három különböző táplálkozási szinten hány ember számára lenne elegendő. A szűkös alapszintet tisztán növényi eredetű, 2350 kcal/nap energiatartalmú táplálék jellemzi, míg a közepes szinten az étrend energiatartalmának 15 %-a, az eszményi, egészséges táplálkozás esetén 25 %-a állati eredetű. (A hús, tej vagy tojás előállítása a növényi anyagok 6:1 arányú konverziós veszteségét vonja maga után.) A jelentés végkövetkeztetése: *ha a Földön megtermelt élelmet egyenletesen osztanák el, akkor az elemi szinten 5,9 milliárd, közepes szinten 3,9 milliárd fő ellátására lenne elegendő, az ideális étrendet pedig csupán 2,9 milliárd ember számára biztosíthatná.*

KATES és munkatársai nem elemezték a növénytermesztés bővítésének lehetőségeit, így adataik inkább csak a rendelkezésre álló élelmiszerek egyenlőtlen elosztásá-

nak következményeit világítják meg, és jól mutatják, milyen erősen függ az eltartóképesség a táplálkozás elvárt színvonalától. Nyilvánvaló: a Föld eltartóképességének határa a jövőben is más lesz aszerint, hogy létminimumon tengődő, vagy egészségesen táplálkozó népességgel számolunk.

Az eddig ismertetett valamennyi vizsgálat abból a feltevésből indult ki, hogy az emberiség szaporodásának végső korlátját egyedül az élelmiszer-ellátásban kell keresni. Közös vonásuk az is, hogy *a fenntarthatóság kritériumát egyáltalán nem mérlegelték*, holott ez kulcsszerepet kap az eltartóképesség jóformán valamennyi korszerű definíciójában. Példaként P. N. FEARNSIDE (1986) meghatározását idézhetjük: „A fenntartható eltartóképesség (sustainable carrying capacity) az adott területről, adott technológiával, a fogyasztás szokásos szintjén, a környezet minőségének romlása nélkül, korlátlan ideig eltartható személyek maximális számát jelenti." Ugyanezek az elemek ismétlődnek a D. MEADOWS et al. (1992) által adott meghatározásban, amely azonban utal a fogalom rendkívül komplex és dinamikus (időben változó) jellegére is.

A Föld eltartóképességének az élelmezési kérdésen túlmutató, több szempontot szintézisbe foglaló rendszerdinamikai elemzésére éppen D. MEADOWS és munkatársainak a Római Klub számára készített első jelentése („A növekedés határai", 1972), majd a sok vitát kiváltó tanulmánynak az újabb adatok fényében történő felülvizsgálata (D. MEADOWS et al. 1992) jelenti a legérdekesebb kísérletet. Az un. World 3 modell alkalmazásával a szerzők — különböző alapfeltevésekből kiindulva — az emberiség jövőjének számos egymástól eltérő lehetséges forgatókönyvét vázolták fel. Ezek közül a 10. számú szcenárió jelenti az egyetlen olyan változatot, amely megfelel a fenntartható fejlődés szigorú követelményeinek; *az emberiség lélekszámának eszerint 7,7 milliárdos szinten kellene stabilizálódnia ahhoz, hogy a természeti erőforrások kimerülése és a környezet elszennyezése később se vezessen az elért életszínvonal hanyatlásához és a népességszám drasztikus csökkenéséhez.* MEADOWS-ék hangsúlyozták, hogy a fenntartható egyensúlyi állapot több élelmiszer és kevesebb iparcikk fogyasztásával, vagy kisebb lélekszám és magasabb fokú anyagi jólét mellett ugyancsak elképzelhető. Amint azt már 1972-ben kifejtették: „Tekintettel.....Földünk véges voltára, általánosságban el kell fogadnunk, hogy az emberiség növekvő létszáma végső soron alacsonyabb életszínvonalat von majd maga után. ...Másfelől viszont egyetlen alapvető emberi érték sem kerülne veszélybe, ha a demográfiai növekedés véget érne."

Az utóbbi két évtizedben a demográfiai robbanás valóban világszerte csillapodik[6], ám az *ENSZ prognózisa 2050-re még mindig 9 milliárd földlakóval* és lassan lecsengő további növekedéssel *számol* (W. E. LUTZ 1996). A 21. század folyamán tehát a várható népesség jóval nagyobb lesz annál, mint ami a MEADOWS-féle egyensúlyi modell és számos ökológus egybehangzó véleménye szerint hosszú távon, a környezet irreverzibilis károsodása nélkül a táplálkozás ma kívánatosnak tartott színvonalán eltarthatónak látszik.

---

[6] Megjegyzendő, hogy a csökkenő népszaporulat okai egészen mások a fejlett országokban, mint pl. Kínában, ahol a hatékony restriktív népesedéspolitika vagy trópusi Afrikában, ahol a polgárháborúk, éhínségek és járványok korlátozzák a demográfiai növekedés ütemét.

Vajon a dinamikusan értelmezett eltartóképesség tágítható-e olyan ütemben, ahogy azt az emberiség szaporodása megköveteli? És a tágítás technológiai módszerei (kemizálás, génkezelés, a megművelt földek további kiterjesztése) milyen távlati kockázatokat rejtenek magukban? — Ezekre a kérdésekre a tudomány minden bizonnyal tovább keresi a választ. A geográfiát hagyományai arra kötelezné, hogy a globális forgatókönyvek alacsonyabb aggregációs szintekre történő lebontásában, a világméretű probléma különböző lehetséges megoldásaihoz illeszkedő nagytérségi és regionális jövőképek kidolgozásában a jelenleginél jóval nagyobb szerepet vállaljon.

IRODALOM

BOERMAN, W. E. 1940: De voedselcapaciteit der aarde en de toekomstige wereldbevolking — Tijdschrift voor Economische Geographie 31, pp. 131–132.

COHEN, J. E. 1995: How many people can the Earth support? — Norton, London.

EYRE, S. R. 1978: The real wealth of the nations — Edward Arnold, London.

FAO 1984: Land, food and people. (Based on the FAO [UNFPA] – IIASA report „Potential population supporting capacities of lands in the developing world.") — Roma.

FEARNSIDE, P. M. 1986: Human carrying capacity of the Brazilian rainforest — Columbia Univ. Press, New York.

FISCHER, A. 1925: Zur Frage der Tragfähigkeit des Lebensraumes — Zeitschrift für Geopolitik, pp. 844–852.

Global 2000 Report to the President 1982. Penguin, Hammondsworth.

HULETT, H. R. 1970: Optimum world population — Bio Science 20, pp. 160–161.

KATES, R. W. et al. 1991: The Hunger Report, update 1991 — Brown University, Providence.

KOVÁCS M. 1977: A környezetvédelem biológiai alapjai — Mezőgazdasági Kiadó, Bp.

LEEUWENHOEK, A. van 1679, 1948: The collected letters, vol. 3., pp. 4–35 — Swets and Zeitlinger, Amsterdam.

LINNEMANN, H. et al. 1979: MOIRA. Model of International Relations in Agriculture — North-Holland, Amsterdam.

LUTZ, W. E. 1996: The future population of the world. What we can assume today? — Revised edition, Earthscan, London.

MÁRTON J.–ÚJHELYI T. 1986: Kilépés a világélelmezési válságból — Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp.

MEADOWS , D. et al. 1972: The limits to growth — Universe Books, New York.

MEADOWS , D. et al. 1992: Beyond the limits: Global collapse or a sustainable future – Earthscan, London.

PENCK, A. 1925: Das Hauptproblem der physischen Anthropogeographie — Zeitschrift für Geopolitik 2, pp. 330–348.

PROBÁLD F. 1984: A mezőgazdaság ökológiai potenciáljának eloszlása a Földön — Földrajzi Közlemények XXXII. (CVIII.) pp. 314–324.

RAVENSTEIN, E. G. 1891: Lands of the globe still available for European settlement — Proceedings of the Royal Geographical Society 13, pp. 27–35.

SIMON, J.–KAHN, H. 1984: The resourceful Earth — Blackwell, London.

SMITH, W. D. 1935: World population. — Scientific Monthly 40/1., pp. 33–43.

TÓTH J. 1997: Földrajztudomány: egy régi-új diszciplína — Tudományos Dialóg pp. 22–26.

Hangzatos frázis csupán, vagy korunk megvalósítható főparancsa?

(Nem fenntartható, de vállalható gondolatok a fenntartható fejlődésről)

ERDŐSI FERENC*

Sonorous phrase only, or the feasible command of our age? (Not sustainable but acceptable thoughts on the sustainable development). Although the author considers sustainable development desirable he doubts that, irrespectively of political courses, in a situation when economic development is urged by almost all the national governments the criteria of sustainability can be ensured. For example: to keep the renewable resources at the same level, to use the non-renewable resources in an economical way that they could be available for a long time duration, to sustain the present, already degraded still acceptable ecological conditions of our age and to ease the increasing economic and social tensions between races and great regions.

Peoples living a natural lifestyle had more sense of how to sustain the primeval relative harmony of nature, they had less means to destroy and more interests to save it since their existence depended directly on natural resources. The destruction of nature in the industrial societies did not exceed the local or micro-regional spaces and could mostly be corrected and tackled. In the 21st century human activities in their totality will already consume more from the Earth's system of resources than it is reproduced and besides the ecological problems the economic/social issues have become global, with local/regional anomalies developed to be the universal issue of mankind.

The official environmental policy is trying to hint optimism and ease anxiety by inventing the concept and propaganda of sustainable development. Still, it is not able to resolve the conflict between the future demands and the real trend, the increasing consumption resulting from the new technological inventions, from the appearance of goods, services. An essential methodological deficiency of present-day theoreticians is in their one-sided approach in a complex system consisting of three main components (ecological environment, economy and society). At the same time any problem of a particular component are revealed only in relationship with the others and the chance to resolve them is complex too. A holistic approach is badly needed.

The study presents in detail only some of the numerous partial issues of sustainability: relocation of materials relevant to world trade, the process of urbanisation, the open issue of sustainable transport and at last the international network of institutes working for the sake of sustainability.

Történelmünk – erős egyszerűsítéssel, de magas igazságtartalommal – nem más mint *a harmónia és a diszharmónia* politikai színtérre is kilépő *egymásnak feszülése.* Az emberek többsége mindig is tisztában volt a gazdasági és társadalmi szférában (általuk előidézett) harmónia és diszharmónia következményeivel, mivel a napi közvetlen tapasztalatok folytán különbséget tudott tenni a kedvező (jó irányú) és kedvezőtlen (rossz irányú) folyamatok és jelenségek, állapotok között. (Annál nagyobb bizonytalanság és sok félrefogás jellemezte az állapotok jó szándékú megváltoztatását.) Nem mondható el ez a harmadik földi szféráról, az ökológiairól, amelybe a civilizáció, a „felvilágosult" ember többnyire hallatlanul érzéketlenül, ismerethiányosan, tudatlanságból, de gyakran közömbösség mögé bújtatott nemtörődömséggel „nyúlt bele". *A természeti népeknek több érzékük volt a természet viszonyla-*

---

* Dr. Erdősi Ferenc tudományos tanácsadó, a földrajztudomány doktora (MTA Regionális Kutatások Központja Pécs), egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete).

gos harmóniájának fenntartásához, kevesebb eszközük a romboláshoz és több érdekük a megóváshoz, mivel létük közvetlenül (termelés nélkül) a természettől elsajátítható javaktól függött.

Földtörténeti tény, hogy a Földön levő élőlények közül nem az ember volt az első, amely „zavart" idézett elő az ökorendszerben. Elég itt csupán az óriáshüllők (saurusok) „túlfogyasztásának" kipusztulásukhoz vezető következményeire gondolni, ami azonban – a biomassza átmeneti csökkenését előidézve – nem vezetett globális katasztrófához.

Annak ellenére, hogy a nagy (szén-) bányavidékeken, ill. az ott, vagy közelükben kialakult nehézipari körzetekben már a 19. században igen erősen összpontosult a korom és füstemisszióval a légszennyeződés, de a természetes vizek is barnára/szürkére szennyeződtek, még századunk első felében sem kellett tartani nagy területekre kiterjedő, és különösen nem globális természeti katasztrófáktól. A környezet terhelése még nem érte el a küszöböt, amely felett a degradációs folyamatok visszafordíthatatlanná váltak volna. Ezt igazolják az 1940/50-es években az angliai, belgiumi füstködök elleni, elfogadható eredménnyel járó intézkedések, valamint számos (főként szénporból származó iszappal) szennyezett folyó eredményes rehabilitációja. Végső soron tehát a nagyméretű *környezetrombolás századunk derekáig nemigen lépte túl a helyi–kistérségi léptéket és többnyire korrigálható volt.*

1. A környezetkárosító folyamatok megfordíthatatlanná válása: a vészhelyzet

Korunk, *civilizációnk elsőszámú paradoxona, hogy az ember* a létfenntartás és fajfenntartás érdekében végzett sokféle tevékenységével, a részben a szaporodása, de méginkább igényeinek növekedése miatt elkerülhetetlen gazdasági növekedéssel *a Föld zárt természeti erőforrás-rendszeréből többet fogyaszt mint amennyi újratermelődik, azaz nemcsak a „kamatokat" éli fel, hanem magát a „tőkét"* (DEFRISE, D. 1998).

A civilizáció által előidézett diszharmonizációval a tudomány az 1950-es évektől jobbára szektorális kereteken belül maradva foglalkozott:

- a Római Klub alapvetően közgazdasági szemlélettel közelített a gazdasági növekedés mértékének problémájához és legfőképpen az energiahordozók és más ásványi eredetű ipari nyersanyagok (ércek) végessége, kimerülése miatt dramatizálta a helyzetet, rámutatva a növekedés visszafogásának szükségességére, mert a termelés növelésének határai mutatkoztak,
- a meglehetősen új tudomány, az ökológia az anyag szabályszerű és maradéktalan körforgásának parancsoló szükségszerűségéből kiindulva regisztrálta az *ökológiai egyensúly megbomlását,* majd a *biodiverzitás* fenntartásának szükségességére hívta fel a figyelmet – miután az ember már többezer növény- és állatfajt örökre kipusztított a Földön és többszáz kipusztulóban volt (CRABBÉ, P. 1997).

Mind az ökológusok, mind a közgazdászok korrekciós módszertanában megjelent valamilyen formában a decentralizálódás szükségességének gondolata, a kis egységekben környezetbarátibb módon való termelés és élés („a kicsi a szép") ideája, de az ökológiailag kedvezőbb épületek létesítése, a mezőgazdasági biotermelés propagálása is. Már az akkori felvetésekkel kapcsolatban mind elméleti, mind gyakorlati oldalról kételyek sora merült fel. Közülük itt csupán a biológiai/ökológiai egyensúlyról kialakult vitára utalunk, amiből világossá vált, hogy a természetben nincs abszolút egyensúly, hanem a rendszer a folyamatos, de ellenkező előjelű egyensúlytalanság állapotában van, ezért legfeljebb *dinami-*

*kus egyensúly*ról beszélhetünk (ERDŐSI F. 1987). A véges emberi létből fakadó természet- és világszemlélet olyan tulajdonságokkal – öröklét, állandóság, tartósság, harmónia, egyensúly – próbálja felruházni a környezetet, amelyek lelki békéje, pszichéje szempontjából óhajainak világába tartoznak.

A 21. századra mind ökológiai, mind gazdasági–demográfiai tekintetben olyan globális *kvázi vészhelyzet alakul ki,* amelyre sürgető és sokszempontú választ kell találni. Legközvetlenebb az ökológiai krízis általi fenyegetettség:

„A kimerülő erőforrások és a Föld növekvő lélekszáma súlyos kérdőjeleket vetít a fenntarthatóság, sőt a túlélhetőség koncepciójára. A földterületek rossz kihasználása, a tengerek növekvő szennyezettsége, az édesvízi készletek körül tornyosuló krízishelyzetek mind annak jelei, hogy amennyiben a problémák megoldására nem sorakozik föl egységes politikai akarat és összehangolt tudományos kutatómunka, az emberiség a jövő században szembenézhet akár a kipusztulás veszélyével is. Egyszerűen belefulladunk az általunk létrehozott hulladékba" (PATAKI P. 1999).

2. A régóta ismert, de újabban felkarolt és sulykolt fogalom: a fenntartható fejlődés

2.1. Az előzmények

A széles körben és szinte minden tevékenységgel kapcsolatosan csak az 1980/90-es évek fordulójától elterjedt „fenntarthatóság" – a közhiedelemmel ellentétben – nem vadonatúj követelmény. Az öntözésen alapuló potamikus kultúrák ragyogó (matematikai számításokon alapuló) vízgazdálkodása eleve a periodikus megújulás, a termelés, végső soron az akkori társadalom fenntartásának jegyében működött, ahogy Görögországban is központi kérdés volt a szűkös vízkészletekkel való bánás a jövő érdekében. A *fenntarthatóság* követelménye (nem ebben a megfogalmazásban) az újkorban sem vesztett jelentőségéből; a *XIX. század elején, az erdőgazdálkodással kapcsolatban merült fel.* Akkor Nyugat-Európában a korábban paraszti tulajdonú erdőkben folytatott rablógazdálkodás veszélyes következményein okulva megkezdődött az okszerű erdőművelés azzal az alapvető céllal, hogy mennyiségi egyensúlyt teremtsen a mindenkori fakitermelés (erdőhasználat) és az erdő termőereje (növekedési hozama) között, azaz a növekmény biztosítsa a szükségleteket. (E követelménynek, mint annyi példa bizonyítja, még a magas kulturájú, „fejlett" országokban sem mindenhol és mindenkor tett eleget az erdőgazdálkodás.) A magyar erdészeti szakirodalomban régóta használt *„tartamos fejlődés"* kifejezés tulajdonképpen megfelel a tárgyalt fogalomnak (HABER, W. 1994).

Társadalmi szinten a környezet iránti fogékonyság, az ökológiai problémák iránti érzékenység, a *„környezettudatosság"* meglehetősen későn, csak a nagy környezetpusztítások sokkoló tapasztalatai nyomán az 1960/70-es évek fordulóján, az 1972. évi első nemzetközi (az ENSZ által Stockholmban szervezett) környezeti konferencia előkészítésének időszakában jelentkezett, majd vált politikai erővé. Bár az ökorendszer pusztulása, az erőforrások pazarlása már jóval korábban megkezdődött, következményeiket az 1950/60-as években még feledtette a néhány meghatározó országban (NSZK, Olaszország, Japán, Ausztria stb.) végbement „gazdasági csoda", amikor az eufórikus gazdaságpolitika és *a médiumok a gazdasági növekedés mindenhatóságát propagálták és sulykolták,* szimplifikált módon a jólétet a közvetlenül megtapasztalható gazdasági értékek összegének tekintve. (Fáziskéséssel ez a jelenség az extenzív gazdasági, gazdaságfejlesztési politika következtében – csak névleges környezetpolitika mellett – penetráns ökológiai károkhoz vezetve Tajvanra és Délkelet-Ázsia, valamint Latin-Amerika egyes nagyvárosi régióira, részben Dél-Koreára az 1980-as években lett jellemző.)

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a pénzjövedelemben kifejezett életszínvonal-növekedés a Föld népességének csupán töredékére volt jellemző, viszont a feltételezettel szemben tovább mélyült a fejlett és fejletlen világrészek, régiók közötti szakadék, mert a fejlett világban keletkező növekményből csak marginális, a méltányostól messze elmaradó tételek áramlottak át a „fejlődő világba"*, az 1970-es években hangot kapott az igazságosabb elosztást célzó *méltányos növekedés* felé irányuló paradigma-váltás szükségessége (SCHETZENMAYER, M. 1994). Ez az irányzat tehát elsősorban a szociális feszültségek kezelését lett volna hivatott szolgálni, a makropolitikát igyekezett rávenni arra, hogy a szociális szempontokat elkülönülten kezelje és a favorizált gazdasági hatékonysággal egyenrangúnak tekintse.

Ahogyan a korábbi, úgy az 1970/80-as évek fordulóján megjelenő „világmegváltó", jó szándékú elképzelések is inkább csak teoretikus szellemi értéknek bizonyultak, vajmi kevés gyakorlati haszon nélkül. A három (politikai/gazdasági) részre szakadt világon belüli szociális/elosztási ellentétek és a fenyegető ökológiai katasztrófa késztetett újabb, az emberiség valamennyi alapproblémáját figyelembe vevő komplex látásmódot igénylő, „gyógyszerként" szolgáló idea keresésére (ZACCAI, E. 1999).

Ez az igény hozta létre az 1980-as évek második felétől a „fenntartható fejlődés" fogalmát.

2.2. A fenntartható fejlődés definíciói és interpretációi

A fenntarthatóság igénye már megjelent az 1980. évi World Conservation Strategy-ban (= A világ megőrzésének stratégiájában) tettenérhető utilitárius nézetekben, amelyek szerint a természeti erőforrásokat, értékeket fel kell mérni és hasznosításukat úgy kell megtervezni, hogy az biztosítsa használatuk hatékonyságát és kiegyensúlyozott allokációjukat. Hasonló szellem jellemezte a Caring for the Earth (= Gondoskodás a Földről) mozgalmat, és a fenntarthatóság problémája kiterjedt vita tárgya volt az IVCN közgyűléseken.

A fenntartható fejlődés fogalmának első széles körű kifejtésére Lester R. BROWN: „A fenntartható társadalom építése" c., 1981-ben megjelent könyve vállalkozott.

Teljes egyértelműséggel mint többé már nem mellőzhető eszménykép, a fenntarthatóság 1987-ben, az ENSZ Környezeti és Fejlődési Világbizottsága – az ún. Brundtland Bizottság „Közös Jövőnk" (= Our common Future) – c. kiadványában jelent meg a következő értelmezéssel: „A fenntartható fejlődés annyit jelent mint az életminőség javítása, úgy, hogy közben nem lépjük túl az ökoszisztéma terhelhetőségét" (World Commission..., 1987. 43 p.).

A fenntarthatóság, ill. a fenntartható fejlődés fogalom pár évvel később, az ENSZ által 1992-ben Rio de Janeiróban megrendezett Második Környezeti Világkonferencián elfogadott határozatok nyomán vált széles körben ismertté. Az eredeti riói rövid meghatározás szerint „A fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely a mai szükségleteket

---

* Nem kis adag cinizmus kellett ahhoz, hogy Afrika, Dél-Amerika és Ázsia olyan országaira találták ki ezt a dinamizmust sejttető jelzőt, amelyekben folyamatosan növekszik az éhezők, a tengődők száma, ahol még csak kilátás sincs a kegyetlen nyomort megszüntetni, vagy legalábbis enyhíteni képes gazdasági fejlődésre.

képes fedezni, anélkül, hogy a jövőben generációk lehetőségeit szűkítené a szükségleteik kielégítésekor."

Rióban tehát *a fenntarthatóság legáltalánosabb, a teljes földi rendszerre érvényes definícióját fogalmazták meg.* Erre az eszmei alapra építve azután az interpretációk az élet különféle területeire vonatkoztatták, eltérő aspektusból értelmezték az új fogalmat.

A Rióban kibocsátott Agenda 21 nem haladta meg a programatikus kívánságlista minőségét (amely a környezettel, a fejlődéssel, a társadalmi jogossággal kapcsolatos, régóta vitatott kérdéseket tartalmazta) és valamiféle kísérlet egy olyan világmodell létrehozására, amely felöleli az emberiség legtöbb alapproblémáját, miközben szerkesztői *meg sem kíséreltek a vitatott elemekből koncepciót kialakítani.* Azzal viszont határozott előrelépés történt, hogy a korábbi nemzetközi dokumentumokkal szemben az *Agenda 21* túllépte az állami szintet és a 28. fejezetében *a kommunális szintre helyezte a hangsúlyt.* Ennek szellemében az 1990-es években már világszerte 2500 településen tettek kísérletet a riói szándékok megvalósítására, ill. gyűjtöttek információkat a megvalósíthatóság lehetőségeiről (Umweltpolitik.. 1992; PNUD 1998).

A Helyi Környezet(védelm)i Kezdeményezések Nemzetközi Tanácsának bővebb meghatározása az időközben két év alatt felmerült új aspektusok érvényesítésének szándékát tükrözi: „A fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely olyan módon nyújt alapvető környezeti, társadalmi és gazdasági szolgáltatásokat a közösség minden tagjának, hogy közben nem veszélyezteti mindazokat a természeti, épített és társadalmi rendszereket, amelyektől ezen szolgáltatásoknak a nyújtása függ." (International Council....1994. p.11).

A magyar környezetvédelmi törvény eszmei alapját is a fenntartható fejlődés, ill. környezet képezi.

A fenntartható fejlődésről szóló alapdokumentumok jól érzékelhetően a konszenzus keresés hosszadalmas egyeztető folyamatának, politikai tárgyalásoknak az eredményei, amelyek szövegezését ezért az elővigyázatos retorika jellemzi. *Két alapvető,* egymáshoz nehezen illeszkedő *irányzat* között kellett hidat verni. Az egyik (a főirányzat) az *utilitárius* megközelítést részesíti előnyben, így nem tudja megválaszolni a fejlődés politikai gazdaságának fundamentális kérdéseit. E gondolatrendszer az irányított keynesi világgazdaság, a kölcsönös kereskedelem és előnyök hagyományos víziójára, valamint a környezeti problematika 1960/70-es évekre jellemző „kezelési módjára" épült. Ez a szemlélet tettenérhető a Brundland-Jelentésben, amelynek felfogása alapján a meghatározott növekedési ráták mellett bármennyire is szerepel az érvelésben központi helyen a kiegyenlítés szándéka, a prognosztizálható következmények alapján a gazdagok és szegények közötti különbségek a destabilizációt elősegítő nagyságrendűek maradnak. Az e szellemben íródott dokumentumok a szegénység és az egyenlőtlenség magyarázata, valamint a megoldási javaslatok tekintetében szükszavúak. *A „Gondoskodás a Földről" - c. dokumentum pl. két célt említ, az egyik az emberi tevékenységeknek a Föld teherbíró képességének határán belül tartása, a másik a világ szegényebb és gazdagabb részei között a biztonságban és lehetőségekben mutatkozó egyenlőtlenségek orvoslása.* Ezek megvalósításához hagyományos neopopulista elveket, fogalmakat sorakoztat fel (pl. alapszükségletek, egészség, írni–olvasni tudás, nők és gyermekek helyzete), viszont hiányoznak a világos akciótervek (KELLER, R. 1999). A fenntartható fejlődés szinteti-

kus nézetrendszere az északi dominanciájú fejlődésről folytatott vita jelenlegi konvencióinak kereteibe ágyazott és a főárama nem foglal állást a fejlődésről folyó jelenlegi vitákkal kapcsolatosan (pl. az állam, a segélyek vagy a világgazdasági struktúra szerepéről), így kényes kérdésekre való válaszadásból keletkező konfliktusok helyett inkább a saját fejlesztésű elméleteket ajánlja plasztikus megfogalmazásban, hogy belőle mindenki azt olvassa ki, ami érdekeinek megfelelő, amit hallani akar.

A gyakorlatban a fenntartható fejlődést – eltérő megközelítéssel – *már a legkülönbözőbb szereplők magukénak tartják és különféle társadalmi erőcsoportok* (pl. a környezettudósok és a környezetfejlesztési ügynökségek, a fejlett és a fejletlen nagyrégiók) *közötti konszenzusra épül.* Azonban a „zöld retorika" mögött a gyakorlatban a változás egyrészt kevésbé drámai, másrészt kevésbé extenzív. Radikális ígérete ellenére végső soron – egyre nyilvánvalóbban – nagyrészt üzlet, ami persze egyáltalán nem szokatlan a sokféleképpen értelmezett fejlődés világában. Valójában, lényegét tekintve a fenntarthatóság ideája kompromisszumot igyekszik találni a környezetvédelem és a további fejlődés között (ENYEDI Gy. 1994).

A fenntarthatóság koncepciója elválaszthatatlan a jogi referenciaként megjelenő funkciójától. Brüsszelben úgy látják, hogy a fenntartható fejlesztéspolitika fő jellemzői ma alá vannak rendelve a sokféle interpretációnak, amelyek a fenntarthatóság jelenlegi értelmezéséből kizárhatók, azaz használhatatlanok.

2.3. A fenntarthatóság értelmezésének problémái

E fogalom értelmezéséhez nem felesleges röviden áttekinteni a nagy európai nyelvek szóhasználatát, megvizsgálni, hogy mennyire adekvát módon fejezik ki a szavak a valóságos fogalmat.

Az eredetileg angol nyelven fogalmazott sustainable development-nek tökéletes megfelelője a *fenntartható* fejlődés. Ettől a németben leggyakrabban használatos nachhaltige Entwicklung már egy árnyalattal eltérő értelmű szinonim fogalom, mivel az csupán (a dauere jelzőhöz hasonlóan) *tartós* fejlődésre utal. (Az egyértelmű magyar értelmezést nehezíti, hogy az Entwicklung szó a fejlődés mellett fejlesztést is jelent, ezért csak tágabb szövegkörnyezetben értelmezve dönthető el, hogy pontosan miről is van szó.) A németben a fenntartható fejlődés szószerinti fordításban *„erhaltbare Entwicklung"* lenne, de ez a kifejezés az eredeti német szövegekben elvétve csak korábban volt található, újabban már jobbára a magyarországi tükörfordításokban fordul elő, olyan fordítók használják, akik nem ismerik a megfelelő terminus technicust. A francia nyelvben a le développement durable kifejezés a legáltalánosabb (DEFRISE, D. 1998, KELLER, R. 1999, LATOUCHE, S. 1999), de a developpement soutenable is használatos (HARRIBEY, J-M. 1998).

A fenntartható fejlődés kifejezetten az *erőforrások használatára és mérlegére szorítkozva* az alábbi három követelménycsoport teljesítését feltételezi:

- A megújuló (azaz közvetetten a Nap energiája révén keletkező) természeti erőforrások felhasználása ne haladja meg folyamatos keletkezésük (utánpótlásuk) mértékét,

- kevesebb (vagy ne több) hulladék keletkezzen, mint amennyi szennyezés befogadására, regenerálására a természet képes,
- a nem megújuló erőforrások felhasználása csak ésszerű mértéket érjen el, részben a kimerülő erőforrásoknak a megújulókkal való helyettesíthetősége, részben a technológiafejlődés függvényében.

A harmadik kritérium tulajdonképpen azért problematikus, mert valójában még mindig nem ismerjük teljes biztonsággal a helyettesíthető anyagok körét és a helyettesíthetőség mértékét, ami részben a műszaki ismeretek hiányának következménye, részben pedig a jövőbeni termelési szerkezetek anyagigényével kapcsolatos ellentmondásos elképzelések modellbe építésének nehézségéből adódik. Egyáltalán: van-e garancia arra, hogy a zárt rendszert alkotó Föld egyes nem megújuló és a használat folytán elfogyó erőforrásai pótolhatók másokkal, és amelyek ugyancsak csupán bizonyos ideig állnak rendelkezésre? (LATOUCHE, S. 1999).

Az utóbbi években a fenntartható fejlődésről számos nézetváltozat és interpretáció látott napvilágot, amelyek a fenntarthatóságról szóló politikai vitákban kifejezésre jutottak. Ezek alapvetően három fő aspektusra egyszerűsíthetők.

◆ A fenntarthatóság *gazdasági* szempontú követelményei a következők:
- az erőforrások optimális hasznosítása
- a piacgazdaság hatékonyságának és
- a tágabb értelemben vett életszínvonal („jólét") megőrzése mellett.

A gazdasági szempontú törekvés tehát végső soron az anyagi ellátottság fenntartására/javítására irányul.

◆ Az *ökológiai* szempontú interpretációk a természeti erőforrások korlátozottságából és az ökorendszerek korlátolt terhelhetőségéből kiindulva határozták meg a környezet használatára vonatkozó, a terhelhetőséget figyelembe vevő cselekvési, intézkedési szabályokat, ill. elveket:

- a természeti erőforrások igénybevételének tartósan (hosszú távon) nem szabad nagyobbnak lenni mint a megújulásuk mértékének a mai viszonyok között, vagy mint valamennyi funkciójuk helyettesíthetősége mértékének;
- a természetes nyersanyagok kiaknázásának tartósan nem szabad nagyobb mértékűnek lenni, mint a természeti háztartás tűrőképességének, ill. asszimiláló képességének;
- az ember természetbe való beavatkozásának időegységre jutó intenzitása nem szabad hogy nagyobb legyen mint az a reakcióidő, amelyre a környezetnek szüksége van az önmagát stabilizáló reakcióhoz;
- az emberi egészségre káros veszélyek és nem vállalható kockázatok elkerülendők.

A *társadalmi/szociális* nézőpontú fenntarthatóság hívei különös hangsúlyt helyeznek az esélyegyenlőségek, ill. a társadalmi szolidaritás kérdéseire, így elsősorban a különböző népességcsoportok, társadalmi rétegek, továbbá térségek közötti jövedelembeli különbségekre, a munkalehetőségekre és a (kiváltképpen a közlekedési, az orvosi ellátási, tanintézményi) szolgáltatásokhoz való hozzáférésre (JAHN, T. 1997, GYÖRGY, L. 1989).

3. A fenntarthatósággal kapcsolatos kételyek

3.1. A komplex szemléletet nem helyettesítheti az egyes elemek elkülönült vizsgálata

A komplex, „háromlábú" fenntartható fejlődés (előzőekben érzékeltetett) elemekre bontása módszertanilag ugyan érthető és elfogadható, azonban az ilyen interpretációk az egyoldalúság veszélyét rejtik magukban, így a különböző nézőpontok összeegyeztethetetlenségéből olyan ellentmondások adódnak, amelyek alig oldhatók fel. Az ezzel kapcsolatos generális kérdések közé tartozik, hogy

- a piacgazdaság keretei közötti gazdasági növekedést a természeti környezeti állapot, ill. természeti erőforrások fenntarthatóságának biztosítása mellett fenn lehet-e tartani, és további gondok forrása, hogy
- a gazdasági megközelítés alig akar tudomást venni a társadalmi kérdésekről (mindenekelőtt a társadalmi rétegek, valamint a földrészek közötti „szakadék" mélyüléséről, az életszínvonalbeli különbségek növekedésének súlyos, drámai konfliktusokhoz vezető problémájáról).

Addig a felismerésig tehát eljutottunk, hogy a világi élet működésének három főelemes globális rendszere interdependens, amelynek bármely elemében bekövetkező változás közvetlenül vagy közvetve a többi összetevőt is befolyásolja. Tudatában vagyunk tehát a kölcsönös összefüggésnek, de a komplex megközelítés irányát, természetét és mennyiségi paramétereit nem ismerjük kellőképpen. Az ismeretek hiánya nem segíti elő a problémák átfogó kezelésének lehetőségét.

A jövőképpel szemben a *komplexitás* alapkövetelmény, a globális szcenárióban a jövő egységes egészként kell, hogy megjelenjen – *a holisztikus közelítés* szemléletmódjának megfelelően –, ezért nem fogalmazható meg csupán egyes ágazatokra szűkítve.

A fenntarthatóságot nagyobb esélyt biztosító megfelel nemzeti jövedelem hiánya a fejletlenebb országokban, így Magyarországon is generális probléma (KEREKES S. 1994).

3. 2. Divatos szellemi termék, vagy a bölcsek köve?

A *„fenntarthatóság"* jól hangzó, a világ generális problémáinak megoldhatóságát ígérő, ill. kezelhetőségének jó esélyeire utaló szlogenje valamennyi ágazati, szektorális, másfelől térségi téma vizsgálatához *új aspektust adott*, de méginkább lehetőséget arra, hogy sokan a régi ismereteket bizonyos mértékig módosított szemlélettel és főként aktualizált következtetéssel *kurrens* és az állami politika által (anyagilag is) támogatott *szellemi portékaként* értékesítsék.

Bár a fenntarthatóság (ill. a fenntartható fejlődés) koncepciója tulajdonképpen a makropolitika „terméke", meghirdetése után hihetetlen rövid időn belül a különféle tudományos divatok korábbi terjedésének rekordjait megdöntve *széles körben alkalmazott vezérszava lett nemcsak a környezettudományi, hanem a legkülönbözőbb társadalom-, gazdasági és természettudományi tanulmányoknak,* valamint a tudomány- és ága-

zati politikának, amelyek a korunk- és jövőbeli népességi, települési, gazdasági és társadalmi folyamatokkal, kérdésekkel foglalkoznak. (Pályázati témák címébe foglalva növelte a nyertesek közé kerülés esélyét, növelte a tudományos szervilizmus és konformizmus révén „boldogulók" körét.)

Növekszik viszont azoknak (elsősorban ökológusoknak) a köre, akik a fenntartható fejlődés szlogenjének rendkívül gyorsan növekvő politikai népszerűségét valamilyen szempontból kételkedéssel fogadják. Többek számára nem derül ki, hogy minek tekinthető a fenntarthatóság a használati értéke szempontjából. Erre utalnak az olyan tanulmánycímek, mint pl. „Koncepció vagy stratégia?", „Politika, vagy a társadalmi–gazdasági fejlődés modellje?" Mások viszont a hatékonyságával, megvalósíthatóságával szemben kételkednek. „Csak új jelszó, amire néhány évtized múlva már nem is emlékezünk, vagy megvalósuló új eszmei vezérfonal?" „Bölcsesség köve vagy egy megtévesztő csomagolás csupán?", „A kör négyszögesítése, avagy egy trükk?" „Fejlődés vagy tévút?" „Az ágazati politikák új korszaka?" (HESSE, M. 1997, SCHUBERT, D. 1995, THIERSTEIN, A. 1996).

A riói definíció szerint „a fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely a *mai szükségleteket* (kiemelés tőlem – E.F.) képes fedezni anélkül, hogy a *jövőbeni generációk* lehetőségeit szűkítené a *szükségleteik* (kiemelés tőlem – E.F.) kielégítésekor." E meghatározás szerzői vagy nem voltak eléggé pontosak a fogalmazáskor (pongyolaság), vagy a többértelműséggel eleve az volt a szándékuk, hogy többféleképpen interpretálható legyen a nyilatkozat. Ugyanis, ha egy olyan modellről van szó, amely csak a mai szükségletek jövőbeni kielégítésének lehetőségét ígéri (tehát az újratermelés nem bővített, többet és jobbat nem lehet fogyasztani mondjuk száz év múlva mint ma, és főként nem garantálja az újfajta szükségleteket), akkor hogyan lehet fejlődésről, ill. a mindenkori szükségletek kielégítéséről beszélni? A „hivatalos" meghatározásból az olvasható ki, hogy a fenntartható fejlődés csak szintentartásra irányul, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a jövőbeni generációk beérik a mai szükségletekkel és örülnek, ha ezt nem kell szűkíteni. Ha a meghatározásnak csupán a második részét értelmezzük, akkor viszont arra is gondolhatunk, hogy a koncepció a jövőbeni generációk *mindenkori* (azaz a „fejlődéssel" mennyiségileg és minőségileg magasabb szintű) szükségleteinek jogosságát is elfogadja.

3.3. A fenntarthatósággal szembeni elvi fenntartások

A fenntarthatóság realitása iránti szkepszisre az eddigi kedvezőtlen tendenciák szolgáltatnak alapot (beleértve a Riói Kongresszus óta eltelt éveket is), amelyek révén a globális helyzet minden (gazdasági, szociális, ökológiai) téren tovább romlott, sőt, válságos helyzetek alakultak ki az irreverzibilisnek bizonyuló folyamatok nyomán. E felismerés váltott ki olyan borúlátó nyilatkozatokat, hogy „... nem lenne téma a fenntartható fejlődés, ha az 1990-es évekre kialakult helyzet fenntartható lenne (Kairos Europe, 1994, idézi KINDLER J. 1995). Az ennél keményebb megfogalmazásokat (pl. hogy „a fenntartható fogalom megjelenése kifejezi azt is, hogy a jelenlegi már nem tartható fenn") sem lehet csupán a cinizmus számlájára írni. Valójában a valóság felismerésén

alapuló felelősségteljes aggódás vált ki pesszimista megnyilatkozásokat. (Pl. W.S. JERONS szerint „...a közgazdaságban a hasznosság és az önérdek mechanizmusának tanulmányozása"; K. BOULDING: „Aki véges világunkban a végtelen növekedés lehetőségében hisz, az vagy őrült, vagy közgazdász." (Mindkettőt idézi KINDLER J. 1995. pp. 596–597.) A fenntarthatóság két pillére közötti egyensúlyhelyzet létrejöttét, a paritásos érdekérvényesítést nehezíti, hogy a legtöbb esetben a gazdasági érdekcsoportok erősebbek mint az ökológiai csoportok (ENYEDI Gy. 1994).

A fenntartható fejlődés közismert meghatározásából mindenekelőtt a szükségletek mibenléte marad teljes homályban, holott azoknak a környezeti állapotok közvetlenül és közvetve befolyásoló méretétől, szerkezetétől függ a kielégíthetőségük.

Ki tudja megmondani azt, hogy milyen mértékű árufogyasztás, ill. közlekedési szükséglet tekinthető a jövőben jogosnak. A „növekedéspártiak" logikája szerint néhány év múlva „természetesen" a mai árufogyasztás, vagy éppen közlekedési igény többszörösére tartanak majd igényt az emberek.

Gondoljuk végig, hogy e követelménynek megfeleléshez, azaz az így értelmezett fenntartható fejlődéshez retrospektív módon mit kellene tenni a mai embernek:

- *a nem megújuló erőforrások kiaknázásában,* használatában, végső soron *az árufogyasztási szükségleteiben erősen visszafogottnak kellene lenni,* hogy a jövőbeni jóval nagyobb szükségletek ezekből a javakból kielégíthetők legyenek. (Ez képletesen kb. azt követelné meg, hogy mondjuk, a mai 1 m^3/fő fafelhasználást a papírhoz, a műanyagokhoz használt fával együtt – visszafogjuk fejenként 0,5 m^3-re, hogy 2030-ban lehetősége legyen az embereknek az 1,5–2,5 m^3-nyi fogyasztásra;
- *a közlekedésben* a jelenlegi ellátottság és minőség (elérhetőségben, gyorsaságban, járatgyakoriságban stb.) pedig a fenntarthatóság növekedésorientált szemlélettel biztosítása azt jelentené, hogy az infrastruktúra, valamint járműállomány-fejlesztés folyamatosságára és olyan méretére van szükség, hogy lépést tartson a jövőbeni mindenkori igényekkel. Ezért a tervezésnek mindig a jövőbeli szükségletekre kell irányulnia, mert időbe telik a szükségletekhez igazodó kivitelezés.

Lehet azonban a „jogos" szükségleteket szinten maradónak, vagy éppen *a jelenleginél alacsonyabbnak is tekinteni,* és ennek megfelelően értelmezni *a fenntartható fejlődést.* Ebben az esetben arra kellene törekedni, hogy az egy főre jutó nem megújuló erőforrás és közlekedési szükségletek ne növekedjenek tovább, sőt néhány év múlva az anyagtechnikában elért eredmények és a közlekedést bizonyos mértékig helyettesíteni képes és összehasonlíthatatlanul kevesebb energiát igénylő telematika („hideg közlekedés") segítségével csökkenjenek. Erre a műszaki fejlődés részéről vannak elvi esélyek, azonban a gyakorlatban ezek tényleges hozama csekély. Ugyanis miközben a telematikai eszközökkel végzett távmunka elterjedése révén kevesebb forgalmat gerjesztenek a munkába járók, a megnövekedett szórakozási, élményszerzési, valamint üdülési, politikai, társadalmi igényeknek nagy része otthonunk átmeneti elhagyására, sőt távoli térségekbe utazásra késztetnek. Így összességében még a legmodernebb informatikai–távközlési eszközökkel való ellátottság esetén sem csökken érezhetően az emberek helyváltoztatási szükséglete.

A fenntarthatósággal szembeni kételyeket a *„harmadik utas"*, a spirituális jelenségekkel szemben fogékony, a materializmuson alapuló lét katasztrofális következményeire figyelmet irányító természettudósok, lélekbúvárok és filozófusok fogalmazták

meg a legmegalapozottabban és legegyértelműbben: „Mindenki a fenntarthatóságról beszél, bár sokan nem is tudják, mi forog itt kockán. Legtöbben úgy beszélnek róla, mintha a fenntarthatóság annyit jelentene, hogy itt-ott változtatunk egy kicsit a gazdaságpolitikán, átigazítjuk egy kicsit a fogyasztás rendszerét, ... Az emberek az okok helyett azok felszíni megjelölését látják. Pedig... a gyökerek nagyon mélyre nyúlnak... jelenlegi világunk nem fenntartható... sikerült oly módon élnünk, amely nem folytatható tovább... a kérdés nem úgy merül fel, hogy *hajlandóak* vagyunk-e a változtatásra vagy sem, hanem úgy, hogy mennyire *gyorsan* és milyen hatékonyan tudunk megváltozni" (In: LÁSZLÓ E. 1999. 19 p.).

Tehát az alapvető kérdés az, képes lesz-e az emberiség a saját megmaradása érdekében tudatilag kellő mértékben megváltozni? S. GROF erről a következőképpen vélekedik: „...nincs kétségem afelől, hogy az emberi tudat képes a mélyreható változásra, és ha ez kellően széleş körben valósul meg, azzal jelentősen növekszik az esélyünk az életben maradásra. Természetesen nyitott kérdés, hogy egy ilyen tudati változás végbemehet-e a lakosság akkora részében és olyan rövid idő alatt, hogy már a közeljövőben érzékelhető legyen a hatása" (In: LÁSZLÓ E. 1999. pp. 23–24).

P. RUSSELL szerint „Civilizációnk, ahogy van, nem fenntartható, mivel értékrendszerünk, a tudatosság, amellyel a világhoz viszonyulunk, a tudatosságnak egy nem fenntartható formáját képviseli" (In: LÁSZLÓ E. 1999. 24 p.).

LÁSZLÓ Ervinnel szemben, akiben még él a remény, hogy az emberi fajban benne van a képesség önmaga átalakítására és megújítására, Peter RUSSEL szerint azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy már túl késő, kifutottunk az időből.

A magyar és a nemzetközi tudományos élet egyik vezető személyisége, PATAKI felismerte ugyan, hogy a tudomány közreműködése nélkül a politikai döntéshozók nem lesznek képesek arra, hogy megteremtsék a szükséges egyensúlyt a gazdasági növekedés, a társadalmi egyenlőség és a Föld erőforrásainak, valamint életfenntartó rendszereinek megőrzése között, de a hogyan kérdésre adandó válasszal adós maradt. (Beszéde a következő felhívással ért véget: „Hogyan teremthető meg ez az egyensúly? Hölgyeim és Uraim! A világnak szüksége van az Önök tanácsaira." (PATAKI P. 1999).

Szép a szándék, hogy a tudomány az emberiség javát szolgálja, de mind gyakoribb, hogy a jóhiszeműség olyan produkciókhoz vezet, amelyekről előbb-utóbb bebizonyosodik káros mivoltuk.

3.4. A fenntarthatóság területspecifikus és egyben globális probléma

A fenntartható fejlődés megvalósításának lehetőségei egyes vélemények (BARTKE I. 1996, ENYEDI Gy. 1994 stb.) szerint eltérőek a világ fejlett és fejlődő régióiban.

- A fejlődő (értsd: fejletlen) régiókban (Afrikában vagy éppen az Alföldön) a kevéssé hasznosított erőforrások fokozott aktivizálására több az esély,
- a fejlett régiókban viszont csak nagy ráfordítások árán van lehetőség a fenntartható fejlődésre. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy az ilyen területi szerke-

zetben végbemenő fejlődési folyamatok globális szinten a területi kiegyenlítődés irányában hatnak.

Valószínűbb azonban, *hogy a fenntarthatóságra a legjobb esélyei a magasan vagy közepesen fejlett, de kis nép- és laksűrűségű régióknak* (is) *van* (pl. Kanadában, Szibériában, Ausztráliában). Ennek ellenére nem láthatóak egyértelmű jelei sem a fejletlenebb és fejlettebb, sem a ritkán lakott és sűrűn lakott fejlett régiók közötti különbségek csökkenésének csupán annak következtében, hogy a gyengén fejlettek vagy ritkán betelepülteknek jobbak az esélyei a fejlődés fenntarthatóságára, nagyobb ütemére.

E kérdés átgondolásához a természeti tényezőket is számításba kell venni, amelyek mindkét előjellel jelen vannak és hatnak a rendszerben:

- a ritkán lakott sztyepp, erdő- és tundraterületek használata ökológiai érzékenységük miatt csak elég nagy kockázatok mellett „óvatosan" vehetők igénybe,
- az egész világon tapasztalható, hogy a lakosság a klimatikus, tájesztétikai szempontból kellemesebb, idegenforgalmi és lakóhely céljára kedvezőbb (többnyire tengerparti) térségek felé migrál. (Kanadában, az Egyesült Államokban, Észak-Európában, Szibériában a lakosság mind nagyobb hányada tömörül a déli területsávokban, de az idegenforgalomra berendezkedő tengerpartok erős vonzással vannak az Ibériai- és Appennin-félsziget, valamint Görögország és újabban Törökország lakosaira is.)

Magyarországról nézve eléggé érthetetlen módon *alig kimutatható a taszító hatása a szeizmikus térségeknek.* Sem Olaszországban, sem Görögországban nem néptelenednek el a számos emberáldozattal is járó földrengések által sújtott települések, ill. település-együttesek. Törökországban igazán akut e probléma, ahol csak a földrengések gyakoriságában és pusztító erejének mértékében különböznek egymástól a térségek, mivel gyakorlatilag az egész ország a kifejezetten szeizmikus övezetben fekszik. Ezért nehéz kijelölni olyan területeket, ahol a lakosságot és épített környezetét/infrastruktúráját nem veszélyezteti földrengés. Ilyen körülmények között *a rendkívül drága és csak szelektív hatású műszaki védelem* („földrengésbiztos" épületek) *mellett ésszerű lehetőséget a károk országos méretekben való csökkentésére a decentralizáció nyújthatna, amellyel a tömeges pusztítások valószínűségét lehetne mérsékelni.* (Pl. a Boszporusz két oldali ipari–városi agglomeráció sérülékenységére az 1994. évi földrengések hívták fel a figyelmet, de nem szerencsés az Antalya térségi mega „üdülőipari" komplexum kialakítása sem.)

A fenntarthatóság vita tendenciózusan *elhanyagolta a kockázati kérdést,* így fennáll annak a veszélye, hogy a hagyományos modernizációs folyamatok dinamikái folytatódnak.

A fenntarthatóságot regulatív elméletnek vagy társadalmi eszményképnek tekinthetjük, a problémákkal és esélyekkel összekötve. A kockázatok vagy veszélyek társadalmának, valamint a reflexív modernizáció társadalomtudományi koncepciója egyre inkább elveszti az eredetileg jellemző egyértelműségét. Ez alapvető jelentőségű a fenntarthatósági stratégiák tudásbázisa számára.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a fenntarthatóság regionális szintje mellett az emberiség léte szempontjából *a globális szintnek van meghatározó jelentősége* (DOLLFUS, O. 1997). Következésképpen a viszonylag elviselhető helyi környezetterheléshez hozzá adódhat az advektív eredetű, más térségekből származó terhelés. Mindig földi méretekben kell megítélni a környezet állapotát abban a tudatban, hogy nem lehet „elbújni" valahol a „világ végén" az ipari/nagyvárosi agglomerációk hatásai elől (KELLER, R. 1999).

4. A fenntarthatóság kutatása és a földrajz lehetséges szerepe

Az „eurokrácia" oly nagy jelentőséget tulajdonít a fenntartható fejlődés (mint az egyetlen ígéretesnek tűnő túlélési mód és metodika) tanulmányozásának és propagálásának (tökéletesen kiszolgálva a „made in USA globalokráciát"), hogy létrehozta Brüszszelben a Fenntartható Fejlődés Kutatások Központját (= Center of Studies on Sustainable Development) a Brüsszeli Szabad-Egyetem keretében. A számos téma közül számunkra a legnagyobb relevanciája a fenntartható fejlődés eléréséhez ajánlott sokféle szektor és többféle dimenzió felőli megközelítéssel operáló fejlesztéspolitikának van, amely a következő – logikus, bár meglehetősen sematikus és nehezen megvalósítható – főbb elveken nyugszik:

- A fejlődési folyamat integrált állományrésze kell legyen a környezetvédelem.
- A technológia vezető szerepet kell, hogy betöltsön a fenntartható fejlődés megvalósításában.
- A fenntartható fejlődésnek kompatibilisnek kell lenni a szabad piacgazdasággal.
- Törekedni kell a különböző generációkon belüli és a generációk közötti jogokkal szabályozott állapotra.
- Gondolkodásmód változásra és az etika átgondolására van szükség.
- A megvalósítás csak valamennyi társadalmi réteg, kör (nemcsak a nyilvánosság, a közösségek) részvételével és aktív célirányos tevékenységével sikerülhet.

A fenntarthatóság alapvetően az élet minőségének megőrzését, ill. javítását tételezi fel.

Miután egyre inkább világossá vált, hogy az élet minőségét a tisztán a gazdasági teljesítmény kifejezésére kialakított GDP nem fejezi ki, többféle kísérlet történt a közjó társadalmi/szociális és környezeti összetevőit is magában foglaló mutatók kidolgozására. Az egyik legismertebb a H.E. DALY–J.B. COBB-féle, 1989-ben kreált „Index of Sustainable Economie Welfare, ISEW (=Fenntartható Gazdasági Jóléti Mutató), az 1991. évi L. BROWN-féle összetett mutató, amelynek az átlagos fogyasztáson kívül az elosztás és a környezetkárosodás is elemét alkotja.

A fenntarthatóság végső soron egy olyan eszme, amely (hívei szerint) az élet valamennyi területén végzett emberi tevékenység számára irányadó és megfellebbezhetetlen szemlélet kell, hogy legyen az emberiség fennmaradása érdekében. Miután többszörösen beigazolódott, hogy az ökorendszer fennmaradása alapvetően a társadalmi–gazdasági szférák fenntarthatóságának a függvénye, így kutatása nem csupán az ökológia, a biológiai tudományok tárgya, hanem nagymértékben a társadalmi és gazdasági folyamatokat a természetiekkel való kölcsönhatásokban vizsgálni képes földrajz kompetenciájába tartozik.

A fenntartható fejlődéssel kapcsolatos kutatások és fejtegetések túlnyomó része ágazati szempontú, ezért a teljes földi rendszereknek csupán vékony szeletével foglalkozik, egy-egy részletproblémára van rátekintése, szemléletük alapvetően technocentrikus és ökocentrikus, és ezeknek az irányzatoknak a művelői jobbára (ésszerűnek tűnő) technikai megoldásokat javasolnak a környezeti problémákra. (Pl. a műszaki, „tájépítési" környezettervezést, ill. annak javítását, vagy éppen a „tiszta" technológiákat.) Kár, hogy a környezet-geográfusok egy része is hajlamos arra, hogy a technocentrikus megoldások

felsorakoztatásánál megrekedjen. Ennek oka részben az, hogy (a közvélemény által befolyásolt) értékrendjükben a műszaki tudományokat messze a földrajz fölé helyezik és a technogén megoldásokat konkrétaknak, rövid távon eredményhez vezetőnek látják. Így lett az erőforrás menedzsment már régóta fontos területe a földrajznak, különösen az Egyesült Államokban. Ez főként annak köszönhető, hogy a földrajzosok nézeteire nagy mértékben befolyással voltak az USA-ban a XX. század első felében kialakult utilitárius konzervációs filozófia elméletei a nemzeti erőforrások racionális és bölcs hasznosításáról. A hatékony erőforrás használat eszméje uralta a roosevelti New Deal grandiózus „természetátalakító" projektjeit tervező teameket is, és így a Tennessee Valley Authority (=Tennessee Völgy Hatóság) „bevéste az amerikai tájba a racionális erőforrás-gazdálkodás alapelveit" (ADAMS, W. M. 1997).

Sajnálatos módon a földrajz mindmáig képtelen volt élni a tudományok között egyedülálló tulajdonságával, hogy avatott művelőinek átfogó ismeretei vannak a „háromlábú" (természeti, gazdasági, társadalmi) valóságról, képes megbirkózni a környezet és az országok sokféleségével és azokkal a különféle területi léptékekkel, szintekkel, amelyek szerint kell folytatni a vizsgálatokat az ember természethasználati folyamatai és a környezeti dinamika megértése érdekében.

5. A fenntarthatóság alkalmazásának lehetőségei az egyes ágazatokban, ill. az életünket meghatározó jelenségekre

Ugyan a holisztika igényeinek alárendelten kívánatos lenne a teljes földi természeti/gazdasági/társadalmi komplex rendszerre vonatkoztatva a generális fenntarthatóság lehetőségét megítélni, azonban ez elemzés csak az összetevők vizsgálata alapján hozhat megfelelő eredményt. Ma már ugyan a természeten kívül a legkülönbözőbb emberi, gazdasági tevékenységek (az egyes termelő és szolgáltató ágazatok), társadalmi–műszaki formációk (közösségek, települések, kultúrák) fenntarthatóságáról tanulmányok légiói jelennek meg, a következőkben csak néhány – földrajzi szempontból is jelentős – példán mutatjuk be a legégetőbb problémákat.

5.1. A természetes ökorendszerek fenntarthatósága a térségek közötti anyagáthelyeződések szempontjából

Az erőforrások (pl. a termőtalaj, ásványok) területi áthelyeződésében sokáig a természeti erőknek (szél, erózió, abrázió) volt meghatározó szerepük, míg az emberi tevékenység csak másodlagos hatóerő volt. A térségek, földrészek közötti árucsere kibontakozásával az ember által megmozgatott és áthelyezett anyagmennyiség a XX. század derekán már vetekedett a természeti erők által megmozgatott mennyiséggel, (pl. egyedül a bányászat több anyagot mozgatott meg a Földön mint a vulkáni tevékenység (ERDŐSI F. 1966).

A Földön területileg egyenlőtlenül elhelyezkedő erőforrások birtoklása a közvetlen anyagi előnyökön kívül hatalmat és politikai befolyást is jelent. Ezért: a XIX. század végétől világméretekben kiélesedett a harc az erőforrásokért, az erőforrás-hiányos közösségek, térségek, országok arra törekedtek, hogy hozzájussanak mások erőforrásaihoz, és azokat a saját javukra fordítsák. *Az ásványi eredetű energiahordozók és nyersanya-*

gok évente több százmillió tonnányi mennyiségének Nyugat-Európa, Észak-Amerika vagy a Távol-Kelet ipari államaiba szállítása majd elégetése/felhasználása folytán idegen anyagok árasztották el e térségeket.

- A szénhidrogének behozatala (a helyi talajszennyeződéseken túlmenően) riasztó mennyiségű égéstermékkel szennyezi a levegőt, és bevonatot képez a természetes és művi felszínen.
- A beszállított szén elégetéséből a légnemű szennyeződésen kívül még salak is képződik, amelynek depóniái idegen „testek" a többé-kevésbé természetes felszínen.
- A behozott majd olvasztott ércekből előállított fém mennyiségnek a belőle készült exportárukkal kisebbített része és a kohósalak gyarapítja a „man made rock" tömegét – az importált cementtel előállított betontermékekkel együtt.

Az előbbi tételnél is akutabb gondot okoz azonban a *modern mezőgazdasági árutermeléssel és agrárkereskedelemmel kapcsolatos anyagáthelyeződés.* A gépesített, kemizált, genetikai eszközöket alkalmazó modern mezőgazdaság a természetes ökorendszerekhez képest a termelékenység növelése, végső fokon a nyereség érdekében nemcsak a „nem természetes" hozamok „kikényszerítése", hanem a termelés időbeli meggyorsítása miatt is olyan mértékű külső (részben a talajerő utánpótlást, részben a takarmányozást szolgáló) erőforrások igénybe vételére kényszerült, amelyek felboríthatják a viszonylagos egyensúlyt (HABER, W. 1994).

A földművelés már nagyon régóta a termelés megbízhatóságának és hatékonyságának jobbítása érdekében kénytelen volt erőforrás-szükségletének egy részét külső forrásból biztosítani. Erre szolgáltak hagyományosan a közeli erdők, amelyek korábban állati takarmányt, almot (trágya komponenset) és energiát (tűzifát) szolgáltattak a (főként kisbirtokos) földműveseknek. Ez tehát ugyan általában kis távolságú (többnyire a községhatáron belüli), erőforrás áthelyezéssel járó kapcsolat volt, azonban már ezt is bajos tökéletesen fenntartható rendszernek tekinteni.

A fenntarthatósággal szemben igazán akkor indultak el veszélyes folyamatok, amikor a trágyát nemcsak tápanyag-visszapótlás céljából, hanem hozamnövelő anyagként is kezdték alkalmazni. Egyes országokban még problematikusabb helyzetet teremtett a tömeges takarmány-behozatal a szuper intenzív állattenyésztés fajlagosan igen nagy (belföldi forrásokból nem fedezhető) takarmányigényének kielégítéséhez. Az importált takarmányból és az ennek révén előállított termékekből (hús, tej, tojás) végső soron fekália lesz. A sűrűn lakott térségekben működő nagy, intenzív állattartó telepek környezeti gondjai a fenntarthatóságot ugyancsak kikezdő, kezelhetetlenül súlyos ökológiai helyzetet teremtenek. Ezért Hollandiában már olyan ötlet is felmerült, hogy az import takarmányból keletkezett trágya nagy részét vissza kellene küldeni a takarmánytermelő tengerentúli országokba, az ottani kizsigerelt talajok feljavítására. Ezzel elő lehetne segíteni az anyagkörforgásra épülő gazdálkodást. A visszaszállítás azonban anyagi korlátokba ütközik.

A fenntarthatósággal való szembehelyezkedést (elsősorban a mezőgazdasággal kapcsolatos erőforrások terén) *a kulturális fejlődés második forradalmi lépése,* a némi eufémiával „urbánus forradalom"-nak nevezett gyors *városodás tovább növelte.*

5.2. A városodási folyamat fenntarthatósága?

5.2.1. A városodás mértéke és értékelése

A fenntarthatóság másik nagy „gyakorlótere" a tágabb értelemben vett urbanizációs folyamat, ill. a nagyváros-fejlődés. Minden jel arra utal, hogy a városodás folyamata globális viszonylatban feltartóztathatatlanul tovább folytatódik.

ENSZ-becslések szerint a Föld lakosságának 1995-ben 43%-a lakott városokban, de 2005-ben ez az arány már 50%, 2025-ben 60% lesz. A vidéki agrártérségekből a városokba menekülés legtömegesebb a *harmadik világ nyomorövezeteiben*, ahol (részben a nem megfelelő erőforrás használat és a tartóssá vált aszály, részben a túlnépesedés és a társadalom kettészakadása miatti súlyos gazdasági gondok keltette éhínség) a létfenntartási ösztön késztetett és késztet milliókat az egyirányú migrációra.

Már az utóbbi évtizedekben a „fejlődő" országokban számos nagyváros „mamutizálódott", azaz lakosságuk megközelíti a 10 millió főt, sőt többük messze meghaladta (Mexikó 30, Kalkutta 12, Kairó 10, Dzsakarta 10 millió lakos). Más szintű és részben eltérő jellegű, de következményeiket tekintve nem kevésbé súlyos funkcionális, szociális gondokkal szembesülnek a fejlett országok óriásvárosai, különösen azok, ahol a változatos etnikai struktúra folytán a multikulturális és – helyenként egészen a „gettólázadásokig" fajuló – szociális problémákkal is kénytelenek küszködni (pl. New York, Los Angeles, London, Párizs, Amszterdam).

*A Föld „elvárosodásának" és a megavárosok műszaki infrastrukturális, szociális üzemeltetésének mind krónikusabbá váló problémái, sokmilliós népességtömbök areáljának kezelhetetlenségével, funkcionális csődjével és elkerülhetetlenül katasztrófákhoz vezető társadalmi robbanással fenyegetnek (*GRAHAM, H.–HUNTER, C. 1994*).*

Nem kisebbek azok a gondok, amelyek e folyamat másik pólusán káros következményként mutatkoznak: a *városok szívóhatására* részlegesen vagy teljesen kiürült, *elnéptelenedett vidéki térségek* életképességének megőrzését teszik kétségessé. Miután még az egykori jóval nagyobb népességre méretezett infrastruktúrák fenntartására sincs lehetőség, új nagyteljesítményű infrastruktúrák építésére még kevésbé, így a közlekedési és egyéb szolgáltatásokbeli ellátás tovább romlik, aminek végső soron olyan kedvezőtlen következményei is lehetnek, amelyek nem csak az ott lakókat sújtják, hanem a városlakókat is azzal, hogy az ellátásukra termelt áruk (elsősorban élelmiszerek) mennyisége csökkenhet, áruk növekszik.

A világ urbanizálódasa elkerülhetetlennek tűnő folyamatáról eltérő előjelű értékelések ismertek:

- Többségben vannak, akik az emberi fejlődés csúcsának tekintik a várost, belenyugszanak a biodiverzitás csökkenésébe annak fejében, hogy az eredeti természetes állapothoz közeli mennyiségű, vagy (pl. a mesterséges oázisokban) azt meghaladó mennyiségű biomassza jön létre a parkosítással.
- Mások a biodiverzitás csökkenését igencsak káros jelenségnek tekintik, hangsúlyozva, hogy a biodiverzitásnak alapvető szerepe van a fenntarthatóságban. Figyelemre méltó, hogy az ökológusokon, valamint a szépirodalom és a képzőművészetek nagyjain kívül egyes világhírű építészek (pl. WRIGHT) is a városellenesek táborába tartoznak. A város káros és taszító tulajdonságai közé sorolják a környezetszennyeződésen

kívül a társadalmi problémákat (gettósodás, a társadalom széthullása, szétesettség, az egyén tehetetlenség érzete). Nem csupán a lepusztult, ill. a magasépületekkel falansztern ek tűnő belvárosok váltják ki nemtetszésüket, hanem a zöldövezeti „személytelen" (az emberek közötti kommunikációt leépítő, szinte lehetetlenné tevő) szuburbiák is, amelyekben alig kimutathatók a társadalmi organizmus jelei.

A városok fenntarthatósága többféle léptékű és szempontú elemzést igényel. Az egyik a város és ellátóvidékének kölcsönkapcsolata.

5.2.2. A városok és ellátóterületeik közötti funkcionális viszony fenntarthatósága

Az *alapkérdés* tulajdonképpen az, hogy *életképes-e a város önmagában.* Itt abból kell kiindulni, hogy a város a környéke, az ellátóterülete felé nyitott rendszerként viselkedik, vele anyagot, energiát cserél. Ebből következik, hogy a város és ellátó/vonzáskörzete között teljesítményben megfelelő arányokra van szükség. Az urbanizáció a korábbi (gyűjtögetésre, halászatra–vadászatra, majd önellátó földművelésre és állattenyésztésre alapozott) helyzettel szemben a táplálék tekintetében *a népesség önfenntartóképes és nem önfenntartóképes tömegekre való kettéosztódásához vezetett.* Így a vidéki térségekben mezőgazdasággal foglalkozók az önellátásukon felül a mással foglalkozók (elsősorban városlakók) igényeit is kielégítik. Ezzel – a csere-, ill. piacgazdaság által közvetített – folyamattal a nem önellátók elvesztették gazdasági önállóságukat: a függőség új fajtája jött létre. Következésképpen az emberek által sűrűn lakott település, *a város önmagában nem tekinthető fenntartható rendszernek,* mert a fenntarthatóság eléréséhez a körülvevő mezőgazdasági területre (és természetesen annak a fenntarthatóságára) is szükség van. Ilyen formán a fenntarthatóság csak a város–vidék rendszerre vonatkoztatva lehet követelmény (LENDI, M. 1998).

A város és vidéke közötti kölcsönkapcsolat jellegből adódik, hogy

- az ellátóterület (termékfelesleg-) termelő kapacitása bizonyos korlátok között tarthatja a városok növekedését. Ez természetesen nem jelenti, hogy nem létezhetnek olyan városok, amelyek nincsenek ráutalva közvetlen környékükre és nagytérségi, vagy szinte az egész világra kiterjedő távolsági kapcsolataikból élnek. Ilyenek a sajátos természetföldrajzi adottságaik miatt szűk területen elhelyezkedő városállamok. (Az ókorban a görög városállamok, a középkorban az itáliai kikötő-városállamok, a jelenlegi Szingapúr, ill. a legutóbbi időkig politikailag önálló Hongkong. Nem tartoznak viszont e kategóriába az európai törpeállamok, amelyek alapellátása általában a körülvevő – de külföldi – térségből történik.)
- A város növekedése erősen hat környezetére. Megfelelő egyensúly mellett a hatás kedvező, a környék előnyére válik. A történelem azonban arra is számos példát szolgáltatott, hogy *egyes nagyvárosok „túlnőtték" magukat, növekedésük, fogyasztásuk felborította az egyensúlyt.* Az ókori Athén és Róma messze meghaladta azt a városnagyságrendet, amelynek ellátása az akkori igen alacsony termésátlagok és gyenge árutermelés mellett a szomszédos, ill. földrajzilag hozzájuk kapcsolódó vonzáskörzetből lehetséges volt, ezért több régióból (esetenként Észak-Afrikára is kiterjedő ellátóterületről történt), maradandó, vagy nehezen korrigálható károkat okozva az erdő-

irtások, a szántóföldi monokultúrák által, mint ahogyan Velence és más kikötővárosok flottaépítése is hozzájárult az erdőkivágással Dalmácia elkopárosodásához. Az ókori városok egy részének hanyatlásában közrejátszott az élelmiszer- és nyersanyagforrásaik kimerülése.

Miután Róma ellátására már nem volt elegendő Latium és az Appennini-félsziget déli része, kénytelen volt Szicíliából és Észak-Afrikából beszerezni a milliós lakosságának ellátását szolgáló gabona jó részét. Az ehhez szükséges logisztikai tevékenység azonban drága és bonyolult volt, többször vis maior helyzetek (ellenség, kalózok, tengeri viharok) is veszélyeztették. A gabonaszállító hajók elmaradása nyomán az éhínség rabszolgalázadásokhoz vezetett.

A városok fenntarthatósága (azaz fogyasztásuk és környezeti hatásuk) *szempontjából ma sem közömbös a környezetükhöz való mennyiségi viszonyuk.* Jelenkori számítások szerint egyetlen városi lakos ellátásához közel 5 ha mezőgazdasági és egyéb nyersanyagokat termelő területre van szükség. Középvárosok a sajátjuknál 20–40-szer, metropoliszok pedig akár 100–200-szor nagyobb vidéki terület erőforrásait használják el.

Az eddigi fejtegetések alapján megfogalmazható az a következtetés, hogy *a város végső soron* önmagában nem, hanem *csak a kiterjedtebb régiójába integrálódott módon fenntartható.*

5.2.3. A városok területi terjeszkedésének differenciált megközelítését igénylő problematikája

A fenntarthatóság másik alapkérdése a város belső szerkezetének, funkcionális és morfológiai viszonyainak, ill. arányainak alakulása, mivel mind a magas laksűrűségük, mind a terjeszkedésük további gondok forrása. (Konfliktusok már abból is adódnak, hogy a sűrűn lakott területeken működnek a legjelentősebb közösségi, azaz oktatási, egészségügyi, tudományos és sportintézmények.)

A városodás az azonos jegyei mellett eltérő következményekkel jár a ritkán lakott, fejlett, valamint fejletlen, továbbá a sűrűn lakott fejlett és fejletlen országokban.

Ahol bőségesen van terület, ahol nincs nagy gazdasági értéke a termőföldnek, ott a városok kifelé terjeszkedésével szemben kisebb az ellenállás – az általános fejlettségi szinttől függetlenül. Földhasznosítási, területrendezési szempontból a várostest nagy kiterjedése kevesebb gonddal jár a ritkábban lakott Észak-Európában, Észak-Amerikában, Dél-Afrikában, vagy Ausztráliában, amely régiók egyúttal elég gazdagok ahhoz, hogy viseljék az ilyen városszerkezettel járó magas vonalas infrastruktúra beruházási/üzemeltetési ráfordításokat. Drágító hatása van a városon belül megnövekvő, a munkahelyek és szolgáltatások eléréséhez szükséges távolságoknak. E szerkezeti forma (a „hosszú utak városa") nem lényegtelen környezeti hátránya a fajlagosan is különösen nagymértékű gépkocsihasználat és az ezzel járó környezetszennyezés (ERDŐSI F. 2000).

A városok térbeli terjeszkedése a Harmadik Világban is feltűnő jelenség, azonban több szempontból is különbözik a fejlett országokétól. A ritkán lakott fejlett országok városai még a lakosságszám stagnációja, vagy éppen csökkenése ellenére is terjesz-

kednek, újabb szabad területeket elnyelve, mivel az új gazdasági tevékenységek és a magasabb igényeket kielégítő lakásépítések következtében a fajlagos (egy lakosra jutó) beépített terület folyamatosan növekszik és többszöröse a Harmadik Világ városaira jellemző értéknek. Ezzel szemben Kairó, Mexikó, Kalkutta és a többi „nyomormetropolisz" területe a tömeges bevándorlás és a magas természetes szaporodás következtében számban gyorsan növekvő, azonban fajlagosan jóval kisebb területigényű lakosság „nyomására" terebélyesedik.

A másik sajátosság, hogy az indiai, afrikai, dél-amerikai nagyvárosok lakosságának többsége korántsem olyan mobil, mint az egyéni gépjárművekkel jól ellátott „gazdag" országokbeli nagyvárosok lakossága, és ezért (végső soron anyagi okok miatt) képtelen rendszeresen a gyalogosan elérhetetlen távolabbi városnegyedekbe közlekedni, tehát szegregálódik.

Alapvetően mások a követelmények a sűrűn lakott térségek nagyvárosaival szemben, ahol nagyon korlátozottak a „tágulás", a területi terjeszkedés lehetőségei. Bár a fizikai adottságok tekintetében Európa intenzíven betelepült nyugat- és közép-európai régióinak nagyvárosai között elhanyagolhatók a különbségek, a város területi terjeszkedése és az önellátás mértékét befolyásoló belső szerkezete tekintetében homlokegyenest ellenkező vélemények ismertek:

- A kertvárosias, családi házas beépítés, a szuburbiák, a városok fellazításának hívei a ritkább beépítés előnyeit hangsúlyozzák a nagyon sűrűn beépült, elviselhetetlenül egészségtelen hagyományos városokkal szemben, amelyeket minden szempontból taszítónak és megszüntetendő állapotnak tartanak. Ezek az elutasító vélemények többnyire a klasszikus iparvidékek tanulmányozása során fogalmazódtak meg. A kertvárosok fő előnyeit a következőkben látják:
- a belső (a városi lakosságnak kedvező) ökológiai viszonyok tekintetében (több zöldterület: jobb levegő, településesztétikai/habitusbeli előnyök, tömegesebb biomassza, nagyobb biodiverzitás),
- amennyiben a kertekben haszonnövényeket termelnek, kisállatokat tartanak, vagy a város területén természetes építőanyag (homok, agyag, kavics) fejtők, valamint tégla- és betonelem-gyárak működnek, kisebb mértékű a külső ellátóterületekre való utaltság élelmiszer, ill. építőanyag-ellátás terén.

Végső soron az alacsony népsűrűségű „zöld" városok ökológiailag vonzóbb miliőt biztosíthatnak lakosságuknak.

- Más város- és területrendezői körökre („iskolákra") jellemző *a városok fellazulása, szétterülése elleni fellépés arra* hivatkozva, hogy a terjeszkedésnek nehezen vagy közelben nem pótolható termőföldek és más erőforrások elvesztése, valamint az aránytalanul hosszabb közösségi (út, közút) infrastruktúra és a közösségi szolgáltatások (pl. szemétgyűjtés) drágasága az ára. További szempont, ami ellene szól a szétterülésnek, a belső funkcionális kapcsolatok kialakításának és fenntartásának nehézsége, és nem utolsósorban a kertvárosi lakosság körében a közösségi kapcsolatok kialakulásának rendkívül gyenge esélyei. (A kertvárosokban súlyosabb az elidegenedés a garázsából induló és oda visszatérő lakosság körében mint a belső, sűrűn lakott „bérház" negyedekben.)

Nyugat-Európában a hivatalos *városrendezés-politika egyre inkább* kategorikusan *ellene van a területi terjeszkedésnek,* és ezzel a szuburbanizálódásnak (konkrétan a városperemi lakókomplexumoknak és a zöldmezőn létesített bevásárlókomplexumoknak is).

A városok fenntarthatósága érdekében hangsúlyozzák, hogy el kell kerülni a kifelé való terjeszkedést (a városok „szétfolyását"), de legalábbis óvatosan, kompakt formában és a funkciókhoz való szoros hozzárendeléssel szabad csak teret adni a várostest bővítésének. Ezzel szemben támogatni kell a belterületek megújítását, az elszlömösödött belvárosok rekonstrukcióját és revitalizációját, a parlag- és konverziós területek újrahasznosítását, a szigorú telephely-politikát, a takarékos telekgazdálkodást.

A racionális területhasználaton túlmenően az energiával való ésszerű és takarékos bánás, a vízfelhasználás és szennyvízmennyiség csökkentése, a hulladékok keletkezésének a lehetőségek szerinti elkerülése, ill. csökkenése, a városklíma javítása, valamint a környezetbarát és erőforrás-kímélő építőanyagok felhasználása lényeges részei a gondoskodó városi környezetpolitikának. E követelményrendszerbe tartozik a közlekedési forgalom csillapítása a „rövid utak városa" ideájának megvalósítására való törekvéssel. A funkciók megfelelő térbeli elhelyezésével a városokon belüli kisebb távolságok megtételére való törekvésnek nem csupán a motorizált egyéni közlekedés környezetet óvó mérséklése (legalábbis növekedési ütemének a megtörése) a célja, hanem közvetetten a pszichikai és szociális elszegényedés megállítása is.

Erős belvárosok és városrész-központok, funkcióképes és stabil nagy lakótelepülések, biztos szerepköralapú városnegyedek, valamint környezetet kímélő közlekedési rendszerek és infrastruktúrák fontos részaspektusai a jövőt erősítő, tartósító városoknak. E cél eléréséhez mind jobban integrált cselekvési szempontokra van szükség, amelyben a településfejlesztési, lakásépítési és munkahelyteremtési programokat kapcsolják össze a városfejlesztés környezeti-, gazdasági- és társadalompolitika céljaival.

5.2.4. A városok fenntarthatóságának intézményi hálózata

A fenntarthatóság eszméjével azonosuló intézmények, települések, igazgatási egységek, amelyek e jegyben igyekeznek kidolgozni politikájukat és terveiket különböző szintű (helyi, regionális, nemzeti), formális és informális hálózatokat, szervezeteket alkotnak, amelyek többsége nemzeti kormányok, EU, valamint nemzetközi ügynökségek, alapítványok anyagi támogatását élvezik. A közösséget vállaló városok egyes esetekben adott földrajzi térséghez tartoznak (sőt, némelykor szomszédosak), mások viszont a nagy távolság, az egymástól való földrajzi függetlenség ellenére is egymásra találtak. A szerveződések céljukat tekintve alapvetően két típusba sorolhatók:

- Valamilyen térség, régió akut környezeti problémáinak kezelése, a közös cselekvés igénye nyomán a térségen belüli (akár különböző országokban levő városok működnek együtt (pl. a Finn-öböl vízvédelme érdekében Helsinki és Tallin kooperál);
- egymástól távol fekvő (egymással csak igen laza, esetleges közlekedési, gazdasági kapcsolatban levő) városok közötti együttműködés valamilyen közös érdeklődésre számot tartó („környezetágazati") probléma megoldására (pl. Lvov és Freiburg együttműködik az ökológiailag is elfogadható energiaellátás rendszerének kimunkálásában).

A helyi önkormányzatok közötti kétoldalú kapcsolatok a jellemzők az olyan (számos tagot számláló) szervezetek keretei között, mint a „Council of European

Municipalities and Regions" (CEMR) és a „United Towns Organisation" (UTO), amelyek valamennyi speciális környezeti hálózat támogatói. Az Európa Parlament, valamint (Közép- és Kelet-Európában) az ECOS programjai, továbbá a Regions and Cities for Europe 1991-től tapasztalható kezdeményezései is bővítik a repertoárt.

Számos speciális önkormányzati szervezeti hálózat tevékenységében jelen van a környezeti dimenzió. Ilyenek:

- a nagyvárosokat tömörítő „Eurocities Network",
- a kis- és középvárosokat tömörítő „Commission de Villes" széleskörű tevékenységet folytat, mint pl. környezeti akciókat, közlekedési és gazdaságfejlesztést (amelyeknek ugyancsak erős környezeti vonzata van), és városrekonstrukcióval is foglalkozik.
- Jóval speciálisabb az Energy Cities rendeltetése, amely a városi energiagazdálkodás menedzselését,
- az ECOS, POLIS, Public Transport Inter-change és a Car Free Cities Club a közlekedéssel és a vele kapcsolatos környezeti gondokkal,
- a ROBIS pedig elsősorban az újrahasznosítással foglalkozik.
- Kifejezetten a fenyegető klímaváltozás mérséklésének szándéka hozta létre 360 európai város összefogását a „Climate Alliance of European Cities with the Indigenous Reinforest Peoples of the Amazon" szervezetet, amely (az „egyetlen Földünk van" filozófiája alapján) az Amazonászmedence őserdői benszülötteinek megmentését is felvállalta a légkör CO_2 és CEC-gázainak növekedése ellen küzdve.
- A „European Sustainable Cities and Towns Campaign az 1994 májusi Aalborg Charter-en alapszik.
- Az Európai Fenntartható Városok Második Konferenciája (Lisszabon, 1996) újabb inspirációkkal erősítette a fenntarthatóság érdekében folytatott várospolitikákat

* • *

A fenntarthatóság ágazati és területi/települési kérdései interdependens rendszert alkotnak, ezért az egyes részkérdések (pl. a jelen dolgozatban nem szereplő fenntartható közlekedés) megfelelő mélységű elemzése után a hosszú távú stratégia kimunkálásához szükség van a szintézisre, súlyképzésre is – mégpedig mind regionális, mind globális szinten.

IRODALOM

ADAMS, W. M. 1997: Sustainable Development? – In: JOHNSTON R. T.: Geography of Global Change Remapping the World in the late twintieth century. Blackwell, Oxford. pp. 354–373.

BARTKE I. 1996: A települések és a fenntartható fejlődés – Magyar Tudomány, *6.* pp. 1045–1056.

BESANGON, K. 1992: The Collapsing Vision of Global Development – Bucarest, Conference PNUD.

BROWN, L. R. 1981: Building a Sustainable sociaty – London.

CARABBÉ, P. 1997: Sustainable Development: Concept, Measures, Market and Policy Failures at the Open Economy, Industry and Firm Levels – In: CANSEE 97, Hamilton.

DEFRISE, D. 1998: Développement durable – Bruxelles, Université Libre de Bruxelles.

DOLLFUS, O. 1997: La Mondialisation – Paris, Presses de Sciences Po.
ENYEDI Gy. 1994: Fenntartható fejlődés – mit kell fenntartani? – Magyar Tudomány, 10. pp. 1115–1160.
ERDŐSI F. 1966: A bányászat felszínformáló jelentősége – Földrajzi Közlemények, 4. pp. 324–363.
ERDŐSI F. 1987: A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében – Akadémiai Kiadó, Budapest. 227 p.
ERDŐSI F. 2000: A fenntartható közlekedés – Kézirat, MTA RKK, Pécs. 18 p.
FINKE, L. 1997: Regionale Disparitäten und nachhaltige Entwicklung – Information zur Raumentwicklung, 1–2. pp. 29–34.
FORRESTER, V. 1996: L' horreur economique – Paris, Fayard.
GRAHAM, H.–HUNTER, C. 1994: Sustainable Cities – London.
GYÖRGY L. 1989: A fenntartható létezés eszmerendszerei – Liget, *4.* pp. 111–118.
HABER, W. 1994: Nachhaltige Nutzung: Mehr als ein neues Schlagwort? – Raumordnung und Raumforschung, *3.* pp. 169–172.
HARRIBEY, J.-M. 1998: Le Développement soutenable – Paris, Economica.
HESSE, M. 1997: Alter Wein in neuen Schläuchen. Stadtentwicklung im Licht der Agenda 21 – In: Politische Ökologie, *52.* pp. 38–41.
INTERNATIONAL Council for Local Environmental Initiatives 1994.
JAHN, T. 1997: Nachhaltigkeit. Eine Herausforderung an die Sozialwissenschaften – In: Wechselwirkung, *87.* pp. 30–35.
KAGERMEIER, A. 1998: Nachhaltigkeitsdiskussion: Herausforderung für Verkehrsgeographie – Geographische Rundschau, *10.* pp. 548–549.
KELLER, R.. 1999: Le developpement durable dans la société du risque: le cas allemand – Geographica Helvetica, *2.* pp. 81–89.
KEREKES S. 1994: A fenntartható fejlődés kérdőjelei magyar nézőpontból. – Öko. V. *2.* pp. 21–29.
KINDLER J. 1995: Fenntartható fejlődés és gazdaság – Magyar Szemle, *6.* pp. 595–603.
LÁSZLÓ E. 1999: Harmadik évezred – Budapest.
LATOUCHE, S. 1999: La „double imposture" du développement durable – Geographica Helvetica, *2.* pp. 90–96.
LENDI, M. 1998: Nachhaltige räumliche Entwicklung – ein Gesetzauftrag – DISP, *132.* pp. 22–24.
PATAKI P. 1999: A tudósok felelősségéről – In: A Tudomány Világkonferenciája, 1999. június 26–július 1. Akadémiai Különszám, Budapest. 15 p.
PNUD, 1998: Rapport mondial sur le développement humain – Paris, Economica.
SCHETZENMAYER, M. 1994: Grenzen des Wachstums – DISP (= Dokumente und Informationen zur Schweizerischen Orts-, Regional- und Landesplanung), *132.* pp. 2–3.
SCHUBERT, D. 1995: Nachhaltige Stadtentwicklung und „Sustainability", Kongressrhetoretik oder Pradigmawechsel für zukünftige Stadtentwicklungsplanungen? – DISP, *123.* pp. 39–42.
THIERSTEIN, A. 1996: Stein der Weisen oder Mogelpackung? Sustainable Development als Strategie für Regionen – DISP, *125.* pp. 10–17.
UMWELTPOLITIK, Konferenz der Vereinigten Nationen für Umwelt und Entwicklung im Juni 1992 in Rio de Janeiro, Dokumente, Agenda, Bonn 1992.
WORLD Commission on Environment and Development: Our common Future, 1987. Geneve.
ZACCAI, E. 1999: Sustainable Development: Charactersistics and Interpretations – Geographica Helvetica, *2.* 73 p.

Nemzetközi kitekintés

A Szovjetunió szétesésének okai és következményei

KRAJKÓ GYULA*

The consequences and reasons for the disintegration of the Soviet Union. The growth of the economy in the Soviet Union has been faster than the average, thus its share from the industrial production has increased from 4 to 16%, and on the ranking list it has got to the second place. At the same time it collapsed spectacularly.

Among the reasons for this it is not easy to set up a rank order, but from this point of view it is not necessary to differentiate. Defective economic system is at the first place. The economic mechanism contained several contradictions, which later resulted in serious distortions, e.g.:

– the economic structure has distorted, serious contradictions has developed between the certain branches.

– the centrally determined prices did not reflect expenditures, thus efficiency could not be accurately measured.

– it follows from the mechanism that companies had little independence, production indexes were given from above, they had no interest in the realisation of the products.

Between the two world wars personal cult not only led to distortion in political and social

life, but it resulted in irredeemable mistakes in economy. Lack of democracy retarded the development of economy. There were a lot of political and administrative mistakes which stimulated ethnic conflicts. At the same time, several circumstances have to be taken into consideration which do not explain the obvious mistakes, but belong to the objective judgement of the situation. The revolution of 1917 was premature; differently from the doctrines of Marxism, it was victorious under undeveloped social and economic circumstances. Capital, necessary to industrialisation could be raised from inner sources, which imposed enormous burden on the population. World War II proved that the Soviet Union, without the development of heavy industry, could not have been a victorious power. Modernisation of the army deprived the development of infrastructure and economy, that of the life circumstances of the population of a lot of money.

With the disintegration of the Soviet Union, a relatively unite economic space structure fell

into pieces, moreover, the dissolution of COMECON radically transformed the external economic connections. This circumstance resulted in a long deep crisis in every affected country, which showed spatial differences, but had a lot of common features.

Regarding economic recession, Russia represents the average with more than 50% fall of the GDP. Recession was more serious in those republics where ethnic disturbance is coupled with economic crisis. The situation is more favourable in the Baltic states where the effect of foreign capital investments is obvious. At the same time, economic crisis goes on in every state. The ethnic erosion following the disintegration of the Soviet Union continues mainly in the Caucasus (Chechen war)., what is more, certain regions – seeing the weakness of the central power – threaten with the proclamation of independence.

---

* Dr. Krajkó Gyula egyetemi tanár, a földrajztudomány doktora (Szegedi Tudományegyetem Gazdaságföldrajzi Tanszéke)

The disintegration of the Soviet Union was very fast. The Russian elite thought that without the support of the underdeveloped regions it was easier to reach prosperity, thus there would be more means for a faster economic growth. Countries become independent hoped that with the stop of Russian exploitation they could create a better situation. All of them were disappointed, nobody reckoned with the consequences of the radical disintegration of the unite economic space structure. At the end of the decade, more and more think that they can get out of the economic recession together. Nowadays the slogan of integration – without any definition – becomes more popular. Economic integration is an important means for regional development but it is not enough. Political stability, an overall economic conception and the necessary conditions and means are needed as well.

1. Az összeomlás okai és folyamatai

A Szovjetunió gazdasága a nemzetközi átlagnál gyorsabban növekedett, így fennállása alatt a világ ipari termelésből való részesedése 4%-ról 16%-ra emelkedett és a rangsorban a hetedik helyről a másodikra küzdötte fel magát. Több ipari körzet alakult ki, hatalmas nehézipari bázissal. Számos alapvető termék előállításában, pl. acél, kőolaj, földgáz, cement stb. vezető helyet foglalt el. Fejlett hadiipara mellett a világ legnagyobb hadseregével rendelkezett. Ugyanakkor a vitathatatlan sikerek ellenére mégis látványosan összeomlott. Ennek oka főleg az alábbiakban kereshető:

a) Az okok között, mivel egy összefüggő rendszert alkotnak nehéz rangsort felállítani, de nem is szükséges ebből a szempontból különbségeket tenni. Mi az első helyre a történelmileg kialakult, pontosabban kialakított közgazdaságilag hibás gazdasági rendszert tesszük, amely mint később látni fogjuk, szorosan összefügg a többi tényezővel is.

Kevés változtatással a gazdasági életet egy erősen centralizált, túlzottan bürokratikus központból irányították és az öt éves ciklusokra meghatározott elképzeléseket utasításokkal hajtották végre. A *rendkívül merev irányítási rendszer* a két világháború között alakult ki és a szubjektív tévedéseket nem számítva eredményeket produkált, sőt azt a látszatot keltette, hogy egyedüli módszer, amely segítségével rövid idő alatt fejlett nehézipart lehet teremteni. Így azonosult a történelem által kikényszerített (fejletlen bázisról induló, saját erőforrásaira támaszkodó, állandó külső fenyegetettségben élő, a gyors fejlődést létkérdésnek tartó államhatalom stb.) gazdasági mechanizmus a szocializmus fogalmával. Kétségkívül a politikai diktatúrának ez felelt meg a legjobban, hiszen a két kategória ikertestvér.

A központilag vezényelt extenzív iparosítás gyors gazdasági növekedés mellett elkerülte a 20-as évek végén kibontakozó világgazdasági válságot. Az értéktörvény és a piaci mechanizmus a gazdasági szerkezetre való hatásának kiiktatása már ebben az időben is ellentmondásokat hozott létre, de ezeket a látványos eredmények elfedték. *A hiánygazdálkodás állandósult,* a kialakult elosztási rendszerben a lakosság ellátása gyakran alapvető termékekből is akadozott, az alacsonyan tartott életszínvonal a belső piac bővülését fékezte, a termelés fokozásának előnyét a lakosság közvetlenül nem érzékelte stb. A gazdasági mechanizmus „melléktermékei" a kemény diktatúra, az erős erőszakszervezet, a túlburjánzó bürokrácia stb. magyarázhatóak voltak, hiszen ez volt a rend a cári Oroszországban és ebben az időben Európa több országában is.

A II. világháború alatt a centralizált gazdaság előnyös volt, a hadigazdálkodásra gyorsabban át lehetett állni, sőt a korábban egyoldalúan kifejlesztett nehézipar sem volt hátrány. A háborút követő újjáépítés időszakában szintén nem mutatkozott olyan tényező, amely az akkori vezetést a kialakult módszertől eltérítette volna. A forradalmi hullámmal több országban hatalomra került, vagy segített szocialista erők hasonló körülmények között szintén néhány évig sikeresen alkalmazták a Szovjetuniótól átvett gazdasági mechanizmust. Ezzel kialakult *a szocialista világrendszer,* ahol nemcsak a belső gazdaságot, hanem az egymás közötti kereskedelmet is az értéktörvény mellőzésével irányították.

A vázolt gazdasági mechanizmus számos olyan ellentmondást tartalmazott, amelyek a későbbiekben, főleg a 70-es évektől a gazdaságban súlyos torzulásokat okoztak.

- A nemzetközi és a hazai hosszú távú megállapodások a piaci anarchiától védelmet nyújtottak, de *a vállalatokat semmi nem kényszerítette a technika fejlesztésére,* a termékszerkezetnek, az áruk minőségének, a piachoz történő igazítására. Ennek következtében a technikai fejlődés lelassult, a termékek minősége leromlott. A II. világháború után több hullámban kibontakozó tudományos technikai forradalom a fejlett országok gazdaságát teljes mértékben átformálta, ugyanakkor a Szovjetunióban csak a hadiiparban, az űrkutatásban, az atomiparban, tehát néhány ágazatban éreztette hatását. A nemzetközi szinttől jelentős mértékben lemaradt a gépipari ágazatok többsége, pl. a repülőgépipar, elektrotechnika, robotgépek gyártása. Ugyanez jellemző a vegyiparra és a könnyűiparra is. A 80-as években a fejlett technológiát a szocialista országok nem egymástól, hanem a nyugati piacokon szerezték be.

A verseny hiánya miatt számos termék minősége oly mértékben leromlott, hogy még az igénytelen hazai piacokon is eladhatatlanná vált. Egyik oldalon a termelés a raktárak számára folyt, a másikon pedig a hiánycikkek sorozata állandósult. A vállalatok a kész termékekre kapták a tervszámokat, ezek teljesítésével mérték az üzem eredményességét, viszont az alkatrészek ellátásáról senki sem gondoskodott. Pl. aratásnál rendszeresen hetekkel késleltette a termékek betakarítását az évről-évre visszatérő alkatrészhiány.

- A gazdasági mechanizmus rovására írható, hogy *erősen torzult a gazdasági szerkezet,* az egyes ágazatok között súlyos ellentmondások alakultak ki, amelyek szükségszerűen a KONDRATYEV által megjósolt strukturális válsághoz vezettek. A tőkés országokban a ciklikus gazdasági recesszió alatt a kevésbé hatékony vállalatok mennek tönkre, a fellendülés időszakában pedig a kedvező piaccal rendelkező modernebb technikát alkalmazó extraprofitot elérő vállalatok (ágazatok) erősödnek meg. A gazdasági szerkezet rugalmasan a piaci viszonyokhoz jobban és gyorsabban tud alkalmazkodni, mint az ötéves tervekkel megmerevített bürokratikusan irányított rendszerben.

- A központilag meghatározott árak nem tükrözték ténylegesen a ráfordításokat, ily módon *a hatékonyságot sem lehetett pontosan mérni.* Az egyes ágazatokban kialakult óriási vállalatok monopolhelyzetben voltak, erős lobbikat szerveztek, amelyek megszabták a fejlesztési irányokat, védelmezték érdekeiket. A modernebb iparágak, pl. számítástechnika, híradástechnika, biotechnika, műanyaggyártás stb. gyorsabb ütemű fejlesztését a lassú technikai fejlődés mellett a megmerevedett ipari szerkezet is fékezte.

Ugyanakkor pl. a szénbányászatban, a vaskohászatban vagy a gépiparban továbbra is működhettek kevésbé hatékony, deficitet termelő vállalatok. Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy a Szovjetunió kétszer annyi acélt termelt, mint az Egyesült Államok, de az ebből készült termékek értéke a felét sem érte el annak, amit a versenytársa produkált.

- A mechanizmusból következik, *hogy a vállalatok csekély önállósággal rendelkeztek,* a termelési mutatókat felülről kapták, a termékek értékesítésében nem voltak érdekelve, tehát a kezdeményezéseik szűk területen mozgott. Az önállóság hiánya, a merev gazdálkodási rendszer különösen a mezőgazdaságban okozott károkat, ahol emellett a dolgozók anyagi érdekeltsége is formális volt.
- A piacnak elosztási rendszerrel történő helyettesítése *lehetetlenné tette a reális árképzést,* a tényleges ráfordítás mérését, következésként a vállalatok jövedelmezősségének megállapítását. Pl. egyes nyersanyagokat, energiahordozókat a fogyasztók (a lakosság is) olcsó áron kapták, ezért a takarékosságra semmi nem ösztönözte őket.
- Az erősen központosított merev irányítási rendszer bizonyos körülmények között, pl. háború, vagy ezt követő újjáépítés időszakában eredményesen működtethető, az extenzív gazdaságfejlesztés időszakában a gyors növekedés a képződő ellentmondásokat huzamosabb időn át képes eltakarni, vagy kompenzálni, viszont az intenzív fejlődési szakaszban már teljesen használhatatlan, messze több a hátránya, mint az előnye. Ebből következik, hogy a Szovjetunióban a 60-as években merőben új gazdasági mechanizmussal kellett volna felváltani a régit, természetesen a tulajdoni viszonyok módosításával együtt. Lényegében *a kínai modellhez hasonló gazdasági mechanizmus alkalmazása csekélyebb és kevesebb ellentmondást hozott volna létre.* A 80-as években a GORBACSOV nevéhez fűződő gazdasági és politikai reformok egyrészt megkéstek, másrészt ténylegesen nem dolgozták ki a régiről az új irányítási rendszerre való áttérés menetrendjét, sőt a kialakult gazdasági válság méretét és okait sem tárták fel, a peresztrojka tartalmát pedig konkrétan nem határozták meg, ezért megvalósításukra sem kerülhetett sor. A felszínes kapkodó intézkedések gazdasági káoszhoz, a válság további elmélyüléséhez vezettek.

b) A két világháború között kialakult *személyi kultusz* nemcsak a politikai és társadalmi életben vezetett torzulásokhoz, *hanem a gazdaságban is jóvátehetetlen hibákat okozott.* A vezető társadalmi erőt jelentő kommunista párt szervezeti szabályzatából hiányoztak azok a biztosítékok, amelyek megakadályozták volna a személyi kultusz kialakulását: pl. a pártfőtitkári funkciót egy, vagy két ciklusban lehessen betölteni, így öt, legfeljebb tíz év alatt nem született volna annyi „kis és nagy" diktátor. Továbbá HRUSCSOV a XX. pártkongresszuson feltárta a személyi kultusz káros következményeit és elég sokat tett a gazdaságban, főleg a mezőgazdaságban a fejlődést gátló körülmények felszámolásáért, de a kollektív vezetést a személyi kultusz ismét háttérbe szorította. Hasonló helyzet alakult ki BREZSNYEV hatalomra kerülésével, a HRUSCSOV-i korszak hibáinak kijavítását követően egyre inkább diktatórikus módszerek érvényesültek, a gazdaság pedig egy helyben topogott.

A demokrácia hiánya hátráltatta a gazdaság fejlődését, csökkentette a lakosság aktivitását, rontotta a közérzetét és mivel áthatotta az élet egész területét (mindenütt kialakultak a diktátorok, akik rendkívül sok kárt okoztak a tudományban, az irodalom-

ban, a művészetben egyaránt), megakadályozta a helyes nemzetiségi politika kialakulását. A törvények semmibevétele főleg a két világháború között és az 50-es években általános gyakorlattá vált és rengeteg áldozatot szedett, a munkatáborokban (gulágokban) sínylődők száma rendszeresen több millió volt.

Az irányítási rendszer a társadalmi és gazdasági élet egész területén rendkívüli módon bürokratikussá vált, a megmerevedett rendszerben a lakosság cselekvő részvétele a bürokrácia labirintusában elenyészett. A fejlődést sokban gátolta az a körülmény, hogy az alacsony nyugdíjak miatt az intézmények vezetői a nyugdíj korhatárt messze meghaladóan évtizedekig helyükön maradtak, ílymódon nem csak a kormányszintű felső vezetés öregedett el, hanem valamennyi szint elvesztette az aktív konstruktív cselekvőképességét.

c) A Szovjetunió több mint száz nemzetiséget tömörített, foglalt magában. A cári hatalom éveiben kialakított gyarmatosítást a bolsevik vezetők elítélték, így hatalomra kerülésükkel úgy tűnt, hogy a nemzetiségi ellentéteket és az ebből származó konfliktusokat sikerül végérvényesen megoldani.

A Szovjetunió létrejöttével a nemzetiségek egyenjogúságot kaptak. A köztük történelmileg kialakult gazdasági különbségeket igyekeztek felszámolni, a fejletlen térségek jelentős támogatással az átlagosnál számottevően gyorsabban fejlődtek. Ezzel azonban *a nemzetiségi politika még távolról sincs megoldva,* csupán az előfeltételét teremtették meg. A politikai és igazgatási területen sok olyan hibát követtek el, amelyek a nemzetiségek közötti ellentéteket fokozták. A kis népek nacionalizmusa ellen keményen felléptek, ugyanakkor az orosz nacionalizmust támogatták. A nemzetiségi területek gyors iparosításához szükséges szakembereket az oroszok adták, vagyis az „oroszosítás" folyamata folytatódott. A helyi vezetők is gyakran közülük kerültek ki. Az erős központosítás következtében a nemzetiségek ügyeinek jelentős részét Moszkvában intézték (pl. útlevél beszerzés).

A nacionalizmus üldözése és egyéb törvénysértések, pl. tömeges kitelepítések, nem erősítették „a testvéri" együttműködést, az elkeseredést csak fokozták. Érthető, hogy a központi hatalom meggyengülését kihasználva a nemzetiségi területeken *a nacionalizmus soha nem látott mértékben megerősödött* és a nemzeti függetlenségéért milliók mozdultak meg. Ezzel egyidőben felerősödött az orosz nacionalizmus is, amely szerint a kelet-európai országok és a saját nemzetiségei tőlük kapnak mindent és nélkülük gyorsabban fejlődnének, az életszínvonaluk is látványosan javulhatna. *A két hullám találkozása néhány hónap alatt a Szovjetunió megszűnését és a FÁK kialakulását eredményezte.*

d. *A felsorolt folyamatokon kellő időben reformokkal lehetett volna változtatni.* Egyik sem szükségszerű velejárója egy ország gyors fejlődésének, felemelkedésének. Ugyanakkor számos olyan körülményt figyelembe kell venni, amelyek nem magyarázzák, nem védik az elkövetett hibákat és bűnöket, de a helyzet megítéléséhez hozzátartoznak.

A szovjet hatalom születése óta *kényszerpályán mozgott*, cselekedeteit a körülmények sokszor determinálták. Az 1917-es októberi forradalom „koraszülött" volt, a marxizmus tanításától eltérően rendkívül fejletlen gazdasági és társadalmi (a lakosság 40%-a analfabéta volt) körülmények közepette évekig tartó polgárháborúban győzött,

amelynek a nemzetközi hátterét a forradalmi mozgalmak jelentették. Ugyanakkor ezek sehol sem győztek, a 20-as évek közepére kiderült, hogy a Szovjetunió egyedül maradt és a fejlettebb országok gazdasági, technikai támogatására nem számíthat. El kellett dönteni, hogy hogyan tovább. A körülmények parancsolóan írták elő, hogy az ország vagy felzárkózik a fejlett államok közé, vagy elveszik. Az iparosításhoz szükséges tőkét kizárólag belső forrásból lehetett előteremteni, amely a lakosságra óriási terheket rótt. A II. világháború eseményei igazolták, hogy a Szovjetunió a nehéziparának kiépítése nélkül nem kerülhetett volna a győztes hatalmak közé.

A háborút követően a lerombolt országrészeket kellett újjá építeni, más választási lehetőség nem volt. A hidegháború kirobbanásával a fegyverkezési verseny ismét olyan kihívást jelentett, amely elől a Szovjetunió nem tudott kitérni. Ez a periódus nem átmenetinek, hanem igen tartósnak (*négy évtized*) bizonyult és az országnak rendkívül hátrányos volt. A fegyverkezési versenyben a Szovjetuniónak és szövetségeseinek messze gyengébb gazdasági háttérrel kellett a hadászati egyensúlyt biztosítani. A hadsereg korszerűsítése óriási összegeket vont el a gazdaság fejlesztésétől, a lakosság életkörülményeinek javításától, az infrastruktúra kiépítésétől stb. Az ipar szerkezetét eltorzította, militalizálta, a hadiipar arányát kb. 30%-ra növelte, a GDP 15–20%-át közvetlenül vagy közvetve hadászati célokra fordították. A gazdaság militalizálása a lakosság ellátását szolgáló ágazatokat elsorvasztotta. A világ két pólusának merev szembeállása mindkét felet újabb expanzióra sarkallta, pl. az Egyesült Államok vietnámi háborúja, vagy a Szovjetunió afganisztáni kalandja, ill. Kuba angolai, etiópiai háborúja stb.

A 80-as évek végéhez közeledve a Szovjetunió vezetői belátták, hogy a fegyverkezési verseny spiráljának újabb fordulatát (csillagháború) anyagi és technikai okok miatt nem tudják vállalni, *vagyis a két világ közötti gazdasági és katonai versenyt elvesztették.* Ennek következményeként született meg a döntés a szovjet csapatok Közép-Európából és Afganisztánból való kivonásáról.

2. Szovjetunió utódállamainak gazdasági helyzete

A Szovjetunió gazdasági és társadalmi életében az évtizedek során kialakult és egyre súlyosabbá váló ellentmondásokat az állami és pártvezetés képtelen volt orvosolni. A 80-as évek végén születtek konkrét elképzelések a gazdaság átalakításáról, a szövetségi rendszer radikális megváltoztatásáról, független államok közösségének kialakításáról, de ezek realizálására a központi hatalomnak nem volt már sem ereje, sem ideje. A GORBACSOV elleni puccskísérlet felgyorsította az eseményeket és ez néhány hét alatt 1991-ben a Szovjetunió megszűnéséhez vezetett. A három szláv köztársaság szövetségéhez a későbbiekben a balti államok kivételével csatlakozott a többi volt szövetséges köztársaság is. A kialakult új társulás, a FÜGGETLEN ÁLLAMOK KÖZÖSSÉGE (FÁK) *nem bizonyult hatékony szervezetnek*, működése során egyetlen alapvető problémát sem tudott megoldani.

A szovjet hatalom éveiben a köztársaságok gazdaságában meglévő szintbeli eltérés számottevően csökkent azáltal, hogy a fejletlen nemzetiségi területeket gyorsuló tempóban fejlesztették. Pl. a forradalom előtt a közép-ázsiai köztársaságokban csekély

élelmiszer-, könnyűipar (háziipar) mellett nehézipar egyáltalán nem létezett. 1991-ben az egy főre jutó GDP-ben jelentkező eltérés a szélső értékek között több mint háromszoros volt, ami jelzi, hogy az iparosodottabb területek továbbra is megőrizték vezető helyüket.

A Szovjetunió megszűnésével másfél évszázad alatt *kialakult viszonylag egységes gazdasági térszerkezet esett szét,* ráadásul a KGST feloszlatása a külső gazdasági kapcsolatokat is radikálisan megváltoztatta. Ez a körülmény valamennyi érintett országban korábban soha nem tapasztalt mély és hosszantartó válságot idézett elő, amely területileg differenciáltan jelentkezik, de sok közös vonást hordoz.

A közép-európai országokban kisebb mértékű volt a gazdaság visszaesése, mint a Szovjetunió utódállamaiban és egy részük az 1989-es szintet elérte, ill. a külföldi tőke befektetésének köszönhetően megközelítette. Viszont továbbra is válsággal küszködnek Szlovénia kivételével a jugoszláv utódállamok, Románia, Bulgária és Albánia. Megtorpant a növekedés Csehországban és egyensúlyi zavarok mutatkoznak Lengyelországban és hazánkban is (*1. ábra*).

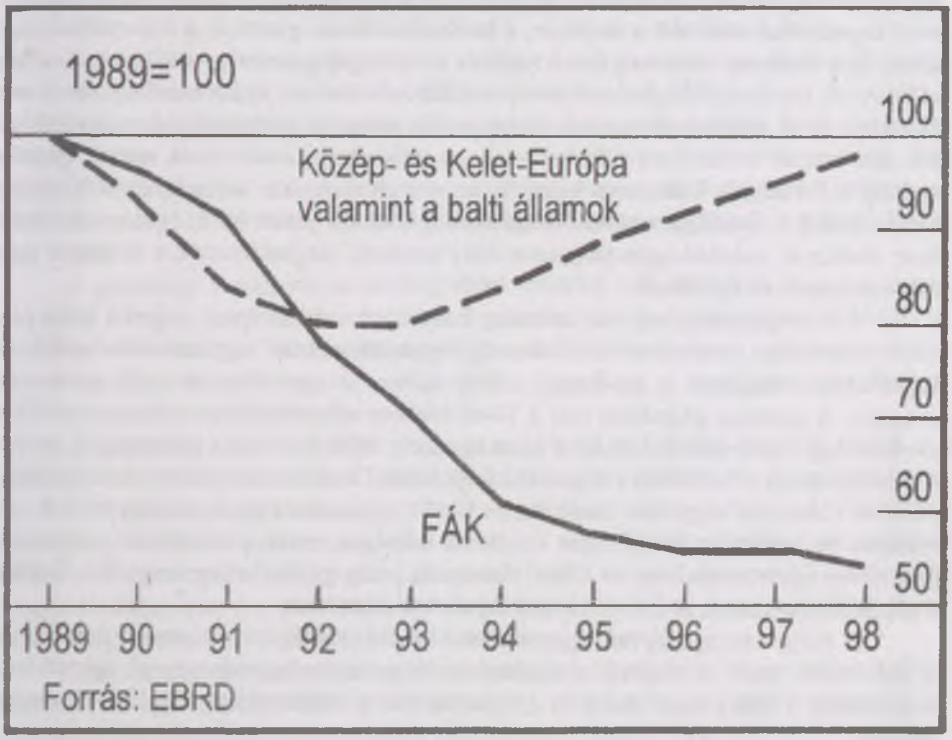

1. ábra. A GDP változása az 1990-es években
Fig. 1. Change of GDP in the 1990's

A SZU utódállamai közül **Oroszország**ban *1998-ban a GDP több mint 50%-kal kisebb mint 1989-ben* és ezzel a szomorú statisztikával ő képviseli az átlagot. Ennél

lényegesen nagyobb mértékű, 60–65%-os volt a visszaesés azokban a köztársaságokban, ahol a gazdasági válsághoz nemzetiségi villogások is társulnak és valamivel kedvezőbb a helyezet a balti-köztársaságokban, ahol a külföldi tőkebefektetés érezteti hatását, vagy ahol a politikai válság az állam irányító szerepét megkímélte. Ugyanakkor valamennyi utódállamban a gazdasági válság folytatódik és többségükben a javulás jelei sem mutatkoznak.

A térségben továbbra is Oroszországnak van meghatározó szerepe, az itt lejátszódó gazdasági-politikai folyamatok befolyásolják a tagországok helyzetét, sőt hatással vannak a volt KGST országok gazdaságára is. Oroszországban a GDP az elmúlt évtizedben óriási mértékben visszaesett és a válságnak még nincs vége, 1999-ben további 4 %-os csökkenéssel kell számolni.

Az iparágazatok közül a válság kevésbé érintette a villamosenergia ipart, földgáz- és kőolaj kitermelést, az alumínium kohászatot, amely termékből az országnak számottevő exportja, ill. belső piaca van. Megőrizte a piacát a személygépkocsi gyártás is. Ugyanakkor a termelés felére zuhant a vaskohászatban, a szénbányászatban, az élelmiszeripari ágazatok többségénél, az elektrotechnikai termékek gyártásában. Egyharmad kapacitással működik a hadiipar, a háztartási cikkek gyártása, a könnyűipar nagy része, igen érzékeny veszteség érte a hajó- és a repülőgépgyártást, a textilipart. *A válság ellenére az iparban lényeges szerkezetátalakítás nem történt,* új korszerű ágazatok nem alakultak ki. A megmaradt üzemek többsége likviditási gondokkal küzd, a munkabéreket sem tudják rendszeresen fizetni. *Az ipar többségét privatizálták,* ennek ellenére csekély a beruházás, különösen hiányzik az elavult technikai berendezések felújítása. Szervezetileg a kulcságazatokban óriási monopóliumok jöttek létre, (*villamosenergia-ipar, kohászat, szénhidrogén-bányászat stb.*) amelyek meghatározzák a stratégiai ágazatok helyzetét és fejlődését.

A *mezőgazdaság* helyzete látszólag kedvezőbb mint az iparé, mivel a belső piac felvevőképessége jelentős, mivel a lakosság fogyasztása „csak" egyharmaddal csökkent. Ugyanakkor valójában *a gazdasági válság ebben az ágazatban is mély gyökereket eresztett.* A termelés stagnálása már a 70-es években elkezdődött és a folyamat a 90-es években egyre súlyosbodó válságba ment át, amely 1998-ban volt a legmélyebb, amikor a mezőgazdaság teljesítménye alig múlta felül a cári Oroszország szintjét. A termőföld a városok közelében nagyrészt magánkézbe került, a piacoktól távol minden maradt változatlan. A befektetés megtérülése rendkívül kétséges, ezért a beruházás valamennyi szektorban egyaránt csekély, az állami támogatás pedig gyakorlatilag megszűnt. Enélkül a gépparkot felújítani, az infrastruktúrát fejleszteni nem lehet.

A reálgazdaság alapvető ágazataiban kialakult válság természetesen nem kíméli a közlekedést sem. A vasúttól a légiközlekedésig bezárólag valamennyi ágazatban a teljesítmény a felére esett vissza és a fejlesztéshez a vállalatoknak hiányzik az anyagi fedezet.

A reálgazdaság folyamatainak szinte tükörképe az ország pénzügyi helyzete. A Szovjetunió megszűnésével a korábban felhalmozódott külföldi adósságot (*90 milliárd $)* mint jogutód Oroszország vállalta magára a viszontkövetelésekkel együtt, amelyek jórészt behajthatatlannak bizonyultak. Az ország kereskedelmi mérlege aktív (*18–20 milliárd $),* ennek ellenére *az adósság tíz év alatt 150 milliárd dollárra duzzadt fel.* A

vállalatok az export bevételeiket nem viszik haza, hanem a külföldi pénzintézetekben helyezik el, így az ország devizatartaléka egyre apad (*10 milliárd dollár*). A veszteséget a beáramló csekély külföldi tőke (*3–4 milliárd dollár*) nem pótolja. A magas infláció (*1992–93-ban négy számjegyű, 1998–99-ben 70–80%*) miatt a lakosság is előnyben részesíti a dollárvásárlást. Az állam magas kamattal rövid lejáratú dollárkötvényeket bocsátott ki, de 1998 nyarára kiderült, hogy ezeket a lejártakor képtelen visszaváltani. A kincstár fizetésképtelensége súlyos pénzügyi válságot idézett elő, amely a gazdaságot is visszavetette. 1999-ben az államnak 17 milliárd dollár az esedékes törlesztési kötelezettsége, viszont legfeljebb 5 milliárd dollárt tud hazai forrásból előteremteni, a többit világbanki kölcsönből és átütemezéssel szeretné megoldani. A külső teher mellett gyorsan növekszik a belső adósság is. Az állami alkalmazottak bére, a nyugdíjak kifizetése hónapokkal késik. A válság mélységét jelzi az is, hogy a pénzügyi válság kirobbanását követő évben három kormány követte egymást, de egyiknek sem sikerült megoldást találnia, sőt elfogadható programot sem tudtak összeállítani.

Az általános gazdasági, politikai válság kiterjed a politikai élet minden területére, intézményrendszerére és keményen érinti a lakosság életszínvonalának alakulását is. A közbiztonság a polgárháborús időknek szintjére esett vissza, jellemző, hogy *a gazdasági élet 40%-át a szervezett bűnözés, a maffia ellenőrzi.* Rövid idő alatt a lakosság jövedelmét tekintve markáns különbségek alakultak ki. A 6–8%-ot kitevő felső réteg fényűző életvitele mellett a lakosság zömének életszínvonala a felére esett vissza és mintegy 40%-a él a létminimum alatt, a II. világháborút követő évek szintjén. Az egészségellátás romlása és a lakosság életvitelében történt változás következtében *a halálozási arány 15 ezrelékre ugrott fel,* az átlagos életkor a férfiaknál 64 évről 58-ra esett vissza.

A gazdasági visszaesés területileg eltérő mértékű volt, Moszkva, Szentpétervár, Nyizsnyij Novgorod városokban a változás pozitív jelei is mutatkoznak, fejlődött a kereskedelmi hálózat, az infrastruktúra, bővült a telefonhálózat, javult a lakosság ellátása és a munkalehetőségek az átlagosnál jobbak. Ugyanakkor az ország nagy részében a fejlődésnek szinte semmi jele nem mutatkozik.

A gazdasági régiók hatásköre lényegesen bővült, igazgatási funkciót látnak el, költségvetéssel rendelkeznek és a felsőházba képviselőket küldhetnek. A nemzetiségek jogait újrafogalmazták, a köztársaságok széles jogköröket kaptak, néhány, pl. Tatárföld, Baskíria kedvezőbb helyzetben van, mint bármelyik régió. Ennek ellenére a nacionalista hullám nem csitult el, a Szovjetunió szétesését követő *„nemzetiségi erózió" folytatódik* főleg a Kaukázusban (*csecsen-háború*), sőt a központi hatalom meggyengülését látva időnként egyes régiók is önállóság kikiáltásával fenyegetőznek.

Oroszország gazdasági-társadalmi és politikai átalakulása folyamatában nehéz megjósolni, hogy ténylegesen milyen irányba tart, mivel a helyzet egyre súlyosabb, a jövő egyre kilátástalanabb, és a politikai elitnek sincs világos elképzelése a válság megoldására. Időnként úgy tűnik, hogy az autokratikus elnöki rendszerből ennél keményebb diktatúra felé haladnak. Sokan nehezen élik meg az egykori világhatalom gazdasági és politikai leértékelődését, az egypólusú világrend kialakulását, a NATO keleti expanzióját és az ország megmaradt csekély pozícióját féltik. Ezek az objektív és szubjektív tényezők a „rendpártiakat" erősítik.

Ukrajna a Szovjetunió fejlettebb köztársaságai közé tartozott. Az egy főre jutó GDP az átlagot (*3100 dollár*) jelentette, de mennyisége is számottevő volt *(1. táblázat)*. 350 éves múlt kapcsolta Oroszországhoz, a gazdaságuk erősen integrálódott, a gazdasági térszerkezetük egységessé vált. A szakítás mindkét országot hátrányosan érintette, de Ukrajna gazdaságát mélyebb válságba sodorta, a GDP visszaesése is nagyobb mértékű volt (*2. és 3. ábra*).

1. táblázat. Szovjetunió köztársaságainak néhány jellemző gazdasági mutatója 1991-ben

Köztársaság neve	Terület 1000 km^2	Lakosság millió fő	Lakosság aránya	GDP nagysága l fő/dollár	GDP aránya	Életszínvonal átlaghoz viszonyított aránya (%)
Azerbajdzsán	86,6	7	2,5	2400	1,7	78
Örményország	29,8	3,3	1,2	2700	0,9	88
Belorusszia	207,6	10	3,5	4200	4,2	108
Észtország	45,1	1,6	0,6	4400	0,7	120
Gruzia	69,7	5,5	2	2900	1,6	96
Kazahsztán	2717,3	16,7	6	2600	4,3	92
Kirgizai	198,5	4,4	1,6	1800	0,8	75
Lettország	64,5	2,7	1	4100	1,1	118
Litvánia	65,2	3,7	1,3	3800	1,4	117
Moldávia	33,7	4,4	1,6	2700	1,2	93
Tadzsikisztán	143,1	5	1,9	1600	0,8	60
Türkménia	488,1	4	1,4	2000	0,8	74
Ukrajna	603,7	52	18	3100	16,3	100
Üzbegisztán	447,4	20,7	7,3	1600	3,3	68
Oroszország	17075,4	148	52	4200	61,1	108

Az ipar szerkezete korszerűtlen, hiányoznak az exportképes ágazatok, a kulcsszerepet betöltő kohászat, szénbányászat, hajóépítés, nehézgépgyártás, hadiipar, mezőgazdasági gépgyártás stb. piaca erősen beszűkült, az élelmiszeripar nyersanyagbázisa felére zsugorodott. A visszaesett export bevételek *(élelmiszer, szén, acél, alkatrészek, stb.)* nem fedezik az import igényeket. Állandó zavarokat okoz a fizetési nehézségek miatt akadozó kőolaj és földgáz vásárlása. A mezőgazdaság 1998-ban katasztrofális gyenge teljesítménye szintén hozzájárult a GDP csökkenéséhez.

A belső gazdasági gondokat a krónikus pénzügyi válságot fokozta, az 1998 nyarán kirobbant oroszországi pénzügyi krízis hatása, amely kapcsán a stabilizálódó gazdaság teljesítménye ismét csökkenésbe ment át. Az ország valutatartaléka nem éri el az egy milliárd dollárt, ugyanakkor a külső adóssága állandóan növekszik. Az állami alkalmazottak bére és az esedékes nyugdíjkifizetés hónapokat késik, az így felhalmozódó állami adósság elérte a két milliárd dollárt.

A gazdasági függőség Oroszországtól erős, de határozott törekvés mutatkozik az EU-val való szorosabb együttműködés kiépítésére, amit a katonai szembenállás helyett a semlegesség egészít ki.

2. ábra. A GDP szintje 1998-ban
Fig. 2 Level of GDP in 1998

Az életszínvonal a 90-es évek során a felére apadt és erősen differenciált képet mutat. A lakosság felső rétege és a több mint felét kitevő alsó – a nyomor szintjén tengődő – között a különbség álladóan növekszik.

Az ország politikailag is megosztott, a nyugati területen a nacionalista jobboldali erők vannak többségben, a keleti ipari körzetekben pedig a baloldal túlsúlya a jellemző.

	A magángazdaság aránya (%)	A bruttó hazai összetermék (GDP) szintje 1996-ban (1989 = 100)	Infláció (%)	Egy lakosra jutó külföldi befektetés USD-ban
Észtország	70	70	24	430,7
Litvánia	60	55	19	129,2
Lettország	65	42	26	19,7
Oroszország	60	53	25	26,3
Kirgizisztán	50	43	27	5,7
Moldova	40	41	18	20,0
Kazahasztán	40	46	26	43,6
Örményország	50	41	19	2,7
Grúzia	50	20	23	0
Ukrajna	40	39	55	18,5
Üzbegisztán	40	84	35	11,1
Azerbajdzsán	25	32	15	14,7
Fehéroroszország	15	51	61	5,0
Tadzsikisztán	20	36	200	4,3
Türkmenisztán	20	59	250	85,4

3. ábra. A Független Államok Közössége és a balti államok néhány fontosabb gazdasági mutatója
Fig. 3. Some relevant parameters of the economy in the Commonwealth of Independent States and in the Baltic states

A lakosság zöme az utóbbi területeken él, ezért az ukrán parlamentben a baloldal van többségben.

A nemzetiségi feszültségek (orosz, ukrán) enyhültek, a Krím-félsziget Oroszországhoz csatolása lekerült a napirendről, Szevasztopol 20 évre szóló bérleti szerződéssel megmaradt az orosz tengeri flotta bázisának. A II. világháborút követően kitelepített krími tatárok nagy része visszavándorolt, de kártalanítást nem kaptak, ezért szinte állandósultak a tüntetések és a különböző összetűzések.

Moldova GDP-je egyharmadára zsugorodott, így Európa egyik legszegényebb országa lett. A visszaesés üteme mérséklődött 1998-ban – 8%, 1999-ben „csak" 2%. A válság újabb hullámát az orosz piac beszűkülése idézte elő. A világbanki és nyugati támogatás csak az esedékes fizetési kötelezettséget fedezi, így a gazdaságban nem válik tőkévé.

A balti térség államainak gazdaságában számos közös vonás található: a Szovjetunió fejlettebb régiói közé tartoztak, a függetlenséget követő évek gazdasági válságát elsőként sikerült konszolidálniuk. A FÁK-nak egyik sem tagja, erős gazdasági és politi-

kai kapcsolatokat teremtettek az EU-val, északi országokkal és az Egyesült Államokkal. A számottevő nyugati befektetés az élet minden területén kifejezésre jut, fejlődésnek indult a kereskedelmi hálózat, az infrastruktúra és némileg javult az életszínvonal is. Az orosz pénzügyi válság hatása a növekedést megállította, de annak feltételeit nem szüntette meg. A volt tagállamok közül a legkedvezőbb gazdasági helyzetben vannak.

A három balti állam közül **Észtország** a legfejlettebb, a GDP 1998-ban megközelítette az 1991-es szintet *(2. ábra)*. A kelet-európai országok első csoportjával együtt tárgyalásokat folytat az EU-ba történő belépésről. **Lettországot** és **Litvániát** az orosz válság hatása erősebben érintette. Mindkét országban 1998-ban a GDP ismét csökkent, ennek következtében az 1991-es szinthez képest a visszaesés növekedett.

Belorusszia gazdasági helyzete és az országban lejátszódó folyamatok sokban eltérőek a többi utódállamtól. Az autokratikus elnöki hatalom a politikai és gazdasági irányítást erősen kézben tartja, ennek következtében az ipar szerkezetében, a tulajdonviszonyokban kevés változás történt. A 90-es évek elején a visszaesés mértéke viszonylag csekély volt, de az évtized második felében gyorsuló tempóval romlott a gazdaság helyzete és 1991–1998 között a visszaesés mértéke 30% volt. Belorusszia a Szovjetunió fejlett köztársaságai közé tartozott. Erős feldolgozóiparral rendelkezett, de energiában és nyersanyagban szegény, ezért teljes mértékben Oroszországtól függött. A függetlenség elnyerésével a helyzete semmit sem változott, az ország kevés olyan termékkel rendelkezik, amelyet a világpiacon lehet értékesíteni, ezért az export 80%-a a FÁK országaiban talál vevőre. Az erős gazdasági kötődés késztette Belorussziát arra, hogy Oroszországgal államszövetséget hozzon létre, a szorosabb integráció azonban nem védte meg a gazdasági válságtól, amely a többi FÁK országtól eltérően a 90-es évek második felében vált egyre mélyebbé és nem annyira a termelés visszaesésében, mint a lakosság megfelelő ellátásában jelentkező zavarokban és egyre fokozódó likviditási gondokban nyilvánul meg. *Az orosz pénzügyi válság* nehéz helyzetet teremtett, valamennyi utódállam közül *Belorussziát érintette legérzékenyebben.*

A **Kaukázuson túli köztársaságok** a Szovjetunió közepesen fejlett régióját alkották, a gazdasági bázisuk egymástól merőben különbözött, de a színvonala közel azonos volt. A rendszerváltást megelőzően már napirenden voltak a *nemzetiségi konfliktusok*, amelyek a függetlenné válást követően a 90-es években az egész évtizeden keresztül folytatódtak. Grúzia fegyveres konfliktusba került Abháziával és Dél-Oszétiával. Örményország a Karabahért vívott, hosszantartó véres háborút Azerbajdzsánnal. Mindhárom országban a GDP drasztikusan csökkent (*60–65%-kal*).

Azerbajdzsánban a kőolajbázison kialakult gazdaság stabilnak látszik, de az értékes nyersanyag alacsony világpiaci ára miatt az állam kevés hasznot realizálhat. A Kaszpi-tenger alatt feltárt olajkészlet kiaknázása és a régi mezők egyaránt vonzzák a külföldi tőkét, viszont a gazdaság egészét ez egyelőre kevésbé érintette.

Grúzia és **Örményország** gazdasági válsága mélyebb és a helyzetük is kilátástalanabb, mint az olajban gazdag Azerbajdzsáné. A külföldi befektetés számára egyik

ország sem vonzó. A közepesen fejlett feldolgozóipar termékei a nyugati piacokon kevésbé értékesíthetők, Oroszország pedig egyre kevesebbet tud felvásárolni. A belső piac bővülésének az alacsony életszínvonal szab határt. Az ipar és mezőgazdaság korszerűsítéséhez hiányoznak a szükséges eszközök. A gazdaság normális működését a bizonytalan politikai élet mellett a gyakori energiahiány is zavarja.

A Közép-ázsiai térség a Szovjetunió legkevésbé iparosodó területe volt, a függetlenség elnyerése radikális politikai és társadalmi átalakulást nem eredményezett, a változás folyamata viszonylag lassú. A FÁK országai közül a gazdasági visszaesés **Üzbegisztán**ban volt a legkisebb (*20%*). A helyi adottságokhoz igazított gazdasági szerkezetet a változás különösebben nem rázta meg, pl. a gyapot iránti igény csökkent, de az öntözési kultúra az új körülményhez gyorsan alkalmazkodott. A tetemes földgáz biztosítja a zavartalan energia ellátását, sőt exportra is jut.

Kazahsztán ásványkincsekben gazdag. A kőolajbányászat, a színes- és könnyűfém kohászat termékei fontos exportbevételhez juttatja az országot. A gazdasági visszaesés (*40%*) főleg a vaskohászat, a gépipar, a szénbányászat válságának tudható be. Az orosz pénzügyi válság és az alacsony kőolajárak miatt gazdasága az évtized végén stagnált. A Kaszpi-tenger környéki és alatti kőolaj-kitermelésére a külföldi tőke koncesszókat kapott. A tervek szerint az ország kőolaj-kitermelése 2002-re 60 millió tonnára (a jelenlegi kétszeresére) növekszik, amit a következő 6 évben ismét megkétszereznek. Ílymódon Kazahsztán *egy évtized alatt olajhatalommá válik.*

A SZU legszegényebb tagköztársasága **Tadzsikisztán** volt, ahol az egy főre jutó GDP az átlag egyharmadát, az életszínvonal pedig Észtországénak a felét érte el. Az elhúzódó polgárháború a normális gazdasági életet szinte lehetetlenné teszi, ezért 500 dollár /fő GDP teljesítményével *a világ legszegényebb államai közé tartozik.* Valamivel kedvezőbb a helyzet **Kirgizisztán**ban és **Türkmenisztán**ban, ahol 1000 dollár/főre 40, ill. 50%-kal zuhant a GDP. Az utóbbi ország a szénhidrogén-vagyon fokozottabb kihasználásától reméli, hogy a gazdaságát stabilizálni tudja.

A Közép-ázsiai országok vallási alapon csoportot alkotnak, gazdasági integrálódást terveznek, 2000-re vámuniót hoznak létre. Az iszlám országok gazdasági és politikai hátteret jelentenek számukra, a térség iránt szintén érdeklődést mutat a nyugati tőke és Kína (Kazahsztánba kőolajvezetéket építenek évi 30 millió tonna olaj szállításához, az egykori selyem utat újból kiépítik).

A SZU szétesése rendkívül gyorsan ment végbe. Az orosz elit úgy vélte, hogy a kevésbé fejlett régiók támogatása nélkül jobban boldogulnak, több eszköz marad a gyorsabb gazdasági növekedés eléréséhez. A függetlenné vált országok hasonló módon azt remélték, hogy az orosz „kizsákmányolás" megszűntével, egyedül jobb helyzetet tudnak teremteni. Valamennyien csalódtak, *az egységes gazdasági térszerkezet radikális széttépésének következményeivel senki sem számolt.* Az évtized elteltével egyre többen vélik úgy, hogy a térségre jellemző gazdasági válságból együttesen gyorsabban kilábalhatnak, vagyis *manapság a FÁK országaiban az integráció jelszava kezd népszerűvé*

válni anélkül, hogy ezt tartalmilag meghatároznák. A gazdasági integráció fontos eszköze a térség fejlesztésének, de ez önmagában távolról sem elegendő, ehhez szükség van a politikai vezetés stabilitására, a térséget átfogó egységes gazdasági koncepció kidolgozására, a végrehajtásához szükséges feltételek és eszközök biztosítására.

Országhatár menti együttműködések, mint a területfejlesztés új stratégiai irányai

RECHNITZER JÁNOS*

Borderland cooperations as the new strategic direction of regional development. Since the beginning of the 1990's the European regional policies have payed more and more attention to borders. The reasons are simple. Borders of countries hampered the unrestricted expansion of thr European Economic Space. Partly, borders arrested the cooperation in the EU going towards unity, partly, goods and services did not sufficiently get to the border regions.

So it was necessary to reveal the border regions, to make them more accessible, to increase the propensity for cooperation and the better utilization of mutual makings.

Positions of Hungary's border regions have changed, too. In the socialist period being a border region did not mean any advantages to get central support. Cooperations of border regions were basically political, there were no significant economic, social or human contents in them. Border regions could be considered as underdeveloped and underprivileged until the change of the political system. The author reviews the position of border regions until the change of system. The political and economic changes creates a new position in the case of border regions, too. The author gives a general image about border regions. He states that most of them got into disadvantageous position but those located along the western border began to develop quiclky. However, bigger and bigger differences have evolved between them as well. The centre-periphery relationship, bigger and smaller movements in the space structure and social, economic differences between border regions are the basic reasons.

In the case of centre-periphery, the transformational period was easier to those border regions which are located in attraction zones of big centres because they could adapt to changes (western border regions). Certain border regions were devalued during changes in space structure. Smaller centres were not able to accept innovations so in the dimensions of relations illegal elements have appeared (crime, smuggling of people, black economy).

The winners of transformation were those border regions which do not border on peripherical border regions, where the regions could gain developmental energy from each other (investments, labour, tourism, transportation of goods, cultural and institutional relationships).

The author introduces the border regions of the 1990's and mentions those cooperations which are organized and institutional.

In the last paragraph he summarizes the importance of borderland cooperation from several viewpoints. He mentions that Hungary will have 1800-kilometres-long border with non-EU countries, so border regions will be more and more important since they will be the mediators and organizers of relationships with the EU. Border regions are like economic "bridges" because more and more Hungarian and international ventures are established here to watch the Eastern European market. Hungarians living in the border regions of neighbouring countries are important for Hungarian policy when it establishes relationships in border regions. At last the EU has turned its attention towards the Eastern European region, the EU is taking greater and greater part in the purposeful development of this region.

In the final part of the study rather the theoretical points of possible developmental directions of border regions are determined. The author agrees with the point that it is the settlement, the small region which have to be developed and not the euregions, since settlements and small regions carry the particular, common cooperations which later can be the base for multilateral relationships.

---

* Dr. Rechnitzer János igazgató, a földrajztudomány doktora, (MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-Magyarország Tudományos Intézete, Győr)

1. Bevezetés

Az európai regionális politikák figyelme az évtized elejétől fokozatosan fordult a határok felé. Az okok egyszerűek. Az egyre határozottabban formálódó európai gazdasági tér korlátlan terjedését az országhatárok akadályozták. Az egységesülő Európai Unióban a határok részben lefékezték az együttműködéseket, részben pedig a határrégióba nem, vagy kevésbé jutottak el – éppen a gyenge elérhetőség miatt – a javak és szolgáltatások. Szükségessé vált tehát minél jobban feltárni, elérhetővé tenni a határrégiókat, növelni az együttműködési hajlandóságát, az együttes adottságok teljesebb kihasználását.

A kilencvenes években kitágul az európai horizont. A vasfüggöny leomlása ugyan megnyitotta Közép- és Kelet-Európát, azonban az országhatárok megmaradtak. Sőt az új államok létrejöttével a korábbi belső, makrorégiókat, *országrészeket elválasztó virtuális határok valós határokká váltak.* Ennek következtében számos országban széttöredezett a térszerkezet, a természetes kapcsolatok megszakadtak, a hálózati rendszerek átszervezése szükségessé vált. Mindezek nem könnyítették, hanem nehezítették a kapcsolatokat, *szűkítették az európai térszerkezet egységesülését.*

A kelet-európai térszerkezetben tehát az összekapcsolódás együtt járt az elválasztással. Új helyzetek, lehetőségek alakultak ki, amik jelentősen befolyásolták egy-egy régió, vagy központ jövőbeli fejlődését. A határ menti helyzet lehet kedvezőtlen és éppen a változó körülmények révén kedvező is. Hiszen hozzájárulhat az adottságok teljesebb hasznosításához, a területi erőforrások megújításához, de azok gyors leépítését is eredményezheti, s ezzel fokozhatja a perifériikus helyzetet, megteremtheti az elválasztást.

A tanulmányban a magyar határrégiók elemzésével arra keressük a választ, hogy mi jellemezte helyzetüket a rendszerváltozás előtt, majd az elmúlt tíz esztendőben, miként változott meg pozíciójuk éppen a magyar területi szerkezet átalakulása következtében. A jövőt sem feledhetjük, így eltöprengünk azon, hogy milyen irányban érdemes – éppen az ország helyzetének és térszerkezetének változása következtében – az elmozdulásokat ösztönözni, s ezzel miként nyerhetünk új irányokat a területfejlesztés számára.

2. A határ menti térségek sajátossága a rendszerváltozásig

Magyarország hét országgal határos (Ausztria: 356 km, Szlovénia: 102 km, Horvátország: 355 km, Jugoszlávia: 164 km, Románia: 453 km, Ukrajna: 137 km, Szlovákia: 679 km), ez egyúttal azt is jelenti, hogy kis ország létére relatíve sok határzónával rendelkezik. *Az ország területének 35%-a számít határrégiónak,*[1] *a lakosságnak pedig 28,2%-a (kb. 2,7 millió fő) él e területeken (1. ábra).* Településállományunknak jelentős hányada, 43%-a esik közel a határhoz, ez döntően annak köszönhető, hogy az apró-

[1] Határrégiónak tekintjük azokat a városkörnyék körzeteket (KSH kistérségeket), amelyek az országhatárral érintkeznek, azzal közvetlen kapcsolatban (állandó, időszakos, vagy korábban működő határátkelő).

1. ábra. A határmenti kistérségek Magyarországon
Fig. 1. Microregions in the border zones of Hungary

falvas térségek nagy része is a határterületekbe tartozik. A határ menti területeket a városok vonzáskörzetének behatárolásával jellemezve azt az eredményt kapjuk, hogy az ország 182 városi vonzáskörzetéből 55 határ menti fekvésű, vagyis *a magyar városok 30%-a van közel a határhoz (1. táblázat).*

1. táblázat. A határtérségek súlya Magyarországon belül

Körzetek	Városkörzetek száma	Népesség (ezer fő)	Népesség arány (%)	Terület (%)	Városi népesség aránya (%)
Határ menti körzetek	55	2.969	28,2	32,2	
Osztrák határrégió *	7	381	3,7	3,9	56,6
Nyugat-Szlovák határrégió	5	348	3,3	2,2	61,4
Kelet-Szlovák határrégió	11	546	5,2	6,1	45,3
Ukrán határrégió	4	172	1,6	2,1	25,1
Román határrégió	14	788	7,5	7,9	58,9
Jugoszláv határrégió	5	385	3,6	3,8	67,1
Horvát határrégió	8	349	3,3	6,2	38,3
Belső térségek	127	7560	71,8	67,8	
Központ (Bp + Pest megye)	16	2840	7,8	6,1	79,9
Nyugat (Dunántúl)	46	2123	20,2	24,2	56,2
Kelet (Alföld)	50	1753	16,6	23,1	65,1
Észak	16	844	8,2	7,4	53,3
Országos átlag	*182*	*10.529*	*100,0*	*100,0*	*63,1*

* Osztrák–szlovén határszakasz együtt
Forrás: RUTTKAY É. 1995.

A határ menti területek perifériikus jellege (főleg az államszocializmus időszakában) Magyarországon is jellemző volt, ugyanakkor a belső területekhez mért relatív elmaradottság mértéke határterületenként változó és igen erős függvénye a történelmi eseményeknek, a politika és a gazdasági rendszer változásainak.

Az államszocializmus időszakában a központosított állami gazdaságirányítási modell nem tette lehetővé helyi vagy középszinten, határon átnyúló kapcsolatok létesítését, ápolását, még a „testvér-országokkal", a szocialista blokk országaival sem. Egyes városok, főleg a megyeszékhelyek felszínes, protokolláris testvérvárosi kapcsolatain túl helyi szintű kapcsolatépítésre kevés példa volt, és ezen együttműködések kiépítése, a kapcsolat felvétele szigorúan meghatározott „forgatókönyv" szerint történt. A városoknak, megyéknek inkább más volt szocialista ország azonos területi egységével voltak testvérvárosi és -megyei kapcsolataik,[2] ezek között azonban nem szerepeltek a határ menti területek, vagy éppen a szomszédos országok magyarlakta települései, megyéi.

A kevés számú határ menti kapcsolat a következő modell szerint *(2. ábra)* működött (TÓTH J. 1996) Az egyik megye vezetői elhatározták, hogy a határ túloldalán lévő megyével, várossal kulturális kapcsolatokat kívánnak kiépíteni. Ezt a szándékukat az országos párt- és kormányzati fórumok elé terjesztették. Amennyiben a központi hatalmi szervek jónak tartották a kezdeményezést, akkor diplomáciai úton felkeresték a szomszéd ország párt- és kormányzati vezetését a kapcsolat felvétele ügyében. Ha ők is úgy gondolták, hogy támogatandó a kezdeményezés, akkor a szomszédos állam vezető szerveinek értesítése után a saját megyéjük, városuk vezetőinek is megadták az engedélyt a kapcsolatok felvételére. Mikor az érintett megyék, városok a határ mindkét oldalán megkapták az engedélyt a központtól, nagy protokolláris procedúrával kezdetét vehette a testvérmegyei, testvérvárosi kapcsolatok kiépítése. Ezek azonban mindvégig alapvetően függtek a két állam viszonyától, gyakran megtörtént a kapcsolatok szüneteltetése, letiltása.

Az államszocializmus időszakában az egyes határ menti területek helyzete a következőképp jellemezhető:

Magyar–osztrák határ: *A hatvanas évekig „holt-határnak" lehetett tekinteni,* hiszen a lakossági és gazdasági kapcsolatok lényegében nem léteztek a határrégiókban. Az enyhülést a hetvenes évek jelentették, amikor fokozatosan megindult a turizmus, ezen belül az évtized végére a bevásárló turizmus, élénkültek a gazdasági kapcsolatok, az intézmények közötti együttműködések is bontakoztak. *A nyolcvanas éveket már egy élénk együttműködés jellemzi,* dinamikussá válnak a lakossági kapcsolatok, egyre több gazdasági egység létesít termelési kooperációt, megkezdődik az illegális munkaerőáramlás. 1989-ben felszámolják a két országot elválasztó drótkerítést, s a világútlevél bevezetésével új korszak kezdődik az osztrák–magyar határrégió történetében (RECHNITZER J. 1990).

---

[2] A kapcsolatokra a magyar városok lakótelepeinek elnevezéséből lehet következtetni, hiszen politikai divat volt a testvérváros, - megyéről elnevezni az új lakótelepeket.

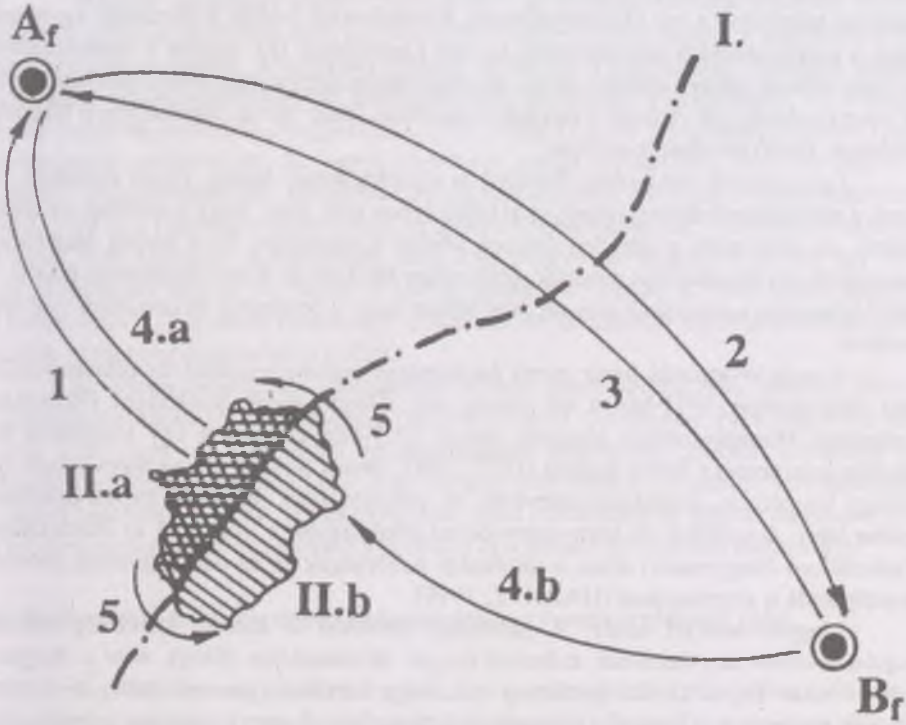

2. ábra. A volt KGST-országok határmenti régióinak tipikus kapcsolattartási lehetősége (Forrás: TÓTH J. 1996.) — I = országhatár; II.a = „A" ország határmenti régiója; II.b = „B" ország határmenti régiója; A_f = „A" ország fővárosa; B_f = „B" ország főváros; 1-4 = a kapcsolatfelvétel lehetőségének lépései; 5 = normális kapcsolattartás

Fig. 2. Typical relations maintained by border regions in the CMEA countries (Source: TÓTH, J. 1996) – I = state boundary; IIa = border region of country „A"; IIb = border region of country „B"; A_f = capital of country „A"; B_f = capital of country „B"; 1–4 = steps of establishing relations; 5 = maintainance of relations in normal circumstances

Magyar–csehszlovák határ: Ez volt a leghosszabb határterület Magyarországon, 679 km tett ki. 1945 óta többször változott, a II. világháború végét követő deportálások, erőszakos kitelepítési akciók következtében a csehszlovák hatóságok mintegy 40 000 magyart telepítettek ki a Felvidékről. Az akciók következtében pedig több mint 100 000 fő költözött át magyar területre. 1948-ig a megmaradt magyar közösség állampolgári jogaiban teljesen korlátozva volt, *így határ menti kapcsolat az ötvenes évek végéig nem volt.* A kooperáció ezt követően viszont lassú fejlődésnek indult. A határterület adottságai alapján két részre osztható: Duna-térség, kelet-szlovák határzóna.

Duna-térség: potenciális közlekedési és fejlődési zóna, iparosított terület. *A munkaerő szabad mozgása jellemző a határ e szakaszán* (pl. Győr [textilipar], Dunamenti iparvidék), *ami eléggé egyedülálló volt ebben az időszakban.* A kooperáció másik fontos eleme a *Gabcsikovó–Nagymaros vízierőmű* nagyberuházás, ami nyolcvanas

évektől a két ország politikai ellentétévé vált, de egyben a rendszerváltozás egyik meghatározó szimbóluma lett Magyarországon. Rendszeresek voltak a gazdasági egységek, főleg a mezőgazdasági szövetkezetek közötti kapcsolatok (pl. segítés a betakarításban az érési időszak időbeli eltérése miatt, mezőgazdasági gépgyártás, kölcsönös üdültetés), de intenzíveknek volt ítélhető a bevásárló turizmus (határ menti városok) és a turizmus (Balaton, Tátra) mindkét relációban.

Kelet-szlovák határzóna: Perifériikus agrárkarakterű térség, egyes területein viszont a nehézipar (kohászat, gépgyártás) túlsúlyban volt, tény, hogy a múltban ez elősegítette, sőt ösztönözte a döntően üzemek közötti kooperációt. Ez a terület megmaradt potenciális együttműködési zónának, elsősorban Miskolc és Kassa központok között. A többi bilaterális kooperáció más városok között csak a bevásárló turizmusban volt számottevő.

A magyar–szlovák határ menti kapcsolatok intézményesültek az államszocializmus időszakában. 1971-ben a két ország egy állandó munkabizottságot (Regionális Fejlesztési Munkabizottság) alapított, amely 1977-ben elkészített egy középtávú fejlesztése koncepciót a közös határra (1977–1990), ennek néhány eleme megvalósult (pl. vízügyi kooperáció, közlekedésszervezés, pl. pályafelújítás, rendezési tervek összehangolása stb.). A politikai és környezetvédelmi tiltakozások a vízerőmű és duzzasztógát (Gabcsikovó–Nagymaros) ellen, a gazdasági nehézségek és az adósságválság azonban akadályozták a végrehajtását (HAJDÚ Z. 1996).

Magyar–szovjet határ: A gazdasági- politikai és katonai szövetség ellenére *majdnem olyan zárt határnak számított* (egyes időszakokban főleg), *mint a magyar–osztrák határ.* Ennek az oka döntően az volt, hogy Kárpátalja kiemelt stratégiai szerepet játszott, magas volt a hadierő koncentráció a térségben. A szovjet katonai jelenlét – bár nem direkt Magyarország ellen irányult – természetesen megbénította a határ menti párbeszédet, amit rengeteg tényező akadályozott, ezek közül a legfontosabb a magyar agitációtól való félelem, mivel 200 ezer fő magyar etnikumhoz tartozó népesség élt a határhoz közel, szovjet oldalon. Ennél a határnál egyetlen határátkelő működött (Záhony), amely út és vasúti átkelő is volt, kiszolgálni hivatott a nagyobb regionális központokat, egyben az átrakodó centrumként működött, hiszen itt történt a széles nyomtávú vasúti szerelvények átrakása a normál nyomtávú vasútra, s ezzel együtt a Nyugat-Európába (döntően Ausztria, Nyugat-Németország) történő szállítások egy része is Záhonyban került átrakásra.

Magyar–román határ: A hivatalos propaganda ellenére („a román–magyar határ a barátság és a kooperáció területe, példaértékű a szocialista testvérek között") különböző attitűdök – így a kisebbségi jogok folyamatos megsértése, a permanens ellenségeskedés – hátráltatta a valódi együttműködést. *Szegényes kétoldalú kapcsolatok voltak* nemzeti szinten is, és ezek a mindennapos kapcsolatokat is korlátozták, annak ellenére, hogy a perifériikus pozíció logikusan igényelte volna a kooperációt. A magyar nyelvterület elvileg alapjává válhatott volna a határ menti együttműködés megalapításának, de legfőbb gátjává vált. A román kormánynak fontosabb volt, hogy megváltoztassa a terület etnikai karakterét, minthogy engedje, bátorítsa a határ menti kooperációt, határon átlépő kapcsolatokat. Nagyon szigorú adminisztratív intézkedésekkel korlátozta a civil relációkat is.

Magyar–jugoszláv határ: *„Holt-határ" az ötvenes, hatvanas években,* hiszen a jelentős politikai szemben állás következtében ebben az időszakban a kapcsolatok összes formája szünetelt. A hetvenes évektől enyhültek a kapcsolatok, lehetővé váltak a gazdasági együttműködések (pl. mezőgazdasági termények feldolgozása), ill. a magyar határ menti nagyvárosok (Nagykanizsa, Pécs, Szeged) egyre jelentősebb szerepet kaptak a bevásárló turizmusban, ill. egyre több határ menti kisvárosban jelennek meg a jugoszláv lakosok vásárolni. Hasonlóan a magyar *bevásárló turizmus* is egyre jelentősebb lesz, ezek is a jugoszláv határ menti városokra koncentrálódnak. A hivatalos kapcsolatokban sem egységes a határrégió, míg Zala megye és Szlovénia között egy élénk együttműködés alakult ki, addig a horvát szakaszon inkább a város-város kapcsolat (Eszék–Pécs), ill. a szerb (vajdasági) szakaszon az intézményi együttműködések domináltak (a többség magyarlakta terület).

Az államszocializmus időszakában a határ menti helyzet nem jelentett előnyt a központi támogatások elnyerésében, sőt *kimondottan hátrányként élték meg ezt a helyzetet a térségek.* A határrégiók együttműködése alapvetően politikai színezetű volt, döntően a propagandát szolgálták, azok mögött sem jelentős gazdasági, sem társadalmi, emberi tartalom nem volt. *A határrégiókat tehát elmaradott és egyben hátrányos helyzetű térségeknek lehetett tekinteni a politikai és a gazdasági rendszerváltozásáig.*

3. Határrégiók és multiregionális kapcsolatok a rendszerváltozás után

Az 1989-ben megkezdődött politikai és gazdasági átalakulás erősen hatott az ország térszerkezetére, s azon belül a határrégiókra. Jól illusztrálja a rendszerváltozásra való gyors reagálást az 1989-ben lehetővé vált világútlevél kiváltásának területi szerkezete *(3. ábra).* A legtöbb útlevelet a fővárosban, az osztrák–magyar határ mentén, a nagyobb nemzetközi határátkelők térségében, valamint a frekventált turisztikai régiókban és a német nemzetiség, ill. azok leszármazottai által lakott térségekben váltották ki. A határrégiók lakossága tehát a szabaddá vált utazási lehetőségekkel azonnal élt. Ennek okai döntően gazdasági tényezőkre vezethetők vissza, hiszen minél nagyobb számban igyekeztek kihasználni a szomszéd ország árszerkezetében meglévő eltéréseket, de egyúttal megkezdődött a határ menti helyzetből következő hátrányok oldása.

A határrégiók között azonban *egyre nagyobb különbségek alakultak ki.* Az alapvető okok a centrum-periféria viszonyra, a nagyobb és kisebb térszerkezeti mozgásokra (RUTTKAY É. 1995), valamint a határok két oldalán érintkező térségek gazdasági és társadalmi jellegében rejlő különbségekre (RECHNITZER J. 1997) vezethetők vissza. A centrum-periféria viszony esetében a nagycentrumok, vagy azok vonzáskörzetében lévő határrégiók gyorsabban tudtak alkalmazkodni a változásokhoz (GOLOBICS P. 1995), szélesebb foglalkoztatási kínálattal kisebb-nagyobb zökkenőkkel élték meg az átmenet időszakát. A térszerkezeti változások során *jelentősen leértékelődtek bizonyos határrégiók (pl. volt szovjet, jelenleg ukrán határ), azokat elkerülték a modernizációs folyamatok.* A kisebb centrumok nem voltak képesek az innovációk fogadására, így a szerkezeti válságok tovább mélyültek, a kapcsolatok dimenzióiban az illegális elemek (fekete gazdaság, bűnözés, embercsempészet, KGST piacok) bukkantak fel. S végül

3. ábra. A kiváltott világútlevelek a városkörnyékekben 1000 lakos/db
(Forrás: BM adatközlése, 1989. szeptember 15.)
Fig. 3. Obtained world passports by urban regions (per 1000 inhabitants)
Source: Ministry of Internal Affairs, September 15, 1989

azok a határrégiók váltak az átmenet nyerteseivé, amelyeknél nem a periféria érintkezett a perifériával, azaz a határ nem a tartósan hátrányos helyzetű térségeket választotta el, hanem, ahol mindkét oldal a másik féltől valamilyen fejlesztési energiát tudott nyerni (pl. befektetések, bevásárló és szolgáltató turizmus, munkaerő, áruszállítás és feldolgozás, kulturális és intézményi kapcsolatok stb.).

Ma főleg azok a határzónák számítanak perifériának, amelyek az ország elmaradott területeinek, régióinak a „szélén" helyezkednek el, így tulajdonképpen kettős perifériának is nevezhetők (a „*perifériák perifériái*"). *Ilyen az ukrán, a kelet-szlovák és részben a román határ mente.* A határ menti területek néhány gazdasági jellemzőjét mutatja a *2. táblázat*, amely jelzi, hogy az egyes területek az országos átlaghoz képest milyen értékeket képviselnek, ezáltal mennyire tekinthetők perifériának.

Láthatók a különbségek az egyes gazdasági jellemzőkben. A cégsűrűség mutatóiban kiemelkedik az osztrák, a nyugat-szlovák határrégió, ami lényegében a Duna menti térségeket fogja át, s részben egybe esik a Bécs–Győr–Budapest innovációs tengellyel. A jugoszláv határ mentén a magas értékszámát a Szegeden és térségében alapított, döntően a jugoszláv háború (1992–1996) alatti és utáni időszakban létrehozott gazdasági szervezetek jelentik, amelyek számos esetben az üzleti és a személyi vagyon kimenekítésére szolgálták. A vegyes vállalatok arányára az előzőkben jelzettek érvényesek, hasonlóak mondhatók a jövedelemi helyzetre is. A nagyvárossal rendelkező határrégióknál (Győr, Sopron, Szombathely, Szeged) igazolhatók a fenti megállapítások, hogy *a centrumok jobban alkalmazkodtak az átmenethez, mint a nagycentrummal nem rendelkező határrégiók.*

2. táblázat. A magyarországi határtérségek néhány gazdasági jellemzője

Térségek	Cégsűrűség	Vegyes vállalatok aránya (%)	Egy főre jutó jövedelem	Munkanélküliségi ráta (%)	Külföldi tőke aránya (%)
Határ menti körzetek					
Osztrák határrégió*	8,11	24,46	123,03	7,32	30,36
Ny-Szlovák határrégió	10,72	15,03	127,02	11,08	16,71
K-Szlovák határrégió	4,98	8,34	90,69	18,60	17,59
Ukrán határrégió	2,87	6,90	72,22	17.22	8,02
Román határrégió	7,15	7,51	92,50	14,20	7,60
Jugoszláv határrégió	12,04	21,45	114,51	10,92	7,24
Horvát határrégió	4,80	15,34	93,17	13,30	16,42
Belső térségek					
Központ (Bp+Pest megye)	18,66	19,03	160,91	6,99	18,84
Nyugat (Dunántúl)	8,35	13,47	114,39	10.24	10,77
Kelet (Alföld)	6,75	9,94	91,79	14,81	10,23
Észak	6,77	7,28	103,51	14,14	7,83
Országos átlag	*6,88*	*22,98*	*119,00*	*13,00*	*15,84*

* Osztrák-szlovén határszakasz együtt

Forrás: RUTTKAY É. 1995.

A munkanélküliségi ráta átlagot meghaladó értéke (ukrán határterület: 17,2%, kelet-szlovák határterület 18,5%, román határterület 14,2%), ill. a külföldi tőke igen alacsony (ukrán határterület: 8,0%, román határterület: 7,6%) aránya jól mutatja egyes határrégiók perifériikus helyzetét. Ehhez társul még az országos átlagnál jóval kevesebb egy főre jutó jövedelem, ill. a vegyes vállalatok mérsékelt – különösen a szomszédos országgal alacsony – aránya. Mindez magával hozza a gazdasági kooperáció lehetséges összefüggéseinek a hiányát. Ezekben a perifériikus határrégiókban az érintkező térségek nem tudnak egymástól fejlesztési erőforrásokat átvenni, a gazdaság komparatív tényezői között jelentős különbségek nincsenek, ill. nem kompatibilisek az intézményrendszer elemei. Néhány példa: mindkét oldalon van szabad munkaerő, de nincs munkahely; vannak termelési erőforrások (mezőgazdasági termékek magyar oldalon, szomszédoknál természeti erőforrások), de ezek a tőkehiány miatt nem hasznosíthatók. A kommunikáció szűk keresztmetszete (közlekedési kapcsolatok, elérhetőség, határátkelők száma, eloszlása, az átlépések bürokratikus jellege) akadályozza az érintkezéseket. S végül az eltérő jogi, intézményi és nem utolsó sorban gazdasági helyzet (instabil nemzeti valuták, magas infláció) alapvetően fékezik az együttműködéseket, a befektetéseket.

Tekintsük át határrégiónként az átmenet sajátosságait, hiszen ezzel érzékeltethetjük a jelentős különbségeket, de egyben a beavatkozások irányaira is utalhatunk.

Osztrák-szlovén határrégió: *Az átmenet sikerrégiójának és egyben az egyik nyertesének tekinthető.* A földrajzi fekvés felértékelődött, így a gazdasági szerkezet átalakulása gyorsan megtörtént (gyors privatizáció, jelentős külföldi befektetések), a korábbi nagyipari szerkezet folyamatos megújítása alapvetően a külföldi tőke részvételével valósult meg. A fordista tömegtermelésben még a bérmunka dominál, lassan jelennek meg a kis- és középvállalkozások. Viszont erőteljes a szolgáltató szektor terjedése, egyre diverzifikáltabb annak szerkezete. Kedvezőek a jövedelemi pozíciók, így a helyi és regionális piac élénk, ezt erősíti a rendszeres és szerkezetében is változó bevá-

sárló-szolgáltató turizmus. A határ menti kapcsolatok intézményesültek, megalakult 1998-ban a West/Nyugat Pannónia Eurorégió *(4. ábra)*, az együttműködés keretei és forrásai tisztázottak, számos lehetőség kínálkozik még a határrégió együttes fejlesztésére (RECHNITZER J. 1997).

Az 1995-ben indított Európai Uniós támogatás *(Phare CBC[3]) jelentős lendületet adott a határrégióban az együttműködésnek.* A szervezett kapcsolatok 1992-ben kezdődtek a Határmenti Regionális Tanács megalakulásával, amely kimondottan a két magyar megye (Győr-Moson-Sopron, Vas) és Burgenland Tartomány kezdeményezésére született. A Tanács hat éves mandátumának lejárta után (1998) a tagok létrehozták a West/Nyugat Pannónia Eurorégiót (1998. október), amelyhez 1999-ben Zala megye is csatlakozott. Az együttműködés célja a kapcsolatok elmélyítése mellett az Európai Unióba történő belépés segítése, arra való felkészítés, de a nyitott szervezet foglalkozni kíván minden olyan kérdéssel, amely a határ menti kapcsolatokat az élet számos szférájában érinti. Vezetőszervezete az Eurorégió Tanácsa (40 fővel), működtet titkárságot (4 fővel), és a munkacsoportokban folynak a programok kidolgozása. Előrelépés a korábbiakhoz képest, hogy már folyamatosan működő intézményt hoztak létre, ehhez forrásokat kívánnak rendelni, a hiányossága viszont, hogy döntően a politikai szint elképzelései érvényesülnek, a terület és az érintettek köre túl nagy, így csak lassan válhat ténylegesen funkcionáló multiregionális együttműködéssé az új intézmény.

Szlovák-magyar határrégió: *Duna-térség:* A Bécs–Pozsony–Győr–Budapest innovációs tengely hatásait *a kilencvenes évek utolsó harmadában hasznosító térség.* A korábbi nagyipari bázis egyik elemének (bányászat) leépülése hosszú átmenetet eredményezett, míg a másik elemcsoportjának (Duna menti iparvidék) megújítása lassan, de megkezdődött. *A fokozatos stabilitás és lassú átrendeződés jellemzi a határrégiót,* ahol a centrumok funkciói még nem bővültek, így a szolgáltató szektornak csak egyes elemei mutatható ki. A határ menti kapcsolatok döntően a lakossági szférában intenzívek, s koncentrálódnak az átkelési pontokra (Komárom, Esztergom), de intézményes formát nem öltöttek. Az érintkezési pontok számát (Esztergom –híd) és minőségét szükséges lenne fokozni, erre minkét oldalon – a települések vonatkozásában – számottevő fogadókészség van, azonban országos szinten – éppen a politikai kapcsolatok átrendeződése miatt – csak óvatos elmozdulás figyelhető meg (RECHNITZER J. 1999).

---

[3] A Phare CBC (Cross Border Cooperation) (1996-1999) programban 35 millió EURO támogatást biztosítanak az osztrák-magyar határ menti együttműködés fejlesztésére. Ennek területei a regionális fejlesztést megalapozó koncepciók kidolgozása, a közlekedési infrastruktúra javítása, az ipari parkok, vállalkozói övezetek kialakítása, turisztikai fejlesztések, munkaerőpiaci együttműködések. A programot kiterjesztették a szlovák-magyar határra is, ill. megkezdődött a három oldalú együttműködések szervezésének támogatása.

4. ábra. Eurorégiók Magyarország részvételével
Fig. 4. Euroregions with the participation of Hungary

Kelet-szlovák határrégió: A korábbi nagyipari központok válságba kerületek, így jelentős és tartós foglalkoztatási feszültségek jellemzik a határrégiót. A gazdasági szerkezet átalakulása rendkívül lassú, a mezőgazdasági termelés adottságai kedvezőtlenek, a szolgáltató szektor érdemlegesen nem jelent meg, a népesség eróziója (elöregedés, cigány népesség egyre magasabb aránya) növekszik (DANKÓ L.–FEKETE É. 1996).

A keleti szomszédos határrégiókban is hasonló helyzetről lehet számot adni. Egy összefüggő, több kelet-európai országot (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia) átfogó tartós, azonos jegyeket mutató periférikus helyzetű nagyrégió jegyei ismerhetők fel (GORZELAK, G. 1998). Ennek következtében a szomszédos országokból nem lehet számítani a gazdasági és társadalmi megújításra. Biztató, hogy az Ipoly mentén egyre élénkebbé válnak a határ menti település-település és kistérségi kapcsolatok, amik hozzájárulhatnak a közös gondok megoldásához. Ennek eredménye, hogy 1999 áprilisában, éppen a Duna-Ipoly Nemzeti Park területét magában foglaló térség

településeinek polgármesterei és fontosabb non-profit szervezetei létrehozták *az Ipoly Eurorégió* Határon Átnyúló Interregionális Együttműködést.

Az Ipoly Eurorégió Határon Átnyúló Interregionális Együttműködést magyar részről négy határ menti város, két település és hét non-profit szervezet, míg szlovák részről egy önkormányzati szövetség, négy település és hat non-profit szervezet írta alá. A cél az Ipoly-völgy térségi kapcsolatainak erősítése, a gazdasági együttműködések élénkítése és fejlesztések összehangolása, ami 323 települést és 450 ezer állampolgárt érintene. Vezető testület, titkárság és a tervezetten kilenc munkabizottság alkotja az intézményrendszert. Az Ipoly Eurorégió egy földrajzi, gazdasági és kulturális térséget kíván egybefogni a határ két oldalán, a kezdeményezés alulról jött, a szereplők beláthatók, az akciókörök kedvezően szolgálhatják a határrégió fejlesztését. Jelzések vannak arra, hogy a határ menti Komárom-Esztergom és Pest megye, valamint a Nyitra régió létre kívánja hozni a *Vág–Duna–Ipoly Eurorégiót,* amihez vélhetően kapcsolódik majd a település szintű kezdeményezésre alakult Ipoly Eurorégió is[4] *(4. ábra).*

Ukrán határrégió: Lényegében azonos problémák jelentkeznek, mint a kelet-szlovák határrégióban, s ezek a jelenségek jellemzik döntően a magyar–ukrán–román határtérséget. A térség mindig is peremvidéknek számított Magyarország és Erdély között, ezt a pozíciót nem sikerült oldani a jelentős magyar területfejlesztési támogatásokkal sem. A XX. században végrehajtott több területi korrekció miatt a határtérségek – mindhárom országban – feszültségekkel terhesek. Ezeket a potenciális ellentéteket *Kárpátok Eurorégió* Interregionális Szövetsége sem volt képes oldani *(4. ábra).* Szükséges lenne az összehangolt multiregionális fejlesztésre (pl. a határállomások áteresztőképességnek fokozása, új átkelő nyitása). Ám az eltérő közigazgatási szintek és kompetenciák, valamint az érintkező országok alapvetően más problémái miatt a központi, de regionális szintek sem tudnak figyelmet, ill. döntően erőforrást biztosítani az együttműködéshez. Tapasztalható, hogy aktív a lakossági mozgás a térségben, amely főleg a bevásárló turizmust, annak létesítményeit erősíti (pl. KGST piacok) nagyközpontokban. Jelenleg ez a határszakasz a legjobban fertőzött az illegális tevékenységektől (pl. autó- és embercsempészet, bűnszövetkezetek) [(SÜLI-ZAKAR I. 1997)].

Négy ország (Magyarország, Lengyelország, Ukrajna, Románia) érintkező területi közigazgatási egységesei 1993-ban hozták létre a Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetséget. A több mint 11 millió főt és 106 ezer km^2 területet magába foglaló multiregionális együttműködés első és újszerű a kelet-európai térségben. Hiszen *egy volt történelmi régió szerveződött ismét együvé,* valamint az érintkező térségek, amelyek az országaik perifériáinak tekinthető, így az együttes fellépéstől várják a fejlődésük megindulását. Az eurorégió rendelkezik egy állandóan működő koordinációs szervezettel (főtitkárság, ill. az együttműködést támogató alapítvány), amely a tervezett együttműködéseket – szakmai csereprogramok, kereskedelemi kapcsolatok, kulturális, oktatási, környezetvédelemi programok – gyakorlati lebonyolítását végzi. A jövőben Magyarország számára nagy lehetőséget kínálhat ez a térség, így minél hamarabb – a számottevő intézményi és információs különbségek ellenére – ki kell dolgozni az

---

[4] 1999 nyarán mindkettő hivatalosan is megalakult (szerk.).

együttes fejlesztési stratégiát, és annak programjához nemzeti és Európai Uniós forrásokat kell biztosítani.

Román határrégió: A hármas határ nagyrégió sajátosságait tükrözi, ugyancsak *jellemző a perifériikus helyzet, de több nagyközpont* – mindkét oldalon – *egyre határozottabban aktivizálódik.* Az északkeleti határrégió éppen a nagyobb számú magyar népesség miatt a román oldalon jelentősebb aktivitás tapasztalható, ami az egyre sokszínűbb gazdasági kapcsolatokban is megjelenik, miközben élénkebbé válnak a település-település, térségi együttműködések (DANCS L. 1999). A délkeleti (Békés, Csongrád) határrégióban már több nagyközpont található, amelyek egymás versenytársai lehetnek a jövőben (Szeged, Békéscsaba, Temesvár, Arad), *a gazdasági kapcsolatok viszont lassan formálódnak* (LENGYEL I. 1996). Létrejött 1998 szeptemberében a *Duna–Maros–Tisza Regionális Együttműködés (4. ábra),* amely összehangolhatná a térség közös ügyeit, azonban a koszovói háború hátráltatta a szervezet működését. Megfigyelhető, hogy határozott szándék van a település-település, térségi kapcsolatokra, azonban a határátkelők száma, leterheltsége és nem kellő területi eloszlása nem segíti a sokoldalú együttműködések megteremtését.

Induló multiregionális együttműködésnek tekinthető a Duna–Maros–Tisza Regionális Együttműködés, amely három ország (Magyarország, Románia, Jugoszlávia) érintkező területi egységeseire terjed ki 77 500 km^2 területen és közel 6 millió főt érintve. A cél a határ menti kapcsolatok élénkítése a gazdaság, a közlekedés, és hírközlés, a környezetvédelem, az idegenforgalom, a tudomány, a kultúra és civil szervezetek vonatkozásában. Elhatározás született egy egységes fejlesztési koncepció kidolgozására, ill. állandó titkárság és közös pénzalap megteremtésére.

Jugoszláv (szerb) határrégió: *Fokozatosan dinamizálódó térségnek tekinthető,* az Alföld peremén helyezkedik el, Szeged nagyközpont és Baja középváros erős hatást gyakorol a határrégióra, de számos funkciókban és megújításban is aktív kisváros található itt. A kapcsolatok jelenleg a magánszférában, azaz a lakossági utazásokban látványosak, de a korábbi jugoszláv háború alatt létrejött gazdasági szervezetek aktivitása számottevő, ill. jelentős tapasztalatok gyűltek össze a határ menti együttműködés „szürke-gazdaságának" működtetésére (PÁL Á. 1996). A határrégió elérhetősége talán a legkedvezőbb a keleti határrégiók közül. A jugoszláv konszolidáció – ill. a Vajdaság autonómiájának elnyerése – esetén nagy az esélye annak, hogy a határrégió gazdasági és együttműködési aktivitása fokozódjék, és számos tevékenység legalizálódjon.

Horvát határrégió: *A Dunántúl déli perifériája, amelyhez lényegében a másik oldalon egy centrum nélküli periféria kapcsolódik* és a földrajzi határ (Dráva) áthidalásokkal nem rendelkezik. A tartós horvát-szerb politikai feszültség (Baranya háromszög) egyes határszakaszokat kiiktatott a kapcsolatokból, míg másutt jelentős és élénk bevásárló turizmus működik (Barcs, Csurgó, Nagykanizsa, Zalaegerszeg). A határ menti együttműködés intézményi formái lassan ismerhetők fel. Az együttműködés különféle kezdeményezései a másik félnél nem találtak támogatásra (pl. horvát oldalról gyurgyeváci vízlépcső, magyar oldalról Duna–Dráva Nemzeti Park). Államközi kapcsolatokban jelentős tervek születtek a közlekedési kapcsolatok élénkítésére (Rijeka–Zágráb–Budapest autópálya). (HAJDÚ Z. 1996, VUICS T. 1996).

4. Vázlatpontok a határ menti együttműködés stratégiai irányaihoz

TÓTH József egyik tanulmányában (1996) Magyarország térszerkezetének elemzése alapján négy stratégiai – amelyek kettő–három, estenként átfedő – irányban jelöli meg az országhatár menti együttműködések jövőbeli helyzetét, s egyben az országnak a Kárpát-medencében betöltött központi fekvéséből adódó kedvező lehetőségeinek hasznosítását.

A szerző pontosan látja, hogy *az Európai Uniós csatlakozás után Magyarország határainak közel 80%-a* (1788 km) *nem lesz uniós határ.* A szomszédos négy, nem uniós országnak (Ukrajna, Románia, Horvátország, Jugoszlávia) egyedül Magyarország lehet az érintkezési pontja az európai integrációval, míg Szlovákia két potenciális Európai Uniós országgal lesz határos.

Komáromtól keleti irányban egészen a nyugati peremen lévő Szentgotthárdig a határ menti városok egy új fejlődési aranypatkót alkothatnak. Hiszen *az Európai Unió kapuját fogják alkotni néhány éven belül a magyar határrégiók városai.* Ezek a központok nemcsak információs pontok lesznek, hanem egy más gazdasági tér érintkezési, átrakodási terei, így azokon keresztül (is) történik csatlakozni szándékozó országok polgárainak kommunikációja az európai gazdasági-politikai integrációval. Ezáltal tehát közvetítői lesznek az unió elvárásainak, igényeinek, sőt az általa megtestesített politikai, társadalmi és kulturális értékeknek is. A határ menti aranypatkót alkotó városok fejlődése új dimenziókat kaphat. Erre való felkészülést (infrastruktúra, szolgáltató funkciók, a határ menti városok és a regionális központok kapcsolatának javítása) minél előbb meg kell kezdeni, hiszen a helyzeti energiában lévő lehetőségeket nemcsak tudatosítani érdemes, hanem annak hardver oldalát is biztosítani szükséges.

Megfigyelhető, hogy számos magyarországi székhelyű magyar, vagy külföldi tulajdonú nagyvállalat megkezdte terjeszkedését a szomszédos országokban (ÁRVA L.–DICZHÁZI B. 1998). Felismerhetők azok a regionális multinacionális vállalatok, amelyek éppen a közép-európai térségben fejtik ki tevékenységüket, erre a sajátos piacra szakosodnak, így egyre fontosabbá válik számukra a térségen belüli kapcsolatok erősítése, azok zökkenőmentes feltételeinek biztosítása. Magyarországon azért települt meg számos multinacionális vállalat, hogy innen irányítsa Közép- és Kelet-Európában létrehozott egységeiket, vagy egyszerűen figyeljék a gazdasági lehetőségeket a szomszédos országokban (pl. privatizáció előrehaladása, gazdasági környezet működése, versenytársak, intézményrendszer stb.). Ennek következtében *felértékelődnek a határrégiók nagyközpontjai,* azok lehetnek a főhadiszállásai az irányító és megfigyelő, gazdaságszervező tevékenységeknek. Nélkülözhetetlen a főváros és a nagyközpontok, ill. azokon keresztül a határrégiók centrumai elérhetőségének javítása, ill. a határátkelők korszerűsítése, hogy a gazdasági kapcsolatok fizikai korlátai legalább a magyar oldalon mérséklődjenek.

Nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy a Magyarországgal szomszédos országok határ menti térségeiben több mint hárommillió magyar anyanyelvű és magyar nemzetiségű állampolgár él. *Számunkra az anyaországgal a hétköznapi kapcsolatot a határrégiók jelentik.* Ugyanakkor közvetítői lehetnek a gazdasági, társadalmi és közösségi együttműködéseknek, számos akadály leküzdéséhez hozzájárulhatnak (kulturális,

nyelvi, intézményi, szervezeti, mentális stb.). A gondot az jelenti, hogy az Európai Uniós csatlakozás után a Schengeni-egyezmény szabályait kell a határszakaszokon alkalmazni, ami több szomszédos ország esetében a vízumkényszer visszaállítását jelenti, ez pedig hátrányos helyzetbe hozhatja a magyar nemzetiségű külföldi állampolgárokat. Ennek a problémának a kedvező megoldása nagyban hozzájárulna a határrégiók együttműködésének kiszélesedéséhez.

S végül *az Európai Unió stratégiai térségnek tekinti Közép-Európát, a Dunamente és az Adria térségét,* amire vonatkozóan összehangolt fejlesztési elképzeléseket dolgozott ki éppen e térség országainak bevonásával (A közép-európai, a Duna ...1999). A politikai, gazdasági, társadalmi és transznacionális területfejlesztési szempontok együttesen azt ösztönzik, hogy minél tudatosabban kerüljön átgondolásra és kidolgozásra Magyarország határ menti térségeinek együttműködési rendszere, s azok szerves részét képezzék a nemzeti stratégiának, s annak egyes alkotó elemeinek.

A stratégiai kapcsolódási irányok közül a nyugati viszonylat (osztrák–szlovén–magyar határrégió) megfelelő szervezeti és intézményi keretben működik. Egyértelművé vált napjainkra, hogy a nyugati határrégióban nem egy egységes szerkezet kialakulását kell ösztönözni. Bécs–Pozsony térségének hatása erőteljesen érvényesül az ország északnyugati régióiban, így *fokozatosan formálódik a Bécs–Pozsony–Győr–Sopron városi együttműködés,* amihez aztán szervesen kapcsolódik a Bécs–Budapest innovációs tengely. A körülmények megváltoznak az Európai Uniós tagsággal ebben a határrégióban, így fokozatosan elő kell készíteni kooperáció hálózati elemeit, azok intézményrendszereit és szereplőit.

A nyugati határrégióban *nagy esélye lehet a Szombathely–Zalaegerszeg–Grác–Maribor városrégió szerveződésének,* amihez számos közvetlen határ menti kistérségi együttműködés is kapcsolódhat. Az eurorégiók, mint szervezet és intézmény jó keretet adnak az együttműködéshez, azonban éppen a nagy területi méret következtében, a roppant sok érdek érvényesítése miatt, ill. inkább a politikai és a közigazgatási szint intézményei kapcsolatai következtében nem képesek a régiókat behálózni, összefogni létező és potenciális kapcsolatokat. *Célszerű kisebb szervezeti rendszereket is működtetni a határrégiókban* az együttműködések ápolására, így a kistérségi, vagy település-település partnerkapcsolatokat, vagy éppen a városszövetséget. Ezekben az alacsonyabb szinten – de alulról – szervezett együttműködésekben sokkal több konkrét és eredményes együttélés kezdődhet meg, mint az inkább politikai jellegű, demonstratív eurorégiókban. A két, vagy éppen több együttműködési formát egymás mellett kell és szükséges működtetni, hiszen azok kiegészítik egymást, egymásra épülhetnek.

Az északi stratégiai kapcsolódási pont *(szlovák–magyar határrégió) továbbra is két csomópontból áll.* Az egyik lehet éppen a *Duna–Ipoly térsége*, ahol elsődlegesen a határ menti közel azonos adottságú városok és kisebb térségek együttműködése hozhat létre új kapcsolatokat. Míg a másik a *Miskolc–Kassa térsé*gére épülő, szinten a közvetlen határ menti akciókat ösztönző kapcsolatok nyújtják az együttműködés kereteit. Ebben a dimenzióban is ügyelni kell arra, hogy a nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozása mellett, a kistérség-település érintkezések, vagy éppen a kapcsolódni kíván városszövetségek, jöjjenek létre. Ezen a határszakaszon – de a keleti és részben a déli határrégiókban – hasonló nagyságú, szerepkörű, *korábban egymást jól kiegészítő*

városgyűrűk találhatók a határ két oldalán, ezeknek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, ami nagy lendületet nyújtana a határ menti együttműködéseknek.

A keleti stratégiai kapcsolódási pont a szlovák–ukrán–román–magyar határrégiókat foglalja magában, döntően a város-város kapcsolatok alapján, s ennek intézményi keretet adhat a *Kárpátok Eurorégió.* A román–magyar határrégió északi része határozottan gravitál az előbbi multiregionális együttműködéshez, de az itteni nagyközpontok (Debrecen, Nyíregyháza, Nagyvárad, Szatmárnémeti) tartós és sokoldalú intézményi kapcsolatai nélkül nem formálódik ki egy egységes térszerkezet. *A Kárpátok Eurorégió egy országnyi területet és népességet kíván átfogni, miközben a szervezetet alkotó területi egységek nem rendelkeznek számottevő erőforrással* a kapcsolatok elemei egységeinek fejlesztéséhez sem. Célra vezető tehát a kistérség-település kapcsolatrendszer erősítése, mert ezek stabilitása esetén a nagyobb együttműködések biztosabb alapon működhetnek.

A román–magyar határrégió déli részében szinten találhatók nagyközpontok, amelyek egymással kedvezően működhetnek együtt. Így *Szeged, Békéscsaba, Arad, Temesvár olyan adottságokkal rendelkezik, amelyek alkalmasak a hálózati rendszerek kiépítésére* és egy újszerű kooperáció fogadására. Ezt a térséget fogja be a *Duna–Tisza–Maros Eurorégió,* amely hasonló nehézségekkel küzd, mint az előző multiregionális együttműködés, azzal a különbséggel, hogy az egyik alapító tartomány (Vajdaság) helyzete a belpolitikai feszültségek miatt bizonytalan, így az intézmény gyakorlati működése akadozik.

A déli határrégiónak az adriai és balkáni kapcsolatrendszer fejlesztése miatt van jelentősége. A szerbiai politikai helyzet rövidtávon még nem teszi lehetővé, hogy jelentősebb erőforrások koncentrálódjanak a szerb–magyar határrégióban, de a gyors változásokra érdemes felkészülni. Ugyanakkor a horvátországi határrégióban az elmozdulás jelei mutatkoznak, viszont az érintkező perifériikus térségek miatt inkább az infrastrukturális rendszerek (közlekedési kapcsolatok) alakítása járulhat hozzá az együttműködések megalapozásához, amit célszerű a jövőben intézményes rendszerbe szervezni.

Számos jel mutat arra, hogy kiváló lehetőségek rejlenek a határ menti területfejlesztési együttműködésekben. Ezek új fejlesztési forrásokat kínálhatnak a határ mindkét oldalán, de hozzájárulhatnak Magyarország politikai és gazdasági pozícióinak átrendezéséhez a Kárpát-medencében. Az együttműködéseket tudatosan kell szervezni, azok épüljenek be a nemzeti fejlesztési stratégiába, legyenek iránymutató elemei a területi politikának, s kerüljenek számbavételre az Európai Unióhoz való csatlakozásnál. Ugyanakkor készüljenek a szomszédos határrégiókkal közös fejlesztési koncepciók, amikre együttes programok épüljenek, hogy a partnerség és az egyenrangúság elve már kapcsolatok irányainak kidolgozásakor is érvényesüljön.

IRODALOM

ÁRVA L.–DICZHÁZI B. 1998: Globalizáció és a külföldi tőkeberuházások Magyarországon – Kairosz Kiadó/Növekedéskutató, Budapest.

DANCS L. 1999: Határon átnyúló kapcsolatok az Északkelet-Alföldön – In: Északkelet-Magyarország és a határok. Szerk.: BARANYI B. Kézirat, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Debreceni Csoport, Debrecen, pp. 329–371.

DANKÓ L.–G. FEKETE É. 1996: Az országhatáron átnyúló gazdasági kapcsolatok és ezek kölcsönhatása a területi fejlődésre Északkelet-Magyarországon – Kézirat, MTA RKK Észak-magyarországi Osztálya, Miskolc.

GOLOBICS P. 1995: A határ menti térségek városainak szerepe a regionális együttműködésben – Közlemények a JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről 3. sz. Pécs.

GORZELAK, G. 1998: Regional and Local Potential for Transformation Infrastructure Poland – Regional and Local Studies 14. European Institute for Regional and Local Development. Warsaw.

HAJDÚ Z. 1996: A magyar–horvát határ menti együttműködés dilemmái – In: Határon innen- határon túl. Szerk.: PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. JPTE, Szeged, pp. 306–312.

A *közép-európai*, a Duna menti és az Adria térség integrált területfejlesztési stratégiája – Tér és Társadalom 1999: *1–2.* pp. 195–251.

LENGYEL I. 1996: Határtalan lehetőségek? Békés megye gazdasága és határ menti kapcsolatai – Kézirat, Kőrösi Csoma S. Főiskola Közgazdasági Intézete, Békéscsaba–Gyula.

PÁL Á. 1996: Dél-alföldi határ menti települések társadalom-gazdaságföldrajzi vizsgálata – In: Határon innen – határon túl. Szerk.: PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. JPTE, Szeged. pp. 181–191.

RECHNITZER J. 1990: Nyitott határ. (A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban) – MTA RKK NYUTI, Győr.

RECHNITZER J 1997: Eurorégió vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határ menti térségben – Tér és Társadalom *2.* pp. 29–58.

RECHNITZER J. 1999: Bécs–Pozsony–Győr–Budapest innovációs tengely, s a magyar területfejlesztési koncepciók – Kézirat, MTA RKK NYUTI, Győr.

RUTTKAY É. 1995: Határok, határmentiség, regionális politika – Comitatus, december pp. 23–35.

SÜLI-ZAKAR I. 1997: A Kárpátok Eurorégió szerepe a határokon átnyúló kapcsolatok erősítésében – Comitatus, június pp. 30–44.

TÓTH J. 1996: A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés – In: Határon innen – határon túl. Szerk.: PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. JPTE, Szeged. pp. 27–44.

VUICS T. 1996: A határ menti együttműködés lehetőségei Baranyában – In: Határon innen – határon túl. Szerk.: PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. JPTE, Szeged pp. 299–306.

A határokon átnyúló (transznacionális) regionalizmus az Európai Unióban és Kelet-Közép-Európában

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN*

The transnational regionalism in European Union and in East-Central-Europe. The transnational regionalism is present also in our region by means of Carpathian Euroregion and the other co-operations extended over boundaries. But the difference between the eastern and western transnational regionalism is not only in the 20–25 year-old lateness or in the incomparable weak financial situation of the eastern ones. In western Europe the development of the transnational regionalism means at the same time the adequate solution of the acute ethnic problems for decades.

But in the new nation states of East-Central-Europe and those of the Balkans, there is intensive fear of such solution of the minority problems. It's undeniable that almost every country of our region show interest in the connections extended over boundaries, and there are remarkable results for numeral questions, particularly in the economic and cultural sphere. The ethnic minority problems are regarded as taboo, they are traditionally internal affairs in Eastern Europe.

Therefore it's not accidental that the Carpathian Euroregion hasn't negotiated on ethnic-natured problems since its 6 year-old foundation, and none of its committees deal with such a question. Whereas more than one quarter of the 14 million populated Euro-region struggle with – among others – the being of minority.

1. Bevezetés

Az *Európa Tanács 106-os Konvenciójának* 2. Cikke szerint „...a határmenti együttműködés fogalmába tartozik két vagy több Szerződő Fél joghatóságán belül lévő területi önkormányzatok és közigazgatási szervek között a jószomszédi kapcsolatok erősítése és továbbfejlesztése céljából megvalósuló tevékenység, valamint az e cél megvalósítását szolgáló egyezmény vagy megállapodás megkötése." (Európai Keretegyezmény a területi önkormányzatok és közigazgatási szervek határmenti együttműködéséről. ETS No. 106. Madrid, 1980. május 21.)

A *106-os Keretegyezmény* az egységesülő Európa egyik alapdokumentuma, hiszen a második világháború befejezéséig Nyugat-Európában is az európai *egyesülést* és *együttműködést* a múltból örökölt területi-etnikai problémák nehezítették. Az egyesülés legproblematikusabb akadályai azok a *határszakaszok* voltak, ahol rendezetlen etnikai-társadalmi-gazdasági kérdések halmozódtak fel. A határon átnyúló kapcsolatok elmélyítésétől remélhették az egységes Európa megálmodói azt, hogy az elősegíti a jobb megértést, a helyzet tisztázását, s a társadalmi-gazdasági kapcsolatok kiszélesedését a határok mentén, s a politikai kapcsolatok normalizálódását (ANDERSON, M. 1982).

---

* Dr. Süli-Zakar István tanszékvezető egyetemi tanár, a földrajztudomány doktora (Debreceni Tudományegyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék)

A *Kárpátok Eurorégió* alapdokumentumai is az Európa Tanács 106-os Keretegyezményére épülnek, s létrehozóinak szándéka a már kipróbált nyugat-európai transznacionális gyakorlat átültetése volt. Esetünkben is a határmegvonás ebben a században történt, s ez azt jelentette, hogy e beavatkozás a történelem során egybefüggő, egymásra utalt térségeket vágott szét. Nem véletlen tehát, hogy egyre többen döbbentek rá az itteni politikai államhatár tűrhetetlenül erős társadalmi-gazdasági elválasztó szerepére, az elválasztó szerep csökkentésének fontosságára. A felemelkedés és az előrelépés nélkülözhetetlen feltétele lett Közép-Európa keleti felén is a szorosabb együttműködés kiépítése, azaz a *határokon átnyúló* (transznacionális) *regionalizmus* megvalósítása (TÓTH J.–GOLOBICS P. 1996).

2. Regionalizmus Európában

Nyugat-Európában a közösségek, a települések és a gazdaság működésének-versenyének „színtere" — bizonyítja egyre több kutatási eredmény — ma már *kevésbé a nemzeti határokkal körülzárt országterület, sokkal inkább* az együttműködés bázisán létrejövő-formálódó (esetleg több országhoz tartozó) *régió* (ALVAREZ, R. R. 1995, DONNAN, H.–WILSON, T. M. 1994, HORVÁTH Gy. 1998). A regionalizmus az európai gondolkodás szerves részévé vált. Természetesen nem előzmények nélküli a regionális modell, sőt azt mondhatjuk több évszázados előzményekre alapozódik ez a sajátos európai jelenség (O'DOWD, L.–WILSON, T. M. 1996).

Több európai kutató és politikus úgy véli, hogy a nemzetközi politikának a vesztfáliai béke (1648) óta meghatározó egysége és szubjektuma — a nemzetállam — ha nem is egyenlő mértékben, de immár mindenütt fejlődésképtelen, üres keretté vált, amelyre sem a bel-, sem pedig a külpolitikában nem lehet biztonsággal támaszkodni, s amelynek új alapokra van szüksége ahhoz, hogy — korlátozott, de szimbolikus értelemben fontos funkciókkal — egyáltalán fennmaradjon (WILSON, T. M.–DONNAN, H. 1997). Ahol ezeket az új alapokat — mint például az elmúlt években a Balkánon — nem sikerült megtalálni, a nemzetállam a politikai stabilitás és rend letéteményeséből a *politikai bizonytalanság és a káosz* első számú forrásává vált. Úgy véljük a mai Nyugat-Európa geopolitikai sikereit jelentős mértékben *a kiteljesedő regionalizmusnak köszönheti.* Az itteni a regionalizmusnak több *típusa* alakult ki (ÉGER Gy. 1998), s csoportosításukat Winfried LANG végezte el:

Időrendben leghamarabb a *nemzeti* keretű regionalizmus jelentkezett, s ennek két formája létezik.

- *Föderalizmus*, amelyet alulról építkező regionalizmusnak is neveznek. Ezekben az országokban igen erős történelmi előzményekre épül a regionalizmus (pl. Németország és Ausztria sorolható ebbe a típusba).
- *Decentralizált állam*, ahol a regionalizmust egy alapvető állami funkciómegosztás hívta életre. Ezt a típust felülről építkező regionalizmusnak nevezzük (Ilyen típusú elsődlegesen a regionalizmus pl. Olaszországban és Belgiumban).

A hetvenes évektől vált Európában egyre erősebbé a regionalizmusnak egy másik típusa,

a *határokon átnyúló* (transznacionális) *regionalizmus.* Ma már csaknem százötven CBC-régió, vagy *eurorégió (eurégió)* működik a kontinensen, s igyekszik csökkenteni a határok elválasztó szerepét. Elsősorban az ilyen típusú régiók sikerei révén hangoztatják azt sokan, hogy Európa ma már nem a nemzetek Európája, hanem a „régiók Európája". Az európai regionalizmus legfejlettebb típusát a *nemzetközi regionalizmus* képviseli, s elsődlegesen az állami feladatok átvételét, ill. az *Európai Unió* intézményei számára való átruházását jelenti.

Az *európai regionalizmus* egyik pillérét tehát a decentralizáció jelenti, amely a nemzetállamokon belüli új hatalmi munkamegosztás kialakulását eredményezi. Az elmúlt évtizedekben a nemzetállami regionális politikát a *régiók saját politikája* váltotta fel. Az Európai Unióban a regionális decentralizáció támogatói a legfejlettebb régiók, hiszen elsősorban ezek a területek az egységes piac, a gazdasági és a monetáris unió nyertesei (INOTAI A. 1994).

A regionalizmus másik *éltető forrása az Európai Unió* gyorsan elmélyülő szervezeti, működési és finanszírozási reformja. Az uniós bürokrácia nem annyira a nemzetállamokat, hanem az egyre nagyobb szerephez jutó *régiókat tekinti partnernek* (AMIN, A.–TOMANEY, J. 1995).

A második világháború után Nyugat-Európában a lakosságnak csak negyede lakott föderalizált államokban, ma már a lakosság több mint 60%-a *„regionalizált"* államokban él, ahol a társadalmi-gazdasági folyamatok befolyásolásában már nem egyedül az állam játssza a meghatározó szerepet (BERNEK Á.–SÜLI-ZAKAR I. 1997).

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az európai régiók — a legtöbb országban — jelentős *történelmi előzményekre* alapozódnak. Sok régió korábbi — többnyire feudális kori — területi egység reinkarnációjaként alakult ki, s több esetben szinte tökéletes földrajzi fedés mutatható ki az egykori nagyhercegség, tartomány vagy királyság és a mai régió között. Azok a *földrajzi és etnikai* adottságok, amelyek közrejátszottak a feudális korban az akkori tartományok (kisállamok) létrejöttében, az elmúlt évtizedekben a régióképződésben is aktivizálódtak, ill. újraéledtek. A nyugat-európai regionális szakirodalom ennek megfelelően a régiók létrejöttében nagy jelentőséget tulajdonít az emberekben élő *régió-tudatnak*, amelynek kialakulásában a *közös történelmi múltnak*, a földrajzi alapú *egymásrautaltság felismerésének és ápolásának* kiemelkedő szerep jut (WILSON, T. M. 1998).

3. A határokon átnyúló regionalizmus az Európai Unióban

Az *eurorégió* — vagy *eurégió* — nevét akkor használják, amikor egy olyan területet akarnak megjelölni, ahol a kölcsönös interregionális, vagy határokat áthidaló gazdasági, szociális, kulturális, vagy más jellegű együttműködések léteznek kettő, vagy több állam, ill. a helyi kormányzataik között.

Az *eurorégió* tehát *egy behatárolt földrajzi területet jelöl*, amely két vagy több ország adott területét foglalja magába, amelyek megállapodtak abban, hogy összehangolják tevékenységüket a határmenti térségek eredményesebb fejlesztése érdekében (AMIN, A.–THRIFT, N. 1994).

A fenti kezdeményezések hatására Nyugat-Európában egyre jobban erősödik az úgynevezett „euroregionális szemlélet". Ezen szemlélet szerint *a jövő Európája nemcsak a nemzetállamok Európájaként*, hanem azonos gazdasági érdekeltségű (határmenti) területekből kialakított *régiók Európájaként* tudja elsődlegesen elképzelni. A tapasztalatok szerint egy országhatárokat áthidaló eurorégió alkalmas lehet államokon belüli és államok közti, eddig meg nem oldott *konfliktusok kezelésére*. Az eurorégiók a II. világháború utáni Nyugat-Európában születtek meg abból a célból, hogy új utakat találjanak a háborús pusztítások, az etnikai és egyéb konfliktushelyzetek megoldására, elkerülésére, s az egyes nemzetek közötti gyűlöletet és előítéleteket a kölcsönös megbékélés és együttműködés váltsa fel (ANDERSON, M. 1982).

Az elmúlt 25-30 év alatt — elsősorban a *transznacionális regionalizmus* sikereinek köszönhetően — többrétű és igen eredményes ipari és kereskedelmi kapcsolatok születtek Nyugat-Európa határmenti területein, közös területfejlesztési, infrastrukturális és környezetvédelmi programok jöttek létre. A két- vagy többoldalú határon átnyúló személyes, gazdasági és intézményi kapcsolatok a mindennapi élet részévé váltak (ARMSTRONG, H. W.–VICKERMAN, R. W. 1995).

Úgy véljük, hogy *Magyarország jövőképét* sem szabad kizárólag csak az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz kötni. Látni kell a térségünkből kiindult *euroregionális* törekvések jelentőségét is, hiszen az azonos gazdasági érdekeltségű, országokon belüli régiók, valamint az államhatárokon átnyúló, komplex gazdasági és kulturális kapcsolatokat kiépítő *közép- és kelet-európai eurorégiók* is csírái lehetnek a majdani Egyesült Európai Államoknak. Az interregionális kapcsolatok fontos szerepet játszhatnak Kelet-Közép-Európa versenyhelyzetének erősítésében (ENYEDI Gy. 1996).

Az *eurorégiók rendkívül nagy szerepet játszottak* Nyugat-Európa *egységesülési folyamatában*, s ebben a folyamatban kiemelkedő szerep jutott az eurorégiókat összefogó szervezet, az *Európai Határmenti Régiók Szövetségének (AERB)*. Az 1996. november 14-16 között a németországi Rheine-ben megtartott jubileumi konferencián az AEBR több vezetője is üdvözölte a *teljes jogú tagságot elnyert Kárpátok Eurorégiót*, hiszen az Európai Határmenti Régiók Szövetségének a taglétszáma ezzel 56-ra emelkedett (*1.ábra*). Természetesen nem minden transznacionális régió tagja az AERB-nek, hiszen Európa határai mentén az eurorégiók száma ma már meghaladja a százötvenet (SÜLI-ZAKAR I. 1997).

A Regio Basiliensis-t követően különösen sok euroregionális együttműködés alakult ki a német-holland (Ems-Dollart Region, Euregio Rijn-Ems-Ijssel, Euregio Rijn-Waal, Grensregio Rijn-Maas-Noord), a holland-belga (Euregio Benelux Middengebied, Euregio Scheldemond) és a német-belga-holland (Euregio Maas-Rhein) határmenti területeken. A legutóbb felsorolt *Maas-Rajna Eurégió* az elmúlt évtizedekben Nyugat-Európában is élen járt a határon átnyúló kapcsolatok elősegítésében, s ugyanakkor a tapasztalatok átadásában, sőt a kilencvenes években szerveződő kelet-közép-európai eurorégiók anyagi támogatásában is kiemelkedő részt vállalt (CZIMRE K. 1998).

1. ábra: A határon átnyúló kapcsolatok földrajzi elterjedése Európában. – 1 = Több országra kiterjedő (makroregionális) együttműködések; 2 = Két, vagy háromoldalú együttműködések; 3 = Az AERB-hez nem tartozó transznacionális együttműködések

Fig. 1. Distribution of transnational relations in Europe. – 1 = with macroregional co-operation (comprising several countries); 2 = with bilateral or trilateral co-operation; 3 = transnational cooperation outside AEBB

4. Nyugat-európai esettanulmány: a Maas-Rajna Eurégió

A *Maas-Rajna Eurégió* Európa nyugati részén három ország (Németország, Belgium és Hollandia) találkozásánál, egy gazdaságilag igen fejlett térség közepén helyezkedik el. Fekvése ideálisnak mondható, hiszen a nagy gazdasági pólusok (Ruhr-vidék, Randstadt, Brüsszel, Párizs és Luxemburg) könnyen elérhetők. Ezenfelül az eurorégió közvetlen összeköttetésben áll Antwerpen és Rotterdam kikötőivel, ill. Köln, Düsseldorf, Brüsszel, Amszterdam és Luxemburg repülőterei a nemzetközi légi forgalomban való részvételét biztosítják. A Maas-Rajna Eurorégió jól kapcsolódik az európai közúthálózathoz mind észak-déli (E25, Eindhoven, Maastricht, Liége), mind kelet-nyugati (E314, E40/42, Hasselt/Genk, Heerlen/Aix-la-Chapelle, Bittburg/Trier) irányban. A három határ találkozási pontjától a Maas-Rajna Eurorégió egész területe közúton egy órán belül elérhető. Amszterdam, Lille, Luxemburg és a Ruhr-vidék pedig két órán belül érhető el.

1974-ben a belga és a holland Limburg tartományának kormányzói és az Aacheni Régió nevében a kölni kormányzó megállapodtak abban, hogy határon átnyúló együttműködést hoznak létre a három ország régióinak a közreműködésével. A Maas-Rajna Eurorégió interregionális együttműködés hivatalosan *1976 óta működik* (CZIMRE K. 1998).

A három ország *öt tagrégiója* (Aacheni Régió, Liége tartomány, a Liége-i tartományban élő németajkú közösség autonómiája, a belga Limburg tartomány és a holland Dél-Limburg tartomány) alkotja ezt a transznacionális szervezetet (*1. táblázat*). Belgium Hollandiával 449,5 km, Németországgal pedig 161,5 km hosszan határos. A három ország közötti határt gyakran „Hármas határnak" nevezi a szakirodalom (*2. ábra*).

1. táblázat A Maas-Rajna Eurégió tagrégióinak területe és főbb demográfiai adatai

Tagrégiók	Aacheni régió	Liége tartomány	Belgiumi németajkú közösség	Limburg tartomány (belga)	Dél-Limburg tartomány (holland)	Maas-Rajna Eurégió összesen
Terület (km^2)	3535	3008	854	2400	681	10478
Népesség (1000 fő)	1212	946	69	767	645	3639
Népsűrűség (fő/km^2)	342,8	314,5	80,8	319,6	947,1	347,3
A népesség kor szerinti megoszlása (%)						
0–14	16	18	18	20	16	18
15–64	70	67	68	70	71	69
65–	14	15	14	10	13	13
Aktív kereső népesség (ezer fő)	541,2	379,8	29,5	385,1	289,2	1624,8

Habár a Maas-Rajna Eurorégió területe 1830 óta politikailag három ország területéhez tartozik, mégis *a közös történelmi múlt* hozzájárult az egymásrautaltság felismeréséhez, s az együtt töltött évszázadok jelentős közös művészeti és kulturális

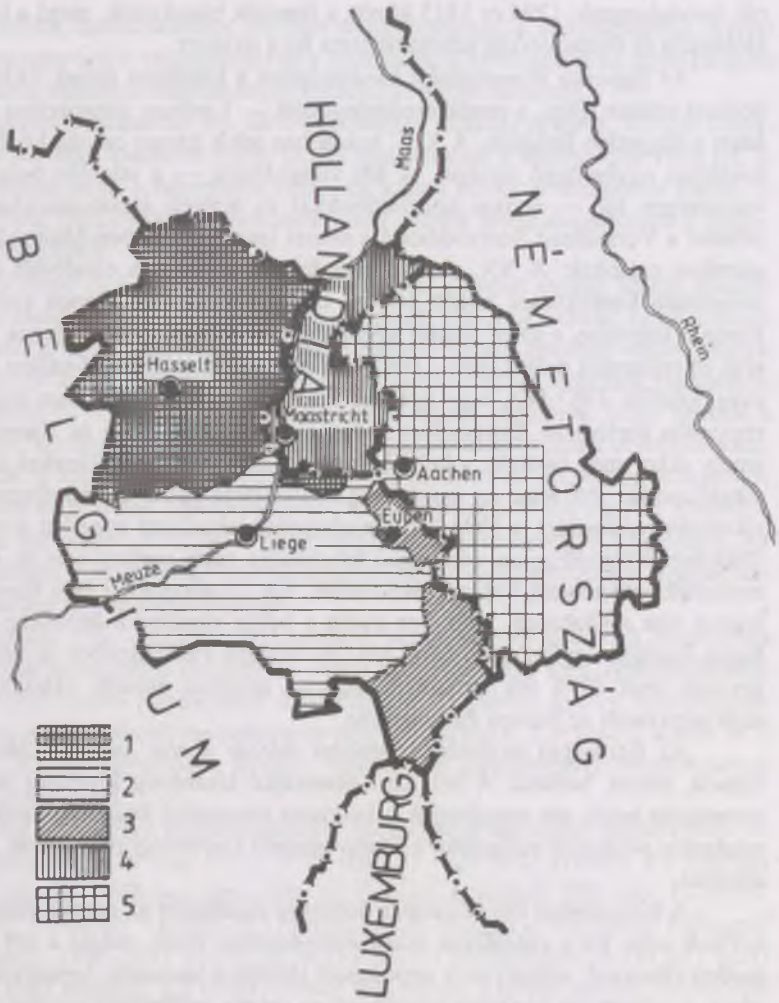

2. ábra. A Maas-Rajna Eurorégió földrajzi kiterjedése. – 1 = Limburg Provincia (Belgium); 2 = Liege Provincia (Belgium); 3 = Német-nyelvi közösség (Belgium); 4 = Dél-Limburg (Hollandia); 5 = Aacheni Régió (Németország)

Fig. 2. Geographical setting of the Maas-Rhein Euroregion. – 1 = Limburg province (Belgium); 2 = Liege province (Belgium); 3 = German lingual community (Belgium); 4 = South Limburg (Netherlands); 5 = Aachen region (Germany)

örökséget hagytak maguk után. A régió területe Nagy Károly és utódai uralkodásának idején *Európa központjának* (Austrasia) számított. A feudalizmus századaiban a Keleti Frank Királyság, majd a Német-Római Birodalom területeként *Németalföld* részét alkotta. Területén különböző hercegségek (Brabanti Hercegség, Liégei Hercegség, Limburgi Hercegség, Luxemburgi Hercegség) osztozkodtak, majd a terület zöme 1477-ben házasság révén a Habsburgok kezére jutott, s így része lett a spanyol, majd az oszt-

rák birodalomnak. 1794 és 1815 között a franciák birtokolták, majd a bécsi kongresszus Hollandia és Poroszország között osztotta fel a térséget.

Az *Egyesült Németalföldi Királyságban* a katolikus déliek 1830-ban felkeltek a holland uralom ellen, s ennek eredményeként — Limburg megosztása után — megszületett a független Belgium. A XIX. században tehát három ország között osztották fel a korábban egybefüggő térséget. A két világháború — a jelentős polgári és gazdasági veszteségen túl — etnikai konfliktusokkal és területi átcsatolásokkal járt. 1919-ben például a Versailles-i Szerződésben a német lakosságú Eupen-Malmédy vidéket is Belgiumhoz csatolták. A XX. század első fele egyébként is elmélyült etnikai válság és többoldalú konfliktusok között telt el, főleg Belgiumban. Éppen ezért a Maas-Rajna Eurégió kiépítése, s főleg sikerei végeredményben elválaszthatatlanok Belgium kisebbségi és regionális politikájától. 1962-ben rögzítették a flamand-vallon nyelvhatárt és öt évvel később, 1967-ben, négy nyelvterületet hoztak létre. 1975-ben megalakult a három regionális parlament: Brüsszelben, Mechelenben (Flandriáé) és Namurban (Vallóniáé, amely akkor még felölelte a kelet-belgiumi német nyelvű területeket is). 1978-ban elvi megállapodás jött létre az ország regionalizálását célzó államreformról (Egmont-féle alkotmánymódosítás), s 1980-ban a parlament szabad utat engedett a regionalizálásnak. 1984-ben Kelet-Belgium németajkú kisebbsége saját parlamentet és kormányt kapott, amelynek székhelyéül Eupent választottak. Így a vallonokkal és a flamandokkal egyenjogúvá vált a közösség. 1992-ben pedig a belga németajkú közösség területe a Maas-Rajna Eurégió egyik önálló tagja lett. Az Európa Parlamentben is önálló képviselettel vesznek részt 1994 óta, amikor a belgiumi németek először választottak közvetlenül saját képviselőt az Európa Parlamentbe.

Az Eurorégió területén egyébként *három nyelvi terület* különböztethető meg: francia, német, holland. A belgiumi németajkú kisebbség kivételes helyzetet élvez az eurorégión belül, sőt mondhatjuk a belgiumi németajkú közösség etnikai problémáinak rendezése *példaként szolgálhat* a közép-európai kisebbségi problémák „európai" megoldásához.

A Belgiumban élő *németajkú közösség* egyébként az ország népességének csupán 0,1%-át adja. Ez a százalékos arány elenyészőnek tűnik, mégis a két nagy nemzetiség mellett (flamand, vallon) ez a népcsoport alkotja a harmadik legnagyobb számú közösséget. A németajkú közösség települései az ország területének csupán 2,8%-át foglalják el. A terület kiterjedése mondhatni elenyésző, mégis földrajzi, és azon belül geopolitikai szempontból nagy jelentőséggel bír. Belgium területe évszázadokon keresztül jelentette a *latin és germán* kultúrák közötti hidat. Kelet-Belgium még ma is a legmarkánsabb példája ennek a kulturális dualizmusnak. Az Ardennek keleti vidéke egyébként természetföldrajzi szempontból Belgium egyik legszebb térsége. Belgium egyetlen nemzeti parkja és legszebb rezervátumai itt találhatók mintegy 850 km^2-nyi területen.

A *német nyelvű közösség* jogalkotó szerve — 'parlamentje' — a *tanács*, mely 25 közvetlen választott képviselőből áll (116. cikkely). A választásokra 5 évenként kerül sor, az Európa Parlament képviselőinek megválasztásával egyidejűleg (117. cikkely). A tanács fő feladatai közé az alábbiak tartoznak (130. cikkely): közösségi jogszabályok (dekrétumok) megalkotása, a kultúra (nyelv, művészet, kulturális örökség) ápolása, a könyvtárügy, a táj- és műemlékvédelem, a médiapolitika, a turizmus, a sport, a szociális

ügyek (ifjúságpolitika, családvédelem, részben az egészségügy, a szociálpolitika, a testi fogyatékosságban szenvedők támogatása) és a közoktatás (az óvodától az egyetemig az át- és továbbképzés, valamint a tudományos kutatás) kérdései tartoznak.

A költségvetés kiadásainak kb. 60%-át fordítják oktatási célokra, 15%-át kulturális és 15%-át a szociális kiadások teszik ki. Az igazgatásnak a fennmaradó 10% jut. A Maas-Rajna Eurégión belül a németajkú közösség száma növekvő tendenciát mutat. A többi népcsoporthoz viszonyítva a munkanélküliség aránya jóval alacsonyabb a Belgiumban élő németek között.

Az *Eupeni Ipari és Kereskedelmi Kamara* szerint a német nyelvű belgák rendkívül népszerűek a Belgiumban letelepedni kívánó német, svájci és osztrák cégek közvetítőiként. Nemcsak a német nyelvtudásuk jelent előnyt, hanem emellett valamennyien tudnak franciául, és azok akik felsőfokú oktatási intézményben végeztek, beszélnek hollandul és angolul is. A nyelvtudásuk mellett az is fontos szempont, hogy ismerik a belga jogrendszert, közösségüknek igen jó személyes kapcsolatai vannak politikusokkal, akiknek pedig jók a kapcsolataik a brüsszeli kormánnyal és az EU-bürokratákkal. A németek, osztrákok és svájciak ideális partnerei, kiválóan megfelelnek Európa fővárosában, vagy akár az antwerpeni kikötőben megtelepedni szándékozó cégeik vezetésére. Az Eupeni Kereskedelmi Kamara aktív propagandapolitikát folytat a brüsszeli nagykövetségeken és a németországi tartományokban.

Az Alkotmány 130. cikkelye értelmében a német nyelvű közösség tanácsának hatáskörébe tartozik nemcsak a Belgiumon belüli közösségekkel való együttműködés, hanem a nemzetközi szintű kapcsolatok szervezése is. A német nyelvű közösségnek alkotmányos joga a nemzetközi egyezmények kötése a *kultúra*, a *szociális ügyek* és a *közoktatás* terén. Az együttműködés formáit, valamint az egyezmények megkötésének módját törvény szabályozza.

A *Maas-Rajna Eurégió* megalakulásakor még csak a *tagrégiók befizetéseire* támaszkodhatott (kezdetben 20 ezer ECU, 1998 után 55 ezer ECU évente). Az Európai Unió anyagilag először 1988-ban támogatta az Eurégió munkáját 800 ezer ECU-vel. Egy évvel később, 1989-ben 5 millió ECU hozzájárulás érkezett a Regionális Fejlesztésekért Alapítványtól. 1991-1993 között az INTERREG I programból 23.211.917 ECU támogatást nyert el az Eurégió. Az 1994-1999-es időszakban a tervek szerint 35.705.000 ECU lesz az INTERREG II programból folyó támogatás az Eurégióba. Ezen összegeket a területfejlesztés, a területrendezés és infrastruktúra fejlesztésére, a gazdaság, technológia és innováció bővítésére, a környezetvédelem, a munkaerőpiac ellátására, az oktatás, és a szociális ellátás bővítésére fordítják.

A Maas-Rajna Eurorégió területét nagyon sűrű egyetemi és egyéb felsőoktatási intézményhálózat jellemzi (RWTH Aachen, Liége-i Egyetem, Rijksuniversiteit Maastricht, Heerlen és Diepenbeek egyetemei). A legtöbb intézményben a műszaki és technológiai fejlesztési tárgyakra fektetik a legnagyobb hangsúlyt. Közel 100.000 diák tanul ezekben az intézményekben, ill. végez kutatómunkát a laboratóriumokban. Ez az eurégió számára rendkívül széles kutatási és innovációs potenciált jelent (*3. ábra*).

3. ábra. Felsőoktatás a Maas-Rajna Eurorégióban. – 1 = Egyetemek; 2 = Heerleni Nyitott Egyetem; 3 = Főiskolák

Fig. 3. Higher education in the Maas-Rhein Euroregion. – 1 = universities; 2 = Open University of Heerlen; 3 = colleges

Az Eurégió egyetemei között létrejött *ALMA-Program* egy szoros és intenzív együttműködést jelent a felsőoktatás számára. Az ALMA-együttműködés dokumentumait 1990. november 16-án írták alá a Liége-i, Maastricht-i, Aachen-i és a Diepenbeek-i egyetemek.

A sűrű felsőoktatási intézményhálózat mellett több óriási magán kutatóközpont is működik, amelyek az egyes szakterületekre specializálódtak. Ezek a központok tovább fokozzák a régió magas technikai színvonaláról alakított képet, és nagy mértékben hozzájárulnak az új termékek kifejlesztéséhez.

Jelentős előrelépésnek tekinthetőek a régió életében a *gazdaságpolitika összehangolása* terén elért eredmények, valamint a *határokon átnyúló foglalkoztatáspolitika* megszervezése, közös irányítása. Ehhez nagymértékben hozzájárul a széleskörű közös infrastruktúra fejlesztése és az összehangolt adókedvezmények bevezetése.

A nemzetközi kapcsolatok, azaz az ún. inter-euroregionális kapcsolatok közül kiemelkedő jelentőségű *Maas-Rajna Eurégió és a Kárpátok Eurorégió* között létrejött együttműködés. A Kárpátok Eurorégió 1994 februárjában felvette a kapcsolatot a Maas-Rajna Eurégióval, majd ezt követően 1997 júliusában a Kárpátok Eurorégió hivatalos delegációja ellátogatott a Maas-Rajna Eurégió központjaiba. 1998 februárjában a Kárpátok Eurorégió 5 éves jubileumi ülésén a Maas-Rajna Eurégió képviselői ismertették a flamand kormány és a limburgi tartomány közös projekt javaslatát, amely elfogadása után a mai napig az együttműködés bázisát jelenti (SÜLI-ZAKAR I.–CORRIGAN, J. 1998).

A *Maas-Rajna Eurégió* és a *Kárpátok Eurorégió* közös projektjében többek között a Kárpátok Eurorégió Főtitkárságának technikai felszerelése (számítógépek, faxgépek stb.), a felszerelés bővítése és modernizálása is szerepel. A technikai felszereltség egy másik fontos részét jelentette egy tolmácsgép vásárlása a Kárpátok Eurorégió Interregionális Együttműködés számára, amely 6 nyelven (angol, ukrán, szlovák, lengyel, román és magyar) képes a szinkrontolmácsolást elősegíteni. Emellett a Maas-Rajna Eurégió az eddigi tapasztalataival és szakmai tanácsaival segítséget nyújt a Kárpátok Eurorégió, ill. az egyes tagrégiók területfejlesztési koncepcióinak elkészítésében. Ehhez szolgált segítségül egy ötrészes előkészítő tanfolyam megszervezése, ahol a Kárpátok Eurorégió szakembereinek a szakmai továbbképzése (tapasztalatcsere az eurorégiós együttműködésekről) volt a cél.

A Maas-Rajna Eurégió vezetői következetesen és nyomatékosan hangsúlyozzák elkötelezettségüket a föderatív alapokon álló *Egyesült Európa* iránt és példaértékűen nyitottak az együttműködés különböző formái iránt (CZIMRE K. 1998).

5. Közép-európai esettanulmány: a Kárpátok Eurorégió

A *Kárpátok Eurorégió* területéhez tartozó országokban az egyenlőtlen területi fejlődés, s következménye, a regionális válság nemcsak a földrajzkutatók, közgazdászok és szociológusok, hanem az érintett országok kormányai, megye- és városvezetői számára is alapvető gonddá vált. Az egyenlőtlen regionális növekedést mind a kutatók, mind a politikusok úgy tekintik, hogy az a piacgazdaság működésének eredményeit néhány „kiváltságos helyre", a *centrumba*, hátrányait pedig a relatív termelési előnyökkel nem rendelkező térségekbe, a *perifériákra* koncentrálja. A perifériákon társadalmilag regresszív folyamatok keletkeznek, amelyek tovább mélyítik a *regionális válságot*. A *Kárpátok Eurorégió* területe teljes egészében, s mindegyik országban, társadalmi-gazdasági szempontból *perifériának minősíthető* (SÜLI-ZAKAR I. 1997).

Gazdaságilag tekintve ezek a *határmenti területek* nem számítottak fejlesztendő területnek az 1990-es évet megelőző évtizedekben. A rendszerváltás után ezen országok centrum területeinek a versenyhelyzete megerősödött és a piacgazdaságra való átállásuk eddig lényegében sikeresnek tekinthető, hiszen az alkalmazkodó képességük is nagyobb volt mint a perifériáknak. Így a Kárpátok-Eurorégióhoz tartozó területek *marginalitása*, ill. periferialitása nőtt. *Az északkeleti határmenti térségek társadalmi és gazdasági lemaradottsága* a centrum területek fejlődéséhez viszonyítva is *felgyorsult* az utóbbi

évek során. Az euroregionalizmus nyugat-európai tapasztalatai nagy szerepet játszottak abban, hogy Kelet-Közép-Európa számos térségében az egyik legfontosabb kitörési pontként *a határok elválasztó szerepének csökkentése*, a határmenti külkapcsolatok erősítése kínálkozott (GOLOBICS P.–TÓTH J. 1992).

A *Kárpátok Eurorégió* az Északkeleti-Kárpátok (közismert nevén Erdős-Kárpátok) területét foglalja magába, de kiterjed a tőle északra és délre elhelyezkedő dombvidékekre és a Nagyalföld északkeleti részére is (*4. ábra*).

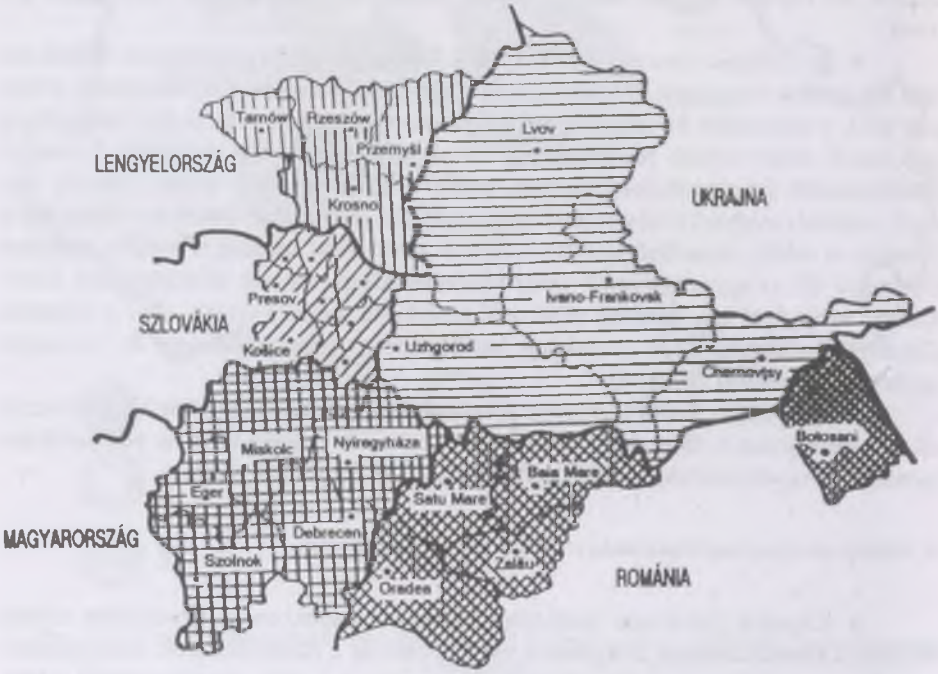

4. ábra. A Kárpátok Eurorégió földrajzi kiterjedése (1999. június)
Fig. 4. Geographical setting of the Carpathians Euroregion (June 1999)

Az alapító önkormányzatok *Magyarországról:* Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Heves, Hajdú-Bihar megyék, valamint Miskolc, Nyíregyháza, Eger és Debrecen megyei jogú városok, *Lengyelországból:* a Krosnoi és a Przemysli vajdaságok, *Szlovákiából:* a „Kárpáti Szövetség" tagjai, tehát Bártfa, Homonna, Nagymihály, Mezőlaborc, Tőketerebes és Varannó városok, ill. járások, *Ukrajnából:* a Kárpátalja terület.

A megalakulás után csatlakoztak a *Kárpátok Eurorégióhoz Magyarországról:* Jász-Nagykun-Szolnok megye, *Lengyelországból:* a Rzeszowi és Tarnowi vajdaság, *Szlovákiából:* Kassa és Eperjes városok, *Ukrajnából:* Ivano-Frankovszk, Csernovce és Lvov megyék, *Romániából:* Szatmár, Bihar, Szilágy, Máramaros és Botosáni megyék.

A Meciar-kormányzat 1995-ben érvénytelenítette az érdekelt szlovák önkormányzatok teljes jogú tagságra való jelentkezését. A szlovák kormány azzal indokolta

tettét, hogy az önkormányzatok *nem kérték a kormány előzetes engedélyét*, amikor a teljes jogú tagságra benyújtották az igényüket. A későbbi tárgyalások eredményeként a szlovák területek azért megtarthatták *társult* tagságukat.

A romániai megyék belépése ugyancsak ellentmondásosan alakult az Illiescu kormányzat alatt. Kezdetben a jelentkező két megye csak megfigyelői státuszban vett részt a szervezet munkájában, de 1993 végén a Kárpátok Eurorégió Tanácsa elfogadta Szatmár és Máramaros megyék hivatalos jelentkezését és így ezek a romániai megyék teljes jogú tagokká váltak. A román kormány azonban rövid időn belül ezt a lépést semmisnek nyilvánította, s így ezek a megyék kénytelenek voltak visszatérni a megfigyelői státuszukhoz. 1997 elején a legutolsó romániai választásokat követően Szatmár és Máramaros megyék ismét *teljes jogú tagokká váltak*, s három új román megye (Bihar, Szilágy és Botosán) is kérte felvételét az interregionális szervezetbe. Ezzel a Kárpátok Eurorégió *területe ma már több mint 130.000 km²-re terjed ki, s az itt élő lakosság száma meghaladja a 14 milliót*, a népsűrűsége pedig 105,6 fő/km² (*2. táblázat*).

A *Kárpátok Eurorégió* 1993. február 14-ei létrehozását többéves — többnyire kétoldalú — határmenti kapcsolatok előzték meg. A kilencvenes évek elején bekövetkezett politikai és gazdasági átalakulás Közép-Európa keleti részén is felcsillantotta az *interregionális együttműködés* lehetőségét és lehetővé tette a nyugat-európai tapasztalatok gyakorlati alkalmazását is (SÜLI-ZAKAR I.–CORRIGAN, J. 1998).

Az alapdokumentumok, tehát az Alapító Egyezmény és a Közös Nyilatkozat egyaránt kifejezte azt, hogy a *Kárpátok Eurorégió* nem egy nemzetek, vagy államok feletti szervezet, hanem olyan kezdeményezés, amely elősegíti a transznacionális együttműködéseket a tagországok között. A Kárpátok Eurorégió alapító dokumentumaiban a következő *célok* kerültek megfogalmazásra: a közös tevékenységek koordinálása, a gazdasági, tudományos, ökológiai, oktatási, kulturális és sport jellegű együttműködések elősegítése, a határokon átívelő közös projektek létrehozásának támogatása, a nemzetközi intézetekkel és szervezetekkel való kölcsönös együttműködések előmozdítása. A Kárpátok Eurorégió céljai és tevékenysége természetesen összhangban van az *Európa Tanács 106-os Konvenciójában* foglaltakkal (GOLOBICS P.–TÓTH J. 1992).

A *Kárpátok Eurorégió* létrehozásának célja az volt, hogy megfelelő *szervezeti keretet* biztosítson a tagoknak a határokon átnyúló együttműködések koordinálására, valamint hozzájáruljon egy gyorsabb társadalmi és gazdasági fejlődéshez, s természetesen járuljon hozzá a jószomszédi kapcsolatok kialakításához az érintett országok és népek között.

A *Kárpátok Eurorégió* legfőbb érdeme az, hogy *az első tisztán kelet-közép-európai transznacionális kezdeményezés*, hiszen tagjai sorában csak „posztkommunista" országok határmenti régiói vesznek részt. Természetesen ez az „érdem" magában hordozza a nehézségeket is; hiszen nagyon sok kül- és belpolitikai, kül- és belgazdasági, nemzetiségi, s kulturális konfliktus akadályozza a kibontakozását (TÓTH J. 1996).

A Kárpátok Eurorégiónak a megalakítása óta eltelt rövid időszakban — úgy véljük — biztató eredményeket sikerült elérnie. Természetesen a transznacionális együttműködés még jelentősebb sikereket is elkönyvelhetne, amennyiben túljutna a működését gátló tényezőkön. Ezek elsősorban *politikai-ideológiai jellegűek* és gyökerei a korábbi századokig nyúlnak vissza. Mindenekelőtt ezzel magyarázható, hogy ez idáig

2. táblázat. A Kárpátok Eurorégió tagönkormányzatainak területe, lakosságszáma és népsűrűsége

Sorszám	Tagönkormányzatok	Terület 1000 km²	Népesség 1000 fő	Népsűrűség fő/km²
	Magyarország			
1.	Borsod-Abaúj-Zemplén	7,2	749,9	103
2.	Hajdú-Bihar	6,2	549,7	89
3.	Heves	3,6	328,4	90
4.	Jász-Nagykun-Szolnok	5,6	420,7	75
5.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	5,9	563,5	95
	Lengyelország			
1.	Krosno	5,7	501,7	88
2.	Przemyšl	4,4	411,5	93
3.	Rzeszów	4,4	735,3	167
4.	Tarnow	4,2	696,1	166
	Románia			
1.	Bihar	7,5	634,1	84,2
2.	Botoşani	4,9	451,2	90,9
3.	Maramaros	6,2	538,5	86,7
4.	Szilágy	3,9	266,3	69,2
5.	Szatmár	4,4	400,2	90,8
	Szlovákia			
1.	Bártfa	1,0	79,0	78
2.	Homonna	1,9	112,0	59
3.	Kassa	1,8	334,2	186
4.	Nagymihály	1,3	111,3	85
5.	Eperjes	1,4	200,3	141
6.	Mezőlaborc	0,9	44,2	51
7.	Tőketerebes	1,3	118,9	90
8.	Varannó	0,8	73,4	87
	Ukrajna			
1.	Ivano-Frankovsk	13,9	1423,0	103,0
2.	Kárpátalja	12,8	1252,0	93,8
3.	Lviv (Lemberg)	21,8	2748,0	126,3
4.	Tshernivtsi (Csernovitz)	8,1	938,0	115,9
Összesen:		*132,8*	*14.014,9*	*105,6*

a szlovák (s hosszú időszakon keresztül a román) önkormányzatok csak társult tagként vettek részt az eurégió munkájában.

A politikai jellegű akadályok mellett az együttműködést lassító, az előrehaladást akadályozó tényezőként jelentkeznek a tagországok eltérő (végeredményben azonban egyöntetűen kedvezőtlen) *gazdasági*, *társadalmi* és *infrastrukturális* viszonyai is. Ezek olyan negatív tényezők, amelyeket a Kárpátok Eurorégió önmagában nem képes megoldani, de konstruktív javaslatokkal megkönnyíthetik az országos és a helyi szervek munkáját (TÓTH L. 1995).

Különös problémát jelent a tagországokban az *eltérő vám, pénzügyi és adórendelkezések* mellett a pénzügyi intézményrendszerek eltérő volta. Hiányoznak azok az intézmények, amelyek a hitelek és kölcsönök formájában támogatnák a határokon át-

ívelő beruházásokat. Igen nagy különbségek tapasztalhatók az *önkormányzati* gyakorlatban, egyáltalán az önkormányzati jogosítványok mértékében.

A régión belüli *eltérő gazdasági feltételek* és az ezekből adódó eltérő gazdasági fejlődés szintén hozzájárul a határmenti együttműködés hiányosságaihoz. Ez kiváltképpen nyilvánvaló a határmenti kereskedelmi kapcsolatok esetében, ahol az együttműködést a határátkelők hiánya, a gyenge pénzügyi rendszer és a bürokrácia gátolja. Ezenkívül a nemzetközi kapcsolatokhoz kötődő „szolgáltatások" fejlettsége alapvető különbségeket mutat a régió országai között.

Az *állami centralizáció* több nyugat-európai országban is a fő akadályként jelentkezett a határmenti kapcsolatok kialakításánál, s ebből a szempontból Közép- és Kelet-Európa országai erősen centralizáltnak tekinthetőek. Ez alapvető problémát jelent a regionális határmenti kapcsolatok kiépítése során, hiszen a helyi önkormányzatok jelentős mértékben kiszolgáltatottak a kormányzati szerveknek (pl. Ukrajnában, Romániában, Szlovákiában).

A felmerülő problémák ellenére úgy véljük, a Kárpátok Eurorégió tevékenysége *kitörési lehetőséget nyújthat* a térség gazdasága számára, sőt fejlődése révén segítséget jelenthet az itt jelentkező kisebbségi problémák megoldásában is. Természetesen a Kárpátok Eurorégió „talpon maradása" nagy mértékben függ attól, hogy ezen transznacionális együttműködés érdekében a meglévő *erőforrásokat* (a természeti, a gazdasági, s mindenekelőtt a humán erőforrásokat) *milyen mértékben sikerül dinamizálni*, ill. *az együttműködésbeli érdekeltségeket közelíteni* (SÜLI-ZAKAR I. 1998).

Az öt romániai megyével *kiegészült* Kárpátok Eurorégiónak az elmúlt években kialakult a megfelelő *munkarendje*, bevált és európai mércével mérve is hatékonynak és demokratikusnak tekinthető a *szervezeti- és működési szabályzata*, és jól működő *munkabizottságokra* támaszkodhat. Az eurégió egyre több nyugat-európai politikai és CBC szervezettel kerül kapcsolatba, s egyre több *intézmény* és *alapítvány* tartja támogatásra érdemesnek.

A Kárpátok Eurorégió Interregionális Együttműködés 1993. február 14-ei debreceni létrehozása óta eltelt hat és fél évben — melyet többen deklaratív szakaszként értékelnek — *kialakultak a működés jogi és szervezeti keretei*, s működésük során a Tanács és a munkabizottságok egyre nagyobb szakértelemről tesznek bizonyságot. Az előttünk álló *érdemi szakasz* sikeres kibontakoztatásához — amikor már az alapfeladatokra lehet az erőket koncentrálni — napjainkra már *megteremtődtek a személyi, a szervezeti, a finanszírozási és a külpolitikai feltételek.*

A megalakulásakor elfogadott Közös Nyilatkozat és Alapító Egyezmény szerint a *Kárpátok Eurorégió* céljai és feladatai az alábbiak:

- Szervezze, koordinálja azokat a tevékenységeket, amelyek elősegítik a gazdasági, ökológiai, kulturális tudományos és oktatási együttműködést a tagok között.

- Elősegítse a Szövetség tagjai között a közös érdekeltségű területeken a konkrét tervek kidolgozását.
- Elősegítse és megkönnyítse a kapcsolatokat az emberek között, beleértve a különböző területek szakértői közötti kapcsolatokat is.
- Elősegítse a jószomszédi kapcsolatok kialakítását a tagok között.

- Elősegítse a területi fejlődést.
- Meghatározza a többoldalú (határokat áthidaló) együttműködés potenciális területeit a tagság között.
- Összekapcsolja és könnyítse a tagok együttműködését más nemzetközi szervezetekkel, intézetekkel és ügynökségekkel.

A *Kárpátok Eurorégió* felépítéséhez a példát nyugat-európai hasonló transznacionális (CBC-)szervezetek adták (*5. ábra*). A jelenleg érvényben lévő — háromszor megreformált — *szervezeti és működési szabályzatnak* megfelelően a Kárpátok Eurorégió legfelsőbb szerve a *Régiótanács*, melyben országonként 3-3 fő vesz részt. A régiótanács feje az elnök, akit a tanácstagok közül választanak meg két évre. A Tanács ülései negyedévenként rotációs rendszerben zajlanak az egyes országokban, s eddig 26 tanácsülést tartottak. A működési szabályzat szerint az Eurorégiót a *főtitkár* (vagy az ügyvezető igazgató) irányítja, akit a Tanács jelöl ki.

A Régiótanács döntése alapján eddig a következő *munkabizottságokat* szervezték meg:

- Regionális Fejlesztések munkabizottsága (magyarországi székhellyel)
- Környezetvédelmi és Turisztikai munkabizottság (lengyelországi székhellyel)
- Oktatási-Kulturális-Sport munkabizottság (ukrajnai székhellyel)
- A Kárpátok Eurorégión belüli kereskedelem fejlesztése (romániai székhellyel)
- Természeti katasztrófák elhárításának munkabizottsága (szlovákiai székhellyel)
- Pénzügyi Ellenőrző munkabizottság (magyarországi székhellyel és ad hoc jelleggel működik)

A nyugat-európai határmenti együttműködések sikereit elsődlegesen a *munkabizottságok* szakmai sikerei biztosították. Napjainkra a Kárpátok Eurorégióban kialakultak a jogi keretek, az európai értékeken nyugvó Szervezeti és Működési Szabályzat és az egyre kiegyenlítettebbé váló pénzügyi finanszírozás lehetővé teszi a munkabizottságok számára a szakmai munka eredményes elvégzését (SÜLI-ZAKAR I.–CORRIGAN, J. 1998).

Az elmúlt években különösen a Regionális Fejlesztések Munkabizottsága (kiállítások, vásárok, konferenciák, területfejlesztési projektek) és az Oktatási-Kulturális-Sport Munkabizottság (KE Egyetemeinek Szövetsége, fesztiválok, sportrendezvények) ért el „kézzelfogható" eredményeket.

Ahogyan Nyugat-Európában a Maas-Rajna Eurorégió területét, úgy Közép-Európában a Kárpátok Eurorégió területét szabdalják fel leginkább államhatárok. Ezek társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatása térségünkben eléggé közismert, s az érintett területek elmaradását jelentős részben a *határok elválasztó szerepének* tulajdoníthatjuk. A Kárpátok Eurorégió éppen ezért szorgalmazza újabb- és újabb *határátkelőhelyek* építését. A Régiótanács által eddig javasolt 17 határátkelőből 15-öt az elmúlt években már megnyitottak. A magyar-román határon most szorgalmazza a Tanács 4 új átkelő megnyitását.

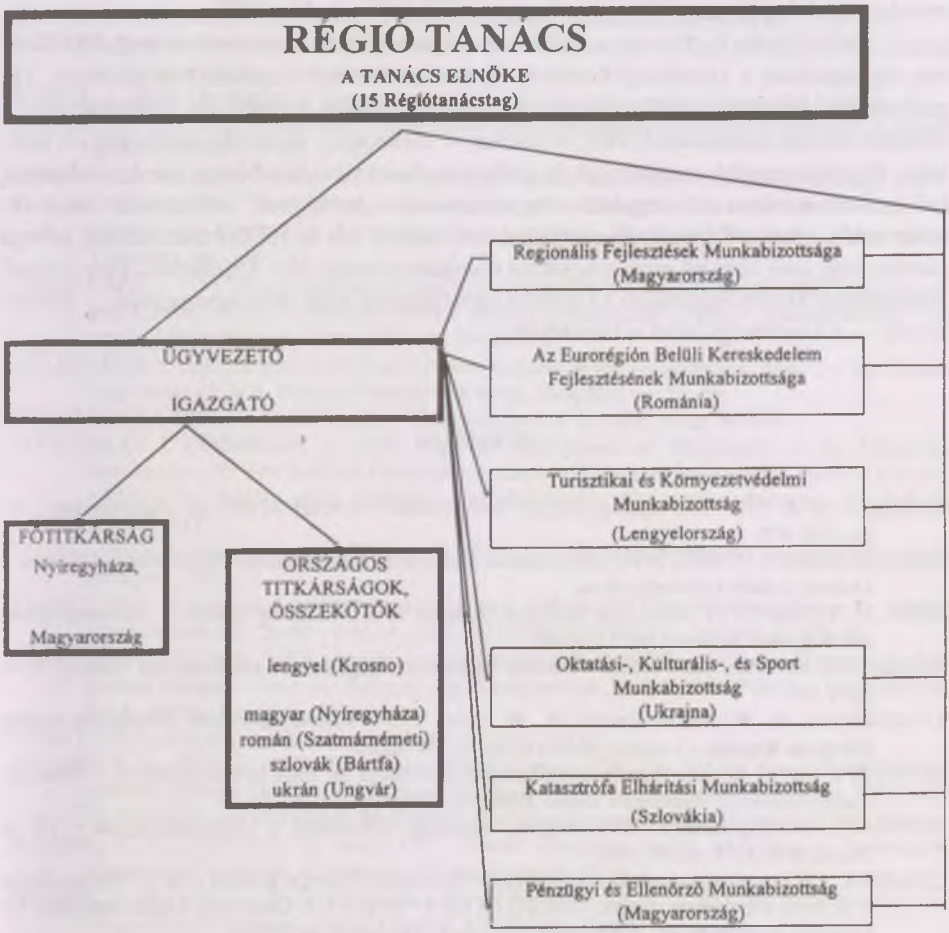

5. ábra. A Kárpátok Eurorégió szervezeti felépítése
Fig. 5. Organisational pattern of the Carpathians Euroregion

Nyugat-Európában „légiesültek" a határok, s ott az egykori határállomások, vámházak *új funkciókat* kaptak. Példaértékű lehet számunkra az, hogy a német-holland határon fekvő Gronau kisváros egykori vámházában székel ma az Európai Határmenti Régiók Szövetsége.

6. Összegzés

A *transznacionális regionalizmus* a Kárpátok Eurorégió és a többi határokon átnyúló együttműködés révén jelen van a mi térségünkben is. Ám a különbség a keleti és a nyugati transznacionális regionalizmus között nemcsak a 20-25 éves megkésettségben, vagy az összehasonlíthatatlanul gyengébb anyagi lehetőségekben keresendő. Nyugat-Európában a transznacionális regionalizmus kiépülése a századok óta *akut etnikai*

problémák kielégítő megoldását is jelentette (WILSON, T. M. 1998).

Kelet-Közép-Európa és a Balkán új nemzeti államaiban azonban nagyfokú félelem tapasztalható a kisebbségi kérdések ily módon történő megoldásával szemben. Tagadhatatlan, hogy térségünk csaknem minden országában érdeklődés nyilvánul meg a *határon átnyúló kapcsolatok* iránt, s számos — elsősorban gazdasági-kulturális — területen figyelemreméltó eredmények is születtek. Az etnikai-kisebbségi kérdések Európa keleti felén azonban tabu-témának, hagyományosan „belügynek" számítanak. Nem véletlen tehát, hogy a Kárpátok Eurorégió fennállásának hat és fél éve alatt etnikai jellegű kérdést még nem tárgyalt meg, s egyetlen munkabizottsága nem foglalkozik ilyen jellegű kérdésekkel. Holott az eurégió 14 milliós lakosságának több mint egynegyede — többek között — a kisebbségi léttel is küszködik.

IRODALOM

ALVAREZ, R. R. 1995: The Anthropology of Borderlands – Annual Review of Anthropology, *24.* pp. 450–470.

AMIN, A.–THRIFT, N. (eds.) 1994: Globalisation, Institutions, and Regional Development in Europe – Oxford, Oxford University Press

AMIN, A.–TOMANEY, J. 1995: The Regional Dilemma in a Neo-liberal Europe – European Urban and Regional Studies *2.* pp. 171–188.

ANDERSON, M. 1982: The Political Problems of Frontier Regions – West European Politics, *5., 4.* pp. 1–17.

ARMSTRONG, H. W.–VICKERMAN, R. W. (eds.) 1995: Convergence and Divergence among European Regions – London, Jessica Kingsley Publishers

BERÉNYI I. 1992: Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései – Földrajzi Tanulmányok *22.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 164 p.

BERNEK Á.–SÜLI-ZAKAR I. 1997: Régiók, regionális folyamatok a világgazdaságban – Tér és Társadalom *XI. 4.* pp. 85–104.

CZIMRE K. 1998: A nyugat-európai regionalizmus egy sajátos földrajzi példája – In: A földrajz jövője – A jövő földrajzosai (Szerk.: SÜLI-ZAKAR I.–MEZŐ F.). Geográfus Doktoranduszok III. Országos Konferenciája, 1998. szeptember 3–4., Debrecen, pp. 25–32.

DONNAN, H.–WILSON, T. M. 1994: An Anthropology of Frontiers – Border Approaches: Anthropological Perspectives on Frontiers, (H. DONNAN AND T. M. WILSON, eds.) Lanham, MD: University Press of America

ENYEDI GY. 1994: Területfejlesztés, regionális átalakulás a posztszocialista Magyarországon – Társadalmi Szemle *IL. 8–9.* pp. 133–139.

ENYEDI GY. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában – Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 138 p.

Európai Keretegyezmény a területi önkormányzatok és közigazgatási szervek határmenti együttműködéséről – Council of Europe, European Treaty Series No. 106, 159, 169. Strasbourg, 5. V. 1998. 153 p.

ÉGER GY. 1998: Az eurorégió mint az európai integráció sajátos térbeli vetülete – Külpolitika *IV. 4.* pp. 76–87.

GOLOBICS P.–TÓTH J. 1992: A gazdasági együttműködés lehetőségei és korlátai a Kárpátok-Tisza régióban – In: Regionális politikák és fejlesztési stratégiák az Alpok-Adria térségben. Keszthely, pp. 23–32.

HORVÁTH GY. 1998: Az európai regionális fejlődés és politika távlatai – Tér és Társadalom *XII. 3.* pp. 1–26.

INOTAI A. 1994: Az új regionalizmus a világgazdaságban – Külgazdaság, *XXXVIII. 1.* pp. 3–23.
LORENZ, D. 1992: Economic Geography and the Political Economy of Regionalization: The Example of Western Europe – The American Economic Review, May
LÖSCH, A. 1938: The Nature of Economic Regions – Southern Economic Journal,Vol.5.No. 1.
NEMES NAGY J. 1996: Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben – Földrajzi Közlemények *CXX(XLIV). 1.* pp. 31–48.
O'DOWD, L.–WILSON, T. M. (eds.) 1996: Borders, Nations and States – Aldershot, Avebury. 186 p.
PÁL Á.–NAGY I. 1999: The Economic Relationships of the Hungarian-Romanian Border Zone – In: Danube-Cris-Mures-Tisa Euroregion Geoeconomical Space of Sustainable Development. Timisoara, pp. 369–385.
SÜLI-ZAKAR I. 1994: Regionalizmus és régió – A középszintű közigazgatás reformja Magyarországon. (Szerk.: TÓTH J.–MÁTRAI M.) *2.* kötet – Térszerkezet – régió – vonzáskörzetek - kistérség, Székesfehérvár–Pécs, 1994. pp. 14–24.
SÜLI-ZAKAR I. 1997: Régiók a földrajzi térben (Regions in the Geographical Space) – In: Földrajz hagyomány és jövő. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, pp. 59–90.
SÜLI-ZAKAR I. 1998: Területfejlesztés – vidékpolitika – A falu *XIII. 3.* pp. 65–70.
SÜLI-ZAKAR I.–CORRIGAN, J. 1998: Regional Perceptions of Marginality in the Carpathian Euroregion – In: The Political Geography of Current East-West Relations (J. BURDACK–F-D. GRIMM–L. PAUL eds.) Beiträge zur Regionalen Geographie Europas *47.* Leipzig. pp. 308–315.
TÓTH J. 1988: Urbanizáció az Alföldön – Területi és Települési Kutatások *3.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 200 p.
TÓTH J. 1996: A regionális fejlődés kezdetei és mai problémái a Kárpát-medencében – In: Határon innen-határon túl. (Szerk.: PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G.), Szeged, pp. 27– 46.
TÓTH J.–GOLOBICS P. 1996: Spatial and Environmentál Problems of Border Regions in East-Central Europe – Paper for International Conference on Environment, Planning and Land Use. Keele, United Kingdom, 16 p.
TÓTH L. 1995: Globalizáció és regionalizáció – Szeged, 189 p.
WILSON, T. M. 1993: Frontiers Go but Bounderies Remain: The Irish Border as a Cultural Divide – Cultural Change and the New Europe: Perspectives on the European Community. (THOMAS M. WILSON and ESTELLIE M. SMITH, eds.) Boulder and Oxford, Westview Press. 150 p.
WILSON, T. M.–DONNAN, H. (eds.) 1997: Border Identities: Nation and State at International Frontiers – Cambridge, Cambredge University Press. 251 p.
WILSON, T. M. 1998: The Symbolic Construction of Ethnicity and the State at the Irish Border – Acta Geographica Debrecina 1996/97 Tomus XXXIV. pp. 17–30.

A belső vándorlás és a munkaerőpiac összefüggései a fejlett nyugati országokban és Magyarországon*

EKÉNÉ ZAMÁRDI ILONA**

Connections of the internal migration and of labour market in the developed western countries and in Hungary. The migrating population originate economic and social changes and are able to alter the economic- and social structure and even the geopolitical situation of a region within a short time. Among different migrations those who have labor-market correlation are relevant.

The inner migration reduced in the Western countries during the second half of the century contrary to earlier periods. Even the American population's migration – considered the most mobilized – decreased. The 22% of the population changed their domicile during the first half of the 20th century, this proportion has been 16% since the 1980s.

The fact that the number of the migrations in the Western countries is decreasing, can be explained by several reasons.

1. The services are on a high level and territorially well balanced in the developed states.

2. Contrary to migrations, the movements without changing permanent residence increased (movements concerning leisuretime).

3. Because of the growing number of woman's employment the mobility of families reduced. In case of changing residence furthermore two new jobs are needed to find.

4. The growing expenses of moving and getting information and the social risk are another factors mitigating migration as well.

Also the reasons of migration have altered. Job-oriented migration reduced and the family- and house-oriented movements increased.

The migrants rather be higher educated. The direction of migration goes from the urban areas toward the rural areas. Contrary to that, in Western-Europe the economically developed urban territories are the main migration objectives.

In Hungary the internal migration patterns are partly similar to the development took place in the Western countries. There is a similarity between the reduced volume of migration.

Comparing to the era of evolution of the socialist industry, the number of displacement reduced to its half by the 1970s and have been about 200 000 per year since that. The reasons bear stronger resemblance to the labor-market than in the Western countries. The demand for labor at the small and middle enterprises are emerged differentially and not in large numbers.

The work- and family-oriented migrations are prevented from the lack of flat-market. Another reason is the large difference between the prices of flats of economically successful and falling regions. The change of direction took place similarly than in the USA. The village population have increased and the cities lost the part of their dwellers since the 1990s.

The reason of the cities' population deficit is the unemployment of industrial labor, the unmaterialization of urbanization and the growing expense of flat-maintenance in the cities.

The main immigration objectives are the cities. According to the demographic, educating and professional characteristics of big-cities' immigrants, can be concluded that they are the higher educated coming from the upper- and middle-class. The immigrants enhanced the upper- and middle range of the social ladder in the cities. This fact stands against the pattern of the previous period when large number of immigrants were industrial workers.

---

* A tanulmány megírását a Soros RSS és OTKA támogatás révén megvalósított kutatás tette lehetővé.

** Ekéné dr. Zamárdi Ilona egyetemi docens, a földrajztudomány kandidátusa (Debreceni Tudomány-egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke)

1. Bevezetés

A vándorlás, a népesség területi mozgása nagyon sokoldalú és összetett jelenség. A helyét változtató népesség a gazdasági-társadalmi változások hordozója is egyben, a akár nagyon rövid idő alatt képes megváltoztatni regionális szinten a gazdasági-társadalmi szerkezetet, sőt a geopolitikai helyzetet is. A tanulmány célja, hogy a vándorlásoknak egy szegmensét, a *lakóhelyváltoztatással összekapcsolt belső migrációt és annak munkaerőpiaci szerepét a fejlett országokban áttekintse, valamint Magyarországon a rendszerváltás után tapasztalt folyamatokkal összehasonlítsa.*

2. A fejlett nyugati országok belső vándorlásai

Amíg a fejlett ipari társadalmak létrejöttét és megszilárdulását a nyugati országokban hatalmas területi mobilitás kísérte, addig azok kiépülése után, különösen a huszadik század második felétől a *belső vándorlások volumene jelentősen visszaesett.* Még a legnagyobb területi mobilitással fémjelzett USA-ban is több, mint észrevehetően megcsökkentek a mutatószámok: 1949-62 között a lakosság 20-22 %-a változtatta meg évente legalább egyszer a lakóhelyét, 1982-ben már csupán 16 %-t tett ki a költözők aránya (ROGERSON, P.A. 1987). Egy, az NSZK-ban 14 városra kiterjedő vizsgálat 1908-1969 között az időszak oda- és elvándorlásainak harmadára történő csökkenéséről számol be (SCHAFFER, F. 1972). Európa többi fejlett országára is ez a tendencia a jellemző.

Ennek okai sokrétűek:

- A modern társadalmak jól kiépített lakossági szolgáltatásai csekély regionális eltérésekkel funkcionálnak, így az életkörülmények különbségei nem váltanak ki területi mozgásokat.
- Megnövekedett a kis hatósugarú, de lakóhelyváltással nem járó térbeli mobilitás. Ez azt jelenti egyrészt, hogy a lakást központnak tekintő, onnan kiinduló és oda visszatérő cirkulációs mozgások térpályái kiterjedtek, mert számottevő méreteket öltöttek az ingázás és a szabadidő eltöltésével kapcsolatos mozgások, másrészt megnőtt az ilyen típusú vándorlások gyakorisága is.
- A nők növekvő arányú munkavállalásával a családoknak költözés esetén két új munkahelyet kell találniuk, ami nem könnyű.
- Végül a vándorlások volumencsökkenését mindenképpen magyarázzák a költözéssel járó, folyamatosan emelkedő anyagi és társadalmi költségek is.

Ez utóbbit vizsgálatok széles köre (ANDERSECK, K. 1973, GATZWEILER, H-P. 1982, BLASCHKE, D.–NAGEL, E. 1984) bizonyítja. A tetemes anyagi kiadások között különösen gyorsan nő a lakóhelyváltoztatáshoz szükséges információk hozzájutási költsége. E visszatartó erőt tovább fokozza a társadalmi rizikó, a mikrokörnyezeti kapcsolatok elvesztésének veszélye.

A modern társadalmakban nemcsak a lakóhelyváltoztatással járó vándorlások volumene mérséklődött, hanem *alapvetően megváltozott azok motivációs strukturája* is.

Az ipari társadalmak formálódásakor a vándorlások uralkodóan a munkaerőpiac-

hoz kötődtek, a migrációt a munkahelykeresés, vagy a foglalkozás váltásának vágya váltotta ki. A munkaerőpiaci elméletek két alapvető csoportja közül az egyik, a *neoklasszikus elméletek* a munkaerő területi mobilitását egyenesen az egységes munkaerőpiac egyik legfontosabb működési sajátosságának tekinti. Nézetük szerint a vándorlások hosszú távon a munkaerőpiac egyenetlenségeinek a megoldói, a kínálat–kereslet egyensúlyban tartásának eszközei. Nagy munkaerőkereslet, következésképpen magas munkabérek odavándorlást, – túlkínálat, és az ezzel együtt járó alacsony munkajövedelmek pedig elvándorlást indukálnak, s eképpen a munkaerőpiac egyensúlyba kerül.

A munkaerőpiaci elméletek másik csoportja a *munkaerőpiac szegmentáltságát,* részpiacokra tagolódását vallja, s egészen másként, az előzővel pontosan ellentétesen értelmezi a vándorlásokat. Azt állítja, hogy a mai vándorlások nem a területi különbségek kiegyenlítése, hanem éppen ellenkezőleg, azok elmélyítése irányában hatnak.

Ezt az alapvetést erősítik meg az utóbbi évtizedek belső vándorlást kiváltó okai, valamint a vándorlók demográfiai jellemzői is. A témakörről szóló nemzetközi szakirodalom egységes abban, hogy *mára már a munkaerőpiac orientálta vándorlások csak egy részét,* sőt egyáltalán nem a döntő szegmensét *adják a térségi áramlásoknak,* mellettük *életciklus- és család-orientált, képzés-orientált, lakás-orientált, valamint a városmagokból a városperemek felé irányuló mozgásokat is el lehet különíteni* (BROWN, J.M. 1983, CLARK, W.A.V.–ONAKA, J.L. 1983).

A fejlett nyugati társadalmak *munka-vándorlásait* a különböző szerzők (BLASCHKE, D.–NAGEL, E. 1984, BIRG, H. 1985, KARR, W. et al. 1987) „karriervándorlásként" írják le. E megkülönböztető elnevezéssel azt kívánják érzékeltetni, hogy a gazdasági-társadalmi fejlettség nyugaton elért szintjén az emberek már nem az anyagi szükségtől hajtottan, hanem a magasabb foglalkozási-hivatali pozíció elérése érdekében vándorolnak, változtatnak lakóhelyet. Az NSZK-ban, ill. Németországban az 1970-es évektől megfigyelhető, hogy a megyehatárt átlépő munkajellegű vándorlásokban, amelyek a lakóhelyváltoztatások nem egészen ötödét teszik ki, a résztvevők több, mint a fele magasan kvalifikált hivatalnok, cégmenedzser, szabadfoglalkozású, harmada a középrétegekhez tartozik, s csak a fennmaradó kicsiny arány a szak-, segéd- és alkalmi munkásoké. *A munkanélküliek újbóli elhelyezkedésük érdekében csak végső soron választják a lakóhelyváltoztatást.* Kifejezi e helyzetet az is, hogy a szabad állások és a vándorlások között alig van összefüggés.

A belső vándorlás munkaerőpiaci kiegyensúlyozó szerepe ellen tanúskodnak az osztrák belső vándorlások, már pusztán a mennyiségi mutatók alapján is. Feltűnően nagy az eltérés ugyanis a belső vándorlás és a munkanélküliség mérete között. Nyugati szomszédunk keresői közül a kilencvenes évek közepén-végén évente 600.000 főt sújt legalább egyszer a munkanélküliség. Ezzel szemben a megyehatárt átlépő lakóhelyváltoztatók mindössze 40-50.000-en vannak. A munkanélküliek számához viszonyítva a vándorlóké tehát roppant csekély, itt is nagyon kicsi az a munkanélküli csoport, amely foglalkoztatási helyzetét a vándorlással kívánja megoldani (FASSMANN, H.–MEUSBURGER, P. 1997).

A munkaerőpiaci kiegyenlítő szerep ellen szól a *vándorlók korösszetétele* is. Három korcsoport szerepe döntő a vándorlásokban. Leginkább mobilak a 15-45 év közöttiek. 1986-1991 között az osztrák belső vándorlók 70 %-át tették ki az e korcsoportba

tartozók a tanulás, majd a munkavállalás, családalapítás és a háztartások bővülésének felsorolt sorrendje és életkori összefüggései miatt (*1. ábra*). A hozzájuk tartozó, velük vándorló gyermekek az összes vándorlók 12 %-át adták. Az életkor növekedésével a vándorlási gyakoriság erősen csökken. Az idősebb embereknek a munka világában már egzisztenciájuk van, a háztartások inkább szűkülnek, mint bővülnek a gyermekek felnőtté válásával. Az idősebb, főként nyugdíjas népesség Észak-Amerikában megfigyelhetően nagy arányban költözik a kedvező éghajlatú, déli napfényes tájakra, kiemelkedő beteggondozást biztosító településekre. Az időskorúak ilyen indíttatású vándorlásai Európában egyedül Franciaországban érzékelhetőek. A Földközi-tenger partjára irányuló időskorúak vándorlásaiban azonban kizárólag a magasabb egzisztenciájú társadalmi csoportok vesznek részt (COURGEAU, D. 1978). Ausztriában a 60 éven felüliek csak 8 %-al, Németországban alig valamivel többel részesednek az összes vándorlóból.

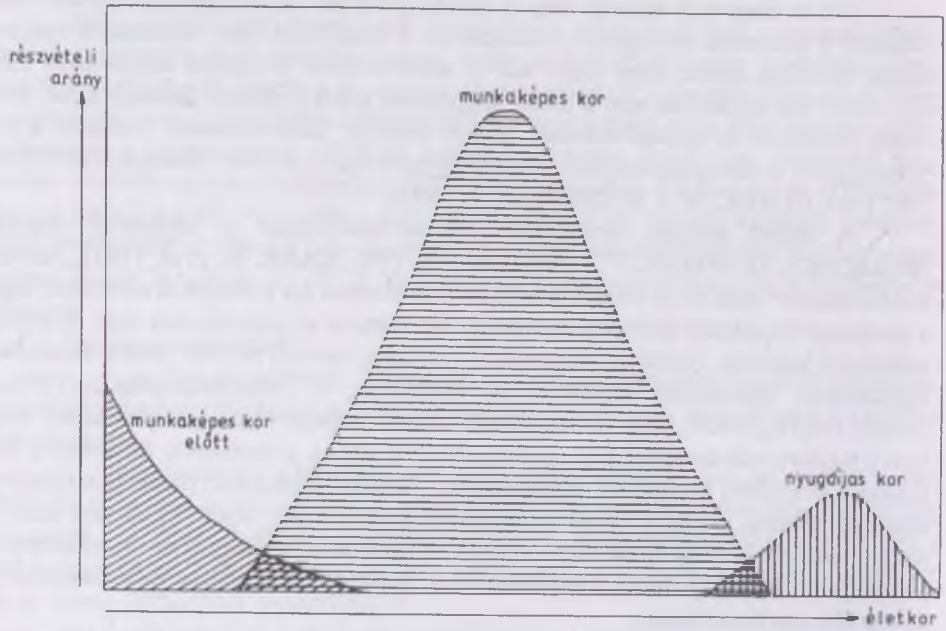

1. ábra. A migránsok tipikus kormegoszlása (Forrás: FASSMANN,H.–MEUSBURGER, P. 1997)
Fig. 1. Typical age structure of migrants (Source: FASSMANN, H.–MEUSBURGER, P. 1997)

Az elvándorlók korösszetételéből adódóan, az aktív korúak elvándorlása révén a kibocsátó területek népessége elöregedik, a gazdasági potenciál csökken, tehát semmiképpen nem hat a vándorlás a területi kiegyenlítés irányába.

Jelentős összefüggés van a belső vándorlásban résztvevők és *az iskolai végzettség* között is. A vándorlásokban nem egyformán vesznek részt a különböző iskolázottságú népességcsoportok. A szakképzettséggel, még inkább a felsőfokú végzettséggel rendelkezők népességi arányukat messze meghaladóan mobilisak. Ausztriában pl. az 1991-es népszámlálás adatai szerint a megyehatáron túlra vándorlók között a diplomások aránya 2,5-szer nagyobb volt, mint a helyben lakó népességben való részesedésük.

Ez összefügg a szuburbanizációs mozgásokkal, aholis a városperemi zöldövezetekbe a közép- és felsőrétegek költöznek ki a városmagokból. A magas diplomás-részesedés azonban a munkaerőpiac szerkezetével is magyarázható: a felsőfokú végzettségűek számára a munkalehetőség szélesebb spektruma a városhierarchia magasabb fokán álló közép- és nagyvárosokban biztosított, ezért nagyobb távolságra kell vándorolniuk. A nyugati egyetemek tudományos presztizsét pl. azzal is ki szokták fejezni, hogy professzoraiknak milyen nagy aránya érkezett távolabbról (más régióból, városból, országból) [FASSMANN, H.–MEUSBURGER, P. 1997].

A vizsgálatok egyértelműen bizonyítják, hogy mindegyik vándorlási formában — a munka-jellegű mellett az életciklus-család és a lakás-orientált — területi mozgásoknál is a *képzettségi szinttel párhuzamosan nő a vándorlási gyakoriság*. Már az 1977-es osztrák mikrocenzus adatai is jól bizonyítják ezt (*1. táblázat*).

1. táblázat A 15 év feletti lakónépesség család-, lakás- és foglalkozás-orientált lakóhelyváltoztatásai Ausztriában, 1977, %

Iskolázottság	Azon személyek aránya, akik legalább egyszer lakóhelyet változtattak		
	Család miatti vándorlás	Lakás miatti vándorlás	Munka miatti vándorlás
Általános iskola	13,5	8,1	3,3
Ipari iskola	21,3	14,2	17,0
Középiskola, érettségi nélkül	22,3	15,6	21,6
Érettségi	19,5	16,3	34,6
Egyetem, főiskola	28,1	23,1	65,3

Forrás: MEUSBURGER, P. 1980

A kvalifikált népesség túlreprezentáltsága a vándorlásokban mindenképpen azt jelenti, hogy a kibocsátó területek népességének átlagos képzettségi színvonala süllyed, s ez a regionális politikák sikerességét erősen mérsékli. A nagy- és középvárosok, vagy a bevándorlókat vonzó más attraktív területek humántőke nyeresége ezzel szemben a befogadó térségek „kreatív légkörét", dinamikus fejlődését támogatja.

A fenti vándorlási sajátosságok a regionális fejlődés polarizálódását erősítik, s a munkaerőpiaci szegmentációt támasztják alá.

Összefüggés áll fenn az *iskolázottság és a vándorlási távolság* között: minél alacsonyabb a vándorló iskolai végzettsége, annál közelebbre szól a lakóhelyváltoztatása, rendszerint csupán a közvetlen környékre települnek át az alacsonyabb kvalifikációjúak. Salzburg szövetségi állam Ausztriában tartós bevándorló terület, Vorarlberg pedig folyamatosan veszíti a népességét. Salzburg tartományba 1977-ben közel ötször több diplomás vándorolt be, mint amennyien elmentek innen. Vorarlbergben viszont majdnem hatszor nagyobb volt a helyben maradók között az általános iskolát végzetteknek az aránya, mint az onnan elvándorlók között. A Salzburgban élő diplomásoknak csak harmada volt 1977-ben helybeli születésű, 44 %-uk más osztrák szövetségi államokból, a fennmaradó arány pedig külföldről vándorolt be (MEUSBURGER, P. 1980).

A *vándorlási távolságok* a *migránsokat kibocsátó települések gazdasági-társadalmi szerkezetével* is mutatnak kapcsolatot: csökkenő településnagyság és növek-

vő agrárkereső-arány a ki- és bevándorlási távolságokat egyaránt megrövidíti bármelyik iskolai végzettségű csoportban. Ugyancsak MEUSBURGER vizsgálatai (1980) szolgáltatják ehhez a bizonyítékot: 1966-1971 között azok az osztrák diplomások, akik 5 %-nál alacsonyabb agrárkereső aránnyal rendelkező településekből vándoroltak el, 70,1 %-ban egy másik szövetségi államba települtek át. Azok viszont, akik 30 %-nál nagyobb agrárkeresőjű településeket hagytak el, csupán 34,9 %-ban mentek át más szövetségi államokba. Ami meglepő, hogy az 5 % alatti agrárkvótájú települések alacsony iskolai végzettségű (mindössze az általános iskolát befejezett) elvándorlóinak is több mint háromnegyede más megyében telepedett le, míg a 30 % feletti agrárkeresőt tömörítő települések alacsony iskolai végzettségű elvándorlói már csak felerészben hagyták el a megyéjüket.

Az *életciklussal kapcsolatos vándorlások*, összességükben erős társadalmi és regionális töltetet kapnak (GATZWEILER, H.-P. 1975, 1982): a 16-20 év közötti korosztály vándorlásait a tanulás vágya mozgatja, s a szűk választékot nyújtó periféria-területekről a differenciált iskolázási feltételekkel rendelkező nagyvárosi agglomerációk, közép- és felsőfokú oktatási központok felé irányul. A 21-34 év közötti korosztályból kerül ki a legtöbb munkavándorló. Ők azért kelnek útra ugyancsak a periféria-területekről, mert azokon hiányoznak mind a növekedés-orientált gazdasági ágazatok, mind az egyéni karrier-lehetőségek.

Külön típusát képviselik a belső vándorlásoknak a *nagyvárosi agglomerációkon belüli mozgások*, amelyek egyaránt összeköthetők a munkaerőpiaccal, az életciklussal és a lakással kapcsolatos okokkal is. A nagyvárosi agglomerációkon belüli mozgásokra a legutóbbi időkig a szuburbanizáció nyomta rá a bélyegét. A városi belső területekről a városperemek és a közvetlen városkörnyéki települések felé irányuló mozgást főként életciklus- és lakás-motivációk mozgatták, amennyiben abban főként a foglalkozási hierarchiában előrelépő, tehetősebb, ugyanakkor bővülő háztartású családok vettek részt. A városperemi lakókörnyezet a tágasabb lakások, az ellátó infrastruktúra fejlettsége, a városi munkahelyre történő ingázás lehetősége hosszú évtizedeken keresztül fenntartotta ezt az alapvető vándorlási folyamatot. Következménye a városmagok népsűrűségének megcsökkenése, s a szuburbiák állandó népességnövekedése lett. Ezáltal a városi agglomerációk településterülete a kifelé való növekedés révén folyamatosan gyarapodott, a város mindig újabb településeket formált át a falusi térből, tett lakóhely-településsé. Az agglomerációs terület népessége a regionális vándorlások révén is nőtt, mert a nagyvárosok felé igyekvők is itt telepedtek meg elsősorban.

A munkaerőpiaci szereplők nagyvárosi agglomerációba vándorlásának okai között — a már megemlített egyéni motivációkon túl — az *agglomerációs effektus* nyújtotta előnyök is döntő fontosságúak. Ezek:

- Az egymáshoz kapcsolódó ágazatok gazdasági egységeinél a területi közelség és koncentráció szállítási költségkímélő tényező, de növekvő vásárlóerőt, kedvező információs lehetőséget is jelent.
- A döntéshozók közelsége is előny. Az információáramlás a kommunikációs csatornákon keresztül intenzívvé teheti mind a vállalkozók egymás közti kapcsolatait, mind a vállalkozók és a döntéshozók, intézmények közötti kapcsolatokat.
- A közszolgáltatásként rendelkezésre álló városi infrastruktúra külső megtaka-

rítást jelent a vállalkozóknak, de a jó tömegközlekedés, -tájékoztatás, közoktatás stb. vonzó tényezők a városba vándorló munkavállalóknak is.

- A humántőke-orientáltság a városok egyik legfontosabb telephelyelőnye. A munkaerőkínálat sokrétűsége két oldalról is értendő: nemcsak munkaerőbőséget, hanem széles spektrumú választékot is jelent. A speciálisan és magasan képzett munkaerő csak úgy rendelkezésre áll, mint az alacsony iskolázottságú. A munkaerő számára a városi munkaerőpiac minősége egyrészt a lehetőségek sokféleségét, a munkahelyek rendkívül széles választékát kínálja. Magasan és alacsonyan kvalifikáltak, külföldiek és hazai bevándorlók, fiatalok, öregek, nők egyaránt találnak munkalehetőséget. Másrészt a városi munkaerőpiac, mint már volt róla szó, karrierpiac, ahol nemcsak a munkahely, hanem a foglalkozásváltás lehetősége, a mobilitás, a társadalmi felemelkedés esélye is adott.

A városi agglomerációk azon ágazatok számára előnyösek, amelyek tőkeerősek, gazdaságilag növekednek, kutatásintenzív termékeket állítanak elő, fogyasztópiac-igényük nagy, termékeikre állandóan szükség van és területi igényük csekély. A városi munkahelykínálatot a szervezési, tervezési, döntési, ellenőrzési és információ-sűrítő pozíciókat biztosító szervezetek munkahelyei teszik jellegzetessé.

A városi munkaerőpiac eképpen a *munkahelyek szektorális megoszlásának sajátos szerkezetét* mutatja: nincs jelen a primer szektor (vagy ha igen, roppant csekély mértékben), a szekunder és tercier ágazatok munkahelyei dominálnak. A szekunder szektor ágazatai közül a nagyvárosokat azok az iparágak részesítik előnyben, amelyek magas feldolgozottságú végterméket állítanak elő, mint pl. a különböző gépipari, elektronikai eszközöket gyártók, nem túlzottan nagy a telephelyigényük, munkaerő tekintetében pedig egyaránt igénylik a speciálisan képzett, és az olcsó (összeszerelési munkák) munkaerőt. A városi munkaerőpiacokat azonban a szolgáltató ágazatok munkahelyei uralják. A foglalkoztatásban élenjárnak a termeléshez kötődő szolgáltatások, a bankok, biztosítók, tanácsadó irodák. Magas az elosztással kapcsolatos, a kereskedelmi, szállítási, raktározási munkahelyek részesedése is.

A modern gazdaság fejlődésének jelenlegi „posztfordista" szakaszát már a nagyüzemi ipari termelés visszaszorulása fémjelzi. Az ipari munkahelyek a városokból is fokozatosan kiszorulnak, a jövő városai nem a termelés, hanem a termeléssel kapcsolatos szolgáltató hálózatok csomópontjai lesznek. *Két érzékelhető migrációs jelenség is előrevetíti* ezt a jövőt.

- Az USA-ban az 1980-as évek óta kifejezett a belső vándorlások alapvető irányváltása (AGRESTA, A. 1985, AHNSTRÖM, L. 1986, ENYEDI Gy. 1984) A jelenséget 1976-ban BERRY nevezte el *counterurbanisation*-nak. Lényege az, hogy a városi agglomerációk felé irányuló migráció lelassult, majd megszűnik, s egy fordított mozgás indul meg a vidéki területek felé. A elnevezést többféleképpen is értelmezik: várostalanodás, dezurbanizáció, dekoncentráció, ruralizáció (VOGELSANG, R.–KONTULY, T. 1986, ENYEDI 1984), sőt az agglomeráció ellentéteként, deglomeratív városodási folyamatnak írja le BLOTEVOGEL (1983). Az okai sokrétűek, s a munkahelyek átcsoportosulása mellett ott találjuk a megváltozott vándorlási motívumokat is. A lakás- és lakókörnyezet kiváltotta költözéseknél a hangsúly a környezet felé tolódott el. A nagyvárosi környezet több tekintetben hátrányos, a közlekedés zaja, légszennyezése, a kriminalitás magas foka taszító tényezővé vált. A természetközeli falusi környezet vi-

szont, ahol a társadalmi méretek és viszonyok áttekinthetőek, ahol a növekvő szabadidő eltöltésének sokféle lehetősége adott, kellemes életkörülményeket kínáló, vonzó faktorrá lépett elő. A város-vidék kapcsolatok a fejlett közlekedési és kommunikációs infrastruktúra révén ugyanakkor lehetővé teszik a városi munkahelyek megtartását.

Nyugat-Európában még nem lehet széleskörű counterurbanizációról beszélni, a folyamat azonban különösen a német és brit nagyvárosokban megkezdődött: az agglomerációk vándorlási nyeresége erősen megcsökkent, vagy akár meg is szűnt. Az agglomerációs vándorlásokban azonban még mindig erőteljes a keresők mozgása. Ezen túl a vállalkozások is még a nagyvárosi agglomerációkat tekintik kedvező telephelynek.

- Az új gazdaságfejlődési és egyben városfejlődési periódusra utaló másik migrációs jelenség a régi városmagok újjáéledése, a *gentrifikáció.* Mint a dezurbanizáció fogalma, ez is az USA-ban született egy gyorsan bontakozó jelenség meghatározására. (Az elnevezés R. GLASS-tól származik 1963-ból, maga a folyamat a hetvenes évtized végétől vett nagy lendületet.) A belvárosi lakónegyedek revitalizációjáról van szó, amely egyként jelenti azok építészeti megújulását és a lakók cseréjét, a felső-középrétegek, vagyis a jól képzett és magas jövedelmű, fiatal, a tág értelemben vett szolgáltató szektor alkalmazottai által a városmagok meghódítását. Ez is ellentétes irányú folyamat az évtizedek óta megszokottal, a szuburbanizációs mozgásokkal, hisz kívülről befelé mutat.

A két új migrációs folyamat egyidejűleg, egymás mellett létezik. A gentrifikáció azonban hamarabb vált észrevehetővé és kifejezetté az európai nagyvárosokban, mint a dezurbanizáció. London volt az úttörő, ahol a belvárosi dokknegyedek látványosan átalakultak, de a kontinensen is, főként a holland és a német nagyvárosokban megindult a folyamat (DANGSCHAT, J.S.–BLASIUS, J. 1990). A legújabb munkák már a nagyvárosi munkaerőpiacok polarizált strukturájának jövőjét vetítik előre (FASSMANN, H.–MEUSBURGER, P. 1997), mondván, hogy a „global city"-ben csupán kétfajta munkaerőre lesz szükség: magasan kvalifikált, nemzetközileg releváns, jól fizetett munkaerőre az egyik póluson és alacsony képzettségű, többnyire külföldről származó, rosszul fizetettre a másikon. Fokozatosan megszűnnek a városi középrétegek, amelyeknek gerincét az ipari szakmunkásréteg adta: vagy kiszorulnak az iparral együtt a nagyvárosokból, vagy lecsúszott, alsó társadalmi rétegként szegregálódnak a leértékelődött városnegyedekben.

Az utóbbi bő két évtizedben Európában a fenti, bontakozó migrációs folyamatoktól eltekintve, a belső vándorlások tekintetében három országcsoportot lehet megkülönböztetni, amelyeknek vándorlási történései a fejlődés egyes lépcsőfokait is jelentik (BÄHR, J.–JENTSCH, C.–KULS, W. 1992):

- A falusi térségekből a városokba irányuló vándorlások uralják még mindig Portugália, Spanyolország, Itália és Irország belső vándormozgalmát. A nagyvárosi agglomerációk jelentős vándorlási nyereségével szemben elnéptelenedő falusi területek állnak. Ilyenek különösen az Ibériai félsziget belső magasföldi tájai, Ny-Irország és Dél-Itália.
- A falu - város vándorlások és egyidejűleg a szuburbanizációs mozgások, a városi népesség átcsoportosulása jellemzi a skandináv országokat és az Alpok országait, részben Franciaországot is. Ausztriában pl. a munkaerőpiaci vándorlásokban tartós elvándorló területek Vorarlberg alpi megyéi, DK-Ausztria mezőgazdasági területei és a

hagyományos, elavult nehéziparral rendelkező Felső-stájerországi vidékek. Azok a tartományok és megyék viszont, ahol az agglomerációk területén a szuburbanizáció előrehaladott, tetemes vándorlási pozitívumokat mutatnak fel, úgy, hogy a városmagok alig növekednek, vagy éppen negatív szaldójúak.

- A falusi elvándorlás jelentős csökkenése mellett az interregionális vándorlásokban a régebbi monostrukturált és nagy környezeti terhelésű bánya- és iparterületekről az attraktív agglomerációs térségekbe történő vándorlás jellemzi Németország mellett Nagybritanniát, Belgiumot, Hollandiát és részben Franciaországot is.

3. A lakóhelyváltoztatással járó vándorlások Magyarországon

Magyarország népessége a természetes fogyás révén húsz esztendeje csökken. E kedvezőtlen népesedési helyzetben megnőtt a területi népességmozgások jelentősége, hiszen a mérleg nyelvét jelentik egy-egy térség népességszámának alakításában.

Még inkább így van ez a vándorlások munkaerőpiaci szerepének tekintetében. Magyarországon és a volt európai szocialista országokban állami védnökséggel a belső vándorlások hatalmas méretűvé duzzasztása révén lehetett megvalósítani 1945 után rövid egy-két évtized alatt az agrárországból ipari állammá válást. Ehhez szerves fejlődéssel a nyugati államok esetében bő száz évre volt szükség. A szocialista tervgazdaság időszakában a lakóhelyváltoztatással járó belső migráció legfőbb mozgatója a munkahely volt, mondhatni, a belső vándorlások iránya egyben a munkaerőpiac területi vetületét is jelentette. Az ötvenes-hatvanas években az uralkodóan interregionális vándorlások a nagy állami ipari beruházások színtereire, a bányavidékekre és a nehézipari központokba vonzották a munkaerőt, a hetvenes évtized ugyancsak állam által koordinált vidéki ipartelepítései pedig a megyék ipari és tercier munkahelyeket tömörítő városait tették vándorlási célpontokká.

A vándorlások, a népesség nagyarányú területi átrétegződése révén valósult meg az 1970-es évekre a foglalkozási és társadalmi szerkezetváltás. A vándorlások az urbanizáció jegyében is zajlottak, a gazdasági-társadalmi szerkezetváltással együtt az ország lakosságának nagyobbik fele, 64 %-a városlakóként lépett az ezredfordulóba.

3.1. A belső vándorlás a 90-es évtizedben

Tíz évvel ezelőtt, az 1980-as évek végén egy újabb nagy gazdasági-társadalmi fordulat történt, a tervgazdaságról a piacgazdaságra váltott át az ország. *Miként reagált erre a belső vándorlás, mint népesedési jelenség, mint a gazdasági-társadalmi változások hordozója?* Megváltozott-e az évente költözők száma? Milyen a belső vándormozgalom iránya, ok- és motivációs strukturája, el lehet-e mondani máris, hogy az épülő magyar piacgazdaság belső vándormozgalma a fejlett nyugati országok területi mobilitásának a jegyeit hordozza?

A lakóhelyváltoztatással járó *állandó vándorlások évenkénti mennyisége* mintegy negyedszázada változatlan, kisebb eltérésekkel 200.000 fő körül mozog (*2. ábra*). A rendszerváltás nem hozott változást ebben. A területi mobilitásnak a népesség mindösz-

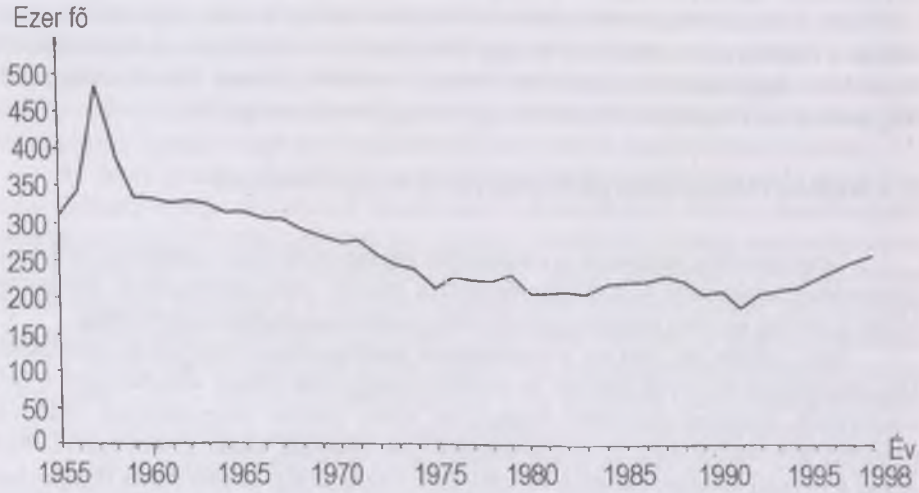

2. ábra. Az állandó vándorlások alakulása Magyarországon
Fig. 2. Change of permanent migration in Hungary

sze 2 %-ára kiterjedő migráció mértéke alacsony, különösen, ha belátjuk azt, hogy az együtt vándorló háztartások száma ennél jóval kisebb. A lakóhelyváltoztatások számának megcsappanásában a hazai vándorlások tehát a fejlett országok trendjét követik. Az okok azonban nem teljesen azonosak.

Megegyeznek abban a magyar viszonyok a fejlett országokéival, hogy a kétkeresős családok munkahelyváltoztatása, új állások találása mindkét fél számára itt sem könnyű, s hogy a *lakóhelyváltoztatásnak* nagyok, mondhatni, viharos gyorsasággal *növekvőek az anyagi terhei és nem elhanyagolhatóak a társadalmi rizikói* sem.

A munkavállalók bő ötöde ingázik, tehát a lakóhelyével nem azonos településen dolgozik, s ez itt is a térpályák megnövekedésének a bizonyítéka. A szabadidő eltöltésével járó térpálya-növekedésről Magyarországon már kevésbé beszélhetünk az átlagjövedelmek alacsonysága miatt. Az egy lakosra jutó GDP 1996-ban az EU átlag 37 %-a (NEMES NAGY J. 1999).

A kismértékű térbeli mobilitás indokai között nem említhetjük meg az életkörülmények jó színvonalát és viszonylagos homogenitását sem. A vándorlási hajlandóságot az életkörülmények regionális eltérései inkább növelnék, mint csökkentenék, azonban, paradox módon más kényszerek az effajta mozgásokat a jelen évtizedben inkább blokkolják, mint elősegítik. Nevezetesen a kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, hátrányos területek (ezek, mint a nyugati országokban, az egyoldalú, elavult nehézipar által meghatározottak, vagy a perifférikus fekvésű hegy- és dombvidéki területek, rossz mezőgazdasági adottságú vidékek) egyben a munkanélküliséggel is leginkább sújtottak. A gyenge

gazdasági teljesítőképességű térségekben a lakáspiaci árak irreálisan és tartósan alacsonyak. Az elköltözni szándékozók a csekély érdeklődés miatt nehezen tudják értékesíteni ingatlanjaikat, s ha ez sikerülne is, a frekventált területek lakáspiaci áraival az elköltöző nem tudna versenyre kelni. A lakáspiaci árkülönbségek tehát inkább „fogvatartják" a jobb munkaerőpiaci lehetőségek és életkörülmények vonzása miatt elvándorolni szándékozókat.

A rendszerváltással egy időben alapvető irányváltás történt a *város-vidék vándorlásokban.* (*3. ábra*). A megelőző fél évszázad belső migrációja az urbanizáció jegyében zajlott: a falvak összességükben népességleadók, a városok pedig pozitív vándorlási mérlegűek voltak. A kilencvenes évtized azonban megfordította ezt a trendet. A tíz éve tartó vándorlási veszteség és a természetes fogyás Budapest népességét 1.863.000 (1998) főre apasztotta. A többi város is veszíti, a falvak ellenben növelik népességüket a vándorlások révén.

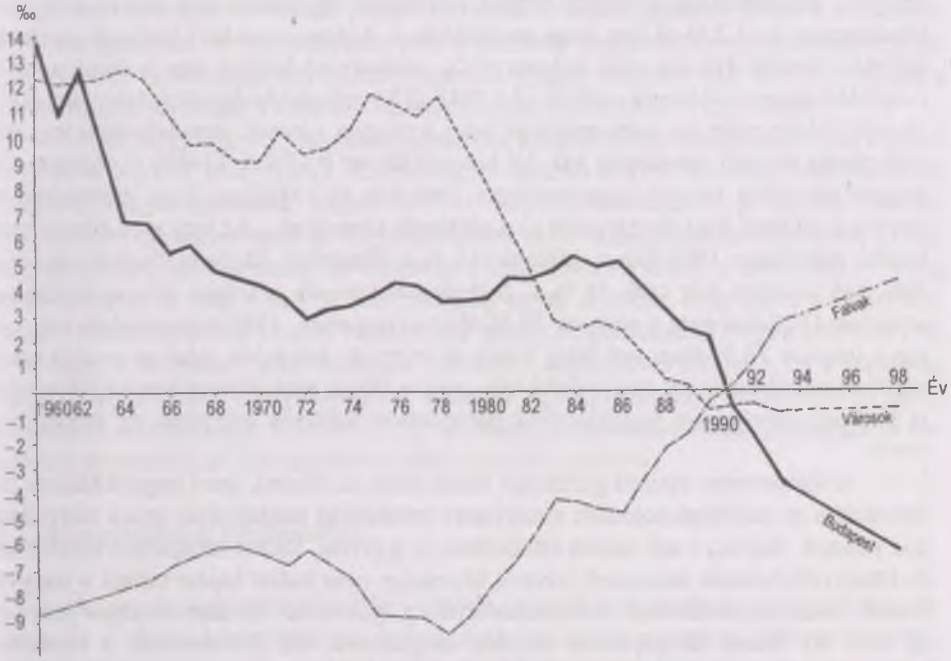

3. ábra. Budapest, a többi város és a falvak vándorlási mérlegének alakulása
Fig. 3. Change of migration balance of Budapest, of other urban settlements and of villages

Az okokat aligha kereshetjük a posztfordista gazdaságban kibontakozó counter-urbanizációban (BERRY), dezurbanizációban (ENYEDI Gy.). A lakóhelyváltoz-tatások alacsony értékei mellett zajló város-falu vándorlási irányváltás inkább a gazdasági válságba ágyazott piacgazdasági átállás kísérőjelenségeként fogható fel. Arra is felhívja e jelenség a figyelmet, hogy a magyarországi, lakóhelycserével összekötött *vándorlásokban a munkahely szerepe* nemcsak az elmúlt közel fél évszázadban volt *döntő,* hanem annak tekinthető még ma is.

A szocialista gazdaság gyújtópontjai a nagyszámú ipari munkahelyet tömörítő városok voltak. Az új ipari munkahelyeket teremtő állami beruházások telephelyválasztásai, a tervgazdaság tömeges, ugyancsak állami lakásépítései, valamint a településpolitika bő ötven év alatt a városok számát négyszeresére (1945-ben csak félszáz város volt Magyarországon, 1999-ben 218), a városlakó népességet pedig duplájára, 64 %-ra emelték. A falusi mezőgazdasági keresőkből munkássá vált városlakók városi összkomfortja azonban nem járt együtt automatikusan az urbánus életforma egyidejű kialakulásával, a városi-polgári értékrend elsajátításával. Sokszor azért nem, mert ez azokban a városokban, ahová a falvak lakói tömegesen érkeztek, nem is volt meg, hisz maguknak a beköltözőknek kellett a városokat fizikailag is felépíteniük. A majd tucatnyi szocialista ipari város Dunaújvárostól Komlón keresztül Tiszaújvárosig a földből, vagy falvak határából nőtt ki. BELUSZKY P. (1990) a XX. század fordulója körüli magyar városokat kutatva szembetűnőnek találta a valódi polgárság hiányát. A felső- és középrétegek aránya a városlakókból az ország vezető városainak egyikében sem érte el a 30 %-ot (Budapesten is 31,2 %-al épp, hogy meghaladta). A dualizmus-kori kedvező gazdasági fejlődést felváltó Trianon utáni helyzet a XX. század első felében sem javította a városi polgárság megerősödésének esélyeit. Az 1945-öt követő gazdasági-társadalmi átalakulás városfejlődése pedig azt hozta magával, hogy a magyar városok társadalmának legszélesebb rétege az ipari munkásság lett. Jól bizonyítják ezt PAPP A. (1989) vizsgálatai. Ő a magyar városokat aszerint csoportosította 1960-ban és 1980-ban, hogy mennyiben tömörítik a szellemi foglalkozásúakat és a diplomás keresőket. Az országos átlagot meghaladó mértékben 1960-ban a városok 33 %-a tömörített szellemi foglalkozásúakat, 1980-ban azonban már csak 28 %-a. A diplomás keresők országos átlagot meghaladó arányban 1960-ban még a városok 39 %-ában szerepeltek, 1980-ban azonban már csupán a városok 24 %-ában volt átlag feletti az arányuk. *Miközben tehát az ország lakosságában túlsúlyba került a városlakó népesség, a városi társadalmakban a tipikus városi szellemi, értelmiségi foglalkozások fokozatosan háttérbe szorultak az urbanizáció során.*

A kilencvenes évtized gazdasági átalakulása, az állami, ipari nagyvállalatok privatizációja és szétforgácsolódása a nagyipari munkásság létalapjának gyors elolvadásához vezetett. Sajnos, a szó szoros értelmében is: a privát, főként szolgáltató szektor kis- és középvállalatainak munkaerő-felvevő képessége nem tudott lépést tartani a nagyvállalatok munkaerő-leadásával. A munkanélküliség igen rövid idő alatt országos jelenséggé vált. Az állami lakásépítések teljesen megszűntek, sőt felszámolták a közüzemi, kommunális állami támogatásokat is. Ez a városi lakásfenntartási költségek tetemes, sőt oly mértékű emelkedésével járt és jár folyamatosan, amelyet munkanélküli, vagy egykeresős családok rendre nem képesek kifizetni. Ebből kifolyólag a létbizonytalanság miatt nagyon sok városi lakos eladja panellakását, s az „élet olcsóbb falun" vélemény alapján, faluba költözik. A rendkívül rövid idő alatt lezajlott, gyors városi népességnövekedés a másik oldalról azt jelenti, hogy a nagyvárosok lakói zömének még megvannak a falusi családi kötődései, így a visszaút a falvakba nem jelent egy újbóli teljesen ismeretlen környezetet. Egy, a kilencvenes évek közepén az ország nyolc nagyvárosában folytatott kérdőíves felmérésből kiderül (EKE P.-né 1998, 1999), hogy azok panel-lakótelepeire a más településekről beköltözők majdnem fele a városból kiköltözőktől vette a lakását. A

falvak felé fordulók között olyanok is voltak, akik a földprivatizációhoz kapcsolódóan váltak érdekeltté a városok elhagyásában. Tehát egyéni túlélési stratégiák állnak a városokból kiköltözések mögött.

A *nagyrégiók közötti népességmozgások* ugyancsak azt bizonyítják, hogy a belső migráció uralkodóan munkajellegű. Az 1945-öt követő évtizedekben az állami nagyberuházások tartós makroregionális népességáramlásokat tartottak fenn. Jellemzőek voltak a centrális mozgások az ország minden részéből Budapestre és a fővárosi agglomerációba, ill. a régiókból azok központjaiba, az ország keleti feléből tartós vándorlási irány alakult ki nyugat felé, délről északi irányba és végül a nyugati országhatár megyéiből a Dunántúl keleti megyéibe és Budapestre.

Az 1990-es évtizedben megszűntek a nyugat-dunántúli megyék vándorlási veszteségei, s az egész Észak-Dunántúl nyereséget könyvelhet el, amely még a budapesti agglomerációból is táplálkozik azzal együtt, hogy a Központi Körzet változatlanul bevándorlási célterület. A mostani pozitív mérlegek is összefüggésben állnak a munkaerőpiaci mozgásokkal. A rendszerváltás után a gazdaság magterületeivé a Központi Körzet (a főváros és agglomerációja) mellett Észak- és Nyugat-Dunántúl vált. Itt a legnagyobb a vállalkozások sűrűsége, a külföldi tőkeinvesztíciók kétharmada is ide irányul.

A jelenlegi migráció azonban alapvetően különbözik az ötvenes-hatvanas évtized regionális léptékű mozgásaitól. Elsőrorban a méretei sokkal kisebbek. A szocialista nagyipar megteremtésének idején az évi lakóhelyváltoztatások a mainak háromnégyszeresét (*2. ábra*) tették ki. Egyértelmű volt akkor a migrációban résztvevők gazdasági-társadalmi hovatartozása és világosan elkülöníthetőek voltak a kibocsátó — befogadó területek is. Ma a helyzet bonyolultabb annak ellenére, hogy mind a regionális, mind a településtípusok közötti vándorlások száma megcsökkent. Fentebb már volt róla szó, hogy a lakáspiaci árkülönbségek óriásiak a depressziós területek és a gazdaság magterületei között. Az 1990-es évek közepén egy azonos alapterületű ózdi és győri panellakás árkülönbsége 3-4-szeres. Ez vándorlást csökkentő tényező, különösen a társadalmi hierarchiában alacsonyabban elhelyezkedők számára.

3.2. A nagyvárosok bevándorlói

Az ország nagyvárosai ma is a fejlődő, alakuló piacgazdaság gyújtópontjait képezik, az új típusú szerveződések, intézmények letelepítői, gazdasági hálózatok csomópontjai. Munkaerőpiacaik vonzása túlterjed a közigazgatási határukon. Az összességében tapasztalt negatív vándorlási mérlegek ellenére *a városok ma is bevándorlási célpontok* a népesség bizonyos csoportjai számára. Kérdés, hogy az állami lakásépítések megszűnése után *honnan, kik és miért költöznek ma az ország nagyvárosaiba?*

A CEU RSS és OTKA-pályázat adta lehetőség keretében két, az ország mai magterületén elhelyezkedő megyeszékhely, Győr és Szombathely, s négy keletmagyarországi, kiemelkedően magas munkanélküliséggel sújtott, gazdasági bajokkal küzdő terület megyeszékhelyeinek — Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba — beköltözői körében végeztünk kérdőíves vizsgálatot 1996-ban. A megyeszékhelyekre beköltözők száma 700 és 3000 fő között mozgott. A beköltözőket háztartások szerint

csoportosítottuk, s a beköltöző háztartások 10-15 %-ára terjesztettük ki a kérdőíves megkeresést.

A városba költözések nagyobbik fele, Debrecen kivételével, a saját megyéből történt. A lakóhelyváltoztatások zömének megyén belül maradása mintegy három évtizede fennálló trend, amely a nyugati országokra is jellemző, s amelyet a piacgazdasági átmenet sem változtatott meg. Debrecen egyetemi város jellege hozza magával a szélesebb spektrumú beköltözést: egyetemére 700 településről érkeznek a hallgatók az ország egész területéről, és sokan úgy, hogy a szüleik számukra itt lakást vásárolnak, amelyet albérlők befogadásával tartanak fenn. Debrecen mellett Győr és Szombathely fogadott a legnagyobb arányban megyén kívülről, távolabbi megyékből beköltözőket. Az innovatív zónában fekvés bizonyítékának fogható fel ez, különösen Győr esetében, amelynek beköltözői 20 %-ban Budapestről érkeztek. Békéscsaba vonzása nem terjed túl a megyehatáron, Miskolc és Nyíregyháza is a felsőfokú oktatási intézményei révén tett szert nagyobb megyén kívülről beköltöző arányra, uralkodóan azonban a közvetlen szomszédos megyékből (*2. táblázat*).

2. táblázat: A beköltöző háztartásfők előző lakóhelye, %

Város	saját megye		Budapest	Külföld	más megye	
	város	falu			város	falu
Győr	12	42	20	0	23	3
Szombathely	22	41	8	4	22	2
Miskolc	28	45	7	0	16	14
Nyíregyháza	20	49	7	1	19	4
Debrecen	22	17	3	3	32	23
Békéscsaba	68	23	5	3	3	0

A migráció egyik legstabilabb jellemzője, hogy a szabad elhatározásból történő vándorlásokban mindig a fiatal korosztályok dominálnak(*1. ábra*). Mint a *3. táblázat*ból látható, így van ez az ezredvég Magyarországán is. A kiválasztott megyeszékhelyek beköltözőinek háromnegyede-négyötöde 45 év alatti, ezen belül a 29 év alattiak aránya négy megyeszékhelyen meghaladja, egyben megközelíti a 40 %-ot, s csak Miskolcon alacsonyabb ennél.

3. táblázat: A beköltöző háztartásfők életkora, %

Város	Életkor (év)			
	-29	30-45	46-60	61-
Győr	46	30	14	10
Szombathely	50	24	16	10
Miskolc	32	35	15	18
Nyíregyháza	49	38	7	6
Debrecen	44	29	11	16
Békéscsaba	36	43	10	10

A *4. táblázat* adatai azt bizonyítják, hogy a nagyvárosok vonzása — mint a fejlett nyugati nagyvárosokban — elsősorban a magasabb iskolai végzettségűekre nézve erőteljes. A megyeszékhelyekre beköltözők között az érettségizettek részaránya mindenütt

eléri-meghaladja az országos népességi részesedést — Debrecenben annak másfélszerese —, a *diplomás beköltözők aránya* pedig *kettőtől ötszörös arányban múlja felül* azt. (Az érettségivel rendelkezők aránya 29, a felsőfokú végzettségűeké 9 % a 18, ill. 25 év feletti népességből.) A városok közötti differenciák utalnak mind a központok, mind a környezetük sajátosságaira. Az előző évtizedekben a legnagyobb munkásváros címet viselő Miskolc érettségizett és diplomás beköltözői együttesen épp, hogy meghaladják az ötven százalékot, szemben az innovatív nyugat-magyarországi megyeszékhelyek nyolcvan százalékával. Debrecen iskolaváros jellegét az érettségizett beköltözők nagy aránya is aláhúzza.

4. táblázat: A beköltöző háztartásfők iskolai végzettsége, %

Város	8 általános vagy kevesebb	Szakmunkásképző vagy egyéb szakiskola	Gimnázium, szakközépiskola	Főiskola, egyetem
Győr	17	8	28	47
Szombathely	8	10	40	42
Miskolc	31	15	33	21
Nyíregyháza	11	20	37	32
Debrecen	18	18	43	21
Békéscsaba	13	13	41	33

Az iskolai végzettség jórészt kijelöli a beköltöző háztartások helyét a munka világában. Nem okoz meglepetést, hogy a vezető és középszintű alkalmazott háztartásfők Győr és Szombathely bevándorlóinak nagyobbik felét adják. Debrecen és Nyíregyháza magasabb alsószintű alkalmazott bevándorlóit a szolgáltató szektor kisvállalkozásainak ugrásszerű megnövekedése vonzotta a megyeszékhelyekre. A városok ipari vonzása roppant csekély, a munkások részaránya a beköltözők között alacsony. Feltűnően magas viszont a városok felé áramló nyugdíjas háztartásfők részesedése, Nyíregyháza kivételével mindegyik város esetében eléri — meghaladja a népességi hányadot (*5. táblázat*).

5. táblázat: A beköltöző háztartásfők gazdasági aktivitás szerint, %

Állás, beosztás	Győr	Szombathely	Miskolc	Nyíregyháza	Debrecen	Békéscsaba
Vezető alkalmazott, vállalkozó, szabadfoglalkozású	28	36	18	12	16	26
Középszintű alkalmazott	25	14	18	28	14	38
Alsószintű alkalmazott	2	10	8	27	17	0
Szakmunkás	12	8	12	10	7	5
Betanított és segédmunkás	7	2	6	7	3	3
Munkanélküli	0	6	8	7	10	3
Nyugdíjas, járadékos	18	22	28	7	20	26
Tanuló	8	2	2	2	12	0

Ennek magyarázata a városba költözés okára adott válaszokban rejlik. A folyamatosan emelkedő lakásfenntartási költségek, valamint az innovatív térségekben a magasra szökött lakásárak egyfajta kényszerű összeköltözést váltanak ki a családok egy részében: fiatal, a lakásvásárlás anyagi lehetőségével nem rendelkező diplomások térnek vissza a városi szülői házba, vagy — s ez a kifejezettebb —, idős szülők költöznek be a városokba vidékről gyermekeikhez (az ott eladott ingatlan árával együtt). A kényszerűség abban rejlik, hogy az elmúlt negyven év városi lakásépítései, ami a méreteket illeti, nem kedveznek a generációk összeköltözésének, hisz a két szobás lakások dominálnak a lakásállományban.

A városokba beköltözők bő harmada vallotta, hogy már meglevő munkahely miatt váltott települést, a családi és egyéb indokokra hivatkozók között azonban még majdnem ugyanekkora arányt képviseltek azok a válaszok, amelyekben megfogalmazást nyert a városi munkalehetőségek szélesebb spektruma is.

Az új városlakók kétharmada-háromnegyede lakástulajdonos, s a lakásvásárlást saját erőből oldották meg. Nincs különbség a tekintetben, hogy mind a nyugat-, mind a kelet-magyarországi városok beköltözői a legnagyobb arányban lakótelepi lakásokat vásároltak. 10-20 % között mozog a családhoz települők aránya, s az albérletbe kényszerülők részesedése egyik városban sem éri el a 10 %-ot.

A városba költözők iskolai végzettsége, foglalkozása, lakáspiaci szereplése megengedi annak a következtetésnek a levonását, hogy a kilencvenes évtized városba vándorlói a városi társadalmakat a polgárosodás irányába mozdítják el.

Összegzésként megállapítható, hogy az 1990-es évtized magyarországi belső vándorlásai:

- mennyiségi tekintetben a rendszerváltás előtti alacsony szinten maradtak,
- falu-város irányról városból a falvak felé fordultak,
- a nagyvárosokba költözők a kvalifikáltabb, s anyagilag jobb helyzetben lévő társadalmi csoportokhoz tartoznak,
- a vándorlások ma is erősen kötődnek a munkaerőpiachoz,
- végül a fejlett nyugati országok vándormozgalmaival szemben a magyarországi vándorlások a gazdasági-társadalmi fejlődés kelet-európai sajátosságaiból adódóan a vándorlási döntésekben a különféle kényszerek jelenlétével írhatók le.

IRODALOM

AGRESTA, A. 1985: The Migration Turnaround:End of a Phenomenon? — Population Today 13 (1), pp. 6-7.

AHNSTRÖM, L. 1986: The Turnaround Trend and the Economically Active Population of Seven Capital Regions in Western Europe — Norsk Geografisk Tidskrift 40, pp. 55-64.

ANDERSECK, K. 1973: Innerfamiliäre Wanderungsentscheidungen — Schriftenreihe der Gesellschaft für Regionale Strukturentwicklung 2a. Bonn.

BÄHR, J.–JENTSCH, C.–KULS, W. 1992: Bevölkerungsgeographie — Berlin, New York.

BELUSZKY P. 1990: A polgárosodás törékeny váza — Tér és Társadalom, 3-4. pp. 13-56.

BERRY, B.J.L. (Ed.) 1976: Urbanization and Counterurbanization — Beverly Hills/Cal., London.

BIRG, H. 1985: Der Bevölkerungstrend von den nördlichen nach den südlichen Bundesländern und der

Bevölkerungsverlust von Berlin West an das Bundesgebiet — Jahrbuch für Regionalwissenschaften 6. pp. 5-27.
BLASCHKE, D.–NAGEL, E. 1984: Regionale Mobilität von Erwerbspersonen. Bedingungen regionaler Mobilität und Sesshaftigkeit — Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung 17. pp. 201-215.
BLASIUS, J.–DANGSCHAT, J.S. (Hrsg.) 1990: Gentrification. Die Aufwertung innenstadtnaher Wohnviertel — Frankfurt, New York.
BLOTEVOGEL, H. H. 1983: Zur Entwicklung und Struktur des Systems der höchstrangigen Zentren in der Bundesrepublik Deutschland — In: 43. Deutscher Geographentag Mannheim 1981. Tagungsbericht und wissenschaftliche Abhandlungen. Wiesbaden. pp. 388-391.
BROWN, J. M. 1983: The Structure of Motives for Moving: A Multidimensional Model of Residential Mobility — Environment and Planning 15 A. pp. 1531-1544.
CLARK, W.A.V.–ONAKA, J.L. 1983: Life Cycle and Housing Adjustment as Explanations of Residential Mobility – Urban Studies 20. pp. 47-57.
COURGEAU, D. 1978: Les Migrations Internes en France de 1954 a 1975 — Population 33. pp. 525-545.
CSAPÓ T. 1998: A Nyugat-Dunántúl urbanizációjának sajátosságai a migráció aspektusából — In: Migráció, pp. 239-245.
DARÓCZI E. 1998: Pest megye növekvő vándorlási forgalma — In: Migráció, pp. 245-257.
DÖVÉNYI Z.–KOK, H.–KOVÁCS Z. 1998: A szuburbanizáció, a lokális társadalom és a helyi önkormányzati politika összefüggései a budapesti agglomerációban — In: Migráció, pp. 229-239.
EKE P.-né 1998: Városba vándorlás az 1990-es évek közepén — In: Migráció, pp. 215-229.
EKE P.-né–VICZIÁN Zs. 1999: Kik költöznek Békéscsabára az 1990-es évek közepén? — In: Az Alföld a XXI. század küszöbén, pp. 259-264.
ENYEDI, Gy. 1984: A városnövekedés szakaszai — Budapest.
FASSMANN, H.–MEUSBURGER, P. 1997: Arbeitsmarktgeographie. Erwerbstätigkeit und Arbeitslosigkeit im raumlichen Kontext — Stuttgart.
GATZWEILER, H.-P. 1975: Zur Selektivität interregionaler Wanderungen. Ein theoretisch-empirischer Beitrag zur Analyse und Prognose altersspezifischer interregionaler Wanderungen — Forschungen zur Raumentwicklung I. Bonn - Bad Godesberg.
GATZWEILER, H.-P. 1982: Neue Binnenwanderungstendenzen im Bundesgebiet — In: LINKE, W.–SCHWARZ, K. (Hrsg.): Aspekte der raumlichen Bevölkerungsbewegungen in der Bundesrepublik Deutschland. Wiesbaden, pp. 15-59.
KARR, W. u.a. 1987: Regionale Mobilität am Arbeitsmarkt. Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung 20., pp. 197-212.
MEUSBURGER, P. 1980: Beiträge zur Geographie des Bildungs- und Qualifikationswesens. Regionale und soziale Unterschiede des Ausbildungsniveaus der österreichischen Bevölkerung — Innsbrucker Geographische Studien 7. Innsbruck.
NEMES NAGY J. 1999: Az Alföld a hazai regionális tagoltságban — In: Az Alföld a XXI. század küszöbén, pp. 76-83.
PAPP A. 1989: A felszabadulás utáni városodás néhány jellegzetessége és következménye — Acta Geographica Debrecina XXIV-XXV.1985/86., pp. 167-179.
ROGERSON, P.A. 1987: Changes in U.S. National Mobility Levels — Professional Geographer 39. pp. 344-351.
SCHAFFER, F. 1972: Tendenzen städtischer Wanderungen — Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft München 57. pp. 127-158.
TÓTH J. 1988: Urbanizáció az Alföldön — Budapest.
VOGELSANG, R.–KONTULY, T. 1986: Counterurbanisation in der Bundesrepublik Deutschland. Ein Begriff zur Umschreibung gegenwärtiger regionaler Bevölkerungsveränderungen — Geographische Rundschau 38. pp. 461-469.

Regionális tanulmányok

Jegyzetek a modernkori térbeliség fogalmainak értelmezéséhez

NEMES NAGY JÓZSEF*

Notes on the interpretation of the notions of modern regionality. Nowadays there is a social revaluation of regionality, regional organisation and operation. The study analyses the meaning of the revaluated space categories from a theoretical aspect. It declares that social and economic shifts as well as the institutional, political processes have special role in the development of regions and globality.

The above mentioned tendency is especially typical of the societies of East-Central Europe in transition, where the horizontal social-economic contacts have intensified. The development of new space structures are controlled by the following main processes:

1. After the change of political system the regional differences have become strained, a new regional structure has developed, generating social tensions.

2. The democratic and market economic model succeeding the command economy model revealed itself in the concrete geographical space.

3. With the opening of the borders, the horizontal connections of the regions have multiplied.

4. The regions and regionality have an increasing significance in the institutional system of the European Union.

Manapság, a korábban csak a kis példányszámú tudományos folyóiratok oldalain felbukkanó társadalmi térkategóriák példátlan népszerűségének lehetünk tanúi. Mindez a társadalom területi folyamatainak vizsgálatával foglalkozókat (ezek egyike a geográfus) elégedettséggel töltheti el, pályaválasztásukat legalább utólagosan megerősítheti, hisz íme a kutatási tárgy már nem — ha mégannyira szeretetre méltó, színes és érdekes is, de — másodlagos vonása a társadalmi valóságnak, s a tudományos rendszerekben sem valahol hátul kullog, hanem a közérdeklődés tárgya, azaz tág körben fontosnak minősülő dolog, s így a vele való foglalkozás is felértékelődőben van.

A napi kommunikáció szinte hemzseg az olyan „tudományos" szakkifejezésektől, mint *globalizáció, regionalizmus, lokalitás*. E jelenséget jól körülhatárolható reálfolyamatok, eszmei irányzatok, intézmények táplálják és formálják. Ezek eredményeként — különböző erősségű földrajzi meghatározottsággal bíró — új minőségek, entitások jönnek létre. Vajon valóban tényleges új tartalmakról van szó, vagy puszta divatos szószaporítás az új fogalmak diadalútja? Reménykedem, hogy a kötettel köszöntött TÓTH József személyében, aki egyaránt jelese a geográfia elméleti-fogalmi kérdéseivel is foglalkozó szűk hazai csapatnak s a mai térfolyamatok kiváló ismerője, ilyen elméleti kérdések — és az elmélethez kapcsolódó aktualitások — boncolgatásával is értő és elnéző olvasóra találok.

A citált fogalmak és a hozzájuk köthető folyamatok a huszadik század során különböző intenzitással, egymásra rakódva, részben egymást keresztezve formálták és vélhetően formálják a jövőben is a társadalmakat. Egyként nevezhetjük joggal a mögöt-

* Dr. Nemes Nagy József tanszékvezető egyetemi docens, a földrajztudomány doktora (ELTE Regionális Földrajzi Tanszék)

tünk hagyott századot az individualizmus, a kollektivizmus vagy a nacionalizmus századának? S vajon a harmadik évezred csupán a globalizáció uralmával lesz jellemezhető, netán melléje lépnek ennek a mindent átfogó folyamatnak a felértékelődött lokalitások és a régiók, mint új szereplők? Ahhoz, hogy e kérdéseket igazából mérlegeljem, nincs merszem. A válaszok megtalálásához itt egy egyszerű logikai sémát kínálok csupán, amelyben megpróbálom elhelyezni azokat, a tudományos elemzésekben (gyakorta nagyon következetlenül) használt fogalmakat, amelynek divatját már említettem. A hat fogalompár, amely vizsgálódásunkban szerepel a következő:

ember - egyéniség
csoport - közösség
nép - nemzet
település - lokalitás
térség - régió
Föld - globalitás

E fogalompárok akár egy nyelvi fejtörő játékelemei is lehetnének, hisz nem egy közülük azt az érzést kelti, hogy itt csupán ugyanazon dolognak egy „hétköznapi", ill. egy elegánsabb, divatosabb „tudományos" megnevezéséről van szó. Gondolom sokan értelmeznék így például az ember-egyéniség vagy a térség-régió fogalompárokat, noha az egyértelmű megfelelés leginkább csak ellenirányban igaz (minden régió térség, de nem minden térség régió, mondanám magabiztosan, ha nem jutna eszembe a szociológusok „antigeografikus" régiófelfogása).

Az itt szereplő hat fogalompár térmeghatározottságát tekintve két nagyobb csoportba sorolható: az első háromnak kevésbé, a második háromnak jóval határozottabb a földrajzi, területi tartalma, utóbbiakban kifejezetten társadalmi *térkategóriák* szerepelnek. Ez a kettősség azonban távolról sem annyira éles, hogy megakadályozná azt, hogy azonos séma mentén lehessen felbontani azokat a folyamatokat, amelyek a kiindulópontul választott fogalmaktól elvezetnek a fogalompár másik eleméhez. Először tekintsük át ezeket a relációkat általánosan.

Az összes fogalompár esetében két markáns eleme, metszete van annak a folyamatnak, amelynek eredményeként az induló („semleges") elemből olyan új minőség jön létre, amit jogosan önálló fogalommal illethetünk. Minden esetben tettenérhetők *reálfolyamatok és eszmei-intézményi változások*, amelyek együttesen hozzák létre az új entitást *(1. táblázat)*.

1. táblázat *Különböző társadalmi térségi szintek jellegadó folyamatai és eszmerendszerei*

induló egység	reálfolyamatok		eszme- és intézményrendszer	új entitás
	hatás	eredmény		
ember	individualizáció	individualizálódás	individualizmus	egyéniség
csoport	kollektivizálás	kollektivizálódás	kollektivizmus	közösség
nép	nacionalizálás	nacionalizálódás	nacionalizmus	nemzet
település	lokalizáció	lokalizálódás	lokalizmus	lokalitás
térség	regionalizáció	regionalizálódás	regionalizmus	régió
Föld	globalizáció	globalizálódás	globalizmus	globalitás

A reálfolyamatok első elemét azok a *hatások,* mechanizmusok képezik, amelyek minden esetben a társadalmi-gazdasági meghatározottságok olyan konkrét változásait jelentik, amelyek az adott induló egységet új módon határozzák meg, sokoldalúan *egységesítik és/vagy elkülönítik* a társadalom más elemeitől és amelyek *eredményeként* az

adott egységben új folyamatok indulnak el. A reálviszonyokban zajló változások azonban önmagukban még nem hozzák létre az új entitást (legfeljebb az egységesítő és elkülönítő reálfolyamatok szempontjából hoznak létre új egységet, új „társadalmi térelemet" — például gazdasági körzetet). A fordulat akkor áll be, ha a reálszerveződés változása *tudatosul, eszmei, ideológia alátámasztást és politikai-hatalmi intézményesülést kap.* Az új egység nem létrejön, kialakul, hanem „meg is kell csinálni", legalább időlegesen értékként el kell fogadtatni. Az új entitások valóságos léte akkor és úgy igazolódik, ha azok tényleges és aktív szereplők, ha az egyes ember, az egyes település vagy térség már nem pusztán *része* a magasabb egységnek, hanem autonóm szereplő: szemben áll és/vagy kooperál, többletet (vagy semlegesebben fogalmazva, mást) ad hozzá a nagyobb egység (társadalom, ország) működéséhez.

A markáns reálmeghatározottságok kialakulása és az eszmei-intézményi alátámasztottság közötti kettősség nem jelent szigorú időbeli egymásutániságot. Gyakorta igaz az a séma, hogy a reálmozgások (például bizonyos gazdasági tevékenységek vagy életmódelemek visszaszorulása, mások felértékelődése) indítják el a folyamatot, amely azonban igazából akkor erősödik fel, teljesedik ki, ha eszmei-intézményi megerősítést kap, értékkel telítődik. Az így létrejövő új entitásokat napjainkhoz, a modern időkhöz nem az köti, mintha példái a közelmúltban jelentek volna meg, hanem az, hogy a legújabb időkben váltak tömegessé, átfogóvá, szinte mindenütt jelenlévővé. Új egységesülés elemei ezek, amelyben az egyediség, a sajátosság (az „igazi" földrajzi karakterisztikum) a tömegesedés természetes velejárója. Érdekes összefüggésre utal az is, hogy az első öt fogalompár szinte mindegyikét jellemzi ma a hatodik folyamat egyik eleme, a globalizálódás, amelynek maguk is sajátos szereplői.

Nézzük most már kicsit konkrétabban, mit is jelentenek az egyes fogalompárok esetében a reálfolyamatokban és az eszmei-intézményi relációkban megfogható mozgások.

Az első fogalompár (*ember-egyén*) kapcsán említhetjük például az iskolázottság tömegesedését és egyúttal differenciálódását, a *csoport-közösség* relációban a modern tömegtermelés létrejötte, a *nép-nemzet* relációban a kulturális-nyelvi fejlődés elemei ragadhatók meg markáns reálfolyamatként. Mindhárom esetben legátfogóbban a gazdasági folyamatok, a kapitalizálódás társadalomátalakító mozgásai alakítják e jellemzően posztfeudális entitásokat. Az ezekre a trendekre rakódó eszmei elemek (filozófiák, ideológiák, erkölcs), intézmények (hatalmi-politikai, jogi keretek) teljesítik ki a folyamatokat. Az egyéniség, a közösség, a nemzet — bár mindmáig jelenlévő, és sokhelyütt még virulens jelenségek — a 20. század első felének meghatározó entitásai, amelyek egymással ütközve, számos elemükben eltorzítva formálták a történelmet. Ahogy említettük, *e kategóriák esetében kevésbé nyilvánvaló a hozzájuk kötődő térbeli-területi tartalom.* A kapcsolódások azonban e „belső" térbeli kategóriák és a „külső", lokalizált térbeliség között azonban itt is felbukkannak. Az individualizmus külső megjelenéseként gondolhatunk a családszerkezet átalakulását kísérő lakáshasználatra: önálló lakás szemben a többgenerációs együttéléssel. Ugyanezen a vonalon haladva a kollektivizmus modellszerű földrajzi leképezései az uniformizált lakótelepek, a nemzetfogalomhoz kapcsolódó manifeszt térbeli alakzat a szigorú határokkal körbevett, sérthetetlen nemzetállam, vagy a nagyvárosi etnikai szegregáció sémái. E példák is mind az adott viszonyrendszerek „reálfolyamataira" utalnak, a térhasználat valóságos és szimbolikus elemeiben is megjelenítve e társadalmi tartalmakat. Mindezzel együtt e fogalmak esetében a szűkebb értelmű földrajzi meghatározottságokat a háttérbe tolja egyrészt az, hogy az induló egység is inkább szociológiai, mint földrajzi természetű, másrészt az is, hogy a reál- és az eszmei

oldal egyensúlytalan, az individualizmus, a kollektivizmus és a nacionalizmus, mint ideológiák dominálják az egész relációsort. Az új entitások (nemzet, közösség) markáns „szellemi" tartalmai is nehezen foghatók meg a földrajz hagyományos szemléletében (mégha az etnikai vagy politikai földrajz törekszik is e kategóriák vizsgálatára).

E fogalmak sok tekintetben egyfajta „területen kívüli" társadalom markáns kategóriái. Az ilyen szisztéma a szélsőséges centralizáltsággal jellemezhető irányítási mechanizmusokkal éppúgy jellemezhető, mint a zárt határok blokkolta horizontális kapcsolatokkal vagy azok ideologikus-politikai s nem természetes irányaival, mint a magánéletbe való visszavonulás reakcióival. Az individualizmus, a kollektivizmus vagy a nacionalizmus (természetesen mindegyik más-más megoldásokkal) úgy manipulálja, használja a teret, hogy annak valós lehetőségeit, pozitív hatásait sok tekintetben ignorálja.

Áttérve a táblázat újabb fogalompárjaira bizonyos fordulat a fentiekkel szemben, hogy feltűnik a tér direkt megjelenése a fogalmakban. Hogy az ezredfordulón már inkább ezek (lokalitás, régió, globalitás), s nem az előbbiek a „divatos" fogalmak (bár ezek sem tűntek még el), világos bizonyítékai a térbeliség (vagy, hogy földrajzos kollégáimnak a finom, bár lényeges fogalmi különbségtételt ezúttal mellőzve kedvezzek: a „geografikum") általános társadalmi felértékelődésének. E fogalmakban és folyamatokban elsősorban a nacionalizmussal szemben fedezhető fel egyfajta sajátos ellenreakció. A régiók szerepének felerősödésében Nyugat-Európában a nemzeti szinteknek a nemzetek feletti integrálódás eredményeként lezajló gyengülése is szerepet játszik. (E momentum egyébként arra is kitekintést enged, hogy a sorravett fogalompárok közé akár az *országcsoport - integráció* duál is felvehető lenne ma már.)

A települések esetében az induló egység, a hozzátartozó folyamatok és eszmerendszer azt az összefüggésrendszert írja le, hogy egy településből csak akkor válik *lokalitás*, ha a társadalomszerveződésben felerősödik az egyes települések szerepe, ha *tudatosan* felismert s legalább tradícióként hat a *HAMVAS* által is hangsúlyozott szellemiség (géniusz), és ebből azonosságtudat és *szervezett társadalmi aktivitás* fakad, azaz lokalizálódási tendenciák érzékelhetők a reálfolyamatokban, s a lokalizmus eszmerendszere megjelenik a „fejekben", szimbólumokban (városcímer, zászló).

Kicsi megtörve a térbeliség általános felértékelődéséhez kötődő eufóriát, megkockáztatom azt a véleményt, hogy a település-lokalitás fogalompár talán a legkevésbé „modern" az itt említett duálok közül, elsődlegesen annak okán, hogy a gazdasági-társadalmi szerveződés nagyerejű térfolyamai (urbanizáció, agglomerálódás, kommunikációs rendszerek) egyértelműen *kihúzzák a talajt az egyedi települési szerveződés sémája alól*. A lokalitás eszmei értelemben is jellemzően nem a jelen értékei, hanem a múlt, a tradíció körül kristályosodik ki, e kristályok azonban fogyóban vannak (e fogyasztásban a 20. század viharos történelme jócskán kivette a részét). Ezekre az összefüggésekre utal az a tény is, hogy a lokalitás, a „hely szelleme" bizony-bizony leginkább csak az idegenforgalom marketingjében vehető ma már sokhelyütt komolyan. Mindez persze lehet, hogy látszat csupán, s reménykedhetünk, hogy csak arról van szó, hogy észrevétlenül ma is termelődik sok-sok „helyi szellemiség", amit néhány évszázad multán tradíciónak neveznek utódaink. A lokalitások, a helyi szellemiség tartalma egyébként bizonnyal jól elkülönülő jellemzőkkel írható le a településnagyság függvényében. Míg a kistelepülések helyi karaterisztikumai a magasabb szintek folyamataival inkább szembenállóan maradhatnak fenn, a nagyvárosi szellemiségben az átfogó, nagyhatású — esetenként globális — tartalmak egészülnek ki sajátos helyi hangsúlyokkal, „specializációval" (lásd London és Párizs eltérő szellemiségét).

Kiterjedtebb területre vonatkozóan a lokalitással analóg jegyekkel határozható

meg a szűkebb értelemben vett *régió* fogalma is, amihez tehát hozzátartozik a gazdaság és a társadalom térszerveződésében meginduló regionalizálódás folyamata és a regionalizmus jelenléte is (szemben az egyedi településekbe szerveződés visszaszorulásával, annak, mintegy másik oldalaként, a térségi szintű gazdasági-társadalmi összekapcsolódás erősödése élő tendencia). A kritériumoknak az alábbi régió-definíció felel meg: *a régió lehatárolt területi egység a nemzeti és a települési szint között*, amelyet a társadalmi folyamatok széles körét átfogó, *soktényezős* társadalmi-gazdasági kohézió *(regionalizálódás)*, az *érzékelhető regionális identitás-tudat* valamint az *érdemi irányítási kompetenciájú és önállóságú regionális intézmények* rendszere *(regionalizmus)* fog *tartós* egységbe. Ez egyben azt is jelenti, hogy önmagában a körülhatároltság eredményeként egyetlen közigazgatási egység vagy statisztikai alapon kreált területi aggregátum sem válik régióvá, s *a regionalizálódás sem azonos a regionalizmussal.*

A települési (helyi) és térségi (regionális) szintek folyamatai és az ott szerveződő szereplők *Kelet-Közép-Európa* posztszocialista átmenetében különösen előtérbe kerültek (egyik lényeges elemét képezve az átmenetnek, a demokratikus „nyugati" társadalomszerveződési modell újjáépülésének). Itt azonban nem pusztán a települések vagy a régió reneszánszáról van szó, hanem a térbeliség átfogó — adekvát és elhibázott politikai-intézményi megoldásokkal s ezek pozitív és negatív konzekvenciáival együttjáró — felértékelődéséről is. E folyamatból négy, egymással is összefüggő tényezőegyüttes, folyamat kiemelése mindenképp indokolt:

1) A rendszerváltozásokat követően mindenütt *kiéleződtek a térségi különbségek*, markáns új regionális tagozódási rend alakult ki, a hétköznapok szintjén érezhető szociális feszültségeket, éles esélykülönbségeket generálva.

2) A minden társadalmi szférára kiterjedő centralizált társadalomirányítási modell helyébe lépett demokratikus és piacgazdasági modell „visszahelyezte" a gazdaságot és a társadalmat (benne a politikát) a konkrét földrajzi térbe.

3) A határok megnyíltával megsokszorozódtak a térségek „horizontális" kapcsolatainak lehetőségei.

4) A régiók, a regionalizmus a nyugat-európai társadalomszerveződésben, valamint az Európai Unió intézményrendszerében egyre növekvő szerepet tölt be, s így mintaként hat.

Világosan kell látni e tényezők mögött azt, hogy a piacgazdasági szisztéma fokozatos kiteljesedésének az adott fejlettségi szinten és körülmények között *törvényszerű* következményeként jelentkező *regionális differenciálódás*, a területi fejlettségi különbségek növekedése bármennyire is elsőrendű tényezője a területi dimenzió előtérbe kerülésének, sok tekintetben csak a felszínen megjelenő jegy. Ennél jóval lényegesebb az, hogy a „térből kiemelt", felülről szervezett és irányított gazdaság és társadalom fokozatosan alakul át egy decentralizált, horizontálisan szerveződő szisztémává. Ez a fordulat a társadalom teljes tevékenységére kiterjedően teret nyit a térségi kapcsolatrendszerek bővülésének a korábbi szervezeti és ágazati függési relációkkal szemben (vagy legalábbis azok mellett), felértékeli, megnyerendőnek minősíti szinte az ország minden pontját.

Fogalompárjaink záró duáljában a *globalitás* fogalmát a globalizáció és globalizálódás folyamatai és a globalizmus (internacionalizmus, mondializmus) eszmerendszere mellett a nyilvánvaló nagy méret (lépték), valamint elsődlegesen a térbeli, területközi *kapcsolatokra*, s ezek hatásaira, rendszerelméleti fogalmakat használva az elemmel szemben a *rendszerre* tett hangsúly elkülöníti el az alacsonyabb szintektől. Talán a globalitás példázza leginkább az itt sorravett fogalompárok közül azt a relációt, amikor — szemben a nemzet vagy az egyéniség kapcsán említettel — ma még a reálmeghatáro-

zottság (globalizálódás) jóval nyilvánvalóbb, mint az eszmei-politikai tartalom és intézményesültség (globalizmus).

Ezek a folyamatok és eszmerendszerek napjaink társadalmi mozgásaiban világosan felismerhetőek, bár súlyuk, szerepük a különböző társadalmakban, országokban — az épp aktuális fejlettség, ill. társadalmi-politikai mozgásirány függvényében — eltérő. Gyakorta éles hatalmi-politikai küzdelmek színterei és tárgyai egyben. Épp napjaink Európája mutatja fel ezt a viszonyrendszert legegyértelműbben, ahol a politikai mozgásoknak egyik lényeges dimenziója a formálódó lokalitások és régiók, az új és régi államok, valamint a nemzetek feletti integrációs szint *újfajta erőegyensúly*ának kialakulása.

A települések, a térségek, az országok szintjén, ill. a Föld egészére kiterjedően zajló folyamatok többszörös verseny színterei. Egymás versenytársai az egyes települések, a térségek, az országok, s versenytársak a szintek egymás között is. Versenytársak az egyes szintekhez kapcsolódó eszmék, ideológiák és intézmények is. *A legerősebbnek a globális szerveződés tűnik*, mégha ideológiája és gazdasági főszereplőinek nyílt politikai hatalomratörése illő szeméremmel (vagy tudatosan) háttérbe is vonul ma még.

A közelebbi és aktuálisabb hazai viszonyokra gondolva érdemes megemlíteni azt, hogy miközben nálunk (s kelet-közép-európai sorstársaink többségében) a régióalakítás, a regionalizmus köré szerveződik számos új intézmény, a „fejlett" világ eszmeiségében markánsan jelen van egy *anti-regionalista* szemlélet, amely elméletileg is megkérdőjelezi a társadalmi szerveződésben az egyedi településeken túlnyúló kereteket. Nem véletlen talán, hogy e szemléletnek Európában leginkább angol, holland gyökerei erősek. Ahol már nemcsak képletesen — mint nálunk — „minden falu város", s ahol a régió leginkább az EU peremi területeinek támogatására fordított adófontokkal kapcsolódik össze, megszületik a régiót elutasító eszme is. Más irányú, de éppúgy torzulás persze az is, amikor a regionális politika „vidékfejlesztési" agrárbiznisszé silányul. A regionalizmus és a *provincializmus* egyébként sem rokonértelmű, hanem egymást kizáró fogalmak.

A reálfolyamatok és az eszmei-intézményi elemek kettősségének felismerése kutatásmódszertani szempontból azt is egyértelművé teszi, hogy az új entitások bizton nem jelölhetőek ki pusztán a reáljellemzőket leíró mennyiségi módszerekkel. (Ezt az alaptételt kissé félve mondom ki, hisz félreértelmezésére kiváló terep a hazai területi-földrajzi kutatás elemzési szemlélete, kultúrája. Nálunk ugyanis szó sincs arról, hogy a mennyiségi módszerek meghaladottá váltak volna, hogy annyira megismertük volna őket, hogy ezáltal „lelepleződött" tökéletlenségük. Hiányukban sokkal inkább a hazai kutatás felkészületlensége lepleződik le.) Bármekkora is a kutatók — különösen a geográfusok — ingerenciája a „tényleges", „tudományos" térfelosztások szerepének hangsúlyozására például a régióalkotási folyamatokban, sohasem feledhető, hogy így legfeljebb egy valóban megalapozott térfelosztáshoz juthatunk, anélkül, hogy önmagában ezzel kijelölhetnénk magukat a régiókat is. Természetesen ellenirányban is létezik ez az összefüggés. A reálszerveződéstől elszakadó politikai vagy közigazgatási „regionalizáció" minden erőltetés, intézményi megerősítés ellenére is gyökértelen marad a társadalmi-gazdasági egységesülés, kohézió híján, s előbb-utóbb széthullik (az 1990-94 közötti időszak, sokak szemében már régiókat teremtő köztársasági megbízotti rendszere például annyira abszurd térfelosztásra épült, hogy szinte már — utólagos okoskodással — tudatosnak látszik benne a valóságos térkapcsolatoktól való „elemeltség").

A fentiekben érintett fogalompárok mögött élesen megosztó, egyes esetekben konkrét történeti tapasztalatok (kollektivizmus), másokban még leginkább csak előrevetített, de valóságosnak tűnő félelmek (globalizálódás) által táplált értéktartalmak rejle-

nek. A 20. század történelmi tapasztalatai, különösen az „ideológiai" tartalmak nyilvánvaló jelenléte miatt teszik szinte mindegyik fogalmat ilyenné. Ez aztán az ideológia elutasításáig vezet, ami tudományos körökben szokványos reakció, amelynek jellegzetes „ideológiája" (lám-lám!) a folyamatosan megújuló — neo — pozitivizmus sajátos felértékelődése. Mi (társadalom)tudósok csak minél pontosabban tárjuk fel a „valóságot", a cselekvést hagyjuk a politikára, s utána undorral forduljunk el tőle, s vég nélkül kritizáljunk minden megoldást, „tudományos" alapon. Sok reakcióban valami ilyesmi érződik a példaként már többször emlegetett hazai régió-problémák esetében is. De lényegében ugyanez a séma és viszony — ha épp ellentétes irányban is — jelenik meg a másik hazai neuralgikus térproblémában, a szétaprózott önkormányzati rendszer kapcsán is. A hazai tudomány, benne a geográfia e — tisztán politikai, ideológiai alapokon elfuserált, semmifajta fejlett nyugati példát nem követő — rendszer negatívumairól mindmáig nem adott (nem mert adni?) érdemi kritikát, sőt lelkendezve figyeli a településszétválások eufóriáját, amelyben racionalitást persze találhatunk érdek- és hatalmi szempontból, de a geográfiai reálszerveződés oldaláról aligha. A sok, nagy csinnadrattával szétváló, „új" település közül az átformálódott, modern terekben alig néhány válhat valódi lokalitássá, többeknek esetleg a nagyobb egység részeként még erre az új minőségre is nagyobb esélyei lehetnének. Egy koncentráltabb, összevontabb helyi egységekre épülő önkormányzati rendszer és (ez különösen fontos!) az ilyen keretekben működő gazdasági, pénzügyi szabályozás például alapfeltétele annak, hogy a helyi önállóság valóságos reálbázisra épülhessék. Az önkormányzatiság kialakult modellje természetszerűleg vezet a pénzügyi redisztribúció sohasem látott dominanciájához (ma ezt normatív finanszírozásnak hívják), s ugyanoda ejti vissza az önkormányzatiságukat visszakapott településeket, ahonnan kimenekíteni szándékozták (valaha) őket: az állam ölébe. Az önkormányzati rendszer átalakulásának folyamata a *decentralizációból, devolúcióból dekoncentrációvá* silányul, ami, ha nem is kevés, de nem is azonos az előbbiekkel.

Kísérlet a magyarországi kistérségek komplex fejlődési típusainak meghatározására

CSATÁRI BÁLINT*

An Effort to Determine the Complex Developmental Type of Hungarian Small Regions. After the change of regime in Hungary, the microregions or minor regions were organized- first mainly spontaneously- in order to reflect the increasing areal differences in regard of the social and settlement conflicts, to lighten and partially solve local problems. These microregions were organized mainly covering the area of the former districts.

Although this level had not been a stable areal unit of administration and power (districts ceased to exist in 1971), the new Act of Self-Governments resulted in a heavily atomized settlement structure which consisted mainly of villages and small towns whose units realized that they could be more successful when supporting the adequate settlement developmental and regional co-operations. The Act of Regional Development ratified in 1996 codified minor regions to be the first level of regional developments (it is the so called NUTS IV level according to the raging of European statistics). As a result of the above-mentioned act, the county and regional councils gained the right of vote and decision. The number of such councils is 149.

Naturally, these official statistical minor regions did not cover the area of the spontaneously organized territorial units which led to a great number of conflicts.

The official regional development policy- supporting the process of regional balancing- divided significant sources into the group of the so called „interventional minor regions". Their four main types of goals between 1997 and 2000 used to be: the generally underdeveloped minor regions, the agricultural-rural minor regions, the industrial depression regions, and the minor regions of permanent unemployment.

The developments of the last three years had very moderate effects. Based on this experience this study intends to make an effort not to group these regions according to state interventions regarding only one or two factors but to determine the complex developmental type of minor regions with the help of multifactoral analysis and clusteranalysis.

The author regards the minor regions- based on their territorial, geographical homogeinity, their inhabitants' attitude to functionality and identity- as significant areal units in regard of the fulfillment of the local population's everyday needs and requirements. The study aims to specify the alternatives which such a complex geographical typography requires opposed to the rather mechanical state regional developmental interventions and divisions.

The utilized multifactoral statistics' internal relations and their ranks signing territorial differences specify that the Hungarian territorial changes influence the level of minor regions heavily. The differences between urban and rural areas in their changes and factors are vast eg. between Transdanubia and the Hungarian Great Plain. These statements are illustrated and certified by several individual and explanatory factors. At the same time, the specifically changing minor regions (agglomerating, touristic or peripheral ones) would demand completely different attitudes instead of the mechanical state territorial ranging.

---

* Dr. Csatári Bálint igazgató a földrajztudomány kandidátusa (MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét).

1. Bevezető

A rendszerváltás utáni magyar területi politika egyik kulcsfontosságú geográfiai és egyben regionális kérdése is, hogy hogyan és milyen térségeket, területi egységeket határozzon meg stratégiai fejlesztési céljai eléréséhez. E téren az európai regionális területpolitikai megoldások sem követelnek meg – általában a régiók szintjén kívül – egységes gyakorlatot. A sokszínű és sokoldalú nyugat-európai, tagországonként eltérő megoldások bennünket is arra késztethetnek, hogy a hazai területfejlesztés céljainak eléréséhez szükséges területbeosztási és minősítési gyakorlatunkat minél sokoldalúbbá tegyük, s a valós és igen összetett térfolyamatokat leginkább tükröző megoldásokat keressünk.

A magyar területfejlesztés első területi – az EU besorolás szerinti ún. NUTS IV. – szintjét a kistérségek alkotják. Az 1996. XXI. sz. törvény alapján létrehívott kistérségek a városi központok körüli részben ellátási, részben ingázási-munkaügyi vonzáskörzeteket, ill. a rendszerváltozás előtti volt városkörnyékekre, sőt a már csaknem három évtizede megszűnt járásokra is emlékeztető „területi egységeket" a hivatalos dokumentumok többsége „statisztikai kistérségnek" nevezte. Számuk a KSH által vezetett 1996-os felülvizsgálat eredményeként, tekintettel a területi vonzásviszonyokra, a kereteik között megalakult szervezeti együttműködésekre, ill. a megyék állásfoglalásaira is, jelenleg 149.

A területfejlesztési törvény nyomán született első Országos Területfejlesztési Koncepció alapján, majd újabb országgyűlési és kormányhatározatok előírásai szerint részben e *kistérségek szolgáltak keretül bizonyos területfejlesztési források tudatos allokációjához.* Ez alapján készült a kistérségek első, főleg az elmaradottságukra, strukturális problémáikra alapozó, kedvezményezett, pályázati jellegű finanszírozásuk szükségességét bizonyító „típus-besorolása"(CSATÁRI B. 1996). Akkor abban a reményben, hogy majd egy teljes értékű, sokoldalú funkcionális és a komplex fejlesztésüket szolgáló tipizálásuk is elkészül, három évre (1996-99) határozták meg az első, ún. *„beavatkozási" kistérség-típusokat.*

Az azóta eltelt időszak változásait áttekintve kiderült, hogy nagyon kevés „igazán értékelhető" módosulás következett be a négy fő (társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott, mezőgazdasági-rurális, ipari válság sújtotta, tartós munkanélküliséggel sújtott) kistérség-típusban. S ez nemcsak a célirányosan e térségekbe érkező források szűkösségének köszönhető, hanem annak is, *hogy a kistérségek többségében lejátszódó területi átalakulási folyamatok a vártnál lassúbbak,* sok esetben egyoldalúak, vagy csak egy–egy térben is ható szektort érintenek, s a remélt „beavatkozások" hatásai pedig – megfelelő intézményrendszer és a monitoring hiányában – alig követhetők.

A komplex területi fejlődéshez az e kistérségi területi szinten is szükségképpen értelmezendő szférákban – környezeti, gazdasági, infrastrukturális, települési és humán szférák – a lezajlott változások nagyon eltérő ütemben, mélységben, vagy differenciáló erővel lépnek fel és hatnak.

Egy óhajtott és remélt harmonikus területi fejlődéshez tehát nemcsak az egyes – „beavatkozási" vagy „fejlesztési" kistérség-típusokat szükséges pontosan ismernünk,

hanem azokat a belső és nagyon összetett folyamatokat is, amelyek végülis együttesen hatnak az ott élők életkörülményeire, életesélyeire, jövő lehetőségeire.

A kistérségi szinten igen differenciált változások „bekövetkezése" ugyanis nem egy-két vagy akár hat tényezőnek a hatása[1], hanem sokkal többé. Ezért kíséreltük meg ebben a vizsgálatunkban sokváltozós faktor és clusteranalízis segítségével azt, hogy „együttesen" tekintsük át a változásokat, s próbáljunk választ kapni arra, hogy a 149 kistérséget egyszerre „tekintve" mely tényezők, s hogyan differenciálják a „térségállományt", melyek a jellegzetesen együtt-ható és mozgó tényezők, folyamatok. Majd az analízissel meghatározott faktorok meglehetősen összetett tartalmának kibontása után milyen – komplex értelmezést lehetővé tevő – fejlődési „típusokba" sorolhatók e megközelítés alapján kistérségeink. A módszer és az adatbázis adta lehetőségek és korlátok között – a méretre utaló direkt mutatók mellőzésével – igen érdekes és tanulságos eredmények adódnak.

2. A vizsgálat adatbázisa és az adatok belső összefüggései

A vizsgált kistérségi területi folyamatok összetettsége miatt *„tiszta" típusok meghatározása szinte alig lehetséges.* Így akár a faktorok, akár a clusterek esetében „névadásuk" sem lehet teljesen pontos. E tekintetben arra törekedtünk, hogy a kistérségi változások legjellemezőbb karaktereit emeljük ki mindkét vizsgálati fázisban.

A vizsgálatba *34 mutatót* vontunk be, városias és vidékies jellegű mutatókat egyaránt *(1. táblázat).* A mutatórendszer adatainak belső korrelációja – e módszer igényeinek megfelelően – alacsony volt, ami persze már azt is igazolja, hogy az elemzett tényezők között országos kistérségi szinten kevés a „triviális" összefüggés. A vizsgált sokaságban nem is kis számban előfordulnak ugyanis „meglóduló", kedvező gazdasági-társadalmi adottságú térségek viszonylag közepes vagy elmaradott infrastruktúrával, vagy például relatíve kedvező demográfiai helyzetű térségek súlyos gazdasági – társadalmi hátrányokkal.

A faktoranalízist megelőző korreláció-számítás arra is rámutat, a később megállapított faktorokkal együtt, hogy mely tényezők differenciálják leginkább a kistérségi folyamatokat, melyek mozognak, hatnak együttesen.

E tekintetben kiemelkedik például az iskolai végzettség mérőszáma, amely a legtöbb 0,5 értékűnél magasabb korrelációt mutatta, s nemcsak a „városias" mutatókkal együtt, velük összefüggésben, hanem a harmonikusabb fejlődést felmutató vidékies térségeknél is. Ezenkívül erős negatív korrelációkkal a mezőgazdasági népesség aránya, a munkanélküliség és a ruralitás indexe fordul elő nagyobb gyakorisággal, ami arra mutat, hogy az általános kistérségi szintű differenciálódásban ezek a tényezők nagy számban „egyszerre hatnak", ill. mérik a differenciálódás mértékét, együttesen „jelezve" a kedvezőtlen térségformáló folyamatokkal való összefüggésüket, arra való hatásukat.

---

[1] Az EU ún. Térségminősítési, ill. besorolási gyakorlata ugyanis általában egy-két jellegzetes mutatóval határozza meg a térségek minősítését saját területi beavatkozási politikájához. A magyar területpolitikai gyakorlat egyelőre nem vagy nehezen fogad el ilyen megoldást.

1. táblázat. A faktoranalízishez használt mutatók és rövidítéseik

1fizjov	1 adófizetőre jutó évi nettó jövedelem, 1996 (Ft)
3xszobas	1990-97 között épült 3-x szobás lakások aránya (%)
60idos	60 évnél idősebb népesség aránya, 1997 (%)
boltok	1000 lakosra jutó kiskereskedelmi boltok száma, 1997
csatorn	1 km vízhálózatra jutó csatornázottság, 1997 (km)
egyvall	1000 lakosra jutó egyéni vállalkozások száma, 1997
elerhet	Komplex elérés minősítés
eplakas	1990–1997 között épített lakások aránya (%)
gazdszer	1000 lakosra jutó gazdasági szervezetek száma, 1997
gszvalt	Gazdasági szervezetek számának vált. 1992–1997, 1992=100%
hozzert2	Hozzáadott érték társaságonként*2 (eFt)
ipaktiv	Ipari aktív keresők (%)
iskveg	Átlagos iskolai végzettség, 1990
kmtara	Külföldi tőke aránya (%)
laknep	Lakónépesség, 1997 (fő)
mgaktiv	Mezőgazdasági aktív keresők (%)
mgvall	Mezőgazdasági egyéni vállalkozások 1000 lakosra jutó száma, 1995
mnvalt	Munkanélküliek számának változása 1993. dec.–1997. dec. (%)
mozilat	1 lakosra jutó évi mozi látogatások száma, 1997
munkan	Munkanélküliek aránya a népességben, 1997
nepsurus	Népsűrűség, 1997 (fő/km^2)
nepvalt	Lakónépesség változása, 1990—97 (1990=100%)
saj/jeg1	Saját tőke/Jegyzett tőke *1
szgk	1000 lakosra jutó személygépkocsik száma, 1997 (db)
tartosmn	Tartósan munkanélküliek aránya, 1997 (%)
telefon	Távbeszélő főállomások 1000 lakosra jutó száma 1997 (db)
tercakti	Tercier aktív keresők (%)
urbindex	Urbanitási index, 1997
vallsur	Gazdasági szervezetek és egyéni váll. sűrűsége, 1997 (db/km^2)
vandkul	Vándorlási különbözet évi átlaga, 1990-97
varosnep	Városi népesség aránya, 1997 (%)
vendegej	1 lakosra jutó vendégéjszakák száma, 1997
vezgaz	Vezetékes gázt fogyasztó háztartások aránya, 1997 (%)
vitalind	Vitalitási index, 1990
vizhal	Közüzemi vízhálózatba kapcsolt lakások aránya, 1997 (%)

Meglepően kicsi például a *munkanélküliség változásának korrelációja* a többi tényezővel (azaz mindenütt jelen van, ill. ott is csökkenhet, ahol más tényezők kedvezőtlenek), vagy a lakásépítés üteme, amelyik a mai országos átlagban is erősen lecsökkent mértékében egyre inkább a kifejezetten falusias terekben magasabb arányú.

Bizonyos civilizatórikus jellegű és mért infrastrukturális tényezők kistérségi szintű kiegyenlítődésére utal, hogy igen kevés a magas korrelációjuk. Ezek a viszony-

számok jelennek meg a telefonellátottság vagy a csatornázottság tekintetében több más, és nemcsak jellemzően „városias" mutatóval összevetve. *A térségi lakossági infrastruktúra színvonalának részbeni területi kiegyenlítődése* azonban *sajnos nem jár együtt más* – gazdasági vagy társadalmi – *tényezők számottevő javulásával.*

A korrelációs értékelésből az is megállapítható, hogy viszonylag erősen hatnak és differenciálják a vizsgált „térségállomány" átalakulási folyamatait a vállalkozások, a bolthálózat kiépítettsége vagy az idegenforgalomban mért vendégéjszakák – s szintén nemcsak a városias térségekben.

Mérsékelten negatív korrelációt mutat viszont a vándorlás (-0,6) a munkanélküliséggel. Azaz, ha lassan is, de *egyre világosabban kimutatható a válságos térségek lassú elnéptelenedése,* amely pl. az Észak-magyarországi régióban minden egyes kistérségre érvényes trenddé vált a kilencvenes évtized végére.

A korrelációszámítás után az SPSS for Windows programcsomag főkomponens analízisével meghatározott hat faktor igen szemléletesen rendezi össze az ily módon mérhető „komplex kistérségi változásokat", a térfolyamatok viszonylagos egymásra hatását, kifejezve a magyar vidék térségi tagozódásának fő tényezőit és valamelyest azok meghatározó átalakulási folyamatait is.

3. A kistérségi változások faktorai

A KSH T-STAR adatbázis alapján létrehozott kistérségi szintű rendezett adathalmazon elvégezett elemzések rövid eredményei az alábbiakban foglalhatók össze *(2. táblázat).*

A főfaktor a változásoknak 31,6%-át magyarázta, a hat faktor együttesen 68,1%-ot. Ezek az értékek ilyen összetett társadalomtudományi elemzéseknél elfogadhatónak tekinthetők.

A főfaktorba a tényezők harmada került relatíve kedvezően magas magyarázó erővel:

Vállalkozások sűrűsége	0,88
Népsűrűség	0,86
Gazdasági szervezetek száma/1000 lakos	0,81
Vándorlási különbözet	0,78
Urbanitási index	0,73
Iskolai végzettség	0,70
Személygépkocsik száma	0,64
Jövedelem	0,64
Mezőgazdasági aktív keresők aránya	-0,62
Tercier aktív keresők	0,59
Csatornázottság	0,57
Vezetékes gázellátottság	0,51

Ezek, mint látható, nagyrészt „városias" jellegű mutatók. Vagyis a főfaktorba csoportosuló adattartalmak alapján *a magyarországi kistérségek területi folyamatainak*

2. táblázat. A faktorok súlyai mutatók szerint

Megnevezés	1. Faktor	2. Faktor	3. Faktor	4. Faktor	5. Faktor	6. Faktor
VALLSUR	0,8868	0,1000	0,0844	0,0716	0,0228	0,0098
NEPSURUS	0,8694	-0,1693	0,0991	0,1044	0,0654	0,1134
GAZDSZER	0,8198	0,3624	0,1915	0,1118	0,0203	-0,1032
VANDKUL	0,7874	0,2302	-0,2066	-0,0059	0,2533	-0,0928
URBINDEX	0,7389	0,0119	0,2828	0,1666	0,0663	0,3200
ISKVÉG	0,7061	0,2723	0,5341	0,1489	0,1038	0,0881
SZGK	0,6488	0,5323	0,0636	-0,1154	0,2399	-0,0485
FIZJÖV	0,6412	0,0097	0,3037	0,2563	0,3353	0,2882
MGAKTIV	-0,6271	-0,0740	-0,3871	-0,1557	-0,1264	-0,5027
TERCAKTI	0,5984	0,5089	0,0124	0,2147	-0,2322	-0,0049
CSATORN	0,5719	0,2898	0,3793	0,2142	-0,0353	0,0060
VEZGAZ	0,5180	-0,0708	0,0625	0,0661	0,0792	-0,2658
BOLTOK	-0,0444	0,8746	0,0992	0,0805	-0,0829	-0,0465
EGYVAL	0,3375	0,8352	0,1425	-0,0334	-0,0988	-0,1008
VENDEGEJ	0,0613	0,8175	-0,0034	0,0641	-0,1251	0,0169
TARTOSMN	-0,0241	-0,6599	0,0545	0,0418	-0,4135	0,1412
TELEFON	0,6080	0,6133	0,1741	-0,1394	0,2121	0,0211
VIZHAL	0,1109	0,4245	0,4197	-0,0363	0,1708	0,0899
VAROSNEP	0,2484	-0,0159	0,7584	0,1269	0,0076	-0,1955
MOZILAT	0,2556	0,3261	0,7096	0,0601	0,0492	-0,1370
ELERHET	0,5092	0,0483	0,6313	0,1625	0,1030	-0,0822
GSZVALT	0,2022	0,0561	-0,5605	0,1588	0,1807	-0,3203
VITALIND	0,0772	0,0705	0,0735	0,8872	0,0006	0,0299
IDOS60	-0,4170	0,1419	-0,1200	-0,7643	0,0372	-0,1202
EPLAKÁS	0,4709	0,3459	-0,3973	0,5614	-0,0192	0,0132
MNVALT	-0,0872	0,1293	0,1108	0,2352	-0,7376	0,0982
MUNKAN	-0,5114	-0,3025	-0,0529	0,1768	-0,6447	0,1042
HOZZERT2	-0,0533	-0,0136	0,2695	0,3694	0,5250	0,3088
KMTARA	0,2912	0,0260	0,0360	0,2008	0,5092	0,2423
NEPVALT	0,0244	0,0525	-0,0761	-0,2124	-0,2786	0,2068
S3XSZOBA	-0,1954	0,1133	-0,2482	-0,1015	-0,0586	0,6923
MGVALL	-0,2779	0,2344	0,0350	-0,2281	0,0839	-0,5850
IPAKTIV	0,2344	-0,3291	0,4353	0,0044	0,3345	0,5824
SAJ_JEG1	-0,0623	-0,3084	0,0397	0,2104	0,0642	0,3488

„elkülönülését" első közelítésben és jól megkülönböztethetően *az alapvetően városias és a nem városias (vidékies) jellegű kistérségek között állapíthatjuk meg.* A magas pozitív faktorpontértékű, s e karakteresen „városias faktorral" jellemezhető kistérségek száma, ahol a fenti tényezők mintegy „együttesen előfordulva" jelzik a vizsgált kistérségek változásainak különbözőségét a többitől, 59-en vannak *(1. ábra).* Budapest nélküli adatokkal számolva az országterület 42%-át foglalják el, s bennük él a népesség

61%-a. Ezek az arányok egy egészen más számítási metodikával szinte kísérteties pontossággal megegyeznek a ruralitás/urbanitás indexe[2] alapján meghatározott erőteljesen és alapvetően vidéki térségkategóriák összevont adataival.[3]

1. ábra. A magyarországi kistérségek városias/vidékies főfaktora
Fig. 1. Urban/rural main factor in Hungarian microregions

A városias főfaktor által kirajzolódó kistérségi szinten értékelhető területi differenciák jól mutatják, hogy az ország régióiban lejátszódó területi folyamatok különbözőségeit is. A Központi régióban, a budapesti agglomerációban már összefüggő rendszert képeznek az e faktorral jellemezhető városias térségek. A sugárirányban innen kiinduló fő közlekedési tengelyek mentén elhelyezkedő térségek lassan már egy hálózatszerűen és több irányból is erőteljesen összekapcsolódó városias térszerkezeti fejlődés kezdetét jelzik az Észak- és Közép-Dunántúlon. Az alföldi nagyvárosok hasonló térségei ugyanakkor csak szigetszerűen emelkednek ki, erőteljesen jelezve az e faktorral is mérhető és megjeleníthető erős fejlődési színvonalkülönbségeket a centrumok és perifériáik között.

Az is érdekes, hogy az egyes térségekre „visszaszámított" értékelő faktorpontok elsősorban nem a regionális vagy megyeközpont nagyvárosokkal rendelkező urbánus térségekben a legmagasabbak (1,2–1,9), hanem a budapesti agglomerációban (Budaörs 4,6, Dunakeszi 4,2, Gödöllő 2,3). Vagyis a fenti faktormutatókkal jellemezhető *erőteljes*

---

[2] A ruralitás/urbanitás indexe azt mutatja, hogy az adott térség népességének hány százaléka él 150, ill. hazánkban 120 fő/km^2-nél ritkább népsűrűségű településen.

[3] Ez egyértelműen bizonyítja tehát azt is, hogy az OECD ajánlások és részben az EU által is alkalmazott egymutatós módszer tökéletesen alkalmas a vidéki térségek elhatárolására, még akkor is, ha néhány kistérségnél nem tökéletesen esik egybe a két közelítés.

és általános városias fejlődés – s erre a fentebbi országos térszerkezeti vázuk is utal – *alapvetően nem a kistérségi központ városméretétől, hanem az egész térség földrajzi, gazdasági és társadalmi helyzetétől függ elsősorban.* Ez tény erősen befolyásolja majd a clusterezést, a fejlődési típusalkotást is.

A második meghatározó faktor szinte kettéosztja az országot. Magyarázó „ereje" 12,6%. Nevezhetnénk akár Alföld-Dunántúl „szétszakadási" faktornak is, bár a tartalmához rendelt alábbi mutatók alapján egy árnyaltabb közelítése, értékelése is megadható. A sokat vitatott „kettészakadt ország" jelenség első látásra meglepő illusztrációjához hozzá kell tennünk, hogy az alkalmazott módszer miatt ez a tény csak az alábbi tényezők alapján értékelhető, s a fenti magyarázó erő alapján óvatosan kezelendő, bár kétségtelenül látványos a térképi megjelenése *(2. ábra).*

2. ábra. Idegenforgalmi-vállalkozói kistérségek faktora
Fig. 2. Factor of touristic–entrepreneurial microregions

A második faktor meghatározó tényezői:	
Boltok száma/1000 lakos	0,87
Egyéni vállalkozók/1000 lakos	0,83
Vendégéjszakák száma/lakos	0,81
Tartós munkanélküliség	-0,65
Telefonellátottság	0,61

A számottevő idegenforgalommal és részben ez alapján is a magasabb egyéni vállalkozói tevékenységgel rendelkező kistérségek területi „különválása" valóban erős a két nagy országrész, az Alföld és a Dunántúl között. Az e téren kedvező faktorpontú térségek száma 60, az országterület 39%-át foglalják el, népességük 2,9 millió fő. A

kiemelt üdülőterületeknek (Balaton, Velencei-tó, Dunakanyar) az adatokból következően természetszerűleg magas faktorértékű kistérségei mellett figyelemre méltó, hogy a Dunától keletre csak Eger és Hajdúszoboszló térsége mutat hasonlóan magas értéket. A Nyugat-Dunántúlon viszont szinte általános ennek a térségi faktornak a magasabb pontértéke. Vagyis az itt található kistérségekben – a már említett meghatározó idegenforgalmi tényezők mellett – a többi mutatóval együtt tekintendő és értékelendő – „általános" kistérségi szintű felzárkózás is bekövetkezik(-ett). Ezek a változások „együtt" úgy írhatók le, hogy a sokkal kisebb munkanélküliséghez viszonylag magas vállalkozói kedv, s mára már általánosan kiegyenlített telefonellátottság is egyaránt társul.

A további faktorok magyarázó ereje ugyan 10% alatt van, de legalább jelzésszerűen érdemes áttekinteni tartalmaikat.

A 3. faktor a jó elérhetőséget és a kiemelkedően kedvező városias intézményellátottsághoz kapcsolható néhány mutatót tömöríti:

Városi népesség aránya	0,75
Mozilátogatók aránya	0,70
Elérhetőség	0,63
Gazdasági szervezetek számának változása	-0,56

A kedvező faktorpont-értékű, jó elérhetőséggel rendelkező városias térségek e módon meghatározható száma 56, az országterület 41%-át foglalják el, s bennük él a Budapest nélkül számított népesség 55%-a. Ha a vidékiség és városiasság kistérségi elkülönítését e faktor alapján kívánnánk elvégezni, akkor körülbelül ez a besorolási változat lehetne alkalmas leginkább a „maximalizált" városias kistérségek meghatározására. Érdekes, hogy az Alföld volt mezővárosi hálózatának belső ellentmondásait is milyen kifejezően illusztrálja ez a faktor. Vagyis a más régiók térségeiben is kedvező mutatókhoz itt (és Észak-Magyarországon) a gazdasági szervezetek számának csökkenése társul, illusztrálva azt a hagyományos „kettősséget", amely a viszonylag kedvező városodottság, városi intézményellátottság és a gazdaság között régtől fogva fennáll *(3. ábra)*.

A 4. faktor a viszonylag kedvező demográfiai helyzetet, a vitalitást és a lakásépítés dinamikáját „tömöríti" egy mutatóba. Kumulált magyarázó ereje 6,9%. Az e téren kedvező faktorpontú térségek száma 57 *(4. ábra)*.

Az e mutatók alapján meghatározható viszonylag magas faktorpontértékű térségek igen érdekes területi képet rajzolnak. Viszonylag összefüggő Kelet-magyarországi jelenlétük magyarázata, hogy e térségekben – ma már csökkenő mértékben ugyan, – hagyományosan magasabb a termékenység, s még nem számottevő az elöregedés mértéke sem. A cigány kisebbség magasabb népességaránya és reprodukciós képessége is megjelenik ebben a faktorban, s nemcsak e régióban, hanem a Dél-Dunántúlon is. Ugyanakkor a progressziót is kifejező magasabb lakásépítkezési ütem és a relatíve juvenilis népesség-összetétel kedvező variánsai fordulnak elő a Közép-Dunántúl kistérségeiben.

3. ábra. Jó elérhetőségű városias kistérségek faktora
Fig. 3. Factor of urban microregions of good accessibility

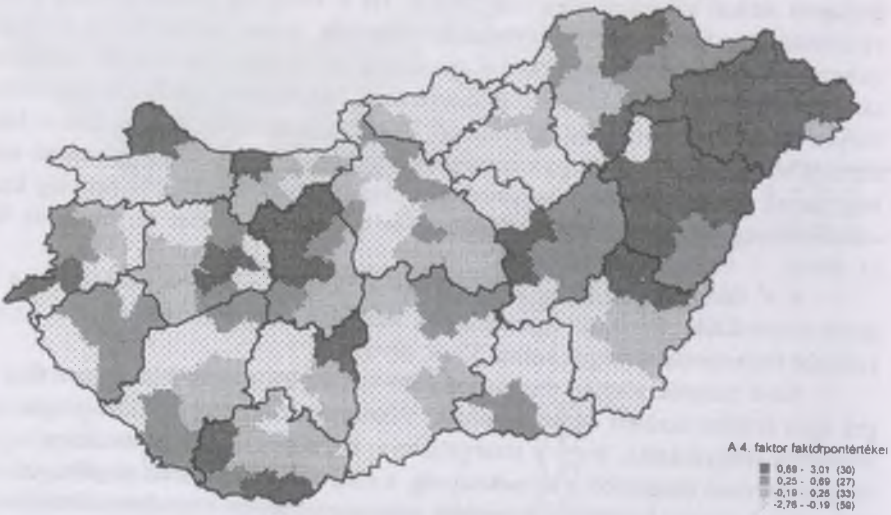

4. ábra. Kedvező vitalitású kistérségek faktora
Fig. 4. Factor of microregions with favourable vitality

Az 5. faktor a munkanélküliség „negatív hatású" faktoraként jelenik meg, amelynek fő jellemzője, hogy erősen mutatja a periferizálódást, mind a külső, mind a belső perifériákon fekvő kistérségekben. A térségek e mutatócsoportba került adatai

szerinti differenciálódása igen tartósnak mutatkozó területi jelenség. A szélsőségesen kedvezőtlen helyzetű térségek Észak-Magyarországon és Dél- Dunántúlon találhatók, úgy hogy nemcsak a munkanélküliségi rátájuk magas, hanem szinte hasonlóan állandó a tartós munkanélküliek aránya. E rátájuk pedig szinte állandó. Gazdaságuk válsága, pangása krónikusan fejeződik ki ebben a faktorban (*5. ábra*).

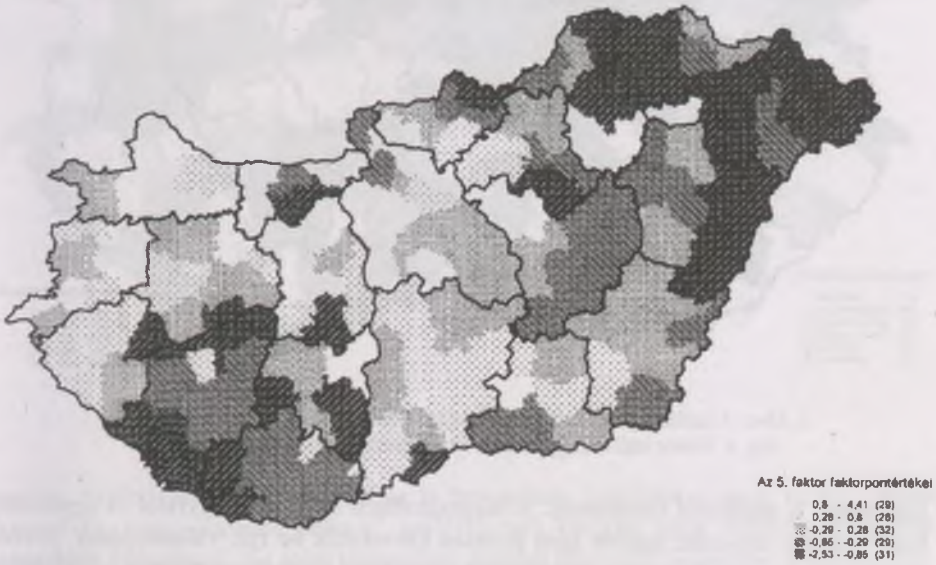

5. ábra. A munkanélküliség (negatív hatású) faktora
Fig. 5. Factor of unemployment (negative impact)

Végül a 6. faktor a szélsőségesen egyoldalú gazdasági szerkezet mutatóit „gyűjtötte" egy csokorba, 4,5%-os magyarázó erővel. Az ipari aktív keresők +0,58-as értékű faktorbeli súlyával a mezőgazdasági keresők –0,58-as értéke áll „szemben". Az e téren területileg is élesen elváló, differenciálódó kistérségek térképe szinte az államszocializmus területi politikájának a lenyomatát őrzi *(6. ábra)*. A sajátos agrárviszonyok révén az Alföldön találhatók az egyik fő csoportot képező térségek, míg az iparias gazdasági átalakulás szerint a korábban sokszor „klasszikusan" leírt Keszthely – Sátoraljaújhely tengely mentén rendeződnek a térségek.

4. Tipizálási kísérlet a kistérségi fejlődési típusok meghatározására a fenti faktorok alapján

A hat faktor faktorpontjainak minden egyes kistérségre „visszaszámított" pontjai alapján végeztük el a cluszterezést, *kísérletet téve a magyarországi kistérségek komplex (fejlődési) típusainak meghatározására.*

A faktorok alapján megrajzolt és vázlatosan elemzett térképek előrevetítik azt, hogy a kistérségi szinten még e viszonylag egyszerű adatbázis segítségével mérhető

6. ábra. A szélsőséges gazdasági szerkezetet (ipar, mezőgazdaság) jelző faktor
Fig. 6. Factor indicating extreme economic patterns (industry, farming)

változások is rendkívül összetettek. A megrajzolható átalakulás egyfelől és egyes markáns mérhető tényezők alapján igen gyorsan következik be (pl. vállalkozások, jövedelemviszonyok, a külföldi tőke megjelenése terén vagy az agglomerálódás és az idegenforgalom mérhető következményei nyomán). Ezek általában igen erős differenciálódást okozva hatják át a kistérségi-területi folyamatokat. Ugyanakkor jellemzően és velük párhuzamosan hatnak és érvényesülnek a „hagyományos" településszerkezeti vagy gazdasági tényezők, bár az ezekből felépülő faktorok magyarázó ereje egyre „mérsékeltebb.

A tipizálási kísérletünkben a hat faktor alapján 6 elég jól interpretálható kistérségi komplex fejlődési típus határozható meg *(7. ábra, 3. táblázat).*

A kifejezetten városias kistérségek száma 33. Nagyon jellegzetes csoportot, ill. fejlődési típust alkotnak. E térségekben átlagosan 70% felett van a városi népesség aránya, népességük mérsékelten fogy ugyan, de viszonylag kedvező a korösszetétele. Infrastrukturális ellátottságuk magasan átlag feletti, s jelentősen kedvezőbbek a gazdasági mutatóik is. Stabilitásukat fokozza a népesség kiemelkedően magas iskolázottsági színvonala, melyhez e típusban a jó elérhetőség és viszonylag kedvező jövedelmi helyzet is társul.

A térségközponti (városi) településeikkel együtt 780 település (az összes magyar település 25%-a) tartozik ebbe a kistérségi fejlődési főtípusba, területükkel az országterület 29%-át fedik le, népességszámuk 3,4 millió fő (Budapest nélküli arányuk 41%).

Nyíregyházát kivéve (ez a térség a komplex elemzés alapján környezete kedvezőtlen adatai miatt inkább a perifériikus kategóriába tartozik) valamennyi megyei jogú város térsége egyértelműen ebbe a típusba sorolható. Ezek a kistérségek lehetnének a

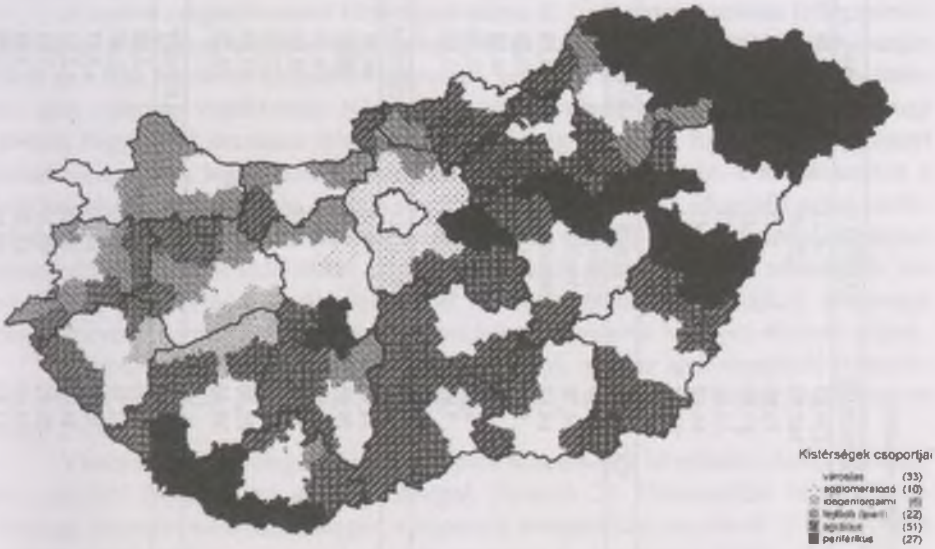

7. ábra. A kistérségek típusai
Fig. 7. Types of microregions

magyar területfejlesztési gyakorlatban is bevezetésre ajánlhatóan azok az ún. „urban district"-ek, vagy „városias járások", amelyek nem városias, tehát vidékies térségektől alapvetően különböző, s a saját térségeiken messze túlmutató fejlesztési tevékenységeket valósíthatnának meg. (Ugyanakkor persze feloldva azokat a néha súlyos ellentmondásokat, ill. gyakran ellentéteket, amelyek e nagyvárosok és közvetlen vonzáskörzetük, kistérségük települései között feszülnek.)

A komplex módszer eredményeként nyert következő típus az *agglomerálódó kistérségek csoportja* (számuk a clusztereterezés alapján 10). A faktoranalízis alapján „együttesen mért" differenciáló tényezők szerint ez a jellegzetes típus csak a budapesti agglomerációban fordul elő, s igen erőteljesen különül el a többiektől. Belső fejlődési sajátosságaik a következő mutatókkal írható le: bár a városi népességük aránya viszonylag alacsony, urbanitási indexük és népsűrűségük igen magas, akárcsak a vándorlási nyereségük (+21, 6‰, utóbbi hét év átlagában). A munkanélküliség is e terekben a legalacsonyabb, s annak változása is kedvező irányú. A jövedelmi viszonyok e 10 térségben a legkedvezőbbek az egész országban, s ennek alapját a gazdasági mutatók kedvező volta is alátámasztja.

E típus 10 kistérségében 120 település található, területük az országterület 4%-át fedi le, ugyanakkor több mint 700 000 lakosuk van. (Budapest nélküli arányuk 9%) Ez a típus az első fő, városias típus „kiegészítő" típusának tekinthető, míg vidékfejlesztési szempontból kétségtelenül igen érdekes és különleges, összefüggő területet képeznek a főváros körül. Fejlesztésüknél egyszerre kell számolni a gazdaság egyes ágazatainak további fővárosból való kirajzásával, a növekedő „szuburbán" népességgel, a környezet terhelésével, sőt a jelentős rekreációs igényekkel is.

3. táblázat. A komplex kistérségi típusokra visszaszámított mutatók

clusterek	MGAKTIV	IPAKTIV	TERCAKTI	NEPVALT	NEPSURUS	VANDKUL	IDOS60
városias	15,00	40,87	44,13	95,67	129,40	-0,21	18,49
agglomerálódó	13,74	38,63	47,64	97,46	247,73	21,69	17,24
idegenforgalmi	17,20	26,75	56,06	98,43	73,89	8,28	20,61
fejlődő (ipari)	18,69	44,83	36,48	93,80	87,69	-1,43	18,87
agrárius	29,42	34,22	36,36	96,99	60,04	-4,23	21,65
perifériikus	29,19	31,23	39,58	98,14	64,68	-8,17	18,58
átlag	23,06	36,71	40,23	96,53	93,48	-1,40	19,65

clusterek	TARTOSMN	GAZDSZER	GSZVALT	EGYVALL	VALLSUR	FIZJOV	MGVALL
városias	51,89	22,45	47,01	64,69	11,59	318091,10	3,78
agglomerálódó	50,63	29,88	61,89	63,33	24,71	339170,70	2,16
idegenforgalmi	31,79	30,11	50,27	167,21	14,62	289602,95	4,18
fejlődő (ipari)	46,30	13,41	52,47	48,11	5,54	319913,35	3,23
agrárius	50,79	11,17	51,06	47,81	3,53	275468,54	4,48
perifériikus	56,06	10,20	52,51	38,48	3,24	270165,83	2,75
átlag	50,55	15,84	51,33	55,75	7,43	295354,35	3,66

clusterek	VENDEGEJ	BOLTOK	EPLAKAS	ISKVEG	URBINDEX	MOZILAT	S3XSZOBA
városias	1,70	12,38	4,51	9,52	58,42	1,52	66,71
agglomerálódó	1,42	10,47	8,32	9,00	79,65	0,22	68,25
idegenforgalmi	27,98	23,22	8,93	9,22	46,50	1,43	76,09
fejlődő (ipari)	1,09	12,69	4,88	8,41	41,79	0,70	78,00
agrárius	0,61	11,79	3,53	7,46	23,93	0,60	73,76
perifériikus	0,68	12,22	5,89	7,24	25,56	0,45	77,38
átlag	2,09	12,50	4,91	8,19	39,15	0,80	73,20

clusterek	MUNKAN	MNVALT	SZGK	TELEFON	KMTARA	VEZGAZ	ELERHET
városias	4,88	77,69	210,79	276,71	32,16	61,43	3,98
agglomerálódó	2,75	65,05	253,44	323,41	43,51	78,63	3,40
idegenforgalmi	4,06	81,59	272,23	393,46	30,08	58,19	3,37
fejlődő (ipari)	4,15	64,98	204,05	261,15	44,04	35,80	3,35
agrárius	5,55	69,37	188,86	233,59	26,47	46,32	3,01
perifériikus	8,43	83,35	156,16	188,48	26,00	41,26	2,84
átlag	5,47	73,30	197,72	251,50	31,53	49,84	3,29

A sajátos idegenforgalmi kistérségek száma 6. Ez a csoport szintén jellegzetesen különül el a 6 faktor alapján végzett cluszterezés szerint. A Balaton mindkét partján fekvő és a Bük kisvárosi központú kistérségek tartoznak közéjük. Demográfiai tekintetben igen sajátosan viselkednek. Népességük pozitív vándorlással mérsékelten nő vagy kevésbé fogy, mint országos átlag, ugyanakkor öregszik is. A foglalkozási szerkezet tercializációja itt a legmagasabb, akárcsak a vállalkozások szintje, s természetesen a bolti kereskedelmi ellátottság, vagy a vendégéjszakák száma. Az idegenforgalmi kistérség-típus fő funkciójából következően igen sajátos igényű vidékfejlesztési térségnek tekintendő, s bennük a vidékükkel szemben támasztott rekreációs célok tekinthetők jellegadónak. E funkciójuk továbbfejlesztése, s annak összhangja a vidékük értékeinek megőrzésével, a természet- és tájvédelemmel lehet a fő és nem könnyen elérhető céljuk.

Településeik száma 112. Arányuk éppen annyi, mint az agglomerálódó térségekben lévőké. Területük 3%, állandó népességszámuk mindössze 178 ezer fő, (Budapest nélkül 2%).

Viszonylag „különleges" komplex típust formálnak a következő cluster kistérségei a *fejlődő (elsősorban) ipari kistérségek.* Számuk 22. Demográfiai helyzetük viszonylag kedvező, vitalitásuk magas, a népesség elvándorlása mérsékelt. E térségekben részben a megmaradt nagyipari kapacitás termelési és hozzáadott értéke (Paks, Tiszaújváros, Kazincbarcika, Ajka), de az újabban iparosodó térségekben (pl. Rétság, Szentgotthárd) a beszállítói-vállalkozói ipari tevékenység is több mint két–háromszorosa az országos kistérségi átlagnak. Infrastrukturális ellátottságuk is viszonylag kiegyensúlyozott, elérhetőségük úgyszintén kedvező.

E térségekben 441 település található, amely a településállomány 14%-át jelenti. Területük az országterület 11%-át foglalja el, népességük száma együttesen 841 ezer fő (Budapest nélkül 10%).

A következő két komplex típus tekinthető a jövő vidékfejlesztése két fő célterületének.

Az *agrárius kistérségek fő típusába 51 kistérség tartozik.* Mezőgazdasági aktív keresőik aránya csaknem 30%, népességük erőteljesen fogy, vándorlási veszteségük tetemes, elöregedésük a legmagasabb az összes típus között. Gazdaságuk egyoldalú, jövedelemtermelő képességük fele, harmada a többiekének. Az infrastrukturális elmaradottságuk is általános jelenség. *Ezek lehetnek egy új, eurokomform vidékfejlesztés fő célterültei,* hiszen szinte minden, az európai fejlesztési rendszerekben is figyelembe vett „vidékiségre jellemző" tényező egyszerre fordul elő bennük.

Területükön 962 település található (az állomány 31%-a), területük az országterület 33,5%-át fedi le. Népességük száma 1,8 millió (Budapest nélkül 23%).

Ezen ötödik típus részbeni kiegészítő típusának tekinthetők a *perifériikus kistérségek. Számuk 27.* A fentebb sorolt mezőgazdasági jellegű mutatók e térségekben is nagyjából hasonlóak, ugyanakkor lényegesen nagyobb már az elvándorlás (-8,17%o éves átlagban), alacsony a városi népesség aránya, igen magas a munkanélküliség, s általános az infrastrukturális elmaradottság, amelyet csak tetéz a rossz elérhetőség, vagy a nagyon alacsony jövedelmi szint. Ezek a térségek tekinthetők napjainkban *a leginkább halmozottan hátrányos helyzetű vidéki térségek*nek. Felzárkóztatásukra csak hosszabb távon, kiemelt támogatások és adekvát vidékfejlesztési programok esetén van esély.

Területükön 710 település található, (az állomány 23%-a), az ország 20%-át foglalják el. Népességszámuk – városaikkal együtt – 1, 2 millió fő (Budapest nélkül 15%).

6. Összegzés

A komplex típusalkotó módszerrel meghatározott hat fő kistérség-típus alapján tehát megállapítható, hogy a

- kistérségekben lezajló – s részben mérhető – területi folyamatok igen összetettek ugyan, de határozottan jól leírható komplex fejlődési típusokba csoportosíthatók a térségek ezen mért folyamatok és változások alapján,
- két meghatározó és egyértelműen jellegadó fő típust a városias és az agrárius (vidékies) típusok jelentik, amelyek e komplex sokváltozós módszerrel is részben viszszaigazolták a korábbi ún. állami területfejlesztési beavatkozási térségtípusok egy vagy hatmutatós meghatározásainak a helyességét,
- a fő típusokat kiegészítő, a folyamatok összetettsége alapján azokat mintegy árnyaló altípusok nem tekinthetők ugyan teljesen tiszta, típusoknak, ugyanakkor „vezérmutatóik" különbözősége alapján mindenképpen tekintettel kell lenni igazolt „másságukra". A városias jellegű alap (vagy fő-)típushoz az agglomerálódó és az ipari–fejlődő (al)típus, míg az agrárius (vidéki-)hez az idegenforgalmi és a halmozottan hátrányos helyzetű, perifériku típus társítható.

A két – teljesen különböző – módszerrel meghatározott kistérség-típusok (területfejlesztési-beavatkozási és az e tanulmányban bemutatott sokmutatós komplex fejlődési típusok) igen hasonló, de az eredmények tekintetében sokoldalúan árnyalható jellemzései kölcsönösen erősíthetik egymást. Egy átfogó és sokoldalú vidékfejlesztéshez szükséges célterületek és fejlesztési megoldások meghatározását, ill. bennük a kistérségi sajátosságoknak legjobban megfelelő programok elindítását, megvalósítását mindkettő egyaránt szolgálhatja.

A sokváltozós faktor- és clusteranalízissel – a mutatórendszer „belső" összefüggései alapján kísérlet tehető talán egyes lehetséges kistérség-fejlődési irányok, forgatókönyvek meghatározására is.

- A jó, ill. kiváló közlekedési feltártságú és a városok erőteljes vonzó, fejlesztő hatása alatt álló térségek diverzifikálódó gazdasága révén stabilizáció és kiegyensúlyozott (vidék-)fejlődés remélhető Közép-Magyarországon és a Nyugat-Dunántúlon, mérsékeltebben a Közép-Dunántúl térségeiben.
- Az intenzifikálódó, piacképes, erőteljesen specializált mezőgazdaság révén stabilizáció és kiegyensúlyozott fejlődés remélhető a borvidékeken, a hungaricumokat előállítani képes térségekben.
- Az új vidéki funkciók (turizmus, második otthonok) fejlesztő hatása és a fenntartható mezőgazdaság révén stabilizálódó vidékies fejlődés remélhető a Balaton kistérségeiben, a Dunakanyarban, az Őrség és az Alpokalja területén, s részben egyes középhegységi térségekben és talán a Tisza mentén.
- A közlekedési elérhetőség javulása után diverzifikálódó gazdasággal fenn-

tartható csökkenő agrárszerepű vidékfejlesztés remélhető az Alföld mezővárosias térségeiben, a Közép-Dunántúlon és a volt vásárváros vonal (Hatvantól – Sátoraljaújhelyig) kistérségeiben.

- A természetvédelmi szempontból kitüntetetten fontos, ökológiailag érzékeny térségek sajátosan támogatott mezőgazdasággal történő fejlesztése lehet az irány a Nemzeti parkokkal és tájvédelmi körzetekkel nagy területen érintkező térségekben.
- Perifférikus, leszakadó, súlyos válsághelyzetű, halmozottan hátrányos térségek támogatott fejlődése szükséges a Dél-Dunántúlon, az Alföld határmenti térségeiben és Észak – Magyarországon. Érdemi felzárkózásuk csak hosszú távon remélhető.

IRODALOM

CSATÁRI B. 1984: A természeti és társadalmi tényezők hatása a Sárrét népességére és településhálózatára – Kandidátusi értekezés, témavezető: Dr. TÓTH József. Kecskemét.

CSATÁRI B. 1996: A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége; A kistérségi folyamatok és a területfejlesztési politika lehetséges beavatkozási térségtípusai Magyarországon – MTA RKK ATI, Kecskemét, PHARE kiadvány, 32 p.

CSATÁRI B.–ZALA Gy. 1999: Bács-Kiskun megye kilenc kistérsége területfejlesztési koncepciója és fejlesztési programjavaslatai – MTA RKK ATI, Kecskemét, Zárójelentés. 173 p.

A terület- és földhasználat az új érdekviszonyok hálójában

BERÉNYI ISTVÁN*

Usage of Area and of Land in the Web of the New Interests. After 1990 the usage of area and of land came in the lime-light again because privatization, appearing of new economic organizations, the necessity to adopt to the demands of the new market, the strong diffusion of urban functions have chaged the social behaviour related with the usage of space on the whole.

The essence of this change is that, during the socialist period it was the state which defined the basic category *the usage of space* (agricultural area, forest, wasteland), now after 1990 with the establishment of municipalities it became a point of bargain. In many cases the values of usage of space confronted with the local interests.

The appearing privatization and the new market demands conveyed an impression that the agricultural land usage shifts towards a more rational structure which orientates to the makings of land, utilisation-intensity and regional specialisation. But in the reality it did not happen, moreover the two spacial dimensions of the country's usage of area and land, the urban areas and the rural areas have diverged more and more forcefully.

In the beginning of the 1980's the suburbanisation intensified the relocation of functions of Budapest, which resulted in the change of land usage of small regions between 1962-1984. The size of areas which are not under cultivation has increased by 40-60%, which started the transformation of structure of small regions belonging to Dunakanyar, and partly to the Pilis-Budai Hills and Monor Hills. In spite of the transformation of strucure of land usage there are certain regional differences in the land usage of rural regions which can be detected based on the regional differences of the increase of grassland. In spite of this two strong regions of rural areas has started to develop:

– the agricultural area of the Hungarian Great Plain, the Small Plain and Western Transdanubia has decreased by 5-10 % in the last 30 years, the proprtion of ploughland has not changed, moreover it increased after 1990. The agricultural area stronly based on plant growing on ploughland has got important processing industry, most of its products are competitive in the new market circumstances also that is why the necessity of transformation of land usage is not in question in the decade of EU-accession either.

– In contrast with this, the process of increasing grasslands in the middle mountain ranges can be detected despite that these are the region where unemployment is the highest after 1990. Nevertheless the proportion of ploughland has decreased in these counties and neither the land recompense nor the other ways of getting lands has not moved the labour force.

1. Bevezetés és célkitűzés

A terület- és földhasználat kérdései 1990 után újra az érdeklődés középpontjába kerültek, mert a tulajdonváltás, az új gazdasági szervezetek megjelenése, az új piaci

---

* Dr. Berényi István tudományos tanácsadó, a földrajztudomány doktora (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet), egyetemi tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

igényekhez való alkalmazkodás kényszere (termelési szerkezetváltás, konkurencia stb.), a városi funkciók erőteljes diffúziója stb. egészében *megváltoztatta a térhasználattal kapcsolatos társadalmi magatartást.*

E változás lényege abban van, hogy amíg a szocialista időszakban a *területfelhasználás* alapkategóriáit (mezőgazdasági terület, erdő, művelés alól kivett terület) az állam, azaz a központi területfejlesztési és -rendezési politika szándéka határozta meg, addig 1990 után az önkormányzatiság bevezetésével e kérdéskör alku tárgyává vált. Sok esetben a térfelhasználás általános értékrendje, vagy legalábbis az országos érdekeken alapuló területfelhasználás igénye és kényszere szembekerült a vélt vagy valós lokális érdekkel, mert ez utóbbiak nem voltak és ma sem mentesek a napi politizálás érdekviszonyaitól, tehát úgy tűnik, mintha az érték- és érdekracionális cselekvés tartósan szembekerülnek egymással.

Még bonyolultabbá vált a helyzet a *mezőgazdasági földhasználat* esetében, az ugyanis már az 1980-as években nyilvánvaló volt, hogy értelmetlen a gazdálkodó szervezeteket a rendelkezésre álló termőföld művelés alatt tartására kényszeríteni. Az 1990 utáni tulajdonváltás és az új piaci követelmények megjelenése azt a benyomást keltette, hogy a mezőgazdasági földhasználat a táji adottságokhoz igazodóan racionálisabb szerkezet, hasznosítás-intenzitás és területi specializáció irányába tolódik el. Lassan körvonalazódik, hogy ez a folyamat nem olyan egyszerű, mert a nemzetközi elvárások (EU–CAP lehetséges programjai)[1], a regionális és lokális érdekek, a termőföld tulajdonlásáért folytatott küzdelem, a termékfeldolgozás és -értékesítés eltérő érdekkapcsolatai stb., s mindezek napi politikai aktualitása következtében az új földhasználati struktúra csak hosszabb történelmi periódus alatt formálódhat ki.

Az alábbiakban röviden áttekintjük a terület- és földhasználat regionális különbségeinek kialakulását, amely mintegy előrejelzi a jövőbeli cselekvés irányát, másrészt utalunk azokra az új külső és belső gazdasági–társadalmi feltételekre, amelyek megszabják a cselekvés kereteit.

2. A terület- és földhasználat átalakulásának regionális különbségei 1960–1990 között

Az 1961-ben hozott *földvédelmi törvény* célja a mezőgazdasági terület csökkenésének mérséklése volt. A II. világháborút követően ugyanis a mezőgazdasági terület közel egy millió hektárral csökkent (kb. fél milliót erdősítettek). A föld védelme érdekében a törvény többszöri módosítására is sor került, amellyel megnehezült a föld nem mezőgazdasági célú felhasználása, a kisajátítás összegét a föld minőségétől függően progresszíven emelték. A hozott szigorú intézkedések átlagosan 50%-kal csökkentették az évente művelésből kivont terület nagyságát. A folyamat azonban nem szűnt meg, hiszen annak oka az általános gazdasági–társadalmi fejlődésben, az urbanizáció kiteljesedésében van.

---

[1] Európai Közösség Agrárpolitikája (Commun Agricultural Policy, CAP)

A terület- és földhasználat átalakulásának másik oka *a mezőgazdasági termelés szocializálása* volt, a nagyüzemek kialakítása ugyanis szükségesség tette a határhasználat megváltoztatását; táblásítás, üzemi utak és központok kiépítése, ültetvények kialakítása stb. A piaci mechanizmusok előtérbe kerülése felgyorsította az üzemi koncentrációt és felszínre hozta a kedvező és kedvezőtlen adottságú területek közötti különbséget.

Az ország terület- és földhasznosításának két térbeli dimenziója, a város és városrégió, valamint a falusi térség 1960–1990 között egyre erőteljesebben távolodott egymástól.

2.1. A városrégió területhasznosításának változása

Az urbanizációnak a földhasználatra gyakorolt közvetlen és közvetett hatásait sokoldalúan elemezték már és általában arra az eredményre jutottak, hogy *az urbanizáció a mezőgazdasági terület szükségszerű csökkenését eredményezi.*

A városodás extenzív időszakában a fenti összefüggés általában igaz, így Magyarország esetében is. A területi különbségek azonban jelentősek lehetnek, a városi népesség növekedése hazai viszonylatban nem eredményezte szükségszerűen minden város esetében a mezőgazdasági terület csökkenését.

Ami abból adódott, hogy városaink igen kiterjedt belsőséggel rendelkeztek, amelynek a mezőgazdaságilag hasznosított részét a kert művelési ághoz sorolták, de ez a terület a mezőgazdasági nagyüzemek szempontjából gyakran csökkent értékű volt, mert általában kis kiterjedésű, erősen parcellázott, a többsége pedig magántulajdonban volt stb. E terület mezőgazdasági hasznosítására általában két út kínálkozik: vagy a nagyon intenzív kultúrák bevezetése (primőr, virág stb.), vagy az extenzív hasznosítás (búza, legelő).

A mezőgazdasági nagyüzem kialakulása tehát szükségképpen magával hozta a városközeli, mindenekelőtt a belterületen lévő mezőgazdasági területek „leértékelődését". Ebből adódott, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek megfelelő kereslet esetén (városközeli üdülőterület kialakítása) könnyen túladtak „felesleges" termőföldükön, hiszen gyakran évekig parlagon hagyták. A városközeli mezőgazdasági terület parlaggá válása, elfüvesedése általános volt az 1950–1960-as években Nyugat-Európában.

Különösen a nagy iparvárosok környékén vált általánossá, amelyet a népesség átrétegződésével hoztak összefüggésbe (Sozialbrache, friche sociale, social following). Magyarországi viszonylatban a jelenség más tartalmú volt, mert éppen az „átrétegződött" család tartotta fenn agrártevékenységét a városközelben vagy kereste ennek lehetőségét az 1970-es években (második gazdaság). Nálunk a nagyüzemek említett ökonómiai körülményei tették lehetővé a városközeli agrárterület leértékelődését. Ugyanakkor éppen a nagyüzemek révén vált lehetővé a föld „funkcióváltása", pl. üdülőterületté való alakulása, ami a nyugat-európai városok esetében nem volt lehetséges. Az egyén ugyanis tartalékföldként, a telekspekuláció hatására visszatartotta a városközeli földet.

Magyarországon a *főváros és agglomerációja* a társadalmi alapfunkciók szempontjából (lakás, munkahely, közlekedés, szolgáltatás–ellátás, képzés–kultúra, üdülés–pihenés) a legteljesebben kiépített térsége az országnak, amelynek kialakulása mintegy száz évre tehető.

Az 1880–1920 közötti egyenletes beépítést a két világháború között egy robbanásszerű horizontális növekedés követte. Ami részben abból adódott, hogy az ország I. világháború utáni felosztásával Budapest lett az ország egyetlen urbanizációs központja. Az elhúzódó agrárválság miatt a földnélküliek tömege a főváros környékére húzódott munkát remélve. A főváros közigazgatási határán lévő települések népessége ebben az időben nőtt erőteljesen.

A fővárosnak ez a horizontális terjeszkedése nem volt tervszerűtlen, parcellázással, munkástelepek építésével kísérelték meg a területfelhasználást mederben tartani. Mindkét beépítési módra jellemző volt az infrastruktúra alacsony színvonala és a falusias jellegű kertes beépítési mód, pl.: Mátyásföld, Csömör, Cinkota, Pestlőrinc, Pestimre.

A századforduló néhány évtizede alatt épül ki Budapest világvárosi belső magja és alacsony színvonalú hatalmas perifériája. Ez a kontraszt különösen élessé vált a második világháború után, amikor közigazgatásilag a fővároshoz csatolták az említett munkáslakta perifériákat. Az 1950–1960 közötti iparfejlesztés tovább növelte a fővárosi munkahelyek számát, ami csak erősítette a bevándorlást. Ezen az sem segített, hogy időközben ötéves munkaviszonyhoz kötötték a fővárosba költözést, ill. lakásvásárlást. Ez a rendelet nem szüntette meg a beköltözést, hanem azt az új közigazgatási határon kívül lévő településekbe terelte. Noha az 1960-as évek közepétől az ipari decentralizálási politika válik általánossá, a fővárosba, ill. a főváros peremére költözők száma alig csökken; Érd, Budaörs, Budakeszi, Szentendre lakónépessége megduplázódik 1960–1970 között és ez a tendencia az 1970-es évek közepéig eltartott. A fővárostól 25–30 km-re fekvő egykori kisvárosok (Vác, Gödöllő) középvárosokká nőttek. *A főváros környékének*, mindenekelőtt a két világháború között kialakult perifériájának *gyökeres átalakulás 1965–1980 között játszódott le*, amelynek fő vonása a tömeges lakásépítés és az új ipari telephelyek kialakítása volt.

A fenti urbanizációs folyamat a főváros és környékének területhasznosítását alapvetően átalakította, pl. *a mezőgazdasági terület* a budapesti agglomerációhoz sorolt negyvennégy településben 22%-kal csökkent 1935–1970 között[2]. Ez az arány a főváros közigazgatási határa közelében lévő településekben (Csömör, Kerepestarcsa, Ecser) 30–40%, míg a centrumtól 25–30 km-re lévő településekben (Monor, Ócsa) 5–10%. A területfelhasználás szerkezetében a centrumból kifelé haladva felismerhető bizonyos koncentrikusság, de az nem szabályos, mert a bevándorlást, ill. ezzel összefüggésben a beépítést a fő közlekedési vonalak vonzották.

Az 1980-es évek elején a szuburbanizáció[3] felerősítette a városi funkciók kitelepülését is, ami a városrégióhoz kapcsolódó kistájak földhasznosítási szerkezetének alapvető megváltozását eredményezte 1962–1984 között. *A művelés alól kivett terület nagysága* pl. *40–60%-kal nőtt (1. ábra)*, ami a Dunakanyar, s részben a Pilis–Budai-hegység,

---

[2] BERÉNYI I. 1979: A budapesti agglomeráció övezeteinek elhatárolása a földhasznosítási szerkezet alapján – In: Az agglomerációkutatás módszertani kérdései. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Közlemények 26. pp. 147–155.

[3] BERÉNYI, I. 1984: Spatial relationship of urbanization and changes of land use structure – In: Geographical Essays in Hungary. Bp. Geogr. Res. Inst. Hung. Acad. of Sci. pp. 229–246. (Elmélet–módszer–gyakorlat 26.)

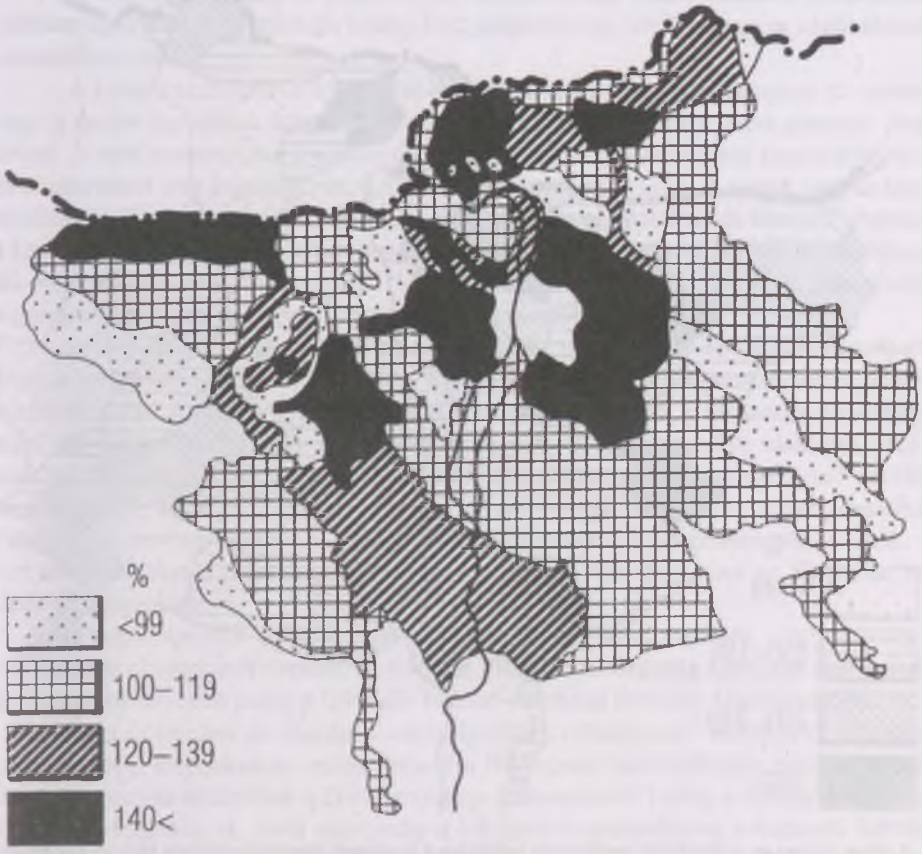

1. ábra. A művelés alól kivont terület változása a Budapest vonzáskörzetéhez tartozó kistájakon 1962–1984 között (%)

Fig. 1. Percentage change in areas taken out of cultivation in microregions within the gravity zone of Budapest, between 1962 and 1984

valamint a Monori-dombsághoz tartozó kistájak, tájrészletek szerkezetének átalakulását indította el. Nyilvánvaló, hogy *ez a folyamat 1990 után felgyorsult*, különösen az M0 autópálya kiépítése következtében, Budaörs–Törökbálint térsége valójában már elveszítette korábbi kultúrtáj karakterét. A városi funkciók terjeszkedése felgyorsult a Pilisvörösvári-völgy irányába is, remélve a körgyűrű teljes kiépítését. Az intézményei és egyéni telekspekuláció (részben a földkárpótlással összefüggésben) teljessé vált a 90-es években, amit a külföldi tőke megjelenése nyilvánvalóan felfokozott.

A kert és gyümölcsös területe a tágan értelmezett városrégióban megduplázódott (2. ábra), ami elsősorban nem a mezőgazdasági földhasználat intenzívebb formáinak térhódítását jelentette – bár gyümölcsösök telepítésére van példa 1970–1980 között –, hanem inkább a városi népesség szabadidő-eltöltéséhez kapcsolódó (üdülőterület, zártkert) területhasználat terjeszkedését.

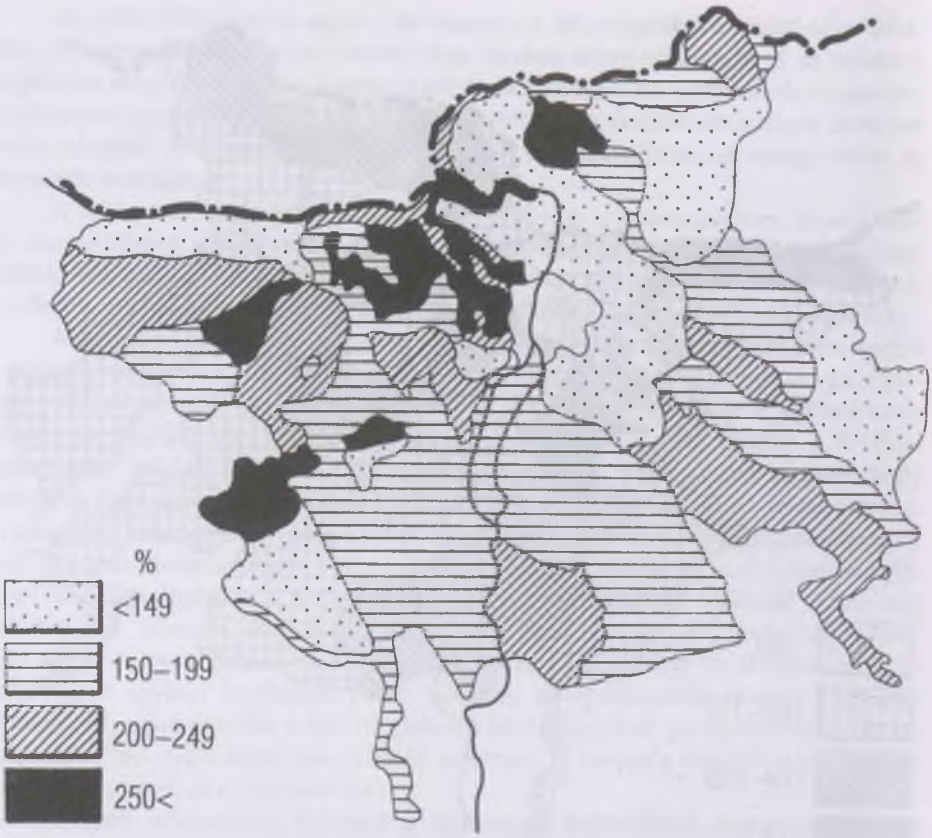

2. ábra. A kert és gyümölcsös területének változása a Budapest vonzáskörzetéhez tartozó kistájakon 1962–1984 között (%)

Fig. 2. Percentage change in areas of gardens and orchards in microregions within the gravity zone of Budapest, between 1962 and 1984

A kert arányának gyors növekedése lineáris összefüggést mutat a népességszám emelkedéssel. A kert statisztikai értelemben a mezőgazdasági területhez tartozott, de a települések ún. belterületének része, ami területfelhasználási szempontból „beépíthetőséget" is jelentett. A kert művelési módja mezőgazdasági szempontból különböző lehetett (szántó, szőlő, gyümölcs stb.), de a telek nagysága nem haladhatja meg az 1400 m^2-t. Mivel a kert beépíthető volt, ezért a gyorsan fejlődő települések igyekeztek mind nagyobb mezőgazdasági területet a belterülethez csatolni, hogy a bevándorlás következtében a telekigényt kielégíthessék. Így érthető, hogy *az urbanizálódás erősödése és a kert arányának növekedése között szoros korreláció mutatkozott* a magyarországi városias települések többségében. Ez az összefüggés ugyan sajátos, de mégsem törvényszerű. Az eredetileg is nagy belsőséggel (belső közigazgatási területtel) rendelkező alföldi mezővárosok esetében pl. az urbanizáció erősödése nem válthatta ki a kert növekedését, hiszen elegendő terület állt rendelkezésre.

A kert az urbanizáció erősödésével többfunkciójú lehet; általában fokozatosan csökken agrárjellege és erősödik hobby-kert, majd hétvégi üdülő jellege és végül állandó lakóterületté válik.

A kertet ma is igényli a periféria lakossága, mert a háztartások ugyan az iparban vagy a tercier ágazatban dolgoznak, de egy részük szakképzetlen, ezért alacsony jövedelmű. A kert hasznosítása jövedelemkiegészítést jelent, általában nem piacra termelnek és állattartással sem foglalkoznak, azt esetenként rendelet is tiltja. A kertek vegyes hasznosításúak, főleg zöldségféle, szőlő, gyümölcs a fő haszonnövény, de emellett általános a kert pihenő-jellege. Ezek a kert-típusok az agglomeráció belső övezetében helyezkedtek el, a főváros mai közigazgatási határának mindkét oldalán, de 1990 után tovább terjeszkedett és ma már Pátytól Veresegyházáig megtalálhatók.

A kert növekedését a vidékről bevándorlók is előidézik. Ennek tulajdonítható, hogy a kert aránya 1962–1984 között többszörösére nőtt az agglomerációhoz tartozó településekben. A szerény tőkével rendelkező falusi családok a fővárostól viszonylag távol (20–30 km között) lévő településekben tudtak belterületen telket vásárolni, ahol a telekárak alacsonyabbak voltak. Ugyanakkor a környezet is jobban megfelelt korábbi életvitelüknek, hiszen a házépítés miatt kiegészítő jövedelemszerzésre is kényszerültek. Falusi környezetben ugyanis a lakásépítés hitelfeltételei is kedvezőtlenebbek voltak. A kert alkalmat adott a piacra termelésre, mert ebben a falusi övezetben az állattartás feltételei is megvoltak.

A városrégióban a rét és legelő területe 30–40 %-kal csökkent, mert azt vagy a kert foglalta el vagy erdősítették, az előbbi a Pilis–Budai-hegység kistájaira volt jellemző, az utóbbi folyamat pedig a Gödöllő–Monori-dombság területén következett be.

Az erdő területe az ökológiai adottságokkal „ellentétesen" változott (3. ábra). A középhegységi kistájakon az erdő kiterjedése lényegesen nem változott, mert a művelés alól felszabaduló területeket a Dunakanyarban Pilismaróttól Tahiig a zártkertek és üdülőterületek foglalták el, 1990 után pedig a lakóparkok jelentek meg a kedvező fekvésű falvak (Pomáz, Csobánka, Üröm, Pilisborosjenő, Solymár stb.) szabad területein, amelyeket általában a kárpótlás során szerezték meg a befektetők.

A Gödöllő–Monori-dombság kistájain már erőteljesebb erdősítés volt, mert a mezőgazdasági nagyüzemek a jövedelmezőbb melléküzemági tevékenység hatására igyekeztek megszabadulni a gazdaságtalanul művelhető mezőgazdasági területektől, amelyekre 1983-tól művelési kötelezettség is vonatkozott.

2.2. A falusi térség földhasználatának változása

Az ország területének 1967-ben 67%-a, 1996-ban pedig 66,5%-a volt mezőgazdasági művelés alatt. Ezen időszakban csupán Komárom–Esztergom megyében és Észak-Magyarország megyéiben csökkent a mezőgazdasági terület, de 1990 után újra művelés alá fogták a terület egy részét, amiben valószínűsíthetően szerepet játszott a földkárpótlás is *(1. táblázat).* Ma már nyilvánvaló, hogy korábban a KGST-piac és az ezzel összefüggő támogatási rendszer, újabban pedig az átmentett nagyüzemi struktúra és az ehhez kapcsolódó *politikai érdekviszonyok tartják fogva a földhasználat racionális átalakítását.*

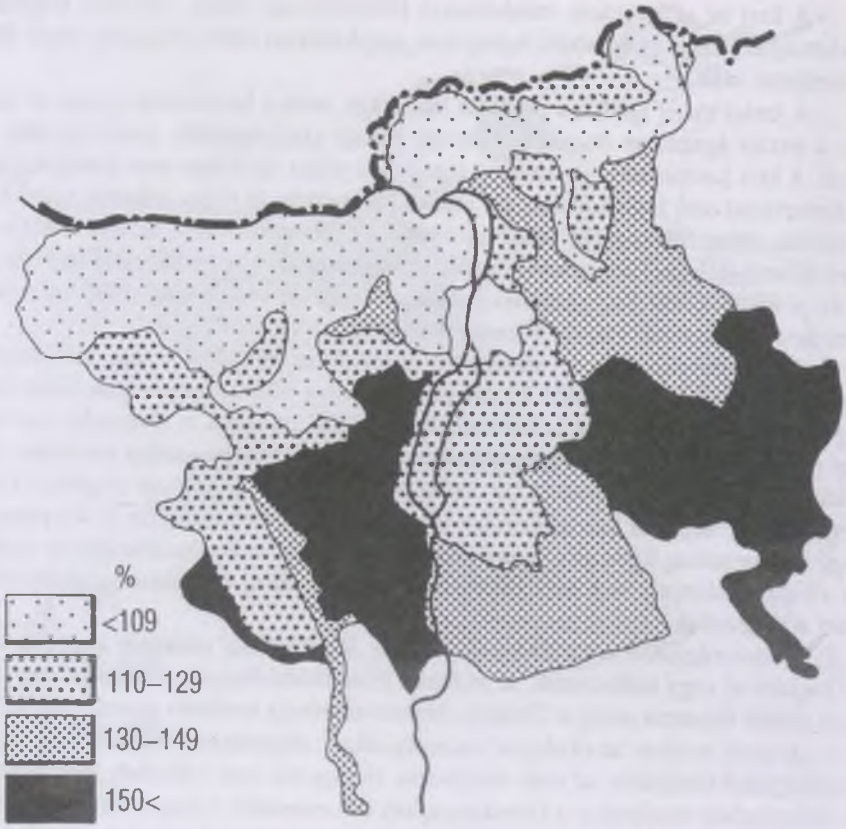

3. ábra. Az erdőterület változása a Budapest vonzáskörzetéhez tartozó kistájakon 1962–1984 között (%)

Fig. 3. Percentage change in areas of woodland in microregions within the gravity zone of Budapest, between 1962 and 1984

A földhasználati szerkezet lassú átalakulása ellenére is jelentkezik bizonyos regionális különbség a falusi térség földhasználatában, ami az ú.n. *elfüvesedés* (a gyep területének növekedése) területi különbsége alapján felismerhető. Ez a folyamat Nyugat-Európában 1950–1965 között lejátszódott, s egyértelműen az urbanizációval függött össze. Nálunk a nagyüzemi struktúra és az ahhoz kapcsolódó második gazdaság (egyéb tényezők mellett) megakadályozta, ill. lassította az ökológiai–táji adottságokhoz igazodó földhasználat kialakulását. Ennek ellenére *a falusi térségek két markáns régiója* kezd kialakulni:

- A Nagyalföld, Kisalföld, ill. Nyugat-Dunántúl, valamint a Mezőföld mezőgazdasági területe 5–10%-kal csökkent ugyan 30 év alatt, de a szántó aránya nem változott, sőt 1990 után még nőtt is. Az erősen szántóföldi növénytermesztésre épülő agrárövezet jelentős feldolgozóiparral is rendelkezik, termékeinek többsége az új piaci körülmények között is versenyképes, ezért a földhasználat átalakításának kényszere nem jelentkezik az EU-csatlakozás évtizedében sem.

1. táblázat. A művelési ágak aránya

megye, régió	szántó		kert		gyümölcs		szőlő		gyep		A mezőgazdasági terület az összes földterület %-ában	
	1990	1996	1990	1996	1990	1996	1990	1996	1990	1996	1990	1996
Baranya	78,3	82,9	6,6	1,8	1,7	1,8	1,7	1,8	12,8	12,9	66,1	62,4
Fejér	80,4	84,3	5,5	1,5	1,2	1,2	1,2	1,2	12,2	12,3	78,8	66,6
Győr-Moson-Sopron	79,5	81,2	5,8	4,1	1,2	1,5	1,2	1,5	12,9	12,1	69,9	64,7
Komárom-Esztergom	60,8	81,2	4,8	1,1	2,0	2,9	2,0	2,9	31,7	14,3	76,1	60,4
Somogy	73,6	78,8	6,9	1,4	2,3	1,8	2,3	1,8	15,9	16,8	59,9	58,7
Tolna	80,1	83,8	4,8	1,4	2,4	2,3	2,4	2,3	12,2	12,0	76,3	74,4
Vas	78,1	84,5	6,3	0,3	0,8	0,8	0,8	0,8	13,5	12,9	63,6	57,8
Veszprém	64,7	65,5	6,0	5,6	3,3	3,3	3,3	3,3	25,2	24,7	61,9	63,9
Zala	58,6	64,2	8,6	1,7	3,3	3,0	3,3	3,0	26,6	28,0	51,7	49,0
Dunántúl	*74,6*	*78,8*	*6,4*	*2,2*	*1,9*	*1,9*	*1,9*	*1,9*	*16,0*	*16,1*	*65,2*	*62,6*
Bács-Kiskun	66,3	67,6	2,6	0,3	6,3	6,3	6,3	6,3	23,2	24,1	66,3	69,5
Békés	85,9	88,9	3,1	0,5	0,1	0,0	0,1	0,0	10,6	10,3	85,9	86,2
Csongrád	76,8	79,6	2,7	0,5	1,9	1,5	1,9	1,5	17,4	17,2	76,7	76,5
Hajdú-Bihar	67,9	70,3	3,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	27,1	27,6	84,0	81,4
Jász-Nagykun-Szolnok	83,8	86,1	2,7	0,6	0,7	0,4	0,7	0,4	12,2	6,6	78,6	75,2
Pest, Bp.	70,1	74,1	9,2	5,3	2,8	2,5	2,8	2,5	15,0	15,1	63,7	53,8
Szabolcs-Szatmár-Bereg	68,9	74,8	7,4	0,4	0,6	0,7	0,6	0,7	17,8	18,1	68,9	65,7
Alföld	*73,8*	*76,9*	*4,4*	*1,1*	*2,0*	*1,9*	*2,0*	*1,9*	*18,0*	*18,3*	*75,9*	*71,9*
Borsod-Abaúj-Zemplén	60,0	62,5	5,7	2,3	2,9	2,9	2,9	2,9	29,9	30,6	65,2	67,7
Heves	69,6	73,5	5,3	0,5	4,9	5,3	4,9	5,3	18,6	19,4	59,5	58,5
Nógrád	63,8	66,6	6,5	2,3	0,7	0,8	0,7	0,8	27,7	28,9	52,9	50,3
Észak	*63,4*	*66,2*	*5,7*	*1,8*	*3,1*	*3,2*	*3,1*	*3,2*	*26,4*	*27,2*	*61,1*	*59,2*
Ország összes	**72,8**	**76,2**	**5,3**	**1,6**	**2,,1**	**2,1**	**2,2**	**2,1**	**18,3**	**18,6**	**69,5**	**66,5**

• Ezzel szemben a középhegységi tájak elfüvesedési folyamata *(4. ábra)* egyértelműen felismerhető, annak ellenére, hogy e térségek rendelkeznek a legmagasabb munkanélküliséggel 1990 után. Ennek ellenére a szántó aránya éppen ezekben a megyékben csökkent, s a földkárpótlás és a földhözjutás egyéb módja sem hozta lázba a ráérő munkaerőt.

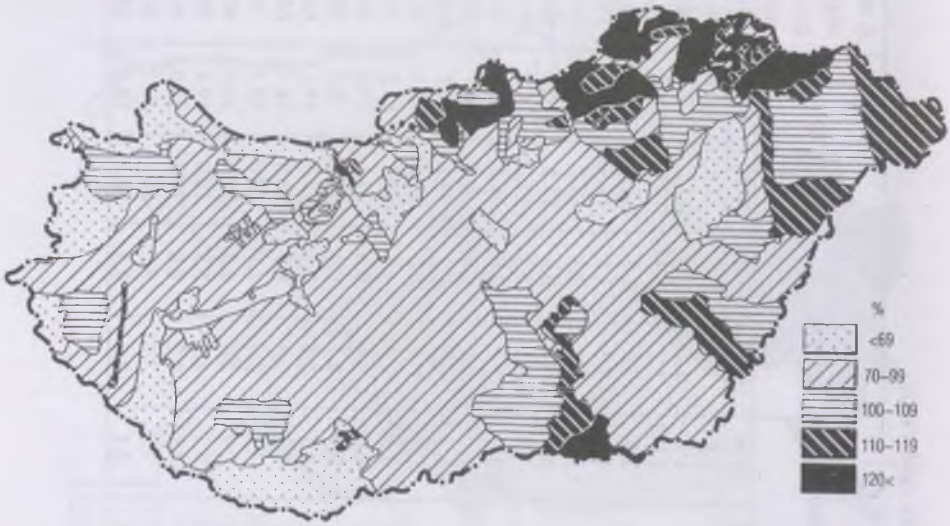

4. ábra. A rét és legelő területének változása a magyarországi kistájakon 1962–1984 között (%)
Fig. 4. Percentage change in areas of meadows and pastures in microregions of Hungary, between 1962 and 1984

Középhegységi tájaink a földhasználat szempontjából két alapvetően eltérő típusba tartoznak:

• Az Északi-középhegység kistájain egyértelműen megfigyelhető az elfüvesedési folyamat, ami azzal is összefüggésbe hozható, hogy e régióba feldolgozó ipar koncentrálódott, amely sok esetben a korábbi ipari telephelyeken épült ki vagy azokhoz kapcsolódott, s nem járt mezőgazdasági területfelhasználással. Ugyanakkor munkaerőigényes ipar volt, ezért nőtt az ingázók, a mezőgazdaságból kilépők száma, aminek következtében a mezőgazdasági üzemek extenzív ágazatok (juhtenyésztés) bevezetésére kényszerültek, s kérték a szántók átminősítését.

A jó jövedelmű városlakók száma viszont alacsony volt a „felszabaduló" szántóterülethez viszonyítva, ezért városkörnyéken sem alakulhatott ki olyan széles kertövezet, mint a dunántúli városok esetében. Ez alól csupán Miskolc kivétel, ahol a városi agglomerációhoz több falusi település kapcsolódott, ahol a rét és legelő aránya csökkent is az adott évtizedekben.

• Más folyamat játszódott le a Dunántúli-középhegység kistájain, ahol a nehézipari fejlesztéssel összekapcsolódva jelentős városépítés és népességkoncentráció játszódott le, amellyel lépést tartott a lakásépítés. A városba költöző és viszonylag jól kereső népesség üdülés és pihenőkert iránti igénye korán jelentkezett, s ennek a bá-

nyászvárosok esetében tradíciói is voltak (Tatabánya), ezért a rendelkezésre álló, hasznosításon kívüli gyepterületeket parcellázták. A felszabaduló mezőgazdasági területek funkcióváltása tehát ebben a térségben többé–kevésbé bekövetkezett.

A Dunántúli-dombság kistájai – Vas, Zala, Somogy és Baranya megye aprófalvas kistérségei – a földhasznosítási szerkezet átalakulása előtt állnak. A szántó aránya 1967–1990 között szinte változatlan maradt, 1990 után pedig 4–8% ponttal *(1. táblázat)* nőtt az egyes megyékben, pedig itt a tulajdonosi szerkezet is kevésbé változott, mint a Dél-Alföldön.

Ennek negatív konzekvenciái az EU-csatlakozást követően jelentkezhetnek, amikor a mezőgazdaság a szántó csökkentésére kényszerülhet, s a piaci viszonyok határozottabb területi specializációt kényszeríthetnek ki.

A városoktól távol kialakuló „zöldövezetek", társadalmi értelemben hátrányos helyzetű, elmaradott területek a jövőben fontos szerepet játszhatnak a városi hinterland megteremtésében, pl. üdülés–pihenés, vízkészletek tárolása, nemzeti parkok kialakítása stb. Tehát a városok kisugárzó terében kell e területek újrahasznosítási lehetőségét megkeresni és *nem biztos, hogy célravezető az agrárhasznosítás kényszerű fenntartása* (adminisztratív úton pl. nálunk, vagy a termelés túlzott állami támogatásával, pl. az alpesi országokban).

3. A földhasznosítási szerkezet átalakulását befolyásoló új tényezők

Amíg a város és városrégió terület- és földhasználatában lejátszódó jelenségek – a mezőgazdasági terület csökkenése, a beépítés és a zöldterület növekedése – és az azokat indikáló gazdasági–társadalmi folyamatok *1990 után* sem változtak, csak dinamikájuk erősödött, addig *a falusi térség földhasználatának gazdasági–társadalmi feltételrendszere alapvetően megváltozott.* Az új helyzet három összefüggésére, nevezetesen a külgazdasági kapcsolatrendszer átalakulásának, a földkárpótlás (privatizáció) regionális különbségeinek és a falusi térség népességcsökkenésének földhasználatra gyakorolt következményeire kívánunk utalni. Mindez nem több mint problémafelvetés és a szerény területi adatbázisra építkező feltevés, a valós és lehetséges folyamatok egybevetése abban a reményben, hogy mégsem kerülünk túl távol azon jelenségek megítélésétől, amelyek az említett hatások révén a földhasználat átalakulásában lejátszódnak.

3.1. A külgazdasági kapcsolatok átrendeződésének lehetséges következményei

Az átalakulás kezdeti éveiben is nyilvánvaló volt, de különösen a KGST szétesése után, hogy a nyugat-európai gazdasági rendszerhez való közeledés új agrárkereskedelmi szabályozás bevezetését is jelenti. Az Európai Egyezmény ugyanis rögzítette[4] a kölcsönös piacrajutás feltételeit, amelynek keretében a mezőgazdasági termékek esetében a koncessziós rendszer, a korlátozott kedvezmények kölcsönös megadásának elve

---

[4] HALMAI P. 1992: Európai csatlakozás és a magyar agrárgazdaság – Gazdálkodás, XXXVI. 6. pp. 3–17.

érvényesül. A magyar mezőgazdasági termékek szempontjából ez azt jelenti, hogy az állati és állati eredetű termékek közül a marhahús, sertéshús, élő juh, baromfihús, a növényi termékek közül pedig az étkezési búza, zöldségfélék, napraforgó piaci elhelyezése meghatározott kontingensek mellett kiszámíthatóvá vált.

HALMAI idézett tanulmányában több kérdés továbbgondolását sorjázza, amelyek közül az Egyezménynek a magyar termelési szerkezetre, s ezzel összefüggésben a földhasznosításra gyakorolt hatását emelném ki. A szerző megjegyzi „a nagyszámú naturáliákon nyugvó, termékenként differenciált kezelést tartalmazó kereskedelmi intézkedési csomag bizonyos szempontból merevíti is a szerkezetet, s korlátozhatja a piaci kereslet változásainak kihasználását"[5]. A szerző feltevését a rákövetkező évek történései igazolni látszanak:

- Az ország szántóterületének aránya – a mezőgazdasági terület százalékában – 73%-ról 75%-ra nőtt 1990–1996 között, a vetésterületben megmaradt a búza és kukorica pozíciója, sőt a gabonafélék részesedése 60%-ról 65%-ra emelkedett, miközben a termelés egésze cca 10%-kal csökkent.

A mezőgazdaság extenzív szántóföldi növénytermesztő jellege tehát *erősödött*, következésképpen a szocialista időszakban kialakult földhasználati szerkezet sem módosult, művelés alatt maradtak a gyenge termőképességű szántók is. Az Egyezmény érvényesülése és ezzel párhuzamosan a keleti piac említett beszűkülése azt eredményezte, hogy a mezőgazdaság és élelmiszer-ipari termékek részaránya a teljes külkereskedelmi forgalomban az 1993. évi 22,4%-ról 15,0%-ra csökkent ugyan, de a Ft-ban kifejezett forgalom háromszorosára nőtt. A külkereskedelem belső arányainak átrendeződésében a gépipari termékek megnövekedett kivitele játszotta a főszerepet. Tehát valóban úgy tűnik, az Egyezmény konzerválja a mezőgazdaság termelési szerkezetének alapdimenzióit.

A földhasználati és a termelési szerkezet változatlanságának logikailag tágabb konzekvenciája is lehet, nevezetesen a földkárpótlással összefüggésben sokan arra számítottak, hogy gyorsan nő az egyéni agrárvállalkozók száma, s felgyorsul a tágan értelmezett szerkezetváltás, s kialakul a nyugati típusú egyéni földtulajdonláson alapuló agrártermelés alapja. Ezzel ellentétben 1997-ben is csak 22 674 egyéni vállalkozó gazdálkodott az országban a szántó mintegy másfél százalékán. Paradox módon az állam a meghirdetett agrárreformokkal szemben abban érdekelt, hogy a meglévő termelési szerkezet fennmaradjon, mert ez jelent garanciát a külkereskedelmi forgalomban kapott kontingensek kihasználására, ami a külkereskedelmi mérleg és a piacok biztosítása szempontjából fontos. A kényszerpálya biztos és a csapda majdnem teljes, még akkor is, ha a következtetésekben talán túl messzire mentünk.

3.2. A földkárpótlás néhány következménye

Mindenesetre elgondolkodtató, hogy van-e összefüggés az említett külgazdasági kapcsolatrendszer átrendeződése, az Egyezmény végrehajtása és a tulajdonváltás, az

---

[5] HALMAI P. i. m. p. 16.

üzemszerkezet átalakulásának felemás jellege, az egyéni földtulajdonláson alapuló mezőgazdaság kialakulásának megrekedése között?

Látszólag ugyan minden rendben. 1996-ban a szántóterület 50,8%-a tartozott az ún. egyéni gazdálkodók hasznosításába, de ide tartozott minden olyan háztartás, amely legalább 400 m^2 területet művelt![6]. A valóságban a nagyméretű egyéni gazdaságok az ország szántóterületének 0,1%-án, a közepes méretűek pedig 1,2%-án gazdálkodnak, ami összességében alig több mint félmillió hektár. Ezzel szemben *a nagyméretű gazdasági szervezetek* (gazdasági társaságok, mezőgazdasági társaságok és korlátolt felelősségű társaságok) *kezelésében van az ország szántóterületének 46,3%-a* (több mint 2 millió hektár), s ha az adatok valósak, akkor ez azt jelenti, hogy az új agrárvállalkozói csoport és a volt nagyüzemi szektor közötti „erőegyensúly" 1:4 az utóbbi javára.

E megjegyzéssel nem az a célunk, hogy egyik vagy másik üzemtípus mellett állást foglaljunk, hanem az, hogy rávilágítsunk ismét egy ellentmondásra, nevezetesen „a földre vonatkozó törvényi szabályozás még mindig nagyrészt az életképes családi gazdaságokhoz szükséges földtulajdon kialakulását és védelmét szolgálja" Nyugat-Európában írja SZAKÁL F.[7], noha a földtulajdon és a mezőgazdasági vállalkozás ilyen mértékű összekapcsolódása a korai kapitalizmus jellemzője. Majd megállapítja „ideális formának mind gazdasági, mind társadalmi szempontból az egyszemélyes vagy családi vállalkozást tekinthetjük (sole proprietroship)[8].

Most eltekintve SZAKÁL F. véleményétől, az alapkérdés az, hogy a földre vonatkozó fenti idézett törvényi szabályozással kell-e a csatlakozási folyamatban harmonizálni? Ha igen, akkor az 1992–1997 között lezajlott mezőgazdasági szerkezetváltás (tényleges tulajdoni, üzemi, termelési, földhasználati stb.) kétségkívül felemás, s a felek többségének nem is áll érdekében ezen változtatni (hazai és nemzetközi), ezért csak szép emlékeink ápolására idézek CSÁKI CS. tanulmányából: „Valójában egy új, a magántulajdonra és valódi szövetkezésre, valamint piacgazdaságra épülő agrárstruktúra kialakulása kezdődött meg".[9]

3.3. A falusi térség társadalmi helyzetéből adódó hatások

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma az 1990. évi 700 ezerről 300 ezer alá esett (1997), amelynek 52,1%-a dolgozik a gazdasági társaságokban és szövetkezetekben. A gazdálkodó szervezetekben dolgozók 78%-a fizikai foglalkozású, számuk alig százezer és csökkenő tendenciájú még azokban a megyékben is, amelyek egyébként munkanélküliséggel küszködnek.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 1989-ben 450 ezer volt a korrigált munkahelyi létszám és abból 140 ezer volt a szak- és betanított munkás, 1997-ben a

---

6 KSH, 1995: Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban, 1994. p. 49.

7 SZAKÁL F. 1992: A magyarországi mezőgazdaság átalakulása – In: Gazdálkodás, XXXVI. 2. pp. 23–31. Az idézet a 25. oldalon.

8 SZAKÁL F. i. m. p. 29.

9 CSÁKI CS. 1990: Kelet-Európa mezőgazdasága a fordulat előtt. A rendszerváltás dilemmái a 90-es évtizedben – Közgazdasági Szemle, XXXVII. 12. pp. 1351–1367.

szövetkezetek teljes munkaidőben foglalkoztatotti létszáma 78 ezer. A mezőgazdasági vállalkozók és segítő családtagjaik létszáma is közel ennyi.

Felvetődik a kérdés, ha az 1990 utáni gazdasági–társadalmi átalakulás „tönkretette" a mezőgazdaságot, akkor miért lépett ki a tagok 80%-a az „egzisztenciális biztonságot" nyújtó termelőszövetkezetekből?

A probléma nem tisztán gazdasági, hanem sokkal inkább emberi, az, amiről SCHUMACHER, E. F. (1991) is ír, hogy a föld nem egyszerűen csak eszköz a gazdasági tevékenységben, hanem az ott élő ember élettere, amelyben az egyén több generációban gondolkodva építi a jövőt. „Vizsgáld meg, hogyan használja egy társadalom a földjét és meglehetősen megbízható következtetésre juthatsz a társadalom jövőjéről" idézi a szerzőt SZAKÁL F. (1992).[10] Ha ez igaz, akkor mit lehet kezdeni azzal a mezőgazdasági területtel, amely a hazai településállomány 58%-át kitevő, ezer főnél kisebb lélekszámú falvakban van? Az 500 főnél kisebb lakónépességű települések egy részében évek telnek el újszülött nélkül, ki használja itt a „társadalom földjét"? Ki tekintse életterének e településeket, ha a tulajdon nem köti és nem áll érdekében helyben maradni. SCHUMACHER tanulmányának azt a címet adta „A kicsi szép (Small is beautiful)" jelezve, az egyéni gazdálkodás mellett nem csupán gazdasági megfontolás alapján döntenek az emberek, az esetek többségében fontosabb a személyi függetlenség és a lokális tudat, ami fontos társadalomépítő tényező lehet, ha a társadalmi térhasználat törvényi keretei is biztosítottak[11] úgy, ahogyan azt az EU országok földtörvényei is biztosítják.

Az egyéni földtulajdonláson alapuló gazdálkodás kialakulását különösen a dombsági, aprófalvas térségekben (Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország) kellene gyorsítani, mert a gazdaság fellendülő szakaszában és az integráció esetén az itt gazdálkodó „kvázi-szövetkezetek" munkaerő nélkül maradnak, mert a fiatal falusi generáció számára az agrárproletár létforma már nem alternatíva. Más a helyzet az Alföldön, ahol a szántóföldi növénytermesztő és állattenyésztő területeken (Jászság, Hajdúság, Dél-Tiszántúl) nagy lélekszámú agrártelepülések vannak, amelyekben tartósan jelen lehet a kevésbé szakképzett fizikai munkaerő, s differenciált lokális munkahely-kínálat is van, amely az esetleges foglalkozásváltást is kínálja.

A földhasználat racionalizálására tehát a dombsági területeken elvileg nagyobb esély volna, ha a mezőgazdaság szerkezetváltása ténylegesen bekövetkezne. Tény azonban az, hogy a kárpótlás révén kialakult egyéni gazdálkodás szerepe és jelentősége kisebb mint pl. a Dél-Alföldön. Ennek egyértelműen társadalmi–strukturális problémái vannak, mert az aprófalvas falusi térségben a népesség elöregedett, kevés a szakképzett és vállalkozó szellemű helyi munkaerő, s az ismert demográfiai folyamatok csak rontani fogják a megújulás esélyeit.

Összegezve talán annyi megállapítható, hogy a földhasználat regionális különbségeinek erősödésével lehet számolni, ezért területileg differenciált, a térségek, régiók sajátosságaihaz igazodó agrárpolitikára lenne szükség, amellyel a szupranacionális folyamatokat ellensúlyozzuk, azaz *a szubszidiaritás elvét kellene érvényesíteni.*

---

[10] SZAKÁL F. i. m.

[11] CSÁKI CS. i. m.

Településhálózati körkép

A magyarországi településrendszer fejlesztésére irányuló törekvések az elmúlt évtizedekben

KŐSZEGFALVI GYÖRGY*

Endeavours for the development of Hungarian settlement-system in the last decades. The settlement-system including all the Hungarian settlements represents a huge material value – although it is hard to define this value in exact numbers. Their cultural value is even larger. The settlement-system is the bearer of history and the past of the nation, the expression and preserver of its sense of identity. It has a decisive role in the economic- and social life, in the development of the country, in the ties of the population to their motherland.

The recognition of these is not a new phenomenon. According to sources related to the topic, during the period between the two world wars there was a wider interest in the country's settlement-system: in its situation, in the reasons of tensions and their consequences, in the direction of development.

The reasons can be found in the serious effects of the Trianon Treaty on our country. The huge losses Hungary had suffered – in its area, population, in natural resources and material goods - had negative influence on the historical settlement-system.

From the mid 1920s experts of the administration, representatives of geography and town planners dealt with the problems of settlement-system, trying also to call the attention of the Government. Ferenc Erdei's work, his books and lectures on the topic had a great significance. After the Second World War the topic of settlement-system and the need for its overall development came into prominence again. Realising this need, from the end of the 1950s the government charged the competent researching and planning institutions with the elaboration of a conception on settlement-system. This conception was finished by the end of the 1960s; the government accepted it in 1971, in its decision.

Directives laid down in the development conception of settlement-system predominated throughout two decades. Most of its contents failed to be realised. The negligence of the development of rural settlements had serious effects and it is a problem even today. From the mid 1980s a new idea replaced the conception, however it was not enforced in effect before the change of the political system.

1. Bevezetés

Hazánk településeinek összességét magába foglaló településrendszer igen nagy — konkrétan, számokban nehezen meghatározható — anyagi értéket képvisel. Ennél lényegesen nagyobb településállományunk kulturális értéke. *A településrendszer a nemzet múltjának, történelmének egyik hordozója, letéteményese*, identitástudatának kifejezője, s egyben megőrzője. Döntő szerepe van az ország társadalmi-gazdasági életében, fejlődésében, a népesség szülőföldjéhez való kötődésében.

Ennek felismerése viszonylag nem mai keletű. A témával foglalkozó szakiro-

* Dr. Kőszegfalvi György egyetemi tanár, a műszaki tudomány doktora (Pécsi Tudományegyetem Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszéke)

dalmi forrásmunkák tanúsága szerint a két világháború közötti időszakban szélesebb körű érdeklődés jellemezte, kísérte az ország településrendszerének problémakörét, helyzetét, a településrendszerben kialakult és felhalmozódott feszültségforrások okait, következményeit, a fejlesztés irányát, szükséges tennivalóit. Ennek okát a trianoni békeszerződés hazánk számára igen súlyos hatása és következményei magyarázták. Az országot ért hatalmas veszteségek — területben, a népesség számában, természeti erőforrásokban, anyagi javakban stb. — a történelmileg kialakult településrendszert is igen negatívan, hátrányosan érintették. Az elcsatolások következményeként elvesztettük az ország korábbi nagyvárosait, ill. a nagyvárosi funkciókat ellátó városait: Pozsonyt, Kolozsvárt, Temesvárt, Újvidéket és másokat.

Budapest aránytalan földrajzi elhelyezkedése — a ránk kényszerített országhatárok közötti területen belül — kedvezőtlenül, sok esetben pedig negatívan befolyásolta az ország arányos/arányosabb területi és települési strukturájának fejlődését, alkalmazkodását a megváltozott feltételekhez. A békeszerződés nyomán kialakult határmenti térségekben fekvő települések nagy része — az új országhatárok megvonása következtében — elvesztette közvetlen kapcsolatait a korábbi „anyavárosával". Megszakadtak az egykori, gyakran évszázados, az organikus terület- és településfejlődés eredményeként létrejött piaci-kereskedelmi kapcsolatok. Az országhatárokon kívül rekedt városok intézményeinek szolgáltatásait — oktatási, egészségügyi, kereskedelmi és más vonatkozásban — az országon belüli határmenti térségek települései nem, vagy — jobb esetben — alig vehették igénybe. A határmenti térségekben fekvő települések nagy része — különösen a községek — helyzetének szembetűnően megnyilvánult rosszabbodását, elmaradottságának felerősödését századunk húszas éveitől figyelhetjük meg. A korábbi gazdasági, kereskedelmi-piaci, közlekedési kapcsolatok elszegényedése, megszakadása sok város helyzetét is alapjaiban és közvetlenül kedvezőtlen, negatív hatásokkal, következményekkel érintette, nemcsak a határmente térségeiben, hanem az országon belül is (Miskolc, Békéscsaba, Nyíregyháza például többek között). Több város területét, történelmileg kialakult településszerkezetét az új határok kettévágták (Sátoraljaújhely, Balassagyarmat, Komárom). A határközeliség negatívan befolyásolta olyan városok helyzetét, fejlődésük feltételeit, mint Szeged, Debrecen, Pécs, Nagykanizsa, Szombathely, Sopron stb. Az új határvonalak szétvágták, megszakították az egykori testvérvárosi kapcsolatokat a szomszédságukban fekvő városokkal: Szeged és Szabadka, Pécs és Eszék, Nagykanizsa és Zágráb, Debrecen és Szatmárnémeti, Nagykároly, valamint Kőszeg és a közvetlen szomszédságában fekvő, Ausztriához került városok — Kismarton, Felsőőr — között.

2. Elképzelések a településrendszer fejlesztésére a két világháború közötti években és közvetlenül a második világháború után

Már a húszas években a közigazgatás kérdéseivel foglalkozó szakemberek, tudósok részéről különféle javaslatok fogalmazódtak meg a trianoni békeszerződés által megcsonkított ország földrajzi adottságaihoz alkalmazkodó közigazgatási struktúra kialakítására: EGYED István, BENISCH Artúr, BERNÁT István, NÉMETHY Károly,

ÖRFFY Imre és mások részéről. Kiemelendő, hogy e témában többször nyilvánított véleményt jeles tudósunk, SZEKFŰ Gyula is. Ezek a javaslatok a közigazgatástudomány szempontjából sokoldalúan foglalkoztak — a megváltozott feltételekből fakadóan — a városok, községek helyzetével, a racionális/racionálisabb területi és települési irányítás és struktúra kérdéseivel is. Olyan értelemben, hogy az új kihívásoknak megfelelően átszervezendő és új elvekre építendő területi-közigazgatási irányítás és annak struktúrái hogyan teremthetnek kedvezőbb feltételeket a városok és községek arányosabb és kiegyensúlyozottabb fejlődéséhez, a települési szerkezetben kialakult aránytalanságok mérsékléséhez, kedvező esetben kiegyenlítéséhez. A vizsgált időszakban működött politikai pártok — többségében az akkori ellenzéki pártok — programjaikban is helyet kaptak a közigazgatás és területi strukturájának racionalizálását követelő megállapítások, hangsúlyos jelszavak. *Így például a BAJCSY-ZSILINSZKY Endre vezette Nemzeti Radikális Párt 1930-ban közreadott programja országrendező terv készítését javasolta és — többek között — a következő elképzelést fogalmazta meg: ... „a piaci körzetek az utak, vízi utak, vasutak, piacok és piaci lehetőségek egy-egy alkalmas csomópontja valamely nagyobb város, gazdasági és művelődési gócpont körül alakítandók ki. Az ország úthálózatának fejlesztésénél a körzeti beosztáshoz alkalmazkodni kell"...* Ez az idézett elképzelés, valamint a javaslatok egésze a regionalitás követelményeinek érvényesítését döntő tényezőnek tekintette a racionálisabb területi és települési struktúra kialakításában, a települések, településcsoportok fejlesztésében.

MAGYARY Zoltán egyetemi tanár, a kor közigazgatástudományának legnagyobb formátumú tudósa és gyakorlati szakembere 1930-ban kormánybiztosi megbízást kapott a közigazgatás racionalizálását ösztönző, elősegítő javaslatok kidolgozására. Elképzeléseit már ez év őszén az akkori miniszterelnök elé terjesztette. Javaslatai nemcsak a területi irányítással, a közigazgatás és strukturáinak korszerűsítésével foglalkoztak, hanem a településrendszer és strukturáinak helyzetét, problémáit is sokoldalúan tárgyalták (mint például a községek, tanyák, a főváros, a Balaton környéke, a városrendszer kérdései). Több irányú elképzelést dolgozott ki a kialakult feszültséggócok lehetséges mérséklése érdekében, a kiegyensúlyozottabb településfejlesztés elősegítésére.

A területi irányítás és a közigazgatás korszerűsítésének kérdései, az ezzel összefüggésben megjelent publikációk, a kormánybiztosi tevékenység, az országos politika ez irányú javaslatai, a különböző pártok, társadalmi szervezetek elképzelései felkeltették a településekkel közvetlenül foglalkozó szakemberek széles körének érdeklődését és figyelmét a téma iránt. HANTOS Gyula földrajztudós emlékiratot szerkesztett és terjesztett az akkori miniszterelnök, KÁROLYI Gyula elé 1930 őszén „a magyar közigazgatás területi alapjairól". A közigazgatás strukturáját a települési viszonyok, a települési szerkezet szempontjából vizsgálta és tett javaslatot annak korszerűsítésére. RUISZ Rezső jogász, közgazda hasonló kérdéssel foglalkozott a Városok Lapjában 1932-ben publikált tanulmányában. Kiemelendő PRINZ Gyula földrajz professzor tanulmánya, melyben a közigazgatás földrajzi aspektusait vizsgálta, hazai és nemzetközi összehasonlító elemzések példái alapján.

A közigazgatás és a földrajztudomány művelőinek témával kapcsolatos publikációi, vélemény-nyilvánításai és javaslatai ösztönzőleg hatottak más szakmai körök

ezirányú aktivitására. A témával sokoldalúbban foglalkozó műszaki szakemberek, építészek-városrendezők is felismerték, hogy a közigazgatás korszerűsítése következményeiben összetetten érinti a településrendszer helyzetét általában, s ezen belül az egyes városokét és a községekét pedig konkrétan. A települési szerkezet alkalmazkodása az új feltételekhez — különféle fejlesztési akciók révén — a témában érintett szakmák széles körű, ugyanakkor egységes elvek alapján végzett közreműködését és együttes munkáját igényli. KAFFKA Péter építész-városrendező és mások ésszerű országrendezés alkalmazását tartották célszerűnek. Ennek érdekében *országrendezési terv kidolgozását javasolták,* a közigazgatási struktúra korszerűsítése, racionális átszervezése alapján. A *Magyar Mérnök Egylet 1936-ban* a szakemberek elképzeléseit integrálva, olyan *országrendezési terv kidolgozását, majd megvalósítását javasolta,* melynek révén ösztönözhető és elősegíthető a települések — a városok és a vonzásukba tartozó községek — kölcsönös érdekeken alapuló összefogása és együttműködése, a különféle jellegű, nagyságrendű és funkciójú településekben élő népesség ellátottsági viszonyainak kiegyensúlyozott fejlesztése.

A harmincas évek nagy hazai szellemi mozgalmát, a kor progresszív törekvéseit képviselő *népi írók szinte mindegyike magáénak tekintette a települési problematikát is.* Felkészültségük, nagy ország- és helyi ismeretanyagaik, szerteágazóan gazdag tapasztalataik birtokában behatóan foglalkoztak egy-egy sajátos tájegység, térség települési viszonyaival, az ott élő emberek problémáival a települési és térségi helyzet adottságai, fejlődési lehetőségei szempontjából. Így például — többek között — SZABÓ Zoltán a tardi helyzetről tudósított könyvében, mely a népi írók első munkájaként jelent meg 1937-ben. KODOLÁNYI János az Ormánság problémáit, súlyos gondjait tárgyalta és tárta a széles szakmai és a hazai közvélemény elé. FÉJA Géza az ország egy sajátos és azokban az évtizedekben magáról sokat hallatott tájának, a „Viharsaroknak" a helyzetét, súlyos feszültségekkel terhelt települési viszonyait mutatta be. DARVAS József írásai Orosházára hívták fel az olvasók, és rajtuk keresztül a társadalom széles rétegeinek, a helyi és központi hatalom képviselőinek a figyelmét.

A településrendszer problémáival ezekben az években a legátfogóbban, kellő tudományos megalapozottsággal, gazdag szakirodalmi források és helyszínen szerzett tapasztalatok alapján, nagy nemzetközi kitekintés birtokában ERDEI Ferenc népi író, falukutató és szociográfus foglalkozott. Munkái — a „Magyar város", „Magyar falu", „Magyar tanya", valamint a Duna-Tisza-közének települési viszonyait tárgyaló „Futóhomok" nagy mennyiségű, ma is jól hasznosítható ismeretanyagot adtak a kor sajátos települési problémáiról, bemutatva a magyarországi települések történeti fejlődésének folyamatait, ennek eredményeit és következményeit a településrendszerben. Munkásságát a legmarkánsabban a „Magyar város" c. könyve jeleníti meg. Ebben nemcsak a magyar városfejlődés múltját vázolta, a harmincas évekre kialakult helyzetét mutatta be, hanem kifejtette véleményét a településrendszer átalakítását, átgondolt fejlesztését illetően. Indokolt és szükséges is, hogy erről az alábbiakban bővebben szóljunk.

ERDEI Ferenc elképzeléseinek bővebb bemutatását indokolja, hogy felfogása, a településrendszer problémáinak, a fejlesztés feladatainak általa képviselt megközelítése *hosszú ideig meghatározta a hazai törekvéseket.* Mint arról a későbbiekben szólunk, a hatvanas években kidolgozott és a Kormány által 1971-ben elfogadott Országos

Településhálózatfejlesztési Koncepció elméleti és módszertani alapjait illetően jelentős mértékben ERDEI Ferenc megközelítését és felfogását érvényesítette.

ERDEI Ferenc — a településrendszer problémáinak sokoldalú vizsgálata, a fejlesztési tennivalók megalapozott kijelölése érdekében szintén — *országrendezési terv kidolgozását sürgette.* Véleménye szerint az *országrendező terv mindenütt a világon a városoknak és a falvaknak a helyes összeszervezését jelenti. Azt akarja az ilyen terv, hogy a városok és vidékük a gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelően fejlődjenek és jól teljesíthessék a város-vidék munkamegosztásából eredő kötelességüket.*

ERDEI Ferenc elgondolásai, javaslatai a hazai településrendszer fejlesztésének alapelveit illetően a következőkben összegezhetők:

— ... „minden vidéknek meglegyen a maga városa"...

— ... „avval olyan egységet képezzen, amely állandó közlekedés és egybeszerveződés révén az egész vidék számára biztosítja a város javait"...

— ... „a város a föltétele a magasabb szintű társadalmi és kulturális életnek, tehát olyan általános és föltétlen érték, amelynek érvényesülnie kell a város falain kívül is"...

— ... „mindazok a funkciók, amelyek a várost jelentik egy-egy vidékről, egy-egy központi hely városába sűríttessenek, hogy innen az egész vidék szükségletét a leggazdaságosabban kielégíthessék"...

— ... „a város legyen a tökéletesen kiépített helyi központ"...

ERDEI Ferenc véleménye szerint *mintegy 80 városi központ alakulhat* ki az országban, amely *„magához kapcsolná a környékükön elhelyezkedő tanyákat és falvakat és abba az irányba terelné a fejlődést, hogy az egész országterület egységesen a városi terület szintjére emelkedjék."* Úgy ítélte meg, hogy *ezek a városi egységek a velük egybeszervezett vidékkel együtt átlagosan 100 ezer lakossal és 200 ezer kat. hold kiterjedésű területtel rendelkeznének.* „Ezek a városok azonban csak elemi városi szükségletét elégítenék ki egy-egy vidéknek". Megemlíti, hogy vannak „közbeeső városi igények". Ezek ellátására ... „ma is megvannak, de céltudatosabban kiépítendők azok a középvárosaink, amelyek egy-egy nagyobb területnek a központi helyén feküsznek"... Budapest ... „ilyen szerepet is betölt"..., valamint hét város: Győr, Szombathely, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc és Kassa (ERDEI F. könyvét a Felvidék visszakerülése után, 1939-ben írta). Ezek a városok, mint táji központok szűkebb vonzásterületükkel *együtt átlagosan 200 ezer lakost és 250 ezer kat. hold területet képviselnének.* Nagyobb vonzásterületük — az a táj, amelynek teljes központi helyévé nőnének — *átlagosan egymilliónyi népességet és két milliónyi hold területet foglalna magába.* Ily módon ezek a táji központok a magasabb fokú intézményeket, tevékenységeket foglalnák magukba — fogalmazza meg véleményét a Szerző.

ERDEI Ferenc e témakörről írott munkájában — mint említettük —, imponálóan gazdag hazai és külföldi szakirodalom anyagát dolgozta fel és hivatkozik azokra. Felfogását alapjaiban befolyásolták CHRISTALLER német településgeográfus nézetei a települések hierarchikus tagolódását, szerveződését illetően.

ERDEI Ferenc „Magyar város" c. könyvében megfogalmazott gondolatait a későbbiekben más munkáiban, javaslataiban tovább érlelte, pontosította és kiegészítette.

Szerzője volt közvetlenül a második világháború után (1946-ban) a Nemzeti Parasztpárt nevében nyilvánosságra hozott javaslatoknak a városmegyék létrehozásáról.

Ezek a javaslatok alapelveikben, felfogásukban a „Magyar városok"-ban publikált elgondolásokra épültek. Sajnálatos körülmény, hogy ezek a javaslatok a szélesebb szakmai közvélemény körében vitára nem kerültek. ERDEI Ferenc élete későbbi éveiben is behatóan érdeklődött a településrendszer problémái iránt; különösen az egykori mezővárosok átalakulása, új feltételek közötti fejlődése és a tanyák helyzete, problémái érdekelték. Politikai, kormányzati szerepvállalásaiból, tudományszervező tevékenységéből következően azonban kevés ideje maradt ezekre a kérdésekre. Kivétel közvetlen halála előtt (1971-ben) a Magyarország felfedezése sorozatban megjelent könyve, a „Város és vidéke", mely Szeged várossal, ill. Csongrád megye városaival és vidékükkel foglalkozik. Könyvének bevezetőjében így fogalmazott: *„A településekről szóló tudományokban is, a köznyelvi használatban is, meghonosodtak a csillagászati kifejezések: vonzásterület, bolygóvárosok, ellenpólusok stb. Kézenfekvő is a hasonlítás, mert elvontan hasonló a modell: egyaránt bizonyos tömegek hierarchikus szerveződéséről van szó, ... „emiatt a települések összefüggéséről"... „A csillagászati hasonlatok kifejezik a települések közötti viszonyok lényegét". Ennek alapján Budapest napvárosi helyzetéről szól: a vidéki nagyvárosokat „melléknapoknak" nevezi a budapesti főnaphoz képest. A fordított hasonlattal is élt: 9 fő bolygónak tekintette a vidéki nagyvárosokat, ... „amelyek a napként vonzó és melegítő főváros vonzásterületébe tartoznak". Ugyanakkor a nagyvárosok — adott esetben Szeged — vonzásterületébe tartozó városokat, falvakat — akár tanyai községeket, írja ... „fogjuk fel holdaknak"...*

A negyvenes évek vége felé BIBÓ István és MATTYASOVSZKY Jenő javaslatot dolgoztak ki Magyarország városhálózatának kiépítéséről: ők már 98 városból álló hálózatban gondolkodtak. Alapvetésükben nagymértékben ERDEI Ferenc írásaira, a Nemzeti Parasztpárt korábban ismertetett javaslataira támaszkodtak, azokat fejlesztették tovább, pontosították (BIBÓ I.–MATTYASOVSZKY J. é.n.).

A településrendszer problémáival foglalkozó publikációk sorát, az azokban megfogalmazott elképzeléseket gazdagították PERCZEL Károly írásai, majd hosszú időn keresztül kifejtett kormányzati szinten betöltött szakmai-irányító tevékenysége. 1946-1947-ben jelentek meg első írásai, melyekben — a korábban említett szerzők véleményével egyezően — az országrendezés kiemelt fontosságát hangsúlyozta, a város, ill. a településhálózat átfogó fejlesztését javasolta. Szakmai előadásaiban is a településhálózat regionális fejlesztésének feladataival foglalkozott ezekben az években. Sajnálatos módon 1949 után a téma több évre lekerült a szakmai törekvések „napirendjéről". Ennek különféle okai voltak. Az azokban az években uralkodó politikai felfogás és gyakorlat a településrendszer átfogó, nagyobb távú fejlesztésével kapcsolatos kérdésekre kevés figyelmet fordított. *A népgazdasági tervezés 1947-től kialakított rendszere ezekben az években alig foglalkozott a hazai településállomány egészét érintő fejlesztési koncepció kimunkálásával.* Ezt nem helyettesíthette az akkori Országos Tervhivatalban 1951-ben tett kísérlet a városok fejlesztési szempontoknak alárendelt kategorizálására. A javaslat nem támaszkodott kellő mélységű vizsgálatokra, hiányzott a megfelelő átfogó jellegű fejlesztési koncepció. PERCZEL Károlyt 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták: csak 1955-ben szabadult. Így ezekben az években a téma az egyik legmarkánsabb képviselőjét nélkülözte, aki széles körű szakmai-tudományos felkészültsége alapján és korábban is betöltött kormányzati irányítófunkcióiból következően (az építésügy, tele-

pülésrendezés irányításában) sokat tehetett volna ennek érdekében.

3. Az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepció (kidolgozása, elfogadása és érvényesítése)

A településrendszer témakörével való foglalkozás kiemelt jelentőségének felismerése határozottabban az ötvenes évek második felétől érvényesült. *1958-ban a Kormány határozatot hozott a regionális tervezés rendszeréről.* A rendelkezés kiemelt feladatként fogalmazta meg a településhálózat átfogó vizsgálatát, a fejlesztésére vonatkozó javaslatok kidolgozását. Ennek érdekében a szakmai-tudományos intézetek és tervező szervezetek széles körű vizsgálatokat végeztek. Feltárták és értékelték az ország természeti földrajzi adottságait, erőforrásait, a társadalom és a gazdaság területi szerkezetét, a népesség települési és ellátottsági viszonyait, a vonalas infrastruktúra-rendszerek helyzetét és fejlesztési lehetőségeit.

A több éves vizsgálatok anyagai alapján *először dolgoztak ki hazánkban koncepciót a településrendszer átfogó fejlesztésére.* A koncepció felépítését illetően kettős jellegű volt. Első részében a vizsgálatok azon eredményeit összegezték, melyek a településhálózat helyzetére, távlati (nagy távú, mintegy 20-25 éves és hosszú távú, mintegy 15 éves) fejlődésére ható tényezőkkel foglalkoztak. A teljesség igénye nélkül ezek között megemlíthetők: az ország várható demográfiai helyzete, a termelés és a szolgáltatások valószínűsíthető fejlődése a nagy és hosszú távú időszakban, a vonalas infrastruktúra fejlettsége, fejlesztésének feladatai, különösen a településrendszerrel összefüggésben, valamint a lakossági ellátórendszerek fejlődésének, átalakulásának hatása a települési viszonyokra. Ezen vizsgálatok megállapításait, következtetéseit az akkori módszertani ismeretek birtokában szembesítették, összehasonlították a településhálózat adottságaival, fejlesztésének lehetőségeivel, feltételeivel. E munka eredményeként *1963-ra kidolgozták az ország első településhálózati kerettervét. Ekkor még a koncepció helyett az adott korban a tervezés gyakorlatában széles körűen alkalmazott keretterv kifejezést használták.*

A keretterv a településhálózat regionális rendszerére tett javaslatot. PERCZEL Károly megállapítását idézve: ... „a települések regionális rendszere lehetővé teszi, hogy minden települést a többi települések között játszott egyedi szerepének megfelelően lehessen kifejleszteni. Ezáltal a települések összessége régiónként és az egész országban jól működő együttest fog képezni"... A keretterv a következő településkategóriákat állapította meg: országos központ, nagy regionális központok, regionális alközpontok és regionális szerep nélküli ipari városok. A mezőgazdasági települések hálózatát illetően megkülönböztetett főfalvakat, átlagos falvakat és mellékfalvakat.

A keretterv, ill. a települések abban alkalmazott kategorizálása a CHRISTALLER által feltárt települési hierarchia elvét követte, figyelembe véve és érvényesítve ERDEI Ferenc „Magyar városok" c. könyvében és más munkáiban, előterjesztéseiben kifejtett elgondolásokat, javaslatokat.

A regionális központok szerepének betöltésére a keretterv Budapesten kívül nyolc várost javasolt: Miskolcot, Debrecent, Szegedet, Pécset és Győrt, valamint Szol-

nokot, Székesfehérvárt és Nagykanizsát. Ez utóbbi három város esetében a keretterv azzal számolt, hogy nagyvárossá fejlődésük és ennek révén a régióközponti szerepkör betöltése hosszabb folyamat eredménye lehet. A javaslatok egyik sok vitát kiváltó témája a régiók lehatárolásához kapcsolódott. A kerettervben alkalmazott megközelítés szerint regionális központ megfelelő vonzásterülettel, régióval együtt értelmezhető. Így a keretterv javaslatokat tett az ország kilenc régióra történő beosztására, nagyrészt figyelmen kívül hagyva a megyéken alapuló területi struktúrát és azok határait. Öt nagyváros régiócentrum szerepét illetően PERCZEL Károly javaslata megegyezett ERDEI Ferenc véleményével, Szombathelyt illetően azonban eltért. *Új gondolat volt a többcentrumos regionális rendszer kialakítására vonatkozó javaslat.* A budapesti régióban Tatabánya és Hatvan, a miskolciban Eger, a győriben Szombathely, a székesfehérváriban Veszprém, a nagykanizsaiban Zalaegerszeg és Kaposvár, a debreceniben Nyíregyháza, a szegediben Baja és Békéscsaba, a szolnokiban Kecskemét városokat jelölték ki a régióközpont mellett társcentrum szerepköréből adódó funkciók ellátására. A keretterv 82 *regionális alközpontot* javasolt. Ezeket az akkor még meglévő járások és megyék közötti nagyságrendű területek központjainak javasolta, megjelölve iparfogadási-iparfejlesztési alkalmasságukat. Közülük kiemelték több alrégióközpont üdülési és idegenforgalmi lehetőségéből fakadóan ellátandó funkcióit. Mintegy ezer körüli volt a *fő és átlagos falvak* besorolású települések száma. Kétezer település *mellékfalu* — funkció nélküli — besorolást kapott a kerettervben.

A keretterv kidolgozásánál a tervezők a központi és a megyei statisztikai szervek által végzett megfigyelések adataira, a helyszíni bejárások során szerzett közvetlen benyomásokra, tapasztalatokra, a helyi és megyei tanácsi szervek és a központi kormányzati intézmények, minisztériumok információira támaszkodhattak. *A hazai regionális statisztika jelentős fejlődését, gazdagodását eredményezte ez a tervezőmunka.* A központi intézmények, a megyei és a helyi tanácsi szervek szemléletét, gondolkodásmódját a településproblematika vonatkozásában a keretterv kimunkálásában való közreműködés jelentős mértékben befolyásolta, átformálta, a regionális felfogás megerősödését elősegítette.

Az 1963-ban elkészült *Országos Településhálózatfejlesztési Kerettervet* hét évig tanulmányozták, vitatták. Pro és contra különféle érvek és ellenérvek fogalmazódtak meg az ilyen jellegű koncepció kidolgozásának célszerűségét, hasznosságát, a települések fejlesztési kategóriáit illetően. Sokoldalúan — igaz esetenként ellentmondásosan is — véleményezték a fejlesztési javaslatokat a kormányzati intézmények, minisztériumok, a megyei tanácsok illetékes szervei. A szakmai-társadalmi szervezetek (Magyar Urbanisztikai Társaság, Magyar Építőművészek Szövetsége és mások) több alkalommal megvitatták a kerettervet, arról véleményt nyilvánítottak. A viták, a széleskörű vélemény-nyilvánítások eredményeként *a keretterv javaslatai jelentősen módosultak*: az eredeti elképzelésekhez képest változtak az egyes településkategóriákkal kapcsolatos fejlesztési követelmények, pontosult a településkategóriák megnevezése, köre, valamint igen lényeges momentumként a települések, különösen a városok kategóriánkénti besorolása.

1970-ben a munkát kormányzati-szakmai illetékességből irányító Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumot megbízták a keretterv — ekkor használt kifejezéssel

már koncepció — Minisztertanács elé terjesztésére. *A Kormány 1971 márciusában tartott ülésén megtárgyalta és 1007/1971. (III. 16.) számú határozatával elfogadta az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepciót.* „A termelőerők fejlődése és területi koncentrálódása, valamint a népesség településekkel szemben támasztott sokrétű követelményei a településhálózat tudatos, tervszerű alakítását teszi szükségessé. Ennek a követelménynek tesznek eleget a koncepcióban kifejtett irányelvek. A fejlesztési feladatok megvalósítása és a településhálózat szerkezetének alakítása — a mindenkori gazdasági erőforrásainkhoz igazodóan — hosszú ideig tartó folyamat"... állapította meg a határozat bevezető része.

A keretterv kidolgozása során alkalmazott településkategóriákat módosították, s öt településkategóriát állapítottak meg, a településeknek ... „a területi munkamegosztásban betöltött társadalmi-gazdasági szervező és irányító, továbbá szolgáltató-ellátó szerepkörük, vonzásterületük és lakosságuk száma, valamint technikai-műszaki követelményrendszerük/településszerkezet, lakás és kommunális ellátás stb.) alapján"...

A kategóriák a következők voltak: *országos központ, felsőfokú központ, középfokú központ, alsófokú központ és egyéb települések.* A határozat szerint „az országos központ lássa el a területileg el nem különíthető országos funkciókat". Kimondta, hogy Budapest lakosságszáma — agglomerációjával együtt — ne haladja meg a 2,6-2,8 millió főt.

A koncepció meghatározta a *felsőfokú központok* regionális rendszerét. Öt várost — a kerettervben foglaltakkal egyezően — (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr) kiemelt felsőfokú központnak jelölt, melyeket ... „úgy célszerű fejleszteni, hogy lakosságszámuk 150-300 ezer, vonzásterületük a központtal együtt 1-1,5 millió fő körül legyen". Hét város — Békéscsaba, Kaposvár, Kecskemét, Nyíregyháza, Székesfehérvár, Szombathely és Szolnok — felsőfokú központ szerepkört kapott. Fejlesztésükkel kapcsolatos megállapítás: ... „lakosságszámuk 80-150 ezer, vonzásterületüké — a központtal együtt — 400-600 ezer fő körül legyen". A kerettervben javasoltak közül két város (Székesfehérvár és Szolnok) kerültek ebbe a kategóriába. A koncepció a felsőfokú központ rendszerének harmadik csoportjaként részleges felsőfokú központokat határozott meg. Ebbe a csoportba 11 várost soroltak: Baja, Dunaújváros, Eger, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján, Sopron, Szekszárd, Tatabánya, Veszprém és Zalaegerszeg városok". E központokat úgy célszerű fejleszteni, hogy lakosságszámuk 50-60 ezer, vonzásterületüké — a központokkal együtt — 150-400 ezer fő körül legyen". A kerettervben javasolt regionális centrumok közül a határozat Nagykanizsát sorolta ebbe a csoportba. Összességében a határozat alapján a felsőfokú központok rendszeréhez 23 város tartozott. 18 működő megyeszékhely besorolása a felsőfokú központok rendszerébe lényegében azt jelentette, hogy a koncepció a megyéknek, mint a területi irányítási struktúra, a közigazgatás egységeinek fennmaradásával, megőrzésével számolt. A kerettervben foglalt, korábban PERCZEL Károly által megfogalmazott javaslatot — az ország kilenc régióra történő tagolásáról — a koncepció nem tette magáévá. Szakmai körökben azóta is gyakran elhangzó megállapítás, hogy ekkor lett volna lehetőség a középszintű területi irányítási struktúra lényeges átalakítására, a közigazgatás új egységeinek kialakítására. A járásokat ugyanebben az időben szüntették meg. Ez a körülmény és a településhálózatfejlesztési koncepció elfogadása legalább a megyék területi kiterje-

désének, határainak módosítására adott volna lehetőséget, mellyel az akkori politika, ill. a kormányzati irányítás nem élt.

A koncepció meghatározta „az ország városhálózatának — a jelenleginél arányosabb — kialakítása, továbbá az ellátás színvonalának közelítése érdekében és a területi munkamegosztás követelményeinek megfelelően a *középfokú központok* rendszerét". Középfokú központokat és részleges középfokú központokat különböztetett meg. Az első kategóriába 65, a másodikba 41 várost, ill. községet sorolt. A középfokú központokat illetően a határozat megállapította, hogy azokat ... „úgy célszerű fejleszteni, hogy lakosságszámuk — a területi adottságoktól függően — 20-40 ezer fő, vonzásterületüké — a központtal együtt — 50-120 ezer fő körül legyen". A részleges központokat illetően kimondta, ... „lakosságszámuk — a területi adottságoktól függően — általában 8-15 ezer fő, vonzásterületüké — a központtal együtt — 20-25 ezer fő körül legyen". A kerettervben javasolt 82 alregionális centrummal (ez megfelelt a középfokú központoknak) szemben a koncepció 106 várost, ill. községet jelölt meg középfokú funkciók ellátására a településhálózat regionális rendszerében. A keretterv az országos, regionális és alregionális központok szerepkörének betöltésére összesen 91 településre tett javaslatot. A koncepció ennél lényegesen nagyobb számú várost, községet jelölt meg eme funkciókra: 130 települést. *A felső- és középfokú centrumok számának lényeges gyarapodása a hosszú egyeztetési és alku folyamat eredménye volt.* A megyék szívós „küzdelmet" folytattak annak érdekében, hogy az irányításuk alatt álló területük minél több városa, vagy — akkor még — községi rangú települése ilyen szintű regionális szerepkörhöz jusson.

A koncepció a továbbiakban úgy rendelkezett, hogy ... „a népgazdasági erőforrások hatékony felhasználása, a lakosság *alsófokú ellátás*ának minél nagyobb szinten való biztosítása és a települések adottságainak megfelelő hasznosítása érdekében mintegy 1000-1100 alsófokú, ezen belül 120-150 kiemelt alsófokú, 200-300 részleges alsófokú központot kell kialakítani". A kiemelt alsófokú központok lakosságszámát a területi sajátosságoktól függően 5-10 ezer főben, vonzásterületük lakosságát a központtal együtt legalább 10-15 ezer főben szabta meg. Az alsófokú központok esetében a számokat 3-4 ezer főben, illetőleg 5-6 ezer főben, a részleges alsófokú központok vonatkozásában 1-2 ezer főben, illetőleg 2-3 ezer főben határozták meg. *A településkategóriák elnevezésének megváltozása ellenére lényeges eltérés a keretterv és a koncepció között e vonatkozásban nem volt.*

Szükséges megemlíteni, hogy a koncepció az alsófokú központok szerepének betöltésére alkalmas települések megnevezését nem tartalmazta. Ezek meghatározását a megyei tanácsokra bízta, a megyei településhálózatfejlesztési tervek kidolgozása során.

A településrendszer szerkezetében végbemenő átalakulással, *az agglomerálódási folyamattal a koncepció* csak kismértékben — úgy is fogalmazhatunk —, *csupán érintőlegesen foglalkozott.* Szűkszavú irányelveket adott. „Az agglomerációkat úgy kell fejleszteni, hogy azokon belül megfelelő alközpontok alakuljanak ki, az agglomeráció népességének jobb ellátására. Az agglomerációhoz tartozó települések egymással és a központtal összhangban, az agglomeráció jellegének (például városi, ipari, üdülő) megfelelően fejlődjenek". A településrendszer strukturális átalakulásának kérdéseivel lényegében a kerettervben sem foglalkozott. Mindkét téma — *az alsófokú központok*, egyéb

települések, *ill. az agglomerálódás - nem megfelelő kezelése a későbbiekben a településrendszer helyzetében, fejlődésében súlyos feszültségek forrása lett.*

4. A településrendszer fejlődése a hetvenes-nyolcvanas években

Az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepcióban meghatározott irányelvek mintegy másfél évtizeden keresztül, a nyolcvanas évek közepéig érvényesültek. Mit eredményezett a koncepcióban foglaltak megvalósítása, milyen változások következtek be — pozitív és negatív vonatkozásban — ez alatt a másfél évtized alatt a magyarországi településrendszerben és annak szerkezetében?

Mielőtt a kérdésre válaszolnánk, indokolt arról szólni, miképpen rendelkezett a vonatkozó kormányhatározat a koncepció végrehajtását illetően. Ezzel kapcsolatosan három irányelvet fogalmazott meg: az egyik irányelv kimondta, hogy új beruházások telepítésénél, ill. azok nyomvonalainak kijelölésénél a koncepcióban foglaltakat vegyék figyelembe az országos szervek és a megyei tanácsok. Ez mintegy javaslat jellegű volt. A másik irányelv a koncepció átfogó érvényesítéséről történő gondoskodást az építésügyi és városfejlesztési miniszter és a megyei tanácsok elnökeinek feladatává tette. A harmadik irányelv a koncepciót támpontként ajánlotta a területfejlesztési tervek készítéséhez. Úgy fogalmazott, hogy ...„a hosszú és középtávú területfejlesztési terveknek kell előirányozni, hogy az adott tervidőszak folyamán a településhálózatfejlesztési koncepció célkitűzéseiből *mi és milyen ütemben* kerülhet megvalósításra". (Kiemelés tőlem - K.Gy.)

Az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepcióban megfogalmazott célok átfogó és eredményes megvalósítását alapjaiban korlátozta, hogy *az ezen feladatokhoz szükséges eszközöket nem közvetlenül bocsátották rendelkezésre.* Az ötéves tervek területfejlesztési fejezetei konkretizálták — a koncepció figyelembe vételével — a településfejlesztés feladatait is. Ez a körülmény sok esetben lehetőséget adott a koncepcióban megfogalmazott célok eltérő értelmezésére, mely következményeiben korlátozta a mindenkor szűkös anyagi eszközök célirányos hasznosítását. A településfejlesztés címén előirányzott eszközök egy részét más célokra is fordították (például ágazati fejlesztések a vízgazdálkodásban, a közlekedés területén, kedvezőtlen mezőgazdasági termőhelyű térségek támogatása stb.). Így a tervezett eszközök csak részben szolgálták a települések infrastrukturális ellátottsági viszonyainak javítását, a szerepkörüknek megfelelő intézményrendszer fejlesztését. Ez volt az egyik alapvető ok, ami évről-évre halmozottan érvényesülve, a koncepcióban meghatározott fejlesztési célok fokozatos devalválódásához, majd deformálódásához vezetett.

A koncepció sorsát megpecsételő másik ok az irányító szervek — elsősorban a megyei tanácsok — *gyakorlatával, intézkedéseivel magyarázható.* A központi költségvetésből a területfejlesztési fejezetben településfejlesztésre előirányzott összegek az akkori mechanizmus szerint az újrafelosztás/elosztás révén a megyékhez kerültek. A megyék a részükre juttatott összegek nagyobb részét elsősorban a megyeszékhelyek fejlesztésére, az azokban koncentrált építési feladatokra fordították. Aligha vitatható, hogy a megyeszékhelyek nélkülözhették volna ezeket a fejlesztési akciókat, az új beru-

házásokat. Infrastrukturális ellátottsági viszonyaik mindenképpen fejlesztést, korszerűsítést igényeltek. A megyék más városainak kevés — vagy alig — jutott az ún. újraelosztás révén juttatott forrásokból. A falusi települések fejlesztését, korszerűsítését a központi költségvetés lényegében nem támogatta, a megyei támogatás is igen csekély mértékű volt.

Az elmondottakból is kitetszik, hogy *a koncepcióban megfogalmazott irányelvek közül leginkább a kiemelt felsőfokú és felsőfokú központok fejlesztése érvényesült.* Jelentős tömeges lakásépítési akciókat valósítottak meg azokban: fejlődött a közintézmények hálózata, a közművesítettség színvonala, ezek a fejlesztések elsősorban a nagy lakótelepek építéséhez kapcsolódtak. A népesség bevándorlásának célpontjai a főváros és térsége mellett, a megyeszékhelyek voltak. Az azokban megvalósított infrastrukturális fejlesztések jelentős hányadát „elnyelte" a bevándorló népesség: az új fejlesztések jelentős része az ő letelepedésüket segítette. A számottevő városfejlesztési akciók az ezekben a városokban felhalmozódott feszültségeket csak részben enyhítették: a nagyobb számú népesség bevándorlása újabb feszültségforrásokat teremtett.

A fejlesztések eredményeként és következményeként erősödött az *ország nagyváros-hálózata*, melyet a keretterv is, majd a koncepció is az ország településhálózata regionális fejlesztésének egyik kiemelt céljaként fogalmazott meg. Lényegében kialakultak a főváros ellenpólusai, elsősorban a kiemelt felsőfokú központok révén. Felgyorsult több felsőfokú központ fejlődése, jelentős volt azokban — nagyrészt a népesség bevándorlásának következményeként — a népesség gyarapodása (Székesfehérvár, Nyíregyháza, Kecskemét, Szolnok).

Budapest népességszáma a hetvenes évtizedben is gyarapodott. Ez a folyamat jellemezte a főváros körül kialakult agglomeráció településeit is. A jelentős infrastruktúrafejlesztés csak kevéssé enyhítette a felhalmozódott feszültségeket. Az igényekhez képest szűkös anyagi forrásokat a főváros infrastrukturájának egyes — különösen elmaradott — szektorainak fejlesztésére fordították, mint például nagy lakótelepek építése, közműves vízellátás, tömegközlekedés, általános iskolahálózat fejlesztése. Következményeiben ennek „ára" volt: elmaradt a csatornahálózat bővítése, a szükséges követelményeknek megfelelő szennyvízkezelés, a középszintű közintézményhálózat, a környezetvédelem infrastruktúrájának fejlesztése, a régi városrészek felújítása stb. Még súlyosabb feszültségekkel terhelt helyzet alakult ki a közösségi infrastruktúra vonatkozásában a budapesti agglomeráció településeiben (közintézmények, közművek, utak).

A középfokú központok szerepkörének ellátására kijelölt városok (közép- és kisvárosok lakosságszámuk alapján), ill. *községek fejlődése a hetvenes és a nyolcvanas években igen egyenetlen volt.* Anyagi erőforrásokhoz szűken, ill. a felsőfokú központokhoz képest szűkebben jutottak. Azokban a központokban, melyek fejlesztésének döntő hatótényezője az ipar volt, a hetvenes évtizedben még ennek révén jelentős fejlesztési eszközökhöz jutottak. Ez a lakossági infrastrukturális ellátottsági viszonyok javítását is segítette: elsősorban a tömeges lakásépítés területén, a közművesítésben (például Ajka, Kazincbarcika, Tiszaújváros, Ózd, Paks stb.). Azokban a középfokú központokban, melyek fejlődésében meghatározó szerepe volt az idegenforgalomnak és a tömeges üdülésnek, lényegesen javultak az infrastrukturális ellátottsági viszonyok (például Gyula, Keszthely, Siófok, Balatonfüred, Fonyód stb.). A középfokú központ

szerepkörre kijelölt városok, községek nagyobb részének infrastrukturális ellátottsága, civilizációs színvonala csak kismértékben és igen lassan javult, fejlődött. Ez különösen jellemző volt az egykori mezővárosokra (például Cegléd, Heves, Karcag, Szentes, Szeghalom, Túrkeve stb.), a főváros és a nagyvárosok vonzáskörzetében fekvőkre (például Kunszentmiklós, Monor, Nagykáta, Hajdúböszörmény stb.).

Az alsófokú központok és az ún. egyéb települések helyzetét, fejlődésük feltételeit nagymérvű differenciálódási folyamatok határozták meg. A főváros, a nagyvárosok, a tömeges üdülés és idegenforgalom térségei központjainak és egyéb településeinek helyzetét a földrajzi elhelyezkedés kedvezően/kedvezőbben befolyásolta. Az ezen térségekbe bevándorló népesség egy része, helyenként többsége ezekben a községekben telepedett le, itt épített lakóházat. Ez elősegítette — aligha megfelelő mértékben és színvonalon — a helyi alapinfrastruktúra kiépülését, fejlődését (közműves víz, szilárd burkolatú utak, az alapellátás közösségi intézményei). Ugyanakkor már a koncepció elfogadását követő években megfigyelhetők voltak azok a kedvezőtlen, negatív folyamatok, melyek nyomán és következményeként jelentős számú falusi település — köztük alsófokú központnak is kijelölt — fejlődése stagnált, helyzetük romlott. Ennek igen összetett okai voltak: az ipar korábbi és ezekben az években is még érvényesülő szívóhatása, a mezőgazdaság kedvezőtlen termőhelyi adottságai, rossz közlekedésföldrajzi helyzet, elmaradott, alacsony színvonalú infrastruktúra stb. Mint a későbbiekben végzett településszociológiai vizsgálatok feltárták, az „egyéb település" kategóriába történt minősítés igen súlyos következményekkel járt. Nemcsak hogy nem jutottak ezek a települések új intézményekhez, közműves vízhez, köves úthoz, hanem meglévő intézményeiket is fokozatosan eltelepítették onnan, vagy elmentek azokból (például általános iskolák, mezőgazdasági termelőszövetkezetek központjai, postahivatalok stb.). *Néhány év alatt — ma szinte hihetetlennek tűnő — funkciószegényedés következett be ezekben az „egyéb településekben"*. Az alsófokú központoknak kijelölt települések csekély anyagi támogatást kaptak a kistérségi szerepkörüknek megfelelő ellátáshoz szükséges intézmények fejlesztésére, korszerűsítésére, civilizációs színvonaluk javítására, az úthálózat kiépítésére.

A hetvenes években markánsabb lett a településrendszer strukturális átalakulása, különféle településstruktúrák kialakulása és felgyorsuló fejlődése. A budapesti agglomeráció mellett kialakult a Miskolc-Sajóvölgyi és a balatoni agglomeráció. Szombathely, Győr, Pécs, Dunaújváros, Szolnok, Salgótarján, Nyíregyháza térségében felerősödött az agglomerálódás folyamata. Nagyobb településcsoportok kialakulása jellemezte Szeged, Kecskemét, Debrecen, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Székesfehérvár térségét. Sajátos településstruktúraként fejlődött a középbékési városhalmaz (Békéscsaba, Békés, Gyula) és a vonzáskörzetébe tartozó községek együttese. A településpolitika és a településfejlesztés gyakorlata nem ismerte fel a szükséges mértékben a településstruktúrák felgyorsult fejlődésének folyamatát, a településstruktúrák kínálta lehetőségeket az érintett térségek kiegyensúlyozottabb települési viszonyainak fejlesztése érdekében. A városok körül fekvő községek egyesítése azok (a városok) közigazgatási területével irányítás szempontjából történt város alá rendelésük nem segítette a térségi kapcsolatok megfelelő kezelését. Mindennek következményeként *újabb feszültséggócok alakultak ki a településrendszerben.* A városok és a községek között nem alakult ki kölcsönös érdekeken alapuló együttműködés, nem érvényesültek megfelelő partneri kapcsolatok a tenni-

valók kijelölésében, még kevésbé az adott erőforrások ésszerűbb hasznosításában. A településstruktúrák különösen kedvező feltételeket jelentettek/jelentenek az infrastruktúra összehangolt, racionálisabb fejlesztésére: ezzel a lehetőséggel ezekben a térségekben alig éltek. *Az átgondolt térségi fejlesztés helyett a pontszerű* — egy-egy településre koncentrált — *fejlesztés érvényesült.*

A középfokú központok szerepkörének ellátására kijelölt községi jogállású településeket fokozatosan várossá nyilvánították. Ennek eredményeként *a városhiányos térségek lényegében megszűntek, a városhálózat területileg lefedte az egész országot.* A kisváros-állomány jelentősen gyarapodott.

1978-ban felülvizsgálták a koncepciót a megyei településhálózat-fejlesztési tervek alapján. Értékelték megvalósításának addigi eredményeit, a településhálózat fejlesztésének tapasztalatait. A települések egy részét a megyei tanácsok előterjesztései alapján magasabb kategóriába sorolták: részleges középfokú kategóriából középfokúba, ill. kiemelt alsófokú központból részleges középfokúba. Ezek az átsorolások pregnánsan jellemezték az akkori uralkodó viszonyokat a településfejlesztés vonatkozásában. A településeknek magasabb kategóriába sorolása rangot jelentett, s ezeket a településeket — az adott alkupozíciók függvényében — különböző nagyságrendű — de soha nem elegendő — fejlesztési eszközökkel támogatták. Az alsófokú központok, különösen az „egyéb települések" nehéz helyzete már ekkor is élesen fogalmazódott meg. A fejlesztés alapjául a továbbiakban is változatlanul a koncepció szolgált.

A nyolcvanas évek derekán — 1985-ben — az akkori Országgyűlés tavaszi ülésén első ízben napirendjére tűzte a terület- és településfejlesztés hosszú távú irányelveit. Az előkészítő munkák keretében végzett széles körű vizsgálatok alapján az a felismerés fogalmazódott meg, hogy a koncepcióra támaszkodó, annak szellemében történő településhálózatfejlesztés aligha lehet célravezető, eredményes. *A településrendszerben nagymérvű feszültségek halmozódtak fel, s ezek kezelése, enyhítése alapvetően új megközelítést, új településpolitikai magatartást és fejlesztési gyakorlatot igényelt.*

Az *Országgyűlés határozata előírta a településfejlesztés korszerűsítését*, új feladatokat fogalmazott meg a településrendszer kiegyensúlyozottabb fejlesztése érdekében. „A településrendszert a gazdasági követelményekkel és a helyi önrendelkezés kibontakoztatásával összhangban arányosabban kell fejleszteni, jobban előtérbe helyezve a közép- és kisvárosokat és a községeket. Az urbanizáció, a korszerűbb életfeltételek a települések mind szélesebb körére terjedjenek ki. Folytatódjon a városok és a falvak közötti különbségek mérséklődése" ... „Tovább kell javítani a közép- és felsőfokú ellátáshoz való hozzájutás feltételeit. A városokat és a vonzáskörzetükben levő falvakat a kölcsönös egymásrautaltság alapján, összehangoltan kell fejleszteni"...

A határozat elfogadásával a koncepció többé már nem volt a településhálózat fejlesztésének meghatározó dokumentuma. Különböző okok együttes hatása vezetett „kimúlásához". Az említetteken kívül meghatározó tényező volt — ami a nyolcvanas évektől markánsan érvényesült —, hogy szellemében, felfogásában már nem felelt meg az új kihívásoknak. A koncepció az ötvenes évek vége, a hatvanas évek felfogására épült: szemlélete, jövőképe már nem felelt meg a nyolcvanas években kibontakozott új társadalmi-gazdasági folyamatokból fakadó követelményeknek. Jogosan bírálták a koncepciót a nyolcvanas évek elejétől. Nemcsak a szűkebb szakmai közvélemény soraiban,

hanem a mind szélesebb körben szerveződő és fellépő ellenzéki mozgalmak is, elmarasztalva annak egyoldalú városfejlesztési szemléletét, a falusi települések elhanyagolását, a hivatalos településpolitika azzal kapcsolatos passzív közömbösségét, sok esetben alkalmazott ellenlépéseit (mint például az indokolatlan körzetesítések, az anyagi támogatások teljes beszűkítése stb.). Ilyen szellemben fogalmazta meg a koncepcióról és főként megvalósításának negatív tapasztalatairól írt szakvéleményét BIBÓ István is, még halála előtti években.

A nyolcvanas években elmélyült a gazdaság válsága. Nagy mértékben szűkült a fejlesztésre fordítható eszközök nagyságrendje. Ez igen súlyosan érintette településeink helyzetét, fejlődésük, átalakulásuk kívánatos és szükséges feltételeit.

A rendszerváltás nyomán és következményeként a településhálózat helyzetét a társadalmi-gazdasági fejlődés új kihívásai, feltételei határozzák meg, átalakulásában új hatótényezők érvényesülnek. Hatásuk sokoldalúan, sok esetben ellentmondásosan érinti a településhálózat fejlődését, szerkezetének átalakulását. Ennek részletes tárgyalása, az új feltételekhez alkalmazkodó, az új kihívásokra választ kereső településpolitikai magatartás bemutatása már új tanulmány témája lehet.

IRODALOM

BAJCSY ZSILINSZKY E. 1930: Nemzeti radikalizmus. A Nemzeti Radikális Párt teljes programja — Budapest.

BARTKE I. (szerk.) 1985: A területfejlesztési politika Magyarországon — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

BENISCH A. 1923: Közigazgatásunk területi beosztásának reformja — Magyar Gazdák Szemléje, pp. 24-30., 80-90.

BERNÁT I. 1927: Decentralizáció — Magyar Szemle, 1. kötet, pp. 10-11.

BIBÓ I.–MATTYASOVSZKY J. é.n.: Magyarország városhálózatának kiépítése — Kézirat gyanánt. Budapest

EGYED I. 1922: Közigazgatási reform — Magyar Jogélet, 1.

EGYED I. 1923: Közigazgatási reform — Jogállam, pp. 21-22.

EGYED I. 1928: Decentralizáció és önkormányzat — Magyar Szemle, 2. kötet, pp. 147-152.

ENYEDI Gy. 1980: Falvaink sorsa — Magvető Kiadó, Budapest

ENYEDI Gy. 1981: A magyar településhálózat átalakulási tendenciái — Magyar Tudomány, 10.

ENYEDI Gy. 1984: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása — Akadémiai Kiadó, Budapest.

ERDEI F. é.n.: Futóhomok — Atheneum Kiadó, Budapest

ERDEI F. 1939: Magyar város — Atheneum Kiadó, Budapest.

ERDEI F. 1940: Magyar falu — Atheneum Kiadó, Budapest.

ERDEI F. 1971: Város és vidéke — Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

FÉJA G. 1937: Viharsarok — Budapest

HANTOS Gy. 1931: A magyar közigazgatás területi alapjai — Emlékirat. Budapest.

HENCZ A. 1973: Területrendezési törekvések Magyarországon — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

KÓRÓDI J.–KŐSZEGFALVI Gy. 1970: Városfejlesztés Magyarországon — Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

KOVÁCS T. 1980: Magyarország településhálózata és fejlődésének főbb tendenciái — Statisztikai Szemle 11.

KÖRMENDI K. 1971: A településhálózatfejlesztési koncepció fő célkitűzései — Városépítés, 1.
KÖRMENDI K. 1973: Az új városok helye a magyar településhálózatban — Városépítés, 4.
KŐSZEGFALVI Gy. 1973: A magyarországi településhálózat fejlődésének, továbbfejlesztésének és korszerűsítésének néhány kérdése — Területi Statisztika, 4.
KŐSZEGFALVI Gy. 1976a: Településhálózatunk fejlesztésének néhány kérdése — Területi Statisztika, 5.
KŐSZEGFALVI Gy. 1976b: Településfejlesztés és infrastruktúra — Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
KŐSZEGFALVI Gy. 1981a: A településfejlesztés elvi kérdései — Területi Statisztika, 4.
KŐSZEGFALVI Gy. 1981b: A magyarországi települési rendszer helyzete, fejlődésének sajátosságai, fejlesztésének feladatai — Demográfia, 2-3.
KŐSZEGFALVI Gy. 1984: A magyarországi településrendszer strukturális változása — Területfejlesztési Közlemények, 13., Budapest.
KŐSZEGFALVI Gy. 1985: Településfejlesztés, településpolitika — Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
LACKÓ L. 1981: Gondolatok a településhálózat-fejlesztésről — Területi Statisztika, 2.
MAGYARY Z. 1930: A magyar közigazgatás racionalizálása — Budapest.
ORSZÁGOS Településhálózatfejlesztési Koncepció — Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium – Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Budapest, 1971.
PERCZEL K. 1946: Kell-e országos építési keretterv — Új építészet, 2.
PERCZEL K. 1947: Jegyzetek Magyarország tájrendezéséhez — Új építészet, 1.
PERCZEL K. 1958a: Az országos településhálózat — Építésügyi Szemle, 9.
PERCZEL K. 1958b: Javaslat Magyarország regionális beosztására — Építésügyi Szemle, 10-11.
PERCZEL K. 1959: A településhálózat regionális rendszere — Kézirat, Mérnöki Továbbképző Intézet, Budapest.
PERCZEL K. 1960: A magyarországi regionális tervezés elvi alapjai — Építés és Közlekedéstudományi Közlemények, 1-2.
PERCZEL K.: Az ismeretlen O.T.K. és a településhálózatfejlesztés újraértékelése — Városépítés, 4.
PERCZEL K.–GERLE Gy. 1966: Regionális tervezés és a magyar településhálózat — Akadémiai Kiadó, Budapest
PRINZ Gy. 1932: Közigazgatás és földrajz — Kézirat, Erzsébet Tudományegyetem, Pécs.
RUISZ R. 1932: A magyar közigazgatás területi alapjai — Városok Lapja.
SZABÓ Z. 1937: A tardi helyzet — Cserépfalvi, Budapest
TOMCSÁNYI M. 1982: A központi települések és vonzáskörzetük együttes fejlesztése — Területi Statisztika, 1-2.
1007/1971. (III.6.) Korm. számú határozat az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióról — Közli Építésügyi Értesítő, 1971. április 7-én (XXIII. évf. 10. sz.)
Az Országgyűlés 12/1980-1985. számú határozata a terület- és település-fejlesztés hosszú távú feladatairól — Közli Magyar Közlöny, 1985/18. száma.

A Nyugat-Dunántúl megyei jogú városainak regionális szerepkörei

CSAPÓ TAMÁS*

Regional functions of towns of county rank in West Transdanubia. Since the National Regional-Developmental Concept has designated the regions in our country, the topical interest and up-to-dateness has been demonstrated via the clash of professional and political views. These clashes centre on three major aspects: the delineation and the role of the regions, and designating regional centres.

The present study, too, discusses three aspects with respect to the most debated region, that of SouthTransdanubia. In the course of the research we have examined the regional functions, the communication geography - i.e., availability, and the characters of economy and civil service of five towns of a county rank. In the region, we have visited and interviewed the significant representatives of politics and local government to find out what they think about the conditions of South-Transdanubia and the above issues.

To sum it up, we have analysed 84 different regional roles, out of which 27 are deconcentrated state bodies and offices; 21-21 are from economy-infrastructure and culture-education respectively; and 15 from health care, sports and other. Including all, Győr, the most powerful town in the region has 48 regional functions, which is not at all a great number if one bears in mind that official politics has intended to make it into a regional centre for nearly 50 years. Győr, with respect to its size, economic potentials and its position of communication geography has two regional functions and cannot at all be considered the obvious centre of South-Transdanubia.

Szombathely, en gross is equal to Győr, since it has 48 different regional roles. Considering the deconcentrated state bodies and different institutions, Szombathely is at close contest with Győr-Moson-Sopron county seat; while it is evidently weaker in economy and infrastructure; but it is more advanced regarding culture, education and health care. Interestingly, though not surprisingly, if one is aware of historic traditions, not Zalaegerszeg, the third county seat but Sopron is the next in the number of regional roles. In this one-time independent royal town with great past, one finds 25 certain regional bodies, organisations, offices and institutions in all, two times as many as in Zalaegerszeg. Sopron is especially strong in human resource functions, in this aspect it is at the same level with Győr and Szombathely. The economic and administrative functions are less significant, though the town has become the centre of regional development over the last two years.

Zalaegerszeg, the Zala county seat, in its regional functions lags behind the three mentioned towns. It has as many as 12 regional roles, most of them within administration and authority; but it attracts very few human resource functions. The other town of county rank has barely no regional roles, though once the tradesmen of Nagykanizsa were widely known on a large scale, they rented docks in Adriatic ports. Despite its advantageous communication geographic position, its extensive economy and civil service traditions, the town has only 3 institutions, firms on a regional level, all three sharing economic interest.

Communication geographically, i.e. considering availability within the region, Szombathely is in a better position regarding both rail and road transport; so if one includes this factor as well in designating the centre of a region, the favour will go to the Vas county seat. Of course, it is debated whether the central position plays - and if yes how great a role in attaining this function.

Questionnaires and interviews have supported our hypothesis so that designating the centre and

---

* Dr. Csapó Tamás főiskolai tanár, a földrajztudomány kandidátusa (Berzsenyi Dániel Főiskola Társadalomföldrajzi Tanszéke, Szombathely).

the need to have a regional centre, basically, depends on what kind of region we are about to establish and what functions we assign to it. One of the results of our research shows that there is no need yet for establishing administrative regions; the function of the Hungarian regions may cover collecting and analysing already existing statistics; taking up the developmental role; and in order to achieve EU sources. In our opinion, in a region with such a function one does not necessarily build up a centre. If politics feels the need, on the basis of the current research Győr or Szombathely are the most eligible for this role in South-Transdanubia; but it should be more fortunate to have a wider analysis and a deeper research precede the establishment of the regional centre.

Azáltal, hogy az Országos Területfejlesztési Koncepció kijelölte hazánkban a régiókat, napjainkig tartó szakmai és politikai véleményütközések jelzik a téma fontosságát és aktualitását. A viták lényegében a téma három fő aspektusáról folynak, a régiók lehatárolásáról, szerepköreiről és központjuk kijelöléséről.

Jelen tanulmány is e három témakört járja körül, talán az egyik leginkább vitatott régió, a Nyugat-Dunántúl vonatkozásában. Kutatásaink során megvizsgáltuk a régió öt megyei jogú városának megyei és regionális funkcióit, közlekedésföldrajzi helyzetüket-elérhetőségüket, bennük a gazdaság és a civil szféra szereplőit. Megkerestük és mélyinterjúkat készítettünk a régió meghatározó önkormányzati-politikai szereplőivel, ők hogyan látják a Nyugat-Dunántúl helyzetét és mi a véleményük a fenti kérdésekről.

Tanulmányunkban nem kívántunk egyértelműen állást foglalni olyan kérdésekben, amelyekre csak a politika adhatja meg a választ, de információkat, adalékokat szerettünk volna adni a döntéshozók számára a megalapozottabb döntések érdekében.

1. A városok megyei és regionális funkciói

A városok különböző szerepköreit feltárni és minősíteni, valamint erősségét mérni, netán egymáshoz viszonyítani rendkívül nehéz, bonyolult és bizonyos vonatkozásokban szubjektív értékítéletet tükröz. *Nincs ma Magyarországon olyan kidolgozott rendezőelv, ami alapján a települések funkcióit össze lehetne vetni*, esetleg mérni a hatókörét. Sokszor azt is nehéz pontosan megállapítani, hogy mely szerepköröket tarthatjuk regionális jellegűeknek. Egyszerű lenne elintézni a dolgot azzal, hogy azok a funkciók, amelyek az egész megyén belül hatnak, azok megyei szerepkörűek, amelyek túlnyúlnak hatásukban e megyén, azok regionálisak. Mindezt azonban nem mindig lehet egyértelműen tetten érni.

Talán a legegyszerűbb az ún. közérdekű hivatalok és hatóságok vizsgálata, hiszen ezek megfoghatók, hatókörük egyértelmű. Nagyjából ezt állapíthatjuk meg a gazdaság bizonyos szereplőiről (pl. vasúti igazgatóságok, regionális infrastruktúrák stb.) de találunk megfogható és egyértelműen lehatárolható regionális szerepköröket a kultúra, oktatás, média (pl. REMEK, TV-stúdió, felsőoktatási intézmény stb.) sőt az egészségügy, szociális intézmények vonatkozásában is (pl. kórház, püspökség stb.). Azonban igen sok intézmény, szervezet és a gazdaság szereplőjénél nem egyértelmű az, hogy mekkora a regionális szerepköre, milyen térségre terjed ki. Nagyon nehéz objektíven mérni, hogy mekkora a regionális funkciója és vonzása pl. egy kaszinónak, egy hipermarketnek, egy színháznak stb. Tudjuk, érezzük, hogy ezen funkciók megyehatáron túlnyúlnak, de nem tudjuk mennyire.

Ezért a vizsgálatba felvettünk minden olyan intézményt, szervezetet stb., amelynek vonzása minden bizonnyal átnyúlik a megyehatáron, vagy amely nem található meg mindegyik megyei jogú városban, s ezért regionálisnak tekinthető. Így kerültek be a vizsgálatba pl. a képtárak, irodalmi folyóiratok, egészségügyi, vagy sportintézmények.

Vizsgálatunk kiterjedt az öt megyei jogú város gazdasági-kulturális-szolgáltatási és civil életének a súlyozására is, méghozzá úgy, hogy számba vettük hogy az egyes területeken mennyi cég, szervezet, vagy intézmény található, függetlenül attól, hogy van-e regionális szerepköre, vagy sem. Ez esetben a számszerűséget vizsgáltuk, ill. a gazdaságnál a legnagyobb cégek árbevételeit. A vizsgálat a civil szervezetekre, a pénzügyre, a gazdasági-üzleti szolgáltatásokra, a kereskedelemre, a kommunális szolgáltatásokra, a turizmusra és a kulturában-oktatásban működő cégekre terjedt ki.

1.1. Megyei szerepkörök

A megye jogú városok megyei hatáskörű funkcióinak az elemzésénél elsősorban a dekoncentrált állami szerveket, szervezeteket vizsgáltuk, melyek a közigazgatáshoz és az államigazgatáshoz tartoznak. Összesen 36 különböző dekoncentrált hivatalt elemeztünk úgy, hogy van, vagy nincs az egyes városokban. Lényegében megállapítható, hogy *a megyei funkciókat az 1950-es közigazgatási átszervezés egyértelműen a megyeszékhelyekhez rendelte*, így nem találunk Nagykanizsán, vagy Sopronban a két megyei jogú, de nem megyeszékhely városban dekoncentrált megyei szerveket, ill. szervezeteket. Mindössze a Növény-egészségügyi és Talajvédelmi állomások esetében van, hogy a Vas megyei központ nem a megyeszékhelyen található, hanem Tanakajdon. Így a megyeszékhelyek közül csak Szombathely az, ahol nem mind a 36 megyei hatáskörű szervezet központja található, hanem csak harmincötnek. Nagykanizsán és Sopronban nincs dekoncentrált állami szerv és szervezet, s más megyei szerepkörű intézmény központja.

1.2. Regionális szerepkörök

A megyei jogú városok regionális funkcióit a könnyebb kezelhetőség kedvéért különböző csoportosításban vizsgáltuk, úgymint a dekoncentrált szervek és hatóságok, gazdaság és infrastruktúra, kultúra-oktatás-média, végül az egészségügy, sport és egyéb szerepkörök, ill. intézmények. Minden esetben csak azt tudtuk nézni, hogy van, vagy nincs, az erősségét, vonzását, azaz minősítését nem elemeztük. Természetesen, mint azt az elején jeleztük egyes funkciók esetén lehatárolható a vonzáskör, másoknál nem egyértelműen. Ott sem foglalkoztunk a szerepkör minősítésével, ahol annak hatókörzete lehatárolható, pl. a dekoncentrált állami szervek, vagy különböző hivatalok esetében, mert ez más irányba vitte volna el a vizsgálatot. Néhány esetben azonban utalást tettünk arra, hogy valamely intézménynek a szerepköre mekkora területre, hány megyére terjed ki.

A dekoncentrált állami szervek, szervezetek, hivatalok és hatóságok közül huszonhetet vizsgáltunk. *Ezek közül 15 csak egy helyen található meg a régióban, azaz ezen funkciók vonzáskörzete három, vagy több megyére terjed ki. Ebből Győrben és Sopronban van a legtöbb, öt - öt, Szombathelyen 4, Zalaegerszegen egy, míg Nagykani-*

zsán egy sem. A többi 12 dekoncentrált állami szerv és hivatal kettő (10), vagy három (2) városban is megtalálható, ezek vonzása tehát csak többnyire két megyére terjed ki. Ezek zömmel Győrben és Szombathelyen vannak (9-9), s hatáskörük a győrieknek Győr-Moson-Sopron és Komárom-Esztergom megyére, a szombathelyieknek Vas és Zala megyére vonatkozik. Mindössze a Vámhivatal és a Vám- és Pénzügyőrség jelenik meg három városban is, de ennek ellenére regionális funkciónak minősül (*1. táblázat*).

Összességében Győrben van a legtöbb dekoncentrált állami szerv és hivatal központja, szám szerint 16, de Szombathely alig marad el ettől, hiszen ott 15 található. Sopronban 6 hivatali-hatósági regionális funkció van, ebből a legújabb a Regionális Területfejlesztési Tanács Munkaszervezete, amelyet annak ellenére vettünk külön, hogy gyakorlatilag a Phare Irodában működik még egy évig. Zalaegerszeg csak négy ilyen jellegű regionális hivatalnak ad otthont, míg Zala megye másik megyei jogú városában — Nagykanizsán — ilyen nem található.

1. táblázat Regionális szerepkörök – dekoncentrált állami szervek, szervezetek

Megnevezés	Győr	Nagykanizsa	Sopron	Szombathely	Zalaegerszeg
Bevándorlási Hivatal	+				
Műemlékvédelmi Hivatal			+		
Fogyasztóvédelmi Főfelügyelőség				+	
Nemzetbiztonsági Hivatal				+	
Phare Területfejlesztési Iroda			+		
Regionális Területfejlesztési Tanács munkaszervezete					
FVM Főépítész iroda	+				+
Ügyészségi nyomozóhivatal					+
Területi Hírközlési Felügyelet			+		
Vám- és Pénzügyőrség	+			+	+
Vámhivatal	+		+	+	
Állategészségügyi intézet				+	
Cégbíróság	+			+	
Megyei bíróságok katonai tanácsa	+				
Munkaügyi bíróság	+			+	
Igazságügyi Intézet	+				
Mérésügyi Hivatal	+			+	
Orvosszakértői Intézet	+				
Magyar Geológiai Szolgálat			+		
Környezetvédelmi felügyelőség	+			+	
Vízügyi igazgatóság	+			+	
Minőségellenőrző Hivatal	+			+	
Katonai ügyészség	+				
Műszaki Biztonsági Főfelügyelet	+			+	
Állami Erdészeti Szolgálat (ERTI)				+	+
Vízgazdálkodási társulások egyesülése				+	
Főkonzulátus	+			+	
Összesen:	**16**	**0**	**6**	**15**	**4**

Forrás: Egyedi adatgyűjtés.

Elemzésünk második része a gazdaság és az infrastruktúra területén vizsgálja a regionális szerepköröket. Ebbe a témakörbe összesen 21 különböző céget, szolgáltató

intézményt és hivatalt vontunk be a pénzügy-biztosítás, a kereskedelem, a szolgáltatás, a közlekedés és egyéb területen. Sok esetben, például a bankoknál, biztosítóknál, vagy a bevásárlóközpontoknál, nem vizsgáltuk azt, hogy az adott városban hány bank, vagy éppen hipermarket van, hanem csak azt, hogy van-e. Az adatfeldolgozást 1999. július 10-én zártuk le, így ami azután nyílik nem sokkal, pl. a szombathelyi InterSpar hipermarket, már nem került be.

A régióban a gazdaság és infrastruktúra terén egyértelműen Győr rendelkezik a legtöbb regionális szerepkörrel, szám szerint tizenkettővel, de Győrben van mennyiségre is a legtöbb bank, biztosítótársaság és bevásárlóközpont. A 12 regionális gazdasági funkció közül hétnek a hatóköre a teljes régióra, sőt néhány esetben (ÉDÁSZ, ÉGÁZ, MALÉV-kirendeltség, Észak-dunántúli MÉH) az egész Észak-Dunántúlra is kiterjed. Szombathelynek hét regionális gazdasági szerepköre van, ebből a TÜZÉP és a MÁV Vasútigazgatóság a teljes régiót lefedi. Sopronban öt regionális gazdasági-infrastrukturális funkció található, ebből a GYSEV kuriózum, mert egyedi az országban, de szerepköre csak közvetetten regionális, a Posta és a MATÁV Igazgatóságai pedig a Nyugat-Dunántúlnál nagyobb hatókörrel rendelkeznek. Zala megy két megyei jogú városa 3-3 regionális szerepkörrel rendelkezik a gazdaság és az infrastruktúra terén. Zalaegerszegen három regionális funkciójú bank, Hungarocamion és Meteorológiai Főállomás található, míg Nagykanizsán van a PM Bevételi Főigazgatósága és két, a szénhidrogén kitermeléshez kapcsolódó cég központja, a KÖGÁZ és a ROTARY Rt. (*2. táblázat*).

2. táblázat Regionális szerepkörök – gazdaság, infrastruktúra

Megnevezés	Győr	Nagykanizsa	Sopron	Szombathely	Zalaegerszeg
Lakástakarék	+				
PM Bevételi Főigazgatóság		+			
Regionális Befektetési RT.	+			+	
Biztosító	+		+	+	
MNB	+				
Regionális szerepkörü bank	+			+	+
Hungarocamion	+				+
TÜZÉP				+	
Győri Útépítő	+				
Repülőtér				+	
Posta			+		
MATÁV			+		
ÉDÁSZ	+				
ÉGÁZ	+				
MÉH	+				
Meteorológiai Főállomás				+	+
Vasútigazgatóság			+	+	
KÖGÁZ		+			
ROTARY RT.		+			
MALÉV	+				
Bevásárlóközpont	+		+		
Összesen:	**12**	**3**	**5**	**7**	**3**

Forrás: Egyedi adatgyűjtés.

A regionális szerepkörök harmadik aspektusa a *kultúra, oktatás, kutatás és a média* területe. Itt is — a félreértések elkerülése érdekében — csak azokat az intézményeket vontuk be a vizsgálatba, amelyeknek bizonyíthatóan van megyén túlnyúló funkciójuk. Így például a képtárak közül csak a szombathelyi került be, noha a régió más nagyvárosa is rendelkezik képtárral. Súlyozni nem volt módunk, de mindenki előtt egyértelmű, hogy pl. a főiskolák esetében nem mindegy, hogy mennyi hallgató, vagy mennyi tanár, s közülük mennyi minősített van az intézményben stb. A táblázatban csak az szerepel, hogy van, vagy nincs főiskola egy-egy városban.

A Nyugat-dunántúli megyei jogú városok közül *ebben az esetben Szombathely rendelkezik a legtöbb — tizenöt — regionális szerepkörrel*, melyből a REMEK (Regionális Munkaerőképző Központ), a TV Stúdió és a Katolikus Továbbképző a régiónál tágabb hatókörű, míg az Életünk irodalmi folyóirat országos terjesztésű. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy *Szombathely az egyetlen dunántúli nagyváros, amelynek nincs színháza.* Győr oktatási-kulturális vonatkozásban 13 regionális funkcióval rendelkezik, egyetlen a régióban, ahol balett-társulat és rádióstúdió működik, de csak itt van az Interfilmnek és az Észak-dunántúli Hirdetőnek regionális kirendeltsége. Azonban Győr — nagyságához és más funkcióihoz képest — éppen a kultúra és az oktatás terén van kissé lemaradva.

Sopron regionális szerepköre erős kulturális és oktatási vonatkozásban, összesen 9 ilyen funkciója van. *A régióban* — a megyei jogú városok közül — *egyedül Sopronban van egyetem, itt a legtöbb a minősített oktató, több nagy kutatóintézete van.* Zala megye székhelye kulturális-oktatási szerepköre kimondottan gyenge regionális vonatkozásban. Mindössze színháza és két főiskolája (Pénzügyi-számviteli és Egészségügyi) rendelkezik megyén túlnyúló szerepkörrel. Zala megye másik nagyvárosában, Nagykanizsán pedig nem találni ilyen jellegű intézményt, vagy szervezetet (*3. táblázat*).

3. táblázat Regionális szerepkörök – kultúra, oktatás, média

Megnevezés	Győr	Nagykanizsa	Sopron	Szombathely	Zalaegerszeg
Képtár				+	
Könyvterjesztő	+			+	
Irodalmi folyóirat	+		+	+	
Interfilm	+				
Észak—dunántúli Hirdető	+				
Egyházmegyei könyvtár	+			+	
Balett társulat	+				
Színház	+		+		+
Bábszínház	+			+	
Filharmonikus, szimfonikus zenekar	+		+	+	
Művészeti intézet			+		
REMEK				+	
Csillagvizsgáló				+	
Antenna Hungária			+	+	
Rádióstúdió	+				
TV-stúdió				+	
Egyetem			+		
Főiskola	+			+	+
Katolikus továbbképző				+	
MTA kutatóintézet	+		+	+	
Kaszinó	+		+	+	
Összesen:	**13**	**0**	**9**	**15**	**2**

Forrás: Egyedi adatgyűjtés.

Végül a regionális szerepköröket a szociális - egészségügy, sport és egyéb vonatkozásban vizsgáltuk. Összesen 15 féle intézményt, vagy szervezetet néztünk meg az előzőekhez hasonlóan, tehát minősítés nélkül van, vagy nincs relációban. Itt különösen a városi, vagy megyei kórházak érdekesek, hiszen csupán azt elemeztük, hogy van-e regionális funkciójuk, vagy nem, de azt, hogy mennyi, az nincs itt bemutatva. Mindhárom megyeszékhely megyei és Sopron városi kórháza is rendelkezik regionális funkciókkal. Győr és Szombathely öt, ill. négy, a zalaegerszegi és a soproni kórház három-három esetben.

Összességében *az egészségügy, sport és egyéb regionális szerepkörök tekintetében Szombathely az első*, ahol 11 intézmény található, köztük az ország három kiképző laktanyájából az egyik (*4. táblázat*). Győr és Sopron közel azonos e vonatkozásban kilenc, ill. hét regionális szerepkörrel. Csak Győrben van drogambulancia és állatkert, és csak Sopronban van szanatórium és határőr kiképző laktanya a Nyugat-Dunántúlon. Zalaegerszeg, de különösen Nagykanizsa e tekintetben is jócskán lemaradt a többi megyei jogú várostól, mivel Zalaegerszeg csak kettő (kórház regionális funkcióval és stadion) Nagykanizsa pedig egy (állatkórház) regionális szerepkörrel rendelkezik az egészségügy, sport és egyéb területen.

4. táblázat Regionális szerepkörök – egészségügy, sport

Megnevezés	Győr	Nagykanizsa	Sopron	Szombathely	Zalaegerszeg
Állatkórház		+			
Drogambulancia	+				
Idegbeteg gondozó	+			+	
Kórház regionális funkciókkal	+		+	+	+
Vakok, siketek intézete			+	+	
Gyermekotthon				+	
Családsegítő	+		+	+	
Szanatórium			+		
Állatkert	+				
Műjégpálya	+			+	
Fedett uszoda	+		+	+	
Kiképző laktanya			+	+	
Püspökség	+			+	
Stadion	+			+	+
Börtön			+	+	
Összesen:	9	1	7	11	2
Mindösszesen (1-4. táblázat)	**48**	**3**	**25**	**48**	**12**

Forrás: Egyedi adatgyűjtés.

Összességében a Nyugat-Dunántúl megyei jogú városainál 84 különböző regionális szerepkört elemeztünk, ebből huszonhetet a dekoncentrált állami szervek és hivatalok, 21-21-et a gazdaság és infrastruktúra, valamint a kultúra és az oktatás, végül tizenötöt az egészségügy, sport és egyéb területről. Mindent egybevetve *a régió legnagyobb városa, Győr 48 db regionális funkcióval rendelkezik, ami ahhoz képest, hogy a hivatalos politika már közel 50 éve regionális központtá kívánja fejleszteni, nem kimon-*

dottan sok. Győr nagyságához, gazdasági potenciáljához és kiváló országos közlekedésföldrajzi helyzetéhez képest kevés regionális funkciója van és *semmiképpen sem tekinthető a Nyugat-Dunántúl egyértelmű központjának*. Győr igen erős a gazdaság és az infrastruktúra terén, mint azt tanulmányunk más fejezetei is igazolják, de erőtlen kulturális, oktatási, egészségügyi vonatkozásban.

Szombathely összességében Győrrel egyenrangú, hiszen szintén 48 különféle regionális szerepkörrel bír. Fej-fej mellett áll a Győr-Moson-Sopron megyei székhellyel a dekoncentrált állami szervek és különféle intézmények tekintetében, egyértelműen gyengébb Győrnél a gazdaság és infrastruktúra vonatkozásában, de előnyben van a kultúra, oktatás, egészségügy terén. Érdekes, de a történelmi hagyományokat ismerve nem meglepő, hogy nem a harmadik megyeszékhely Zalaegerszeg a következő a regionális funkciók számában, hanem Sopron. Ebben a nagy múltú, egykori szabad királyi városban összesen 25 valamilyen regionális szerv, szervezet, hivatal és intézmény található, kétszer annyi, mint Zalaegerszegen. Különösen a humán funkciókban erős Sopron, e tekintetben felveszi a versenyt Győrrel és Szombathellyel. A város gazdasági és igazgatási funkciói kevésbé jelentősek, bár az utóbbi két évben a régió területfejlesztésének a központja lett.

A zalai megyeszékhely Zalaegerszeg regionális funkciói jelentősen elmaradnak az említett három városétól. Összesen 12 regionális szerepkörrel rendelkezik, a legtöbbel az igazgatási, hatósági területen, de igen gyenge a vonzása humán funkciók vonatkozásában. A megye másik megyei jogú városának szinte nincs regionális szerepköre, pedig egykoron messzi földön ismerték a kanizsai kereskedőket, hiszen kikötőkben béreltek dokkokat az Adrián. Jó közlekedésföldrajzi fekvése és jelentős gazdasága, városias hagyományai ellenére csupán 3 regionális szerepkörű intézménye, cége van a városnak, mindhárom gazdasági vonatkozású.

1.3. A gazdaság és a civil szféra szereplői

Nem volt és nem is lehetett célunk a városok gazdaságának átfogó bemutatása és a civil élet, szervezetek elemzése, csupán adalékot kívántunk adni a tanulmány fő céljához, érzékeltetni az öt vizsgált város gazdasági súlyát, különösen az úgynevezett innovatív ágazatokban. Ebben a fejezetben nem a funkciók hatóköre (megyei, vagy regionális) a bemutatás tárgya, hanem a különböző innovatívnak tartott gazdasági ágazatokban működő cégek, valamint a civil szférában lévő szereplők száma és egy leegyszerűsített kép a városokban gazdálkodó nagyobb cégek súlyáról árbevételük alapján. Mindezek összefüggésben vannak a települések funkcióival, befolyásolják a települések vonzását, a róluk kialakult képet, s végső soron egy térségben betöltött szerepüket.

A civil szervezetek esetében elemzésünk kiterjedt az alapítványokra, egyesületekre, kamarákra, pártokra, szakszervezetekre, szövetségekre, érdekvédelmi és karitatív szervezetekre csakúgy, mint az egyházakra. A vizsgált öt város közül *Szombathely és Győr kiemelkedik a civil szervezetek számát tekintve*, az előbbiben 86, az utóbbiban 84 valamilyen szervezet található. A harmadik Zalaegerszeg 60 civil szervezettel, a negyedik Sopron 36, míg a Nyugat-Dunántúl megyei jogú városai közül az ötödik Nagykanizsa, ahol 28 db ilyen szervezetet regisztráltak.

A Nyugat-Dunántúl gazdaságának egyértelműen legnagyobb központja Győr. A városban működő cégek közül 37 olyan van, amelynek az árbevétele meghaladja az 1 milliárd Ft-ot. E cégek összárbevétele meghaladja a 400 milliárd Ft-ot (406 Mrd Ft), s ez több mint kétszerese a másik négy város cégei összárbevételének. A város gazdaságának a súlyát jelzi az is, hogy a Figyelő által közölt TOP 200-as listára 1997-ben öt győri központú cég került fel, köztük a legnagyobb, ötödik a listán az AUDI. Szombathelyen 22 olyan vállalkozás van, amelynek éves árbevétele 1 milliárd Ft feletti, ez összesen 110 milliárd Ft, ami a győrinek alig 27%-a. A vasi megyeszékhelyen egy cég, a PHILIPS került be a 200 legnagyobb magyar cég közé a 11. helyen. A megyei jogú városok rangsorában a harmadik Zalaegerszeg 16 db 1 milliárd feletti árbevételű céggel, melyek összesen 34 milliárd Ft-os árbevételt produkáltak 1997-ben. Nagykanizsa gazdasági súlya nagyobb, mint regionális szerepköre, a városban 7 db 1 milliárd Ft-ot meghaladó árbevételű cég működik, teljes árbevételük 23 milliárd Ft, s ezzel a város a negyedik helyen áll a Nyugat-Dunántúl öt megyei jogú városa közül. E tekintetben Sopron a sereghajtó, ahol ugyancsak 7 db 1 milliárd Ft feletti árbevétellel rendelkező vállalkozás van, azonban a cégek összes árbevétele mindössze 12 milliárd Ft. Azonban közülük kiemelkedik a Győr-Sopron-Ebenfurti vasút, amely a magyar TOP 200-as listára is felkerült a 174. helyre.

Az innovatív jellegű vállalkozások számbavételekor egyszerűen megvizsgáltuk és összeírtuk, hogy az egyes városokban hány ilyen jellegű vállalkozás működik, függetlenül a foglalkoztatottak számától és az éves árbevételtől. A vállalkozásokat hat csoportba osztottuk, ezek a pénzügyi, gazdasági-üzleti szolgáltatások, kereskedelmi cégek, a média, a kultúra és az oktatás, valamint a kommunális jellegű szolgáltatások és az idegenforgalom területén lévő gazdasági társaságok. Megvizsgáltuk, hogy ezen vállalkozások közül melyek azok, amelyek regionális, ill. legalább megyei szerepkörűek (*5. táblázat*).

5. táblázat Az innovatív jellegű cégek száma a városokban

Tevékenység	Győr	Nagykanizsa	Sopron	Szombathely	Zalaegerszeg
Pénzügy	44	25	25	31	31
Gazdasági-üzleti szolgáltatások	262	66	85	202	100
Kereskedelem	101	31	51	64	39
Média	53	15	27	47	29
Kommunális szolgáltatás, turizmus	47	10	26	30	22
Kultúra, oktatás	29	7	17	20	13
Összesen:	536	154	231	394	234
Ebből:					
regionális szerepkörű	*55*	*4*	*21*	*45*	*13*
megyei szerepkörű	*43*	*6*	*8*	*42*	*39*

Forrás: Egyedi adatgyűjtés.

A legtöbb innovatív jellegű vállalkozás Győrben működött 1998-ban, összesen 536 cég, ebből a legtöbb a gazdasági-üzleti szolgáltatás (262 db). A vállalkozásokból 55 regionális, 43 megyei szerepkörű. Győr a vizsgált vállalkozások minden kategóriájában

vezet, de az esetek felében csak kis fölénnyel Szombathely előtt. A vasi megyeszékhelyen 394 ilyen vállalkozást regisztráltak, a legtöbbet szintén a gazdasági-üzleti szolgáltatások körében. A cégek közül azonban több (22,1%) a regionális, vagy megyei szerepkörű, mint Győrben, de csak arányában. Szombathelyen összesen 87 vállalkozásnak van megyei, vagy annál nagyobb funkciója, ebből 45 a regionális jellegű.

Sopron és Zalaegerszeg e téren hasonló erősségű. Mindkét városban közel azonos számú innovatív vállalkozás működik (231, ill. 234 db). Érdekes és összefügg általában a két város regionális funkcióival, hogy Sopronban jóval több (21) a regionális jellegű vállalkozások száma, mint Zalaegerszegen (13). A zalai megyeszékhelyen viszont közel ötször annyi a vállalkozások közül a megyei szerepkörű (39 db), mint Sopronban (8 db). Zala megye másik megyei jogú városában, Nagykanizsán van szám szerint is a legkevesebb innovatív cég, 154 db, és messze a legkevesebb közülük mind a regionális (4 db), mind a megyei szerepkörű (6 db) vállalkozás.

Összegezve tehát a városok gazdasági szerepköreit, az egyes városok gazdaságának súlyát megállapítható, hogy *Győr minden tekintetben vezet*, sőt a legnagyobb cégeket tekintve súlya domináns a régióban. A Nyugat-Dunántúl gazdasági központja egyértelműen a Rába parti nagyváros, melynek a *gazdasága erősebb, nagyobb, mint a másik négy megyei jogú városé együttvéve*. Szombathely gazdasági potenciálja a második a régióban, innovatív cégei közül csaknem annyi a regionális, vagy megyei szerepkörű, mint Győrben. A régión belül Zalaegerszeg gazdasági potenciálja a harmadik, kissé megelőzi Sopront, különösen a nagy árbevételű vállalkozások tekintetében. Összességében Sopron a negyedik a gazdaság súlyát elemezve, amit az innovatív vállalkozások viszonylag nagy számának köszönhet. De a város gazdasági potenciálja elmarad az egyéb központi funkcióktól. Nagykanizsa áll az utolsó helyen a megyei városok közül annak ellenére, hogy tradicionális kereskedő város, s több jelentős, nagy árbevételű vállalkozás van a településen. Kevés azonban az innovatív jellegű cég, s alig van közülük regionális, vagy megyei szerepkörű.

2. A városok közlekedésföldrajzi helyzete és elérhetősége

Egy térségben a települések különböző funkcióinak bemutatásán túl fontos megvizsgálni közlekedésföldrajzi helyzetüket, ill. elérhetőségüket. Itt az elérhetőség alatt konkrétan az adott területen belüli elérhetőséget értjük, vagyis jelen esetben azt, hogy az egyes megyei jogú városokat a Nyugat-Dunántúlon belül hogyan, s milyen időn belül lehet megközelíteni. A vizsgálat során a klasszikus közlekedésföldrajzban használt izokronokon alapuló módszert alkalmaztuk. Ennek lényege az, hogy megvizsgáltuk, hogy az egyes városokból egy, ill. két órán belül milyen távolságra lehet eljutni vasúton, ill., hogy milyen messziről lehet a város környékéről, hasonló időtartalmakon belül a városba bejutni. Ugyanez volt a vizsgálati módszer a közúti izokronok esetében, de ott kicsit finomabb kategóriákban nem óránként, hanem félóránkénti bontásban végeztük el a vizsgálatot. Mindezt mind az öt Nyugat-dunántúli megyei jogú város esetében elvégeztük a vasútra és külön a közútra is. Az egyes városok izokronjait térképeken ábrázoltuk.

2.1. Győr

Annak ellenére, hogy *Győr* az Észak-Dunántúl egyik legfontosabb vasúti csomópontja, s több nemzetközi vasútvonal is érinti, *a régión belüli elérhetősége vasúton nem a legkedvezőbb.*

A Nyugat-Dunántúl másik négy megyei jogú városa közül csak Sopronba lehet eljutni Győrből egy órán belül vonattal. A két órás izokronon belül is csak Szombathely elérhető Sopron mellett (*1-2. ábra*). A többi megyei jogú városba csak három, ill. Nagykanizsára csak három és fél óra alatt lehet eljutni. Hiába kiváló Győr elérhetősége vasúton Budapest, vagy Bécs felé, ez a Nyugat-Dunántúl szempontjából indifferens. Gyakorlatilag vasúton Győrből, ill. Győrbe a régiónak csak a felébe, ill. feléből lehet eljutni. Az elérhetőségi vizsgálatoknál természetesen az átszállási lehetőségeket is figyelembe vettük, és ahol közlekedik IC-vonat, ott azzal számoltunk.

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

1. ábra. Győr vasúti elérhetősége. — 1 = 30 percen belül; 2 = 30-60 perc; 3 = 60-90 perc; 4 = 90-120 perc
Megjegyzés: a jelmagyarázat a 2-10 ábrákhoz is érvényes
Fig. 1. Accessibility of Győr by rail — 1 = within 30 minutes; 2 = 30–60 minutes; 3 = 60–90 minutes; 4 = 90–120 minutes
Remark: the above legend also refers to figs 2–10

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

2. ábra. Győr közúti elérhetősége
Fig. 2. Accessibility of Győr by road

A Győr-Moson-Sopron megye székhelyének *közúti elérhetősége kicsit kedvezőbb*, mint a vasúti. Tulajdonképpen két órán belül az egész Észak-Dunántúlról el lehet jutni Győrbe, hiszen a városnak kiváló a közúti közlekedésföldrajzi helyzete. Rajta halad át Európa két fő közlekedési útvonala, az E 60 és az E 75, az M 1-es magyarországi autópálya nyomvonalán. Ennek ellenére Győrből egy órán belül csak Sopron elővárosáig lehet eljutni, másfél órán belül Sopronon kívül már Szombathelyre is, de Zala megye és annak két megyei jogú városa nem elérhető még két órán belül sem. A közúti izokronok elkészítésénél a Magyarországon megengedett sebességekkel számoltunk, s figyelembe vettük a városokon és a falvakon történő áthaladások időtartamát is.

2.2. Nagykanizsa

Nagykanizsa a régió legdélibb megyei jogú városa, a Délnyugat-Dunántúl legnagyobb vasúti csomópontja, közel a horvát határhoz. *Fekvése a régió szempontjából perifférikus, ez meglátszik vasúti elérhetőségén is.*

A várost egy órán belül csak Zalaegerszegről lehet elérni, de két órán belül is csak a zalai székhelyen kívül Szombathelyről. A vasúti izokronok erősen megnyúlnak a fővonalak mentén elsősorban Szombathely, a Balaton, Kaposvár és Pécs irányába, de Győr-Moson-Sopron megye egésze, valamint Vas megye fele a két órás izokronon kívül esik (*3-4. ábra*). Mindehhez hozzá kell még tenni azt, hogy a Nyugat-Dunántúlon igen sok település nem rendelkezik vasútvonallal, vagy csak zsákvonallal, ami elsősorban az aprófalvas településhálózat következménye. Ezért, ha nem csak a városokat, megyei jogú városokat vizsgáljuk, akkor tulajdonképpen a települések egy jelentős részéről vasúton el sem lehet jutni se Nagykanizsára, se más, tanulmányunkban vizsgált városba.

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

3. ábra. Nagykanizsa vasúti elérhetősége
Fig. 3. Accessibility of Nagykanizsa by rail

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

4. ábra. Nagykanizsa közúti elérhetősége
Fig. 4. Accessibility of Nagykanizsa by road

A tradicionális déli nagy kereskedőváros *közúti közlekedésföldrajzi fekvése is jó.* Keresztül halad rajta az E 71-es nemzetközi főútvonal 7-es magyarországi főút, amely középtávon a határig autópályává fog kiépülni. Nagykanizsa egy órán belül csak Zalaegerszegről érhető el, ill. a régión kívül Kaposvárról, másfél órán belül már Szombathelyről és a régión kívül Veszprémből is. Azonban Győr-Moson-Sopron megye és annak két megyei jogú városa, Győr és Sopron kimarad a két órás izokronból is. Így hiába megközelíthető a város a Dunántúl nagy részéről, hat megyéjéből maximum két órán belül, a *régión belüli elérhetősége közúton sem a legjobb.*

2.3. Sopron

A „hűség városa" a vizsgált öt megyei jogú város közül a leginkább perifériкus fekvésű, hiszen egy Ausztriába messze benyúló csücsökben helyezkedik el.

A városban található az egyetlen nem teljesen állami kézben lévő vasútvonal, ill. annak igazgatósága (GYSEV) és Sopron fontos vasúti központ volt 1920-ig, itt épült meg a legelső vasútvonal a Dunántúlon. Ma is egyedül az öt város közül Sopronnak van például két vasútállomása. Mindezek ellenére a várost egy órán belül csak Győrből lehet elérni, s két órán belül is csak Szombathelyről. Hiába nyúlik el a két órás izokron Budapest irányában egészen Tatabányáig, a régión belül Zala megye teljes területéről, s Vas megye mintegy feléről Sopron nem érhető el két órán belül vasúton (*5-6. ábra*).

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

5. ábra. Sopron vasúti elérhetősége
Fig. 5. Accessibility of Sopron by rail

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

6. ábra. Sopron közúti elérhetősége
Fig. 6. Accessibility of Sopron by road

A város közúti elérhetősége sokkal jobb, annak ellenére, hogy perifériкus fekvése itt is érződik. Egyszámjegyű országos főközlekedési útvonal nem érinti, de a 84-es és a 85-ös kétszámjegyű főközlekedési utak révén jó a kapcsolata keleti és délkeleti irányban. Sopronból egy órán belül biztosan el lehet jutni Szombathelyre, s ha a forgalom engedi még Győr határába is. Másfél órás izokron határán van Zalaegerszeg, de ennyi idő alatt a Balaton is elérhető. Két órás közúti utazással a Nyugat-Dunántúl nagyvárosai közül egyedül Nagykanizsára nem lehet eljutni és Zala megye déli részére. Győr után az M 1-es autópálya miatt a város elérhetősége keleti irányban jelentősen kitágul egészen Tatabányáig, s majdnem Székesfehérvárig nyúlik el. Közúton tehát Sopron elérhetősége jónak mondható, hiszen a régió 4/5-öd része a két órás izokronon belül található.

2.4. Szombathely

Vas megye közlekedésföldrajzi helyzete igen jó a Nyugat-Dunántúlon belül mind vasúti, mind közúti vonatkozásban. Összesen öt vasúti vonal fut itt össze, ebből kettő or-

ságos vasúti fővonal, bár még jelenleg egyik sem villamosított. Most folyik a Veszprém – Székesfehérvár vonal villamosítása, hamarosan indul a szentgotthárdi korszerűsítése, s talán a városon keresztül fog megépülni a Bécs – Graz új vasúti összeköttetés is. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy tervbe van véve a Szombathely – Bucsu – Felsőőr és a Szombathely – Kőszeg – Felsőpulya vasútvonal kiépítése, akkor méltán mondhatjuk, *hogy a vasi megyeszékhely a Nyugat-Dunántúl legnagyobb vasúti csomópontja.* Szombathely vasúti elérhetősége az öt város közül a legjobb. Bár egy órán belül csak Zalaegerszegről lehet elérni, de az összes megyei jogú város belül van a két órás izokronon (*7-8. ábra*). Lényegében a teljes régióból be lehet jutni Szombathelyre két óra alatt, kivéve természetesen azokat a területeket, ahol nincs vasútvonal.

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

7. ábra. Szombathely vasúti elérhetősége
Fig. 7. Accessibility of Szombathely by rail

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

8. ábra. Szombathely közúti elérhetősége
Fig. 8. Accessibility of Szombathely by road

Szombathely fekvése és közlekedésföldrajzi helyzete országos szempontból nézve nem túl szerencsés, s nem érinti sem autópálya, sem országos közúti egyszámjegyű főközlekedési útvonal. Keresztül megy azonban a városon az E 65-ös európai főközlekedési útvonal, hazai számozása szerint 86-os út, amely kiváló észak – déli összeköttetést jelent. A közeljövőben fog megépülni az osztrák A 2-es autópályára rávezető új autóút Bucsu – Felsőőr irányába, ami tovább fogja javítani a város közúti helyzetét, igaz, hogy ez a régión belüli elérhetőséget nem befolyásolja. Szombathelyt egy órán belül Sopronból és Zalaegerszegről is el lehet érni, a másfél órás izokronon belül pedig már Győrt és Nagykanizsát is megtaláljuk. Gyakorlatilag *két óra alatt a régió teljes területéről a vasi megyeszékhely elérhető.*

2.5. Zalaegerszeg

A zalai megyeszékhelyet nem érinti vasúti fővonal, csak egy mellékvonalon keresztül lehet elérni vonaton. Ezért is lesz nagy jelentőségű a most épülő úgynevezett

szlovén vasútvonal, Bajánsenye – Zalalövő felől, ill. a Szombathely – Nagykanizsa fővonalra rávezető mellékvonal teljes felújítása, melyek következtében *jelentősen javulni fog a város vasúti elérhetősége és helyzete.*

Jelenleg Zalaegerszeget egy órás izokronon belül Szombathelyről és Nagykanizsáról lehet elérni, a két órán belül azonban elérhetősége a két nagy vasúti csomópont, ill. az átszállási lehetőségek miatt sokat javult, különösen északi, északkeleti irányban nyúlt meg (*9-10. ábra*). Mindezek ellenére Győr-Moson-Sopron megye legnagyobb részéről és a két megyei jogú városból nem lehet eljutni Zalaegerszegre két órán belül.

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

9. ábra. Zalaegerszeg vasúti elérhetősége

Fig. 9. Accessibility of Zalaegerszeg by rail

Forrás: Egyedi adatgyűjtés, menetrend

10. ábra. Zalaegerszeg közúti elérhetősége

Fig. 10. Accessibility of Zalaegerszeg by road

Sokkal kedvezőbb a közlekedésföldrajzi helyzete a városnak a közút vonatkozásában. Messze esik ugyan Zalaegerszeg a nagy hazai főközlekedési utaktól, s nincs autópálya sem, amely érintené, de sűrű, jól kiépített kétszámjegyű főközlekedési úthálózata, s az E 65-ös (magyarországi 86-os) út révén, közúti elérhetősége jó. A két szomszédos megyei jogú város (Nagykanizsa és Szombathely) már csaknem a félórás izokronon belül esik, de egy órán belül biztosan elérhető. Másfél órán belül már - Győr-Moson-Sopron megye jelentős része kivételével – az egész régióból el lehet jutni Zalaegerszegre, s két órán belül már az összes megyei jogú városba, s a Szigetköz és a megye keleti részének kivételével az egész Nyugat–Dunántúl területére.

A közlekedésföldrajzi, izokronos elérhetőségi vizsgálatok összességében megmutatták a Nyugat-Dunántúlon a megyei jogú városok elérhetőségét és közlekedésföldrajzi helyzetét. *A régióban mind a vasúti, mind a közúti elérhetősége Szombathelynek a legjobb*, mindkét módon két órán belül a régió minden részéről elérhető. A második helyen Zalaegerszeg van mindkét esetben, de különösen a közúti elérhetősége jó, vasúton viszont Győr-Moson-Sopron megye jelentős részéről még két órán belül is elérhetetlen.

A régión belül a harmadik legjobban elérhető város Győr, elsősorban vasúti vonatkozásban, ahol egyértelműen a harmadik. Közúton Nagykanizsához hasonló, hiszen mindkét város a régión belül perifériku fekvésű.

Győr Zala megyéből, Nagykanizsa Győr-Moson-Sopron megyéből nem érhető el két órán belül. Sopron a negyedik az elérhetőség szempontjából összességében. Közúton a harmadik, hiszen csak Nagykanizsáról nem közelíthető meg két óra alatt, vasúton azonban az utolsó helyen van, erősen határszéli, peremhelyzete miatt. *Végül a megyei jogú városok közül Nagykanizsának a legkevésbé jó az elérhetősége a régión belül.* Vasúti vonatkozásban a negyedik, közútiban az ötödik, mindkét esetben Győr-Moson-Sopron megyéből nem elérhető két órán belül, így közlekedésföldrajzilag a Nyugat-Dunántúlon peremhelyzetben van.

3. Gondolatok a regionalizmusról és a Nyugat-dunántúli régióról

A regionalizmus, a regionalizáció és a régiók kialakítása az utóbbi évek egyik leggyakrabban emlegetett kifejezései, amelyeket általában összekötnek hazánk Európai Uniós csatlakozásával. Világosan különbséget kell azonban tennünk a regionalizáció és a regionalizmus között. A lényegi kapcsolódások alapján *a regionalizmus elsődlegesen horizontális integrációt, a regionalizáció döntő mértékben vertikális integrációt jelent.* Mindkét jelenség a földrajzi térben játszódik le, de bennük a részek önszerveződése alapvetően különbözik. A regionalizáció nem egyenlő felek alkujaként jön létre, s a politikai hatalomból való eltérő részesedés bizonyos alávetettséget feltételez. A regionalizmus alapvetően egyenjogúságot, vagyis horizontális integrációt jelent, a meglévő centrum-periféria kapcsolat figyelembevételével.

Ezek a földrajzi térben létrejövő horizontális integrációk a régiók. Az Európai Unió a regionalizmust támogatja, létrehozta saját regionális statisztikai egységeit (Eurostat NUTS szintjei), s az Európában lejátszódó közigazgatási reformfolyamat végeredményeként lesznek a különböző területi szintek pénzügyi önállósággal megerősítve. Mivel Magyarország is az Európai Unió tagja szeretne lenni, így hazánkban is megerősödött a regionalizmus, megindult az EU-konformitás jegyében a térbeli horizontális integrációk létrehozására való törekvések, vagyis a régiók kialakítása. Mindenekelőtt azonban szükséges tisztázni, hogy mit is értsünk régió alatt, hiszen a hazánkban most csatázó felek nem használnak közös szótárt e téren. Nagyon sok felfogás és magyarázat létezik a régió fogalmáról, de közülük számunkra az alapvetően a geográfusok szerinti megfogalmazás áll a legközelebb, *miszerint a régió jellegzetes természetföldrajzi adottságok bázisán jön létre, melyet jellemez a közös történelmi múlt, a népesség tudatában is létező összetartozás, a közös gazdálkodási mód és szerkezet és az infrastruktúra többé-kevésbé egységes rendszere.* De a régió sohasem valami kész, eleve létező adottság, hanem egy politikai, gazdasági és társadalmi konstrukció, amelyet a regionalizációs folyamat során hozunk létre (CSÉFALVAY Z. 1999).

A kilencvenes évek közepétől, az Európai Uniós csatlakozási folyamat felgyorsulásával megerősödött a regionalizmus, egyre többen látták szükségesnek hazánk EU konformitását, s az Unióban kialakított NUTS-szintekhez való magyar alkalmazkodást. Az 1996-os Területfejlesztési és rendezési törvény már foglalkozott a régiók kialakításának gondolatával, s az 1998-ban elfogadott Országos Területfejlesztési Koncepció megfogalmazta és kijelölte a NUTS II területi szinteket, amelyeket egyelőre tervezési-

statisztikai régiókként említ. Az országban az 1998-as OTK szerint hét régió van, ebből a Dunántúlon három. Az OTK a Nyugat-dunántúli régióba Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megyét sorolja, egyelőre a központ megjelölése nélkül (*11. ábra*).

11. ábra. A területfejlesztési törvény előkészítése kapcsán született régióváltozatok (Forrás: HORVÁTH Gy.–ILLÉS I. 1997.)
Fig. 11. Variation for regions in preparation of the Law on Regional Development (Source: HORVÁTH, Gy.–ILLÉS, I. 1997)

Napjainkban a politikában, a tudományos életben, a médiában mind gyakrabban foglalkoznak a regionalizmussal, a régiók kialakításával. Sorra jelennek meg különböző szerzők tollából vélemények, racionális és emocionális megközelítéssel, egyre többen tesznek kísérletet arra, hogy megrajzolják a magyarországi régiók határait. Tanulmányunk erre nem vállalkozik, nem is vállalkozhat tudományos igényességgel, hiszen az egy más jellegű és sokkal alaposabb vizsgálatot feltételezne. Véleményünk szerint az alapkérdés a régióbeosztás kapcsán az, hogy milyen régióról legyen szó egyáltalán. A régiókat sokféleképpen lehet csoportosítani, lehet — mint azt CSÉFALVAY Zoltán teszi — aszerint, hogy miként zajlik le a regionalizáció folyamata, melynél három alaptípus létezik, a normatív, célracionális és a szubjektív régió. Ha a funkcióit nézzük, és eszerint csoportosítunk, úgy lehet statisztikai-tervezési, területfejlesztési és igazgatási régióról beszélni. Minden, ami a régiókkal kapcsolatos kérdés (lehatárolás, központ kijelölés), csak azután lehetséges, ha eldöntöttük, hogy milyen régiót akarunk.

Éppen erről folyik napjainkban egyre élesedő vita hazánkban, döntően a politikai berkekben, ami részint érthető is, hiszen a kérdésben a politika mondja ki a végső szót, s dönt a régió kialakításokról. A mai kormánypártok, úgy tűnik célracionális régiókat akarnak, területfejlesztési céllal kialakítani, de nem zárják ki azt, hogy ezek idővel igazgatási régiókká, ha tetszik de facto tartományokká alakuljanak.

A ma kialakított tervezési-statisztikai régiók lényegében célracionális régiók, hiszen ezeket alapvetően az uniós támogatások befogadására alkalmas keret megteremtése érdekében jelölték ki. Nem jellemzi őket a lakosság érzelmi-tudati azonosulása, a táji egyveretűség, de még közös gazdasági szerkezet, vagy összekötő infrastrukturális rendszerek sem. Nyilván a legszerencsésebb — főleg, ha igazgatási szerepkört is adni akarunk a régióknak — az lenne, ha a kialakítandó régiók egyszerre felelnének meg a normatív, célracionális és szubjektív régiók feltételeinek.

Talán a legvitatottabb az összes magyarországi régió közül a nyugat-dunántúli,

annak lehatárolása és a központjának kijelölése. Ennek két fő oka van. Az egyik az, hogy Zala megyét nehéz egyértelműen besorolni, az eddigi lehatárolások hol Észak-, hol Közép-, hol pedig Dél-Dunántúlhoz sorolták. A másik ok az, hogy ellentétben az ország más régióival, ahol elég egyértelműen kijelölhetők a központok, a Nyugat-Dunántúlon nem egyértelmű Győr regionális szerepköre, vagy pontosabban csak bizonyos vonatkozásokban.

Tanulmányunk előző fejezeteinek eredményei is ehhez a problémakörhöz nyújtanak segítséget azzal, hogy megvizsgálták a megyei jogú városok fejlődését, feltárták regionális szerepköreiket és közlekedésföldrajzi fekvésüket-elérhetőségüket. Szakmailag megalapozott véleményt azonban csak egy átfogó vonzáskörzet vizsgálat és a térkapcsolatok feltárása után lehetne mondani, így legfeljebb ajánlásokat tehetünk.

Vizsgálatunk során mélyinterjúkat csináltunk a megyei jogú városok polgármestereivel és a megyei közgyűlések elnökeivel. Alapvetően négy kérdésre vártunk választ: legyen-e régió Magyarországon, milyen funkciójú, hogyan határoljuk le a Nyugat-Dunántúlt és mi legyen a központja?

Az első kérdésre mindenki igennel válaszolt, vagyis legyen régió, kellenek a régiók. Volt, aki azt is hozzátette, hogy legyen, de kényszer nincs rá, míg más a külső kényszer hatását emelte ki. Anélkül, hogy állást foglalnánk a kényszer kérdésében, azt mindannyian tudjuk, hogy Magyarország a következő években, évtizedekben csak régiók kialakításával juthat uniós támogatásokhoz. Ha tehát kialakítunk régiókat lesz pénz, ha nem, akkor nem lesz, úgy gondoljuk ez elég kendőzetlenül ultimátum jellegű. Egyébként ez a kérdés úgy véljük eldőlt, *régiók kellenek, ebben a politika és a szakma is ugyanazon az oldalon állást foglalt.*

A második kérdés nagyon markánsan megosztotta a kérdezetteket. Mint korábban jeleztük, ez a döntő kérdés a régiók kialakításakor, a régiók szerepköre, vagyis, hogy milyen régiókat akarunk. Azzal mindenki egyetértett, hogy *a statisztikai-tervezési régiók alakuljanak át területfejlesztési régiókká.* Ezután a válaszok alapvetően a politikai pártállás szerint, ill. — kevésbé — aszerint váltak szét, hogy városi, vagy megyei vezető volt-e az illető. A fideszes politikusok szerint (függetlenül attól, hogy városi, vagy megyei vezető) már 2000-től legyenek fejlesztési régiók, s hosszabb távon kezdjék meg az igazgatási régiók kialakítását. A hosszabb táv alatt többnyire 8-10 évet, ill. 2-3 választási ciklust értettek. Az ellenzéki politikusok (itt sem az volt a különbség, hogy megyét, vagy várost vezettek) csak területfejlesztési funkciójú, vagyis célracionális régióban gondolkodnak, de ebben is csak olyan mértékben, amennyi az EU-pénzek hozzájutásához szükséges.

Engedtessék meg a kutatónak is a véleménynyilvánítás e kérdésben. Véleményünk szerint elegendő Magyarországon célracionális, azaz fejlesztési régiók kialakítása, mivel ezeknek éppen az a célja, hogy keretet nyújtsanak a tervezéshez, a fejlesztéshez, vagy a források elosztásához. Senki sem — az Európai Unió sem — kötelez bennünket arra, hogy ezeket a fejlesztési régiókat még több, hatalmi jogosítvánnyal ruházzuk föl, esetleg igazgatási egységekké tegyük őket. Másrészt ma Magyarországon nincs az embereknek regionális értelmű identitása. Nem érzik magukat „nyugat-dunántúlinak, sem észak-magyarországinak". Ma az identitás még megyei, vagy kistérségi (táji) szinten van meg. Az emberek vasinak, zalainak, vagy őrséginek, rábaközinek, kemenesaljai-

nak mondják és érzik magukat. Mindezt több, az MTA RKK keretében végzett vizsgálat egyértelműen megerősítette. Egészen hosszú távon (több emberöltő) nincs kizárva, hogy alakíthatók igazgatási régiók is, de csak akkor, ha a területi, táji, gazdasági és érzelmi összetartozás egyértelműen kialakul. Ettől persze dönthet úgy a mindenkori hatalom, hogy létrehoz közigazgatási régiókat, csak kérdés minek és miért, valamint milyen időtávra, mert az eddigi megalapozatlan és elsietett kísérletek mind csődöt mondtak rövid időn belül.

A legizgalmasabb kérdés *a régiók lehatárolása*. Mint jeleztük ehhez tisztázni kell véleményünk szerint a funkciókat. Válaszadóink véleménye nagyon megoszlott, gyakran érzelmi fűtöttségű volt. A válaszok alapvetően két csoportra oszthatók. A válaszadók fele a megyehatárok menti lehatárolást tartja elfogadhatónak. Közülük a többség a mai három megyés lehatárolást jónak tartja, esetleg kisebb, település szintű korrekciókat tart szükségesnek, ill. elfogadhatónak. Győr polgármestere is a megyék mai határai mentén húzná meg a régióhatárt, de semmiképpen nem a mai három megyés Nyugat-Dunántúlban gondolkodik, hanem az 1971-es OTK öt megyés Észak-Dunántúlban. Egyértelmű véleménye, hogy Győr nem az ún. Nyugat-Dunántúl része, hanem kapcsolatai miatt az Észak-Dunántúlhoz tartozik.

A válaszok másik fele szerint nem megyehatárosan kell kialakítani a régiókat, a mai megyék mesterségesen lettek létrehozva, s nem fejezik ki az összetartozást, ezért meg kell őket változtatni. A legtöbben a Nyugat-Dunántúlhoz a régi Sopron vármegye országhatáron belüli részét, teljes Vas megyét, Zala megyét Nagykanizsa és környéke nélkül és a sümegi, valamint a tapolcai kistérséget sorolják. A Győr-Moson-Sopron megyei elnök ettől eltérően, de nem megyehatárosan, a Nyugat-Dunántúl alatt megyéjét (Sopron térségének a kivételével), a pápai kistérséget és Komárom-Esztergom megye nagyobbik, nyugati felét érti.

Véleményünk szerint a lehatárolás attól függ, hogy mi a régió szerepköre. A statisztikai és/vagy területfejlesztési régiónál nem szükséges eltérni a megyehatároktól, függetlenül attól, hogy azok jól vannak kijelölve, vagy sem. *Örök dilemma, hogy Győr-Moson-Sopron és Zala megye egy régióba tartozik, vagy nem.* A történelmi hagyományok, a gazdasági kapcsolatok és az identitás alapján valószínűleg nem. Zala megye inkább Nyugat-Dunántúl, Győr-Moson-Sopron megye inkább Észak-Dunántúl része. A két megye között nincs szinte összetartozás és kapcsolat. A kapocs jelenleg közöttük Vas megye és az új keletű osztrák, ill. eurégiós együttműködések. A klasszikus Nyugat-Dunántúlban nincs benne Moson és Győr vármegye, csakúgy, mint a nagykanizsai térség. Viszont a régió kialakítását a megyehatárok mentén célszerű ma még végezni. Ezért két lehetséges megoldást tartunk elfogadhatónak. Az egyik, ha marad a mai három megyés lehatárolás, a másik szerint a Nyugat-Dunántúlhoz csak Vas és Zala megye tartozik, míg Győr-Moson-Sopron megye az Észak-dunántúli régióhoz tartozik. Egyetértünk azzal, hogy a mai megyehatárok többnyire nem jók, s korrekcióra szorulnak, de mindezt csak akkor kell és célszerű megtenni, ha igazgatási régiókat alakítunk majd ki.

Az utolsó, a legpikánsabb kérdés, *melyik település legyen a régió központja.* Tulajdonképpen a válaszok megegyeztek abban, hogy a területfejlesztési szerepkörű, célracionális régiónak több központja legyen, ne egy. Addig, *amíg nem igazgatási régióról beszélünk, nem kell tartományi főváros.* A legcélszerűbb lenne, ha a Nyugat-Dunántúlon

mind az öt megyei jogú város betöltene regionális, központi szerepkört, mindegyik olyan funkcióval, amelyik ott a legerősebb, ill. amelyikre a legalkalmasabb. Ha azonban a régió igazgatási szerepkört kapna, akkor mindenképpen kell és csak egy központ. A vélemények itt megoszlottak. Egyesek szerint ez csak Győr, mások szerint inkább Szombathely, vagy Sopron lehetne. Volt, aki a kutatókra bízná a központ kijelölését a kutatások alapján, míg mások egy semleges kisvárost képzelnének el a régió központjául.

Véleményünk a központ kijelölésében a területfejlesztési régió esetében megegyezik a polgármesterekkel és megyei elnökökkel. Kutatásaink alapján, a regionális funkciók számbavétele után célszerű, ha Győr a gazdasági, Sopron a kutatási-felsőoktatási és idegenforgalmi, Szombathely a kulturális és művelődési, Nagykanizsa a kereskedelmi és Zalaegerszeg pedig például a pénzügyi központja lenne a régiónak. A területfejlesztést, mint arról már döntés született, Sopronban koordinálják, de ez nem ad a városnak semmilyen előjogokat.

Más a helyzet, ha igazgatási régió alakulna a Nyugat-Dunántúlon. Ez esetben kell egy igazgatási központ, melynek a kialakításánál figyelembe kell venni a városok gazdasági potenciálját, regionális szerepköreit és közlekedésföldrajzi helyzetét, elérhetőségét. Kutatásunk alapján, erre a posztra csak Győr, Sopron és Szombathely esélyes. Ha a gazdasági potenciált tartjuk a fontosnak, akkor egyértelműen és csak Győr lehet a régióközpont. Ha a regionális szerepkörök a döntőek, akkor Győr és Szombathely fej-fej mellett és harmadikként Sopron, ha pedig az elérhetőségnek adunk prioritást, úgy Szombathely és Sopron a legalkalmasabb. Nyilván mind a három tényező fontos és figyelembe kell venni. *Összességében Győr, vagy Szombathely lehet racionálisan a Nyugat-Dunántúl központja, mindkettő* mellett és ellen szólnak érvek és ellenérvek. Ahhoz, hogy egy kutató egyértelműen állást foglaljon ebben a kérdésben, további vizsgálatok szükségesek. A mai álláspontunk szerint mindkét város alkalmas, a döntést a politika hozza meg.

4. Összegzés

A megyei és a regionális funkciók vizsgálatánál is igazolódott, hogy nem feltétlenül a népességszám a döntő (jóllehet az már eleve gerjeszt bizonyos funkciókat, ill. egy adott méret alatt egyes funkciók nem településnek meg). A megyei funkciók esetében például a három megyeszékhely szinte egyformán szerepelt, míg a két másik egyetlen ilyen szerepkörrel sem rendelkezik. Mivel a tanácsrendszer eléggé merev volt, szinte kivételnek számítanak a megyeszékhelyen kívüli megyei funkciók. Ha mégis vannak ilyenek, akkor általában történelmi okai vannak (pl. Balassagyarmaton, a régi székhelyen van a megyei bíróság, Gyulán, a régi székhelyen van a megyei kórház, vagy Esztergomban van a megyei levéltár).

A regionális funkciók viszont sokkal árnyaltabb képet mutatnak. *A két legnagyobb megyeszékhely fej-fej mellett áll*, majd messze leszakadva követi őket a nem megyeszékhely Sopron, végül Zalaegerszeg. Nagykanizsa alig rendelkezik regionális, a megyehatáron túlnyúló szerepkörökkel. Ez is azt bizonyítja, hogy a népességszám önmagában még nem döntő, hiszen Sopron kisebb város, mint Zalaegerszeg, leginkább Nagyka-

nizsához áll közel, a funkciók számát tekintve viszont nincsenek egy súlycsoportban.

A közlekedési kapcsolatokat vizsgálva megállapítható, hogy a földrajzi fekvés önmagában nem magyarázza a dolgokat. Győr vagy Nagykanizsa a Dunántúlon perifériális helyzetűnek számítanak, mégis mindkettő az ország kapuja, egyikük nyugat és részben észak felé, másikuk dél-délnyugat irányában. Ennek köszönhetően közúti és vasúti elérhetőségük messze a legjobb, hiszen szinte minden irányban nagy teljesítményű közlekedési kapcsolatokkal rendelkeznek (Nagykanizsa felé még csak tervezik az autópályát, de a többi városban belátható időn belül nem is lesz, még álmok szintjén is alig létezik.) Ennek ellenére a formálódó régión belül mindkét város perifériikus fekvésű, a régió észak-déli nyújtottsága miatt a legtávolabbi megyéből kölcsönösen nehezen érhető el.

Sopron az ország egyik legszebb, de a régió számára igen távoli csücskében fekszik. Közel Bécshez, de távol a zalai tájaktól, sőt saját megyéjének jelentős részétől. Kisebb mértékben, mint az előbb említett két város, de Sopron is kapu szerepet tölt be. Az ország belseje felé azonban csak Győrön át van nagy kapacitású összeköttetése vasúton, ill. közúton a Balaton felé is főút vezet Sopronból. Pusztán geometriailag nézve még inkább peremhelyzetű, mint Győr vagy Nagykanizsa.

A másik két megyeszékhely földrajzilag sokkal inkább centrális fekvésű, mint három társuk, de itt meg a megfelelő összeköttetések hiányoznak. Szombathely felé ugyan épül már a villamosított vasútvonal, de csak egyvágányú lesz, ráadásul egyelőre elvégződik a városnál, nyugatra már csak vicinálisként folytatódik. Az autópályák közül is a legközelebbi az osztrák A2, a 8-as főút esetleges sztrádásítása is csak a távoli jövőben javíthatna a város közúti elérhetőségén. Ugyanakkor középúton fekszik a régió két szélső megyéje között, ezért vasúton, országúton is lehető legjobban elérhető, még ha lassan is.

Zalaegerszegre csak részben igaz, ami Szombathelyre, hiszen a fekvése már nem olyan centrális, ráadásul a város régi vezetésének rövidlátó döntése miatt a vasút száz éve csak körülményesen tudja megközelíteni a zalai megyeszékhelyet. Ezért központi fekvése tulajdonképpen teljesen passzív, bár elérhetősége ezzel együtt sem rossz.

A központi fekvésnek persze csak akkor van jelentősége, ha a régió a jelenleg tervezett határokkal alakul meg, és mihamarabb területfejlesztési, majd közigazgatási szerepköröket is ellát. Ha ezek nincsenek meg, akkor egy statisztikai régió központja bárhol lehet, sőt nem is kell kijelölni egy települést sem.

Ez lenne a legegyszerűbb lépés, de ez nem megoldás. A statisztikai régiónak ugyanis csak akkor lehet értelme az EU-ból érkező pénzekre sandítás nélkül, ha az minél előbb megtelik tartalommal. Elképzelhető olyan variáns, hogy a központ rotációs elven vándoroljon, esetleg a központi funkciókat megosztva az egyes városok között, de hosszabb távon mégis az egyetlen centrum kijelölése a megoldás.

De melyik legyen az a város? Hiszen ha a régiónak csak egy kis munkaszervezete van, akkor lehetne egy kisváros is a székhely, ahol a néhány tucat plusz munkahely, az új intézmény jelentősen javítaná a városka gazdasági helyzetét, esetleg valamilyen szempontból jóvátételként, a sors igazságtételeként lehetne felfogni az ilyen ajándékot. Ekkor Celldömölk, Csorna, Keszthely, Kőszeg, Sárvár, Zalaszentgrót és még mások is szóba jöhetnek. Ennek persze kevés a realitása, hiszen az európai országokban sincs ennek ha-

gyománya.

Ráadásul, ha a régió tovább fejlődik és valódi térszerkezeti egységgé válik, önkormányzattal rendelkezik, ill. közigazgatási szerepkörre is szert tesz, akkor már nem célszerű kisvárosba helyezni a központot, vagy ha mégis, akkor annak valóban jó közlekedésföldrajzi helyzetben kell lennie, ráadásul az intézmények helyszükséglete jelentős beruházásokat igényel. A hivatalnokok lakáshoz juttatását is meg kell oldani, a régióközpontnak ugyanakkor fogadóképesnek kell lenni a külföldi vendégek irányába is (szállás, szórakozási, kikapcsolódási lehetőségek stb.). Nyilvánvaló, hogy sok megyeszékhely sem rendelkezik megfelelő színvonalú infrastrukturával (sok csillagos szálloda, konferenciaközpont, egyebek), hát még egy kisváros.

A regionális szinten ügyét intézni kívánó állampolgár sem érezheti úgy, hogy neki büntetésből kell a világ végére utaznia, ahol a hivatalon kívül semmi más sincs, nem lehet pl. a bevásárlást összekötni az ügyintézéssel.

Egyértelmű tehát, hogy *csakis egy sokrétű, fejlett intézményi infrastrukturával rendelkező, jól megközelíthető, elegendően nagyméretű város lehet reálisan egy régió központja*. Nem feltétlenül a legnagyobb, de jelentős városnak kell lennie.

Az öt város közül Sopron és Nagykanizsa esélyes jelölt lehetne, ha a megyeszékhelyek vitáját azzal szeretnénk megoldani, hogy egyik se legyen régióközpont. Sopron mellett szól megyeszékhely múltja, kulturális élete, jó kapcsolatai Ausztria felé stb. Ugyanakkor a régió jelentős részéről igen nehezen érhető csak el. Nagykanizsa közlekedési kapcsolataival az a gond, hogy többségük a régióból kifelé, a Dél-Dunántúl felé mutat, ráadásul a városnak szinte alig vannak regionális funkciói, azaz fajlagosan itt lenne a legdrágább új központot építeni.

Zalaegerszeg fekvése ugyan jó, de mint már említettük, passzív, ezért régióközpontként nincsenek jó esélyei, ráadásul a megyehatáron túlmutató funkciókból is csak kevés van, ezért itt is hiányoznak az alapok, előzmények.

Tulajdonképpen *Győr vagy Szombathely jöhet szóba reálisan*. Mindkét város komoly nagyvárosi hagyományokkal rendelkezik (ez Sopronnál és részben Nagykanizsánál is megvan, de hiányzik Zalaegerszegen), másrészt közlekedési szempontból mindkét városnak igen jó adottságai vannak. Győr perifériikus helyzetét enyhíti, hogy a Bécs-Budapest folyosóban fekszik, autópályával, hét főúttal, valamint nagyteljesítményű vasútvonallal kapcsolódik a világhoz. Szombathely ezek közül szinte egyikkel sem rendelkezik, de centrális fekvésének köszönhetően a legkedvezőbb elérhetőségű település az öt közül.

Pusztán az intézmények számát tekintve nincs jelentős különbség a két város között, de a színvonal már komoly eltéréseket mutat. Különösen nagy Győr előnye a regionális funkciók terén, hiszen az OTK-nak köszönhetően 1971-től tudatosan készült, ill. készítették az Észak-Dunántúl központja szerepre. Ezért számos dekoncentrált szervezetnek, ill. a gazdaság résztvevői számára regionális irányítóközpontoknak ad otthont. Gazdaságilag messze a legfejlettebb, de talán éppen ez szól ellene: Győr enélkül is virágzik, míg Szombathelynek szüksége van egy ilyen impulzusra.

IRODALOM

CSAPÓ T. 1994: Az urbanizációs folyamat és sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon — Szombathely.
CSÉFALVAY Z. 1999: Régiók és az eurokonformitás — Magyar Hírlap.
ENYEDI Gy. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában — Ember-Település-Régió. Budapest.
HORVÁTH GY.–ILLÉS I. 1997: Regionális fejlődés és politika— Európai Tükör Műhelytanulmányok 16. Budapest

A Nyugat-Dunántúl megyei jogú városainak összehasonlító vizsgálata

KOCSIS ZSOLT*

Comparative analysis of towns of county rank in West Transdanubia. The objective of this paper is to juxtapose five towns of West Transdanubian from three interdependent aspects. We have carried out a survey examining the development since the change of political regime within the respective towns and compared them to each another. The survey has been made more interesting by searching for the regional centre as a third dimension.

More interestingly, indeed, by setting conditions of a particular town against those of the rival ones could make the study more intriguing. The results can be divided into two groups: those underlining similarities among the towns investigated, and those stressing differences among them.

The examination of factors effecting population structure, for example, has unearthed a striking similarity among towns not just compared to each other but pointing outside as well. Since the values of more towns of county rank reach wider and wider extremes. This is to be observed in the case of other features as well, which can suggest that West Transdanubia really wears features pointing to regional inherence.

One cannot draw the same conclusion about the homogeneity of institutional infrastructure. In primary and secondary education beside the diminishing number of state and local institutions, one can detect the appearance of private and church schools, where the latter has a different weight because of historic traditions. Thus, besides the general experience of local institutions having lost space, in certain towns the number, equipment and other statistical figures of educational institutions have changed to a lesser extent, while in other towns they have displayed greater variations.

In the domain of culture and higher education there has scarcely been any improvement, possibly owing to higher expenses. The theatre in Sopron has been a significant achievement; but the dramatically reduced number of cinemas and of smaller and bigger houses of culture maintained by companies and of district community centres could be observed in every town. In higher education, the growing number of students and the enriched scale of education have been spectacular; but all the towns failed in the big leap, i.e. creating a new institution or turning a college into a university raising the level of certain institutions. In this respect, Sopron is at the best position with its highly vivid university life; while in Győr decisive changes are expected in higher education in the near future.

Technical infrastructure in all of the five towns have greatly developed, while there are white spots is dynamism. It is not easy to judge about the rates of development, since in the case of an occasionally low start it is easier to attain spectacular (statistical) improvement.

Economic restructuring might show the most various pictures, the greatest differences have been in this field. The towns mostly share an increase in retail trade, but the appearance of the shopping centres referred so often primarily is typical in Győr. The increasing number of enterprises or those applying for lease-work can be observed in every town, but there are vast differences regarding larger employers. The situation is mostly influenced by the survival of the large factories and the entry of transnational companies in Győr, while in Szombathely, the big traditional companies have given over to smaller firms working in different branches.

Apparently, the advantage of Győr (represented not only in population number) is becoming stable, its economic background and links of communication make the region most adapted to take over

---

* Dr. Kocsis Zsolt főiskolai docens, a földrajztudomány kandidátusa (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Társadalomföldrajzi Tanszéke, Szombathely)

the part of a regional centre but, similarly to Sopron and Nagykanizsa, its geographical setting is marginal. Zalaegerszeg, or rather Szombathely appears to be the ideal solution if we take only geometric, geographic aspects. Regarding the network of institutions and economic power, there is much to be improved if one of these towns intends to become the centre of a most developed region in the country – West Transdanubia. Szombathely seems to be the most likely candidate. One could not foretell which town is to win the contest – the economically stronger Győr or Szombathely with its more emphasized central position; but it is for sure that this traditional rivalry observed between these towns will not be replaced by co-operation, at least not until the centre is determined.

1. Előzetes megjegyzések

A megyei jogú városok kategóriája ugyan újnak számít a magyar településhierarchiában, de nem előzmények nélküli. A legnépesebb városok kutatása is terjedelmes irodalommal rendelkezik, akár csak az utóbbi néhány évre visszatekintve is (RECHNITZER J.–TÓTH J. 1990, TÓTH J. 1993, KŐSZEGFALVI GY. 1999), de maradt még tennivaló.

Egyetlen város nyolc éves fejlődésének vizsgálata sem érdektelen, sokkal értékesebb információkkal szolgálhat azonban több, hasonló nagyságú, helyzetű település összehasonlítása. A kiválasztásra került városok körét elsősorban a helyben fellelhető statisztikai adatok, másodsorban saját korábbi kutatások, a személyes érdeklődés határozta meg.

Különösen érdekessé tette a kutatást az a körülmény, hogy a három megye városai közül egyszer majd ki kell jelölni a régió központját. Ez a kérdés jó ideje lóg a levegőben, a lobbik már dolgoznak, minden jel arra utal, hogy elkezdődött a harc.

Igen, harc, mivel *az ország nyugati felében sosem volt egyértelmű, melyik városé a vezető szerep*, ezért sok az esélyes, a vetélytárs. Még mindig nem lehet tudni, mikor, milyen tartalommal jönnek majd létre régiók (hiszen a lehatárolás mellett annak módja sem dőlt el véglegesen), ezért biztos, ami biztos alapon érdemesnek tűnik ezt a funkciót is jó előre begyűjteni.

Jelen tanulmány terjedelme miatt sem alkalmas arra, hogy a régióközpont kijelölésénél a döntő szót kimondja, nem is vállalkozhat erre a feladatra. A szakirodalomból ismert számos munka is bizonyítja, hogy egy-egy alkotó csak töredékét tudja elvégezni a feladatnak, annyi szempont merül fel, ha felelősségteljesen akarjuk elvégezni dolgunkat. A szokványos hozzáállás mellett új megközelítésekre is szükség van, mint amilyenek pl. SZIVA Miklós vagy BAJMÓCZY Péter és KISS János tanulmányai (SZIVA M. 1987, BAJMÓCZY P. – KISS J. 1999).

Bár számos lehetőség adódna az összehasonlításra, terjedelmi és egyéb okok miatt is most egy hagyományosnak mondható, a statisztikai adatok oldaláról való megközelítésre vállalkozhatunk. A kezdő dátum ugyan 1990, de a vizsgálat során két okból is 1991 a kezdő év néhány mutató esetében. Részben azért, mert 1990-ben jelentősen más adatszerkezettel kerültek kiadásra a KSH-évkönyvek, mint a következő években, részben pedig azért, mert főleg a költségvetési adatoknál csonka évként (hiszen az új önkormányzati rendszer csak az év második felétől jött létre) nem kínált megfelelő összehasonlítási alapot. Ezzel együtt is alapvetően az 1990-1997 között eltelt évek mérlege készült el, mivel sajnos 1999 közepén statisztikai adatok csak 1997-re állnak

rendelkezésre országos kitekintést is lehetővé tevő módon.

E munka kapcsán több nehézséggel kellett megküzdeni. Az egyik a statisztikai adatok relatív, a másik azok abszolút hiánya. Több megye statisztikai évkönyvei nem tartalmaznak olyan adatokat, amelyek fontosak és más megyék köteteiben szerepelnek is. Ezért az összehasonlítások sokszor sántítanak, amit különböző korrekciókkal, matematikai-statisztikai módszerekkel próbáltam orvosolni, részben utolsó lehetőségként a szövegben kerül említésre, hogy az adatokat miért nem lehet összevetni.

A felhasznált mutatók között a költségvetéssel, a beruházásokkal, az infrastruktúrával, az oktatással, egészségüggyel foglalkozókat éppen úgy lehet találni, mint a kereskedelmi ellátást, a demográfiai folyamatokat vagy a vállalkozói aktivitást leírókat. Az összehasonlítást megnehezíti, hogy a városok népessége jelentősen eltérő, de ezt fajlagos mutatók kiszámításával meg lehetett oldani. A beruházások esetében viszont gond volt a kezdő- és a végpont közötti adatok indexálása, mivel ez eltakarja a köztes években lezajlott fejlesztéseket. Láncviszonyszámok alkalmazásával nehezebben áttekinthető lenne az adathalmaz, ezt pedig a tanulmány jellege miatt érdemes volt elkerülni.

Az abszolút számok alapján talán természetes lenne, hogy a legnagyobb népességű város minden tekintetben az első, a legkisebb az utolsó helyre kerül. Ez a megközelítés azonban nem megfelelő, ezért csak kivételesen szerepelnek az anyagban eredeti adatok, a legtöbbször számított fajlagos mutatókkal igyekeztem bemutatni a városok helyzetét. A táblázatok így is terjedelmesek, de így is csak a jéghegy csúcsa látszik ki az adattengerből.

A szigorú sematizmus jó eszköz arra, hogy a vizsgált városok helyzetét egy-egy időpontban a nyugat-dunántúli, a Budapest nélküli és az ország összes megyei jogú városának adatából számolt országos átlagokkal összevessük. Ugyanakkor könnyen nyomon követhetők a változások is, ráadásul ezek dinamikája is összehasonlítható a többi városéval. Így az unalmasnak tűnő adattömegből egyre érdekesebb kép bontakozik ki, hiszen megtudjuk, hogy egy város hogyan fejlődött hét évvel korábbi önmagához képest, valamint azt is, hogy a rivális településekkel tudta-e tartani a lépést, vagy esetleg még az országos átlagtól is elmaradt-e.

Az adatokat a KSH T-STAR számítógépes adatbázisban fellelhető több száz mutató feldolgozásából nyertem, mintegy 300 munkatábla elkészítése során. Az adatok egy jelentős része sajnos nem állt rendelkezésre mindkét időpontban, de még így is elég pontos képet lehetett rajzolni a városokról, ill. az egész országról is. Az adatok köréből hiányzik a pénzügy, a városok gazdálkodása, de itt a leggyengébb a KSH adatszolgáltatása, ugyanakkor jelentős túlsúly mutatkozik az infrastruktúra (intézményi-, humán- és kommunális) mutatói terén, ezért az elemzésben is ilyen aránytalanságokat lehet találni.

2. Demográfia

A városok népességszámának változása mellett elsősorban a *korszerkezet* alakulása érdekes, de külön, csak a nyugat-dunántúli városok esetében kiszámítottam adatokat a városkörnyékekre is. Ez azért fontos, mert immár *évtizedek óta megfigyelhető tény, hogy a városi népesség egy jelentős része a környező falvakba költözik*, ha másért

nem, az építési telkek hiánya miatt, ami általában minden megyeszékhelyen jellemző. Egy város népességének csökkenése tehát nem feltétlenül jelenti azt, hogy a lakosság elvándorol, azaz a település már nem vonzó telephely (a gazdaság és a lakosság számára egyaránt). A városkörnyéki falvak népességgyarapodása éppen azt mutatja, hogy melyek azok a városok, amelyek, jelentős vonzerővel, de legalább megtartó erővel rendelkeznek. Nyugodtan mondhatjuk ugyanis azt, hogy a szomszédos falvakba kiköltözők tulajdonképpen a városban maradnak, hiszen többnyire csak a lakófunkciókat veszik igénybe más településeken. Az már nem e tanulmány kérdéskörébe tartozó probléma, hogy ezzel mennyit nyer vagy veszít egy város. Hiszen a kiköltözők nem helyben adóznak, ugyanakkor igénybe veszik az infrastruktúrát. Igaz, jövedelmüket is döntően a városban költik el.

A városokat együtt vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a Nyugat-Dunántúl legnagyobb települései kedvezőbb demográfiai folyamatokkal rendelkeznek, mint a többi megyei jogú város. Kevésbé fogytak, kevésbé öregedtek, mint a többiek, de ezen belül az egyes városok már rendelkezhetnek az átlagnál gyengébb értékekkel is (*1. táblázat*).

1. táblázat A vizsgált városok néhány demográfiai mutatója (1990-1997)

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megye-székhelyek	Ország**
Lakónépesség 1990	130221	56617	54367	85350	62200	388755	2095325	4052144
Lakónépesség 1997	127297	52411	53802	82517	61310	377337	1993238	3854621
Változás 1990-1997. (%)	97,7	92,6	98,9	96,7	98,6	97,1	95,1	95,1
Természetes szaporodás*, 1990 ‰	1,2	-1,2	-0,5	0,4	1,2	0,4	0,9	-2,0
Természetes szaporodás*, 1997 ‰	-2,3	-4,1	-2,2	-1,5	-1,5	-2,2	-2,5	-4,5
Vándorlási mérleg*, 1990 ‰	0,8	-5,3	1,5	0,6	1,1	0,0	0,1	2,9
Vándorlási mérleg*, 1997 ‰	1,3	1,0	1,2	-4,0	-4,7	-0,9	-4,0	-5,3
Tényleges szaporodás*, 1990 ‰	2,0	-6,5	1,0	1,00	2,3	0,5	1,0	0,9
Tényleges szaporodás*, 1997 ‰	-1,0	-3,1	-1,0	-5,5	-6,2	-3,1	-6,5	-9,8
18 év alattiak arányváltozása	79,3	91,3	75,1	76,8	75,2	78,9	81,8	77,8
60 év felettiek arányváltozása	107,4	103,1	106,3	108,5	118,1	108,3	109,0	105,5

Forrás: KSH, saját számítás. * - az előző évhez képest. ** Budapest és a megyei jogú városok

A táblázatból kitűnik, hogy a vizsgált városok közül Nagykanizsa veszített legtöbbet a népességéből, valamint Szombathely értéke alacsonyabb a nyugat-dunántúli átlagnál, de még így is kedvezőbb a kép az ország többi városához képest.

Ez nem feltétlenül a korszerkezettel, az elöregedéssel függ össze, hiszen a leginkább idős korstruktúrával rendelkező Sopron is jobban szerepel, mint az ország többi

megyei jogú városa. Ugyancsak nehezen magyarázható a vándorlási mérleggel, hiszen az Nagykanizsa esetében pozitív, tehát nem beszélhetünk a lakosság meneküléséről. Ráadásul a fiatal korúak arányának változása is Nagykanizsán a legkedvezőbb, igaz, 1990-ben ott volt a legalacsonyabb a fiatal korúak aránya, ezért tulajdonképpen csak utolérte a többieket.

Ha a városkörnyékeket is bevonjuk a vizsgálatba, már árnyaltabb képet kapunk (*2. táblázat*), melyből az derül ki, hogy *Győr nem csak gazdaságilag erősebb a másik négy városnál, de a demográfiai mutatók zöménél is jobb helyzetben van, mint a többiek.* Mögötte Sopron a második, majd Szombathely és Zalaegerszeg, végül Nagykanizsa következik. Általában mindegyik városnak jut egy első helyezés a régióban, de az összesítés után a fenti sorrend alakult ki a népességszám összetevői alapján.

2. táblázat A városkörnyékek néhány népmozgalmi mutatója (1991-1997)

Terület	Népesség növekedése 1991-1997	Lakásállomány gyarapodása 1991-1997
Győri városkörnyék	102,6%	103,5%
Nagykanizsai városkörnyék	100,7%	102,1%
Soproni városkörnyék	103,8%	106,1%
Szombathelyi városkörnyék	100,2%	104,6%
Zalaegerszegi városkörnyék	100,6%	103,1%

Forrás: KSH, saját számítás.

3. Alap- és középfokú oktatás

Az oktatás helyzete rendszerint szorosan összefügg a népesség korszerkezetével, hiszen a demográfiai hullámok, ill. a népesség viszonylag gyors csökkenése (pl. Miskolc) vagy jelentősebb növekedése (ilyenre inkább kisvárosok, nagyközségek esetében vannak példák) próbára teszik az intézményhálózatot. Ugyancsak problémát okozhat az egyházi vagy magániskolák számának növekedése, hiszen itt az épületek, a tanári kar, a diákok mind jelentős változásoknak vannak kitéve. Természetesen az adatok csak a demográfiával való összefüggéseket képesek kimutatni, az önkormányzatok egyéb problémáit (épület visszaadása, új épület szerzése a világi iskola számára stb.) itt most nem érintjük.

A *3. táblázat*ban kizárólag fajlagos mutatók szerepelnek, amelyekből nem derül ki, mennyivel nőtt vagy csökkent pl. az óvodai férőhelyek száma, vagy az általános iskolás gyerekek létszáma. Az adatok megítélésénél azonban nem ez a legnagyobb probléma, hanem az, hogy eldöntsük, mi számít pozitív, és mi számít negatív eredménynek. Ilyen probléma az óvodáknál és az iskoláknál is fennáll.

Az átlagos iskolaméret csökkenése mögött a már említett egyházi- és magániskolák megjelenése áll. A kisebb iskolákban általában rosszabb a felszereltség, mondja az egyik oldal (nem utolsó sorban a falusi iskolák tapasztalataira támaszkodva), ezért az iskolaméret csökkenése a pénzügyi hatékonyság romlása mellett az oktatás minőségét is ronthatja. Ugyanakkor az újonnan megjelent iskolákra meg éppen az a jellemző, hogy magasabb szinten igyekeznek oktatni, tehát örvendetes a túlzottan nagy iskolák visszaszorulása.

3. táblázat Az alapfokú oktatás mutatói

	Győr	Nagykanizsa	Sopron	Szombathely	Zalaegerszeg	NYDT.	Megyeszékhelyek	Ország
Egy óvodásra jutó férőhely változása (%)	102,7	100,4	106,1	86,2	93,2	97,7	101,8	101,3
Egy óvónőre jutó gyerek 1990	10,9	11,6	10,2	11,5	12,2	11,3	11,4	11,1
Egy óvónőre jutó gyerek 1997	11,5	11,5	10,9	11,7	11,7	11,5	11,8	11,3
Változás 1990-1997 (%)	104,4	99,3	106,8	101,3	95,6	101,9	103,5	101,3
Átlagos iskolaméret (fő) 1990	630,1	491,9	514,9	619,6	702,5	595,2	537,9	544,4
Átlagos iskolaméret (fő) 1997	399,5	381,4	375,5	481,9	439,1	414,2	401,2	384,3
Változás 1990-1997 (%)	63,4	77,5	72,9	77,8	62,5	69,6	74,6	70,6
Egy teremre jutó osztály 1990	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,1
Egy teremre jutó osztály 1997	0,8	0,9	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
Változás 1990-1997 (%)	80,1	93,8	82,0	91,3	90,3	86,1	88,4	87,5
Egy osztályra jutó diák 1990	24,8	26,6	23,9	26,2	26,4	25,5	25,3	25,2
Egy osztályra jutó diák 1997	22,7	23,7	23,3	24,5	23,6	23,4	23,6	23,1
Változás 1990-1997 (%)	91,6	89,3	97,5	93,3	89,6	92,0	93,3	91,8
Egy tanárra jutó diák 1990	13,3	13,2	14,1	12,4	12,7	13,1	12,6	12,6
Egy tanárra jutó diák 1997	11,3	11,4	12,0	11,6	11,2	11,5	11,7	11,4
Változás 1990-1997 (%)	85,3	86,1	85,2	93,3	88,3	87,6	93,0	90,2

Forrás: KSH, saját számítás.

Az *óvodai férőhelyek* kihasználtsága mindenhol javult, Nagykanizsa kivételével ez az egy óvodai pedagógusra jutó gyerekszám emelkedésével is járt. Mivel az óvodás korúak száma és a férőhelyek száma is csökkent minden városban, nyilván az intézménybezárások nem mentek zökkenőmentesen, de a kialakult kép nem rossz, bár Zalaegerszegen minden átlagot meghaladóan magas az óvónők leterheltsége.

Az általános iskolák tantermeinek számában végbement változás azt eredményezte, hogy országosan csökkent az egy teremre jutó osztályok száma, mára mindenhol egy alatt van. Győr és Sopron kivételével a nyugat-dunántúli városok átlagosan szerepelnek. Az egy osztályra jutó diákok számában sem 1990-ben, sem 1997-ben nincsenek jelentős eltérések, és hasonló mondható el az egy tanárra jutó diákok számáról is. Mindenhol jelentősen csökkent, egyetlen kiugró eredménnyel találkozunk:

Szombathelyen a legkevésbé javult a helyzet, de itt meg kell jegyezni, hogy most sem rossz, korábban pedig a legkevésbé leterhelt tanári karral büszkélkedhetett a város, azaz napjainkra csak „hozzá romlott" a többiekhez az arány.

A *középfokú oktatás* jelentőségét az adja, hogy jelentős vonzásténye zőt jelent, bár a beiskolázási terület csak ritkán terjed a megyehatárokon is túlra, egyes iskolák sajátos programjaikkal szinte országos ismertséggel és vonzerővel bírnak. (*4. táblázat*)

Az átlagos iskolanagyság terén 1990-ben és 1997-ben is Nagykanizsa vezet, méghozzá igen nagy előnnyel. A többi város egymáshoz viszonyított és a megyei jogú városokhoz, valamint az országos arányhoz képest sem mozgott, legtöbbet önmagukhoz képest változtak, de ebben is nagyon hasonlítanak az ország többi városához. Talán annyit kell még megjegyezni, hogy Sopron messze a legkisebb átlagos diáklétszámú középiskolákkal rendelkezik, valamint annyit, hogy a nyugat-dunántúli városokban kisebb mértékű volt az átlagos nagyság csökkenése, mint országosan.

E számok mögött megint az egyházi- és magániskolák húzódnak meg, de sokkal inkább a demográfiai hullám. A diáklétszám nem emelkedett jelentősen, ezért akár egyetlen új középiskola alapítása is komolyan befolyásolja az átlag alakulását.

A következő adat a termek zsúfoltsága, bár itt meg kell jegyezni, hogy a számban nem szerepelnek a speciális tantermek, ezért kaphatunk olyan adatot, miszerint 1990-ben Szombathelyen 72 diák jutott egy középiskolai tanteremre. A szakmunkásképzés, de részben a szakközépiskolai is tanműhelyeket igényel, az órák egy része pedig esetleg az iskolán kívül zajlik, ezért is jut sokkal több diák egy teremre, mint az általános iskolákban. Ugyancsak a szakképzéssel függ össze az egy tanárra jutó magasabb diákszám is, hiszen sok esetben néhány közismereti tanár mellett szakoktatók serege végzi az oktatást, de ők gyakran nem pedagógusi állásban vannak, ezért a statisztikai sem tünteti fel őket.

A nyugati városok kicsit magasabb teremkihasználással rendelkeznek, de ezt tekinthetjük zsúfoltságnak is. Sopron és Szombathely a két véglet, de sokat közeledtek egymáshoz. Az egy tanárra jutó diákok számában is Szombathely vezet, mindkét időpontban. A fent említett tényezők miatt nehéz megítélni a helyzetet, de valószínű, hogy ez a „vezető" pozíció nem tetszik az érintetteknek.

A kollégisták arányában nem történt jelentős változás, a legtöbb város enyhe visszaesést könyvelhetett el (Nagykanizsa esetében kivételesen nagy volt a visszaesés). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a városok ezen térségi funkciója gyengült volna, hiszen a bejárók aránya mindenhol jelentősen emelkedett. Győr és Szombathely esetében a kollégisták aránya alig változott, ezért nem volt szükség akkora bejáró-szám növekedésre, de *a többi város sokkal jelentősebb arányban szorul rá vidéki diákokra az iskolák jobb kihasználtsága érdekében.*

Itt persze nem az iskola óhaja a döntő, sokkal inkább a kollégiumi szállás, ill. annak járulékos költségeinek drágulása miatt a korábbi kollégisták kényszerülnek napi ingázásra. Ez főleg a zalai diákokra igaz, hiszen a megye két városa vezet a bejárók arányának növekedésében. Átlagosan kb. 32-35%-ban találunk vidéki (kollégista és bejáró) diákokat a városokban, országosan is.

4. táblázat A középfokú oktatás néhány jellemzője

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megye-székhelyek	Ország
Átlagos iskolanagyság 1990	680,4	906,6	504,0	732,0	790,9	698,5	775,3	747,3
Átlagos iskolanagyság 1997	547,1	761,7	429,6	566,7	648,5	567,7	595,9	540,5
Változás 1990-1997 (%)	80,4	84,0	85,2	77,4	82,0	81,3	76,9	72,3
Egy teremre jutó diák 1990	58,1	44,9	57,3	72,1	59,8	59,1	60,1	57,7
Egy teremre jutó diák 1997	44,7	40,4	37,2	45,9	42,4	42,9	42,5	39,1
Változás 1990-1997 (%)	76,8	90,1	64,9	63,7	71,0	72,7	70,7	67,8
Egy tanárra jutó diák 1990	19,4	18,3	19,7	24,5	22,2	20,8	22,3	21,1
Egy tanárra jutó diák 1997	15,6	15,9	14,3	19,2	18,5	16,6	16,9	15,6
Változás 1990-1997 (%)	80,5	86,8	72,4	78,4	83,1	79,9	76,1	73,8
Kollégisták aránya 1990	12,9	10,3	17,0	12,0	13,2	13,0	12,7	9,2
Kollégisták aránya 1997	12,0	6,9	17,3	13,9	11,5	12,4	13,3	10,0
Változás 1990-1997 (%)	93,0	66,6	101,4	115,6	87,0	95,3	104,5	108,9
Bejáró diákok 199.	18,4	13,2	13,2	13,8	12,4	15,0	13,2	11,7
Bejáró diákok 1997	23,8	23,4	18,0	21,2	25,3	22,8	22,6	20,4
Változás 1990-1997 (%)	129,1	177,8	136,3	153,3	204,4	151,8	171,3	174,4
Szakmunkásképzősök 1990 (%)	34,9	36,6	37,5	44,5	42,6	39,1	41,5	38,7
Szakmunkásképzősök 1997 (%)	26,4	24,1	28,5	30,1	24,2	26,8	26,0	22,8
Változás 1990-1997 (%)	75,7	65,75	76,0	67,52	56,7	68,5	62,1	58,8
Szakközépiskolások 1990 (%)	21,52	21,7	17,9	14,1	19,6	19,0	21,6	23,6
Szakközépiskolások 1997 (%)	47,5	55,5	47,5	49,3	58,4	50,8	48,7	49,5
Változás 1990-1997 (%)	220,6	255,3	264,6	347,3	297,6	267,6	226,2	210,0
Gimnazisták 1990 (%)	43,6	41,6	44,5	41,2	37,7	41,9	36,9	37,7
Gimnazisták 1997 (%)	26,1	20,4	23,9	20,6	17,4	22,3	25,2	27,7
Változás 1990-1997 (%)	59,9	49,1	53,8	50,1	46,0	53,4	68,4	73,5

Forrás: KSH, saját számítás.

4. Az egészségügy intézményrendszere

Az egészségügy igen szerteágazó intézményrendszerrel rendelkezik, de ezek közül most csak a leginkább problematikus, leginkább ismert kérdéskörrel, a kórházak helyzetével foglalkozunk. *A kórházak fenntartása ugyanis szinte minden városban komoly gondokat okoz*, akár megyei, akár városi, akár közös finanszírozásban. Ott, ahol a megyeszékhelyen külön megyei és városi kórház is található, legalább egyszerűbb a helyzet, de csak szervezetileg, hiszen pénzt találni ott is nehéz.

Érdekes helyzet, hogy az orvosi egyetemmel rendelkező városokban rendre alacsonyabb a lakosokra jutó ágyszám, mint egyes kisebb megyei jogú városokban. A Nyugat-Dunántúl ebből a szempontból egyöntetűbb, hiszen sajnos csak oktató kórházak vannak, de orvosi egyetemek nem.

Az 5. táblázatban foglalt néhány adat azt mutatja, hogy nincsenek nagy különbségek, sem a két időpont állapot-, sem a köztük lezajlott változások dinamizmus-mutatóiban. Egyedül Sopron lóg ki a sorból, ahol 1990-ben a többi városhoz képest sokkal magasabb volt az egy háziorvosra jutó betegek száma, míg 1997-re a legalacsonyabb, ha úgy tetszik, a legkedvezőbb lett.

5. táblázat Az egészségügyi ellátás néhány jellemzője

Meghatározás	Győr	Nagykanizsa	Sopron	Szombathely	Zalaegerszeg	NYDT.	Megyeszékhelyek	Ország
Egy háziorvosra jutó lakos 1990	2591,9	2826,3	3446,2	2597,0	2969,4	2780,5	2850,3	2571,3
Egy háziorvosra jutó lakos 1997	1989,0	1941,1	1855,2	1964,7	2189,6	1985,9	2021,5	1931,2
Változás 1990-1997 (%)	-23,2	-31,3	-46,2	-24,3	-26,3	-28,6	-29,1	-24,9
Egy gyerekorvosra jutó gyermek 1990	1245,2	1665,0	1328,0	1226,2	1289,5	1308,1	1270,8	1242,0
Egy gyerekorvosra jutó gyermek 1997	3814,5	4120,7	4432,0	3866,2	4319,3	4023,7	3841,0	3927,0
Változás 1990-1997 (%)	306,3	247,5	333,7	315,3	334,9	307,6	302,3	316,2
10000 lakosra jutó ágyszám 1990	119,5	123,8	79,4	160,7	156,0	129,4	135,5	124,3
10000 lakosra jutó ágyszám 1997	136,2	127,1	182,9	150,7	205,8	156,1	160,0	145,5
Változás 1990-1997 (%)	14,1	2,6	130,2	-6,2	31,9	20,6	18,1	17,1

Forrás: KSH, saját számítás.

A házi gyermekorvosi ellátásban viszont ellentétes folyamat játszódott le, hiszen csökkenés helyett jelentősen nőtt az orvosok leterheltsége. Sopron és Zalaegerszeg messze az átlag fölött rontottak mutatójukon, míg Nagykanizsa az 1990-es legutolsó helyről az átlaghoz közeli értékre zárkózott fel.

A 10000 lakosra jutó kórházi ágyak száma nagyon érdekes összefüggéseket mutat, ugyanis évek óta mást sem hallunk, hogy csökkenteni kell az ágyszámot, ehhez

képest a fajlagos ágyszám egyedül Szombathelyen csökkent. Persze, ez csak látszólagos ellentmondás, hiszen a kórházi ágyak csökkenése mindenhol lezajlott (kivéve Sopronban és Zalaegerszegen, ahol a vizsgált időszakban zárultak nagyrekonstrukciók, új osztályok jöttek létre stb.). A legtöbb esetben az ágyszámok szinte csak jelképes csökkentése mellett a lakónépesség is csökkent, ezért a fajlagos ágyszám végeredményben növekedett. Szombathely azért lóg ki a sorból, egyedüli fajlagosan is csökkenő értékkel, mert itt jelentős, kb. tíz százalékos volt a leépítés.

Itt persze megint el lehetne gondolkodni azon, hogy vajon mikor cselekszik helyesen egy önkormányzat? Ha minden áron fenntartja, sőt növeli a kórház ágyszámát, előre menekülve igyekszik minél több műszert, speciális ellátást lehetővé tevő berendezést szerezni, amivel regionális funkciókra tehet szert (hogy ezek aztán végül megtérülnek-e, nehéz megbecsülni), vagy akkor, ha jelenlegi lehetőségeihez és igényeihez igazítja a kórház finanszírozását, hogy elkerülje pl. az eladósodást. Ennek a megítélése azonban nem a geográfia feladata.

5. Műszaki-kommunális infrastruktúra

Az országot járva egyértelműen az a kép alakul ki a szemlélődőben, hogy az infrastruktúra a kilencvenes évek sikerágazata volt, hiszen szerte az országban, falvakban, városokban víz-, csatorna-, telefon-, gázvezetékek, utak, különböző infrastrukturális létesítmények jelzik az építési tevékenység élénkségét. Ugyanakkor az is közismert, hogy messze el vagyunk maradva az EU átlagaitól, mert a gyors fejlődés csak az igen alacsony kiinduló szintnek volt köszönhető.

A mindennapi élet és a gazdaság számára elengedhetetlenül fontos infrastruktúra általában a nagyobb városokban jobban kiépült, ezért e téren a megyei jogú városoktól nem várhatók igen magas arányok, de mégis érdekes az összehasonlítás, hiszen mind a kiindulópont, mind a végpont, valamint a megtett út vizsgálata is tanulságos lehet.

Sajnos, a két időpont adatai nem minden esetben hasonlíthatók össze, hiszen pl. 1990-ben az újonnan épített lakásokat még úgy osztályozták szobaszám szerint, hogy 1-, 2-, 3- és annál több szobás, mára a 3 szobás átlagossá vált, a legfelső kategóriát pedig a 4 vagy annál több szobás lakás jelenti.

Ugyancsak rontja az összehasonlítás lehetőségét az a tény, hogy az adatok egy adott pillanatra vonatkoznak, nem fejezik ki a többi évben lefolyt építési tevékenységet. Az önkormányzatok általában nem építenek lakásokat, de szinte minden városban volt egy-két rövidebb lefutási idejű, néhány tucattól néhány száz lakásig terjedő akció, amelyek így, ha nem éppen a két végpontnak számító évben kerültek átadásra, nem jelennek meg az adatokban. A *6. táblázat* így is számos érdekes adatot tartalmaz.

Jól látható például, hogy a *Nyugat-Dunántúl városai „zsúfoltabbak", mint a többi megyei jogú város*. Hogy ez azt jelenti-e, hogy ténylegesen kevesebb a lakás és valóban zsúfoltabban laknak az emberek, vagy inkább azt, hogy a többi városból erősebb a kivándorlás, több lakás áll üresen, mert nem olyan élénk az ingatlanpiac, ezt nem lehet megválaszolni, csak az összes város alapos elemzésével, erre pedig nem nyílt módunk,

6. táblázat A lakásépítési tevékenység néhány mutatója 1997-ben

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megye-székhelyek	Megyei városok*
100 lakásra jutó lakos	256,5	257,6	258,5	266,0	273,6	261,7	249,7	238,3
Épített lakások száma 1990.	425	296	207	192	354	1474	9494	16479
Épített lakások száma 1997.	229	132	161	194	184	900	4741	7952
Lakásépítés (%)	0,3	0,4	0,8	0,5	0,6	0,5	0,5	0,4
Az új lakások közül 3 szobás (%)	40,2	42,4	24,2	36,6	45,1	37,9	40,1	37,5
Az új lakások közül 4 vagy több szobás (%)	24,9	25,0	23,6	10,3	9,8	18,4	20,6	24,6
Családi házas építésű (%)	50,2	40,1	50,9	28,9	15,2	37,1	51,1	46,0
Társasházas építésű (%)	27,5	46,2	41,	53,1	26,6	38,0	29,0	30,3

Forrás: KSH, saját számítás.
* Budapesttel együtt

hiszen a statisztikai adatok nem foglalkoznak az ingatlanpiaccal, néhány kivételes adattól eltekintve.

Az épített lakások száma egyöntetűen megfeleződött, egyedül Sopronban és Zalaegerszegen haladja meg a fél százalékot arányuk, ami azt jelenti, hogy szinte nincs is építkezés. Ezen az sem javít sokat, ha visszautalnunk a 2. táblázatra, hiszen a városkörnyékeken sem tapasztalható nagy fellendülés. A 3-5% közötti lakásállomány növekedés hét évre elosztva kb. ugyanakkora ütemet jelent, mint a városokban.

Elmondható még, hogy a lakások túlnyomó többsége három vagy annál több szobával épül, 35-40%-ban családi házként, de 25 és 50% között fordul elő a társasházi forma. Az eltéréseket nyilván az építési terület, telkek kínálati különbségei, ill. kisebb részben a rendezési tervekbe foglalt szabályozások okozzák.

Ugyancsak jelentős hatással van a lakáshelyzetre, az ingatlanpiacra *az önkormányzat, mint bérbeadó*. A korábbi évekhez képest jelentősen csökkent az önkormányzati lakások száma, hiszen a városok vezetése az azonnali bevétel reményében a kilencvenes évek elején eladta a lakások zömét, de még így is számos épület (lakás, üzleti célt szolgáló bérlemény) van önkormányzati tulajdonban, ill. kezelésben (*7. táblázat*).

Nagyon érdekes megfigyelni, hogyan szerepelnek az egyes városok a táblázatban. A bérleményeken belül a lakások aránya a legalacsonyabb Szombathelyen, a legmagasabb Zalaegerszegen, a többi város átlaghoz közeli értékkel rendelkezik. Mivel nem ismerjük az előzményeket, nem lehet eldönteni, hogy ez a két véglet kisebb vagy nagyobb arányú lakásértékesítés eredménye-e, vagy már korábban is ezek voltak az arányok.

A felújítások olyan alacsony mértékűek voltak, hogy inkább kimaradtak az adatok a táblázatból. A nullától a szinte nulláig terjedő értékek a jellemzők, egyedül Nagykanizsa esetében volt tapasztalható a bérlakásállomány 12%-ára kiterjedő felújítás.

7. táblázat Az önkormányzatok által kezelt ingatlanok adatai 1997-ben

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megye-székhelyek	Ország
Kezelt bérlemények	5558	1965	4609	4043	722	16897	60014	175991
Ebből lakás	805	266	774	355	180	2380	10111	23346
Lakások aránya a bérleményből (%)	14,5	13,5	16,8	8,8	24,9	14,1	16,8	13,3
Egy bérleményre jutó kiadás (Ft)	177625,0	61011,7	73613,8	46230,3	135433,5	102450,5	99773,4	109800,3
A lakbér aránya a bevételből (%)	24,3	24,2	17,6	32,4	10,9	22,2	26,6	22,3
Az eladott bérlemények becsült értéke és a tényleges ár aránya (%)	40,0	50,0	33,0	54,3	52,6	41,0	42,6	22,7
Átlagos bérbevétel egy bérleményre (Ft)	78357,0	71020,9	72809,3	44686,9	189311,6	72675,3	90213,4	97047,5
Átlagos lakbérbevétel egy lakásra (Ft)	131757,8	127124,1	76267,4	165084,5	83072,2	114482,8	142271,7	162839,9

Forrás: KSH, saját számítás.

Ami pedig a bérleményekkel való gazdálkodást illeti, Győr és Zalaegerszeg messze az átlag felett, Nagykanizsa pedig a magas lakásfelújítási arány ellenére is jócskán alatta szerepel. Leginkább Szombathely lóg ki azonban a sorból, mivel itt az átlag felénél is kevesebb, Győr értékének pedig csak negyede az egy bérleményre jutó kiadás. Persze, ez jelentheti azt is, hogy az előző években minden bérlemény felújításra került, ezért nem szükséges költeni rájuk. Mivel azonban az ország többi megyei jogú városának az átlaga nagyon messze van a szombathelyi értéktől, valószínűleg máshol kell keresni az okokat.

Sokkal megbízhatóbb összehasonlítási alapot képeznek a bevételi adatok, hiszen a bevételek évről évre egyenletesebben változnak, nőnek vagy csökkennek. Ha ezekre helyezzük az elemzés súlypontját, kikerülhetjük a felújítási munkálatok egyenetlen adataiból eredő torzító hatásokat.

Az látható, hogy a lakbér a bérbevételek közel azonos százalékát jelenti minden városban, de nagyon alacsony Zalaegerszegen, ahol pedig a legmagasabb a lakások aránya az összes bérleményen belül, ill. nagyon magas Szombathelyen, ahol meg éppen a legalacsonyabb a lakás céljára szolgáló bérlemények aránya.

Ugyancsak Szombathelyen adják a legdrágábban az ingatlanokat, hiszen a tényleges árbevétel itt haladja meg legjobban a bérlemények becsült értékének a felét. A többi városban általában 35-40% közötti ez az arány, de Budapesten csak 16%, ami a Budapesttel együtt számolt országos arányt nagyon lenyomja.

Sopron és Zalaegerszeg viszonylag olcsón adják ki a lakásokat, hiszen a nyugatdunántúli átlagot messze nem érik el és az országos értéknek is alig haladja meg a felét

az egy lakásra jutó önkormányzati bérbevétel. Ezzel szemben Szombathelyen minden átlagot meghaladóan magas az önkormányzati lakások lakbére. Ez persze csak az átlaghoz képest igaz, hiszen több városban a táblázatban szereplő maximum többszörösét is elkérik, igaz, ez a szombathelyi bérlőket nem vigasztalja.

Szombathely magatartása azért is furcsa, mert a nem lakáscélú bérlemények átlagos árában megint nagyon messze esik az átlagtól, de most lefelé. Míg a többi város átlagos értékekkel bír, Zalaegerszeg pedig igen magas árat számol fel, Szombathelyen „szinte ingyen" lehet üzleti helyiséget stb. bérelni.

Nehéz ítéletet mondani e gyakorlat felett, hiszen lehet, hogy ezzel a helyi vállalkozókat támogatja az önkormányzat, akik helyi lakosok is, de ugyancsak helyi lakosok a lakásbérlők is. Nem érdemes ezzel foglalkozni, hiszen adózás-filozófiai kérdés, hogy a vállalkozókat terheljem-e, akik másokat foglalkoztatnak, a városnak bevételt jelentenek, vagy inkább segítsem őket, de akkor meg a lakosságon kell beszedni a szükséges bevételt, stb. A kérdés így feltéve nem tartozik a tanulmány tárgykörébe.

Az viszont érdekes, hogy *a lakbér szinte mindenhol magasabb, mint az egyéb bérlemények átlagos terhe*. Győrben majdnem kétszeres, a többi városban magasabb, kivéve Zalaegerszeget, ahol a felét sem éri el a többi (nyilván gondosan megválasztott, magas jövedelmet kitermelő önkormányzati bérlemény) átlagos díjának. Szombathelyen azonban mégiscsak közel négyszerese egy üzlethelyiség vagy más, nem lakásként hasznosított bérlemény díjának a lakbér. Ha innen nézzük, pusztán a számok felől, akkor minden adópolitikai megfontolás nélkül is érezhető a komoly anomália. Ennél magasabb arány csak Szekszárdon fordul elő, a többi város inkább az átlagértékek mentén helyezkedik el. Egyébként *a Nyugat-Dunántúlon mind a lakbér-, mind az egyéb bérbevételek alacsonyabbak az ország többi területéhez képest.*

Szintén az infrastruktúrához tartozik a *lakások felszereltsége*, de itt egyrészt nem állt rendelkezésre minden adat a két időpont összehasonlítására, másrészt szinte nem lehetett különbségeket felfedezni a nyugat-dunántúli városok között, ezért ezek az adatok kimaradtak a táblázatból. A távfűtéses lakások aránya azért maradt, mert egyrészt jelentős különbségek vannak, másrészt a távfűtés megítélése igen szélsőséges, hiszen a leggazdaságosabb és a legdrágább között minden vélemény előfordul. A fűtés-korszerűsítés, a kapcsolt áramtermelés, a fogyasztás egyedi mérhetősége, a lakások jobb szigetelése stb. még rengeteg tartalékot rejt magában a távfűtés terén (*8. táblázat*).

Nagykanizsán és Zalaegerszegen nincs távfűtéses lakás, míg Győrben a legmagasabb az érték, a régióban és országosan is. A zalai városok „különcsége" nyilván a földgáz közelségének tudható be.

Az egy hektárra jutó közvilágítási lámpahelyek megítélésénél figyelembe kell venni a városok sajátosságait. Szombathely vezető helye egyértelmű ugyan, de a város a legkevesebb külterülettel és a legkisebb összterülettel rendelkezik a többiekhez képest, tehát az adatot fajlagosan nézve a város „fényévekkel" előzi meg a többieket. Szombathely védelmére legyen mondva, hogy nem csak a fajlagos mutatóban vezet, de a lámpahelyek abszolút számát tekintve is jól áll.

A belterjesen gondozott zöldterülettel Szombathely dicsekedhet megint, de a többiek sem állnak rosszul. Az ország többi nagyvárosához képest semmiképpen sem. Igaz ez akkor is, ha figyelembe vesszük Sopron viszonylag alacsonyabb értékét (még ez is

8. táblázat A közterületek néhány adata

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megye-székhelyek	Ország
Távfűtéses lakások aránya (%)	45,6	0,0	29,6	35,6	0,0	27,6	36,0	32,7
Egy hektárra jutó közvilágítási lámpák	0,5	0,3	0,3	1,0	0,7	0,5	0,5	0,7
A gondozott zöldterület aránya (%)	31,5	95,7	77,0	100,0	88,8	58,5	62,2	68,4
Parkok aránya a zöldterületből (%)	72,9	68,0	40,0	94,7	29,4	59,6	55,1	44,9
Burkolt utak aránya (%)	89,2	87,2	80,7	86,4	97,4	88,2	79,3	78,5
Betonozott és zöldterület aránya	0,2	0,5	0,5	0,9	0,2	0,3	0,4	0,3

Forrás: KSH, saját számítás.

jócskán meghaladja az országos átlagokat). Győr esetében a rengeteg vízpart okoz gondot, ezért nagyon alacsony a belterjesen gondozott zöldterület, de aki járt a városban, tudja, hogy a „nagyvárosi dzsungel" alatt nem erdőre, bozótra kell számítani.

A közlekedés-távközlés adatai is igen érdekesek, de sajnos, itt sincs lehetőség a kilencvenes adatokkal való összevetésre, ill. ahol lehetséges, ott nincs túl sok értelme.

Az 1997-es adatok szerint a leggazdagabbnak vélt Győrben valóban a legtöbb autó jut száz lakosra, valamint a telefon-ellátottság terén is csak Sopron előzi meg (*9. táblázat*).

9. táblázat A közlekedési infrastruktúra néhány adata 1997-ben

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megye-székhelyek	Ország
Helyijáratos buszok (db)	118	32	30	51	38	269	1495	2954
Viszonylatok (db)	52	27	17	48	36	180	670	817
Hálózati hossz (km)	115	60	134	69	67	445	1843	2577
100 lakosra jutó autó	282,4	251,2	269,1	264,7	275,4	271,2	249,5	279,7
100 lakosra jutó telefon	370,5	270,9	405,4	338,3	335,5	348,9	349,0	407,8
Viszonylatok átlagos hossza (km)	2,3	1,2	1,8	1,1	1,1	1,5	2,2	3,6
A viszonylatok a burkolt utak százalékában (%)	34,0	42,0	86,4	30,1	36,2	42,4	36,3	30,8
Egy viszonylatra jutó utas (évente, ezer fő)	1008,9	563,7	925,3	358,2	590,5	677,0	1301,6	2712,3
Egy km viszonylatra jutó utas (ezer fő)	456,2	253,7	117,4	249,2	317,3	273,9	473,2	859,9
Egy utas által megtett átlagos úthossz (km)	3,6	2,9	3,2	3,4	2,9	3,3	3,6	4,0
Utasok a lakosság %-ában	412,1	290,4	292,4	208,4	346,8	323,8	437,5	574,9

Forrás: KSH, saját számítás.

Érdekes módon a tömegközlekedés is ott a leghatékonyabb, ahol a legtöbb autó található. Győrben majdnem annyian utaznak, ahányan a másik négy megyei jogú városban. A viszonylatok száma azonban alig haladja meg a szombathelyit, ugyanakkor átlagos hosszuk majdnem kétszerese a többi városénak. (Itt Sopron képez kivételt még, mivel a leghosszabb viszonylati hosszal rendelkezik a legalacsonyabb viszonylatszám mellett.) A két Győr-Moson-Sopron megyei város abban is eltér a többiektől, hogy egy viszonylatra átlagosan két jármű jut, míg a többiekben alig több, mint egy. Ez azt jelenti, hogy kevesebb vonalon nagyobb sűrűséggel, azaz hatékonyabban lehet szállítani az utasokat.

Sopron esetében a sajátos domborzati viszonyok a völgybe kényszerítik a forgalom zömét, így jobban szervezhetők a viszonylatok, ugyanakkor a jelentős távolságok miatt (csatolt korábbi falvak) a járatok hossza magas. Győrben ilyen terepakadályok nincsenek, ott pedig a csatolt falvak mellett a sajátos városszerkezet is közrejátszik abban, hogy nagy legyen a vonalhossz, de magas az utasszám is, jó kihasználtság mellett.

Természetesen nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a helyi közlekedést nem csak a helyiek veszik igénybe, hanem a vidéki diákok, ill. a városba dolgozni bejárók. Márpedig ebben a tekintetben Győr hatalmas előnyben van, hiszen messze földről, a megyehatáron túlról is vonzza a munkavállalókat, a munkahelyek (elsősorban az iparban) pedig egy viszonylag kompakt helyen, a Gyárvárosban találhatók, ami megint csak megkönnyíti a forgalomszervezést.

Meg kell még jegyeznünk, hogy Győr kivételével a Nyugat-Dunántúl megyei jogú városai messze elmaradnak az ország Budapest nélkül számolt átlagos értékeitől szinte minden mutató terén. Ez részben annak is tudható be, hogy Győrt leszámítva mindegyik város elmarad az átlagos lakosságszámtól, ami a Nyugat-Dunántúlon 76847, a Budapest nélküli megyei jogú átlag pedig 93652 fő. Azaz a nyugati országrész városai átlagosan kisebbek, mint a többi megyei jogú város, ezért fajlagosan kisebb a tömegközlekedés forgalma, így a járművek kihasználtsága is.

6. A kiskereskedelmi ellátás

A kiskereskedelmi ellátás terén legalább akkora változások történtek, mint az infrastruktúra esetében, sőt a folyamatok sokkal gyorsabban zajlanak. Hiszen míg a kilencvenes évek elejéig a boltok számának szinte követhetetlen növekedése volt a jellemző, a magánszektor előretörése, napjainkra, ugyancsak pár év alatt a kis boltok jórészt eltűntek, szerepüket átvették a nagy bevásárlóközpontok, vagy legalábbis a szupermarketek. Bár a Nyugat-Dunántúlon 1997-ben még csak tervekről beszélhettünk, mára már látszik, hogy a „plazák, centerek", ill. a különböző nagy áruházláncok szinte minden nagyváros körül helyet keresnek, találnak, ami még tovább fogja élezni a kisvállalkozások és a multik közötti harcot a vásárlókért. (*10. táblázat*)

Ez azonban az adatokból nem tűnik ki. Egyrészt azért, mert a kis bol-tok számának erőteljes csökkenése elsősorban az élelmiszerkereskedelem terén figyelhető meg, másrészt a nagy bevásárlóközpontokban sokszor kisvállalkozások üzletei működnek, amelyek bérlik a helyiséget. Ezeket figyelembe véve szemléljük a 10. táblázatot.

10. táblázat A kiskereskedelem néhány adata (%)

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megye-székhelyek	Ország
Élelmiszerboltok aránya 1990.	34,9	38,5	39,8	38,3	34,0	36,8	37,5	38,4
Ruházati boltok aránya 1990.	12,9	11,4	16,4	16,0	13,8	14,1	12,4	12,9
Iparcikkboltok aránya 1990.	29,2	26,5	18,2	25,9	30,0	26,3	26,3	27,3
Éttermek aránya 1990.	24,5	27,4	36,7	26,7	24,4	27,6	26,4	26,2
Élelmiszerboltok aránya 1997.	27,2	30,6	23,8	26,7	28,7	27,1	29,6	30,5
Ruházati boltok aránya 1997.	21,5	21,3	36,0	25,9	19,1	24,9	20,0	20,4
Iparcikkboltok aránya 1997.	33,9	28,5	32,0	36,0	24,0	31,8	35,3	36,1
Éttermek aránya 1997.	18,3	18,2	12,9	16,1	20,7	17,1	17,3	15,9
Kiskereskedelmi üzletek számának változása 1990-1997.	427,2	519,1	520,9	585,1	480,5	496,9	491,3	482,4
Élelmiszerboltok számának változása 1990-1997.	332,6	411,4	310,8	408,7	405,4	365,8	387,8	383,6
Ruházati boltok számának változása 1990-1997.	712,6	965,3	1140,8	942,7	664,7	876,5	794,1	763,8
Iparcikkboltok számának változása 1990-1997.	267,6	356,3	370,9	362,7	331,8	323,8	322,8	281,7
Italboltok számának változása 1990-1997.	280,4	395,8	323,1	283,0	312,6	305,7	314,9	293,4
Éttermek számának változása 1990-1997.	437,8	556,2	444,1	353,8	503,4	441,4	426,4	407,0

Forrás: KSH, saját számítás.

A városok hasonló utat tettek meg a két időpont között, az élelmiszerüzletek aránya egyöntetűen csökkent, a ruházati boltoké jelentősen, az iparcikk üzleteké mérsékelten emelkedett, az éttermek aránya az összes vendéglátóhelyen belül megint csökkent. Tulajdonképpen nem jelentősek az eltérések sem a nyugat-dunántúli városok, sem az ország többi városa között, csak Sopron rendelkezik feltűnő mutatókkal, valamint kisebb mértékben, de valószínűleg hasonló okokból Szombathely. E két város esetében a ruházati boltok és a vendéglátóhelyek túltengése figyelhető meg, nyilván az *osztrák bevásárló turizmus* miatt.

Sokkal kevésbé feltűnő módon, de *Nagykanizsa is jócskán a bevásárló turizmusra építi kiskereskedelmét.* Ez különösen akkor tűnik fel, ha az üzletek számának növekedését figyeljük (a három határhoz közeli város vezet), valamint az osztrák, ill. horvát bevásárlók által többnyire felkeresett üzleteket vizsgáljuk. A ruházati, az élelmiszer és végül az italboltok, éttermek számának növekedése ezekben a városokban a legmagasabb.

Ugyancsak a kereskedelem része a vendéglátás, idegenforgalom, amelyről rengeteget hallani, de az információk nem egyértelmüek. Egyrészt van a bevásárló turizmus, ami Zalaegerszeg kivételével mindegyik városban megfigyelhető, ugyanakkor a panziók számának örömteli növekedése mellett a szállodai szobák kihasználtsága nem növekszik, hiányzik a vendég, a vendég számára hiányzik a program, a látnivaló stb. (*11. táblázat*).

11. táblázat Az idegenforgalom fontosabb arányszámai százalékban (kereskedelmi szálláshelyek, 1990-1997)

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megyeszék-helyek	Ország
Külf. vendégek aránya 1990	57,4	53,2	41,9	49,9	41,4	48,7	55,5	72,6
Szállodai férőhelyek aránya 1990	27,6	23,2	25,4	31,9	29,1	27,6	22,8	32,0
Szállodák vendégéjszakák aránya 1990	42,8	42,9	49,0	43,8	48,1	45,5	37,0	48,3
Szállodák részesedése a külf. vendégekből 1990	76,0	63,5	78,1	63,1	92,8	74,0	69,3	78,4
Külf. vendégek aránya 1997	52,8	18,9	31,6	23,3	24,7	34,5	34,9	63,5
Szállodai férőhelyek aránya 1997	34,8	12,0	33,9	23,8	25,8	28,9	30,2	43,8
Szállodák részesedése a vendégéjszakákból 1997	62,2	37,7	77,2	35,4	53,3	62,6	54,9	72,8
Szállodák részesedése a külf. vendégéjszakákból 1997	77,5	60,5	76,0	57,2	80,4	73,9	66,8	85,6
Panziók részesedése a vendégéjszakákból 1997	6,0	7,3	4,5	2,7	7,4	4,4	1,6	1,9
Panziók részesedése a külf. vendégéjszakákból 1997	28,5	14,5	3,4	14,6	8,3	10,3	1,3	1,3
Vendégek számának változása	68,8	53,9	97,4	44,9	49,2	68,4	75,7	88,2
Külf. vendégek számának változása	63,3	19,2	73,4	20,9	29,3	48,4	47,5	77,1
Vendégéjszakák számának változása	55,0	69,5	108,5	43,0	39,0	66,5	67,1	68,6
Szálláshelyek számának változása	113,4	101,3	127,9	76,8	128,4	109,1	116,6	98,3
Átlagosan eltöltött éjszaka változása	79,9	129,0	111,4	95,7	79,2	97,3	88,6	77,8
Külf. vendégek arányának változása	92,0	35,6	75,4	46,6	59,6	70,9	62,8	87,4
Szállodák részesedésének változása a férőhelyből	126,2	51,8	133,6	74,8	88,7	104,7	132,7	136,9
Szállodák részesedésének változása a vendéjszakákból	145,2	87,9	157,6	80,8	110,6	137,5	148,4	150,5
Szállodák részesedésének változása a külf. vendégéjszakákból	125,7	93,84	97,59	95,5	91,1	108,6	117,1	124,7

Forrás: KSH, saját számítás.

Nem feladat az idegenforgalom ügyének elemezése, itt most csak a legfontosabb adatok szerepelnek, majd azok elemzése. A kereskedelmi szálláshelyek kérdése nagyon fontos, hiszen egy komoly régióközpontnak megfelelő kínálattal kell rendelkeznie, mind a kapacitás, mind a minőség terén.

A külföldi vendégek aránya a Budapest nélküli országos átlag körül alakult 1990-ben, de 1997-re jelentősen változott és főleg differenciálódott az addig viszonylag egyöntetű kép. Győr kivételével mindegyik város, valamint a megyei jogú városok és az országos átlag is jelentős visszaesést volt kénytelen elkönyvelni, ráadásul *mindenhol jelentősen csökkent a külföldi vendégek száma* is, legerőteljesebben Nagykanizsán és Szombathelyen, a legkevésbé Sopronban és Győrben.

Hasonló mondható el az összes vendég számának alakulásáról is. Ezzel szemben a szálláshelyek kapacitása nőtt, ami főleg a panziók előretörésének köszönhető, hiszen a szállodák szobaszáma inkább csökkent, vagy alig változott. Kivétel Szombathely, ahol jelentős volt a csökkenés, igaz, elsősorban a szállodák terén, hiszen itt is épültek panziók, ezek azonban nem tudták ellensúlyozni az Isis bezárását, így Szombathely az egyetlen olyan város, ahol a kereskedelmi szálláshelyek száma abszolút értékben is csökkent, nem is kis mértékben. A panziók 1990-ben alig néhány százalékos részesedést értek el a vendégek, ill. a vendégéjszakák arányában, míg 1997-re már több helyen a tíz százalékhoz közeli értékekkel rendelkeznek, a külföldi vendégeknek pedig sokkal magasabb, általában 20% feletti részét fogadják

Érdekes, hogy Győrben csökkent az átlagosan eltöltött éjszakák száma, holott komoly eredményeket ért el a város a vendégek megtartása érdekében, valamint az is figyelemre méltó, hogy Nagykanizsa a jelentős idegenforgalom, a bevásárló turizmus ellenére is sokat veszített külföldi vendégeiből.

Ha Nagykanizsa a leginkább vesztes, akkor *Sopron*t kell megnevezni a legjobban megerősödött, pontosabban *korábbi vonzerejét a legnagyobb mértékben megőrző* városnak. Sikerült növelni az eltöltött éjszakák átlagos számát, a vendégéjszakák száma együtt emelkedett a férőhelyekével, és a külföldi vendégek száma is a legkevésbé csökkent a többi városhoz képest. A város hagyományosan gyógyüdülőhelynek számít, látnivalókban, programokban bővelkedik, tehát nem a gazdaság, az üzleti turizmus adja az alapot, amint az Győr esetében egyre inkább megfigyelhető.

7. Művelődés, felsőoktatás

Fontos idegenforgalmi vonzerőnek számítanak a különböző kulturális műsorok, múzeumok, kiállítások, de természetesen nem csak az idegenek számára, hanem helybéliek, a városkörnyék lakói is igénybe veszik a városok kulturális intézményeit. Ezek közé tartoznak a könyvtárak, színházak, múzeumok, valamint itt tárgyaljuk az eddig alig érintett felsőoktatás néhány mutatóját is. (*12. táblázat*)

Örvendetes tény, hogy Sopron és főleg Szombathely kivételével szinte változatlan maradt a könyvtári olvasók aránya a lakosságon belül, ami nyilván a könyvek árának drágulásával is összefügg ugyan, ami az árnyalatnyi növekedést vagy visszaesést jelentősen meghaladó kölcsönzési aktivitás is bizonyít, de ettől még kedvező folyamatot jeleznek a számok. Anyagi nehézségeik ellenére a könyvtárak állománya is gyarapodott, bár tudjuk, hogy önkormányzati könyvtár az évtized elején tragikus gyorsasággal megszűnő munkahelyi kis könyvtárak használható anyagát „örökölték", de nyilvánvaló, hogy a modern kor igényeinek megfelelő irányba is történt elmozdulás. A könyvtárakat

12. táblázat A művelődés, felsőoktatás néhány jellemzője

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megyeszék-helyek	Ország
Beiratkozott olvasó a lakosság arányában 1990	16,9	14,5	11,7	15,7	22,0	16,4	16,6	12,2
Beiratkozott olvasó a lakosság arányában 1997	18,5	14,5	10,5	11,6	25,5	16,4	17,8	12,9
Olvasók arányának változása (%)	108,0	97,8	87,4	71,2	114,1	98,1	102,2	99,4
Kölcsönzött könyvek változása (%)	125,1	132,4	108,4	80,2	134,6	112,4	119,5	129,8
Egy lakosra jutó könyvállomány 1990 (db)	4,2	4,3	3,3	4,2	5,6	4,3	4,2	2,9
Egy lakosra jutó könyvállomány 1997 (db)	6,5	7,0	3,8	4,8	8,2	6,1	5,1	3,3
Egy lakosra jutó könyvállomány változása (%)	155,8	163,6	113,8	113,2	145,9	141,1	120,4	115,3
Egy mozielőadásra jutó néző 1990 (fő)	143,1	111,8	118,9	102,1	147,5	125,0	107,0	113,9
Egy mozielőadásra jutó néző 1997 (fő)	123,0	61,3	77,6	99,9	59,7	88,7	92,4	74,7
Egy mozielőadásra jutó néző változása (%)	85,9	54,8	65,2	97,8	40,5	71,0	86,3	65,6
Nappalis hallgatók a lakosság arányában 1997 (%)	4,8	0,1	2,9	3,7	1,9	3,2	3,9	3,6
Levelezősök aránya a hallgatókból 1997 (%)	25,8	75,2	52,6	43,5	32,8	36,6	36,3	32,5
Egy napra jutó múzeumlátogatók (fő)	25,7	17,9	35,1	51,5	88,5	39,4	46,7	67,0
Átlagos színházi nézőszám 1997 (fő)	380,0	0,0	318,3	101,7	452,8	341,6	304,5	338,4
Egy lakosra jutó színházlátogatás 1997 (db)	1,3	0,0	0,7	0,2	1,4	0,8	0,8	0,9

Forrás: KSH, saját számítás.

ugyanis nem csak a máshonnan kiselejtezett Marx-Engels-Lenin összes művek árasztották el az évtizedben, hanem a számítástechnika, a korszerű informatikai eszközök is megjelentek.

Amennyire sikeresen vészelték át a könyvtárak a rendszerváltást, annyira megszenvedték azt a mozik. A legtöbb kistelepülésen teljesen eltűntek, kisebb városokban is csak elvétve találunk önálló intézményt, de még játszóhelyeket is. A megyei jogú városokban is többnyire egy-két nagy mozi tudott csak fennmaradni. Ezt tükrözik a mozi férőhelyek változásának adatai (nem szerepelnek a táblázatban), valamint az átlagos nézőszám jelentős csökkenése is. Egyedül Szombathely tudta megtartani a nézőket, a többi városban komoly visszaesés következett be.

A mozinál sokkal jobb helyzetben vannak a színházak, hiszen az előadások nem helyettesíthetők otthoni videózással. Hogy mennyire szeretik a színházat a nyugat-du-

nántúliak, arról a számok tanúskodnak. Nagykanizsán nincs színház, a szintén színház nélküli Szombathelyen (a 23 megyei jogú városból csak Hódmezővásárhelyen, Nagykanizsán, Salgótarjánban és Szombathelyen nincs társulat) pedig azért nem nulla az érték, mert 1997-ben egyedülálló módon szerzett magának társulatot. Hogy mennyire ki voltak éhezve a szombathelyiek, a csonka évad ellenére tekintélyes számok bizonyítják.

Az „igazi" színházzal rendelkező városok közül egyedül Sopronban maradtak el a különböző mutatók az átlagoktól, míg Győr vagy Zalaegerszeg messze az országos átlag felett teljesített.

A színház-ügyhöz hasonlóan *megosztott a helyzet a felsőoktatás terén is*. Nagykanizsán a megyei jogú városok közül egyedüliként tulajdonképpen nincs főiskola vagy egyetem (a Gábor Dénes Informatikai Főiskola közel negyven városban működtet kihelyezett tagozatokat, ráadásul a sajtóvisszhangok szerint kétes minőségben, ezért inkább tekintsünk el további említésétől). A többi városban van ugyan, de mindenhol más a helyzet. Győrben a volt műszaki főiskola komoly fejlődésen ment át, de a hallgatói létszám növelése és a képzési paletta kibővítése ellenére még messze van az egyetemi szint, amit ráadásul a tanítóképzővel való viszony is beárnyékol.

Sopronban egyetem van, az ország egyik legpatinásabb intézménye, de későn kezdték a fejlesztést, ezért az új szakok, karok indítása ellenére is kis egyetem maradt, az óvóképzővel történő integrálódás ellenére is.

Szombathelyen nagy főiskola működik, és a tanárképző mellett egészségügyi főiskolai kar is található, de itt is szinte beláthatatlan messzeségben van az egyetemmé válás dátuma, sőt reménye is, holott az intézmény akár integráció nélkül is elég nagy (ezt támasztja alá az OM döntése is).

Zalaegerszegen két kihelyezett tagozat, a Pénzügyi Főiskola és a POTE karai működnek, önmagukban és együtt is erőtlen, a város életében fontos, de komoly regionális funkciókat nem hordozó intézményekként.

A két nagy főiskolával rendelkező városban a diákság aránya meghaladja az országos átlagot, de a többi városban már a megyei jogú városok, ill. a Budapesttel együtt számolt átlag alatti a felsőoktatás résztvevőinek aránya a lakossághoz viszonyítva.

8. A gazdasági élet szereplői

E rövid fejezet a vállalkozások sűrűségével foglalkozik, de sajnos csak az 1997-es állapot szerint, mivel a kiinduló dátumra nincsenek megfelelő adatok, országos összehasonlítást nem lehetett volna tenni. Eleve csak 1991-től állnak rendelkezésre idősorok a vállalkozások számát, formáját tekintve, de a különböző csoportosítások miatt az adatokat nem lehetett dinamizálni (*13. táblázat*).

A táblázatból kitűnik, hogy országosan nincsenek nagy különbségek, az eltérések nem jelentősek. Egyöntetűen a kft. a legnépszerűbb vállalkozási forma a jogi személyiséggel rendelkező társas vállalkozások között (itt Szombathely vezet), Sopronban található a legtöbb jogi személyiségű vállalkozás az összes vállalkozásokon belül (bár még így is elmarad a Budapesttel számított országos átlagtól).

13. táblázat A vállalkozások néhány adata (1997)

Meghatározás	Győr	Nagy-kanizsa	Sopron	Szombat-hely	Zala-egerszeg	NYDT.	Megye-székhelyek	Ország
Kft-k aránya a jogi személyiségű vállalkozásokon belül (%)	90,9	88,8	91,6	93,8	91,0	91,6	91,8	92,2
Jogi személyiségű vállalkozások aránya (%)	17,3	8,7	17,7	17,0	12,5	15,2	15,2	19,1
Egyéni vállalkozások aránya (%)	64,1	76,4	67,5	69,8	68,6	68,3	65,1	58,9
Vállalkozássűrűség (10000 lakosra)	12,2	12,3	11,0	12,0	13,2	12,2	12,2	14,6

Forrás: KSH, saját számítás.

Az egyéni vállalkozások arányában Nagykanizsa utcahosszal vezet, különösen a Budapesttel együtt kiszámolt átlaghoz képest, míg a vállalkozássűrűség Zalaegerszegen a legmagasabb, de még így is csak átlagos értékkel, ami szintén elmarad az ország összes megyei jogú városának átlagától.

Nem lehet eldönteni, hogy mi a legkedvezőbb egy önkormányzatnak, hiszen a vállalkozási forma csak másodlagos, a legfontosabb a bevétel. E téren is megoszlanak a vélemények, hiszen az egyéni vállalkozások egy része ténylegesen kényszervállalkozás, vagy ha nem az, igyekszik elkerülni az adófizetést. A nagyobb cégek pedig a foglalkoztatásban betöltött szerepüket kihasználva próbálhatják meg kedvezményekre bírni a városok vezetését. Ezért az adatok vizsgálata csak akkor érdekes, ha valamilyen feltűnő értéket találunk, de ez nem fordult elő.

Elmúlt már a hőskorszak, néhány éve még számtalan tanulmány szólt arról, hogy a nyugati országrész gazdaságilag aktívabb, vállalkozókészsége magasabb. Napjainkra, ha a jövedelemtermelő képességben nem is, a puszta statisztikai sűrűségi mutatókban eltűnt ez a különbség az ország különböző tájai, városai között. Egyedül Székesfehérvár tartja még magát, mint utolérhetetlen, hiszen Budapestet is jócskán megelőzve a legtöbb vállalkozást mondhatja magáénak a lakosság számára vetítve (21,70% – 17,13%).

9. A költségvetés

Igen kényes téma a városok költségvetésének összehasonlítása, mivel az adatok nagyon sok információt tartalmaznak, de sok esetben el is takarhatják az egyes rovatok a lényeget. Mivel az összes városra nem álltak rendelkezésre adatok, csak a Nyugat-Dunántúl megyei jogú városait vetettem össze, még ha igen egyszerű formában is, hogy nem maradjon ki ez az aspektus sem a vizsgálatból. (*14. táblázat*)

Itt is meg kellett küzdeni azzal a problémával, hogy az adatok vagy hiányoznak, vagy teljesen más bontásban szerepelnek az egyik évben, mint a másikban. Ezért az összehasonlítás kezdőpontját egy évvel eltoltam. Ráadásul az 1997-es adatok sem szerepeltek a KSH megfelelő évkönyveiben, ezért csak 1991-1996 közöttre számoltam adatokat. A nagyságból adódó zavarok kiszűrésére az 1991-1997. közötti időszak adatait a

*14. táblázat A vizsgált városok standardizált indexei 1991-1996 között**

Változók	Győr	Nagykanizsa	Sopron	Szombathely	Zalaegerszeg
Normatíva, ebből:	23,7	22,0	23,6	23,1	25,0
Óvodai ellátás	2,7	2,6	2,7	2,0	2,5
Oktatási feladatok	3,0	2,9	2,7	2,8	2,7
SZJA-bevétel	1,5	1,3	1,2	1,5	1,4
Felújítás	12,5	11,3	9,7	11,9	13,9
Karbantartás	9,8	9,3	8,4	11,1	9,6
Beruházás, ebből:	140,0	61,5	93,3	70,9	48,4
Ipar	95,1	36,4	25,7	33,1	18,1
Kereskedelem	8,1	4,1	4,0	4,6	1,5
Szállítás	14,0	9,5	17,0	7,6	10,0
Önkormányzati beruházás	9,2	8,4	36,3	9,3	9,1

Forrás: KSH megyei évkönyvek. * Az 1997. évi megyei statisztikai évkönyvekből a beruházási adatok hiányoznak.

lakosságszámra standardizáltam, mert egyes városok egyes évekre hiányzó adatainak torzító hatásait így semlegesíteni lehetett. Az így kapott számok azt fejezik ki, hogy lakosságszámra vetítve mennyi pénz jutott az egyes városokban összesen, ill. ágazatonként, fejezetenként.

A 14. táblázatból az derül ki, hogy *Győr* még a tisztított mutatók alapján is *előnyben van a többi városhoz képest*, bár nem mindenhol ő vezet. Normatívában például Zalaegerszeg jobban állt, az óvodai ellátásra Sopron ugyanannyit költött, de az oktatás terén már Győr vállalta a legtöbbet. Az SZJA-nál is csak holtversenyben az első, a felújításoknál megelőzi Zalaegerszeg, a karbantartásoknál Szombathely, de a beruházások esetében igen meggyőző a fölénye. Igaz, a szállítás-közlekedésben Sopron megelőzi (RO-LA stb.), csakúgy, mint az önkormányzati beruházásoknál (kórház-rekonstrukció – évekig nagy összegű beruházás – magas index).

A többi város adatai általában nem mutatnak nagy szélsőségeket, vagy ha igen, akkor elsősorban az ipari beruházások terén.

* * *

Összegzés helyett talán csak annyit, hogy *európai szemmel egyik város sem felel meg egy régió központjától elvárható szintnek.* A népességszám alapján inkább csak közép-, vagy kisvárosnak számítanak. A közlekedési kapcsolatokból hiányzik a megfelelő színvonalú polgári repülőtér, az intézményi ellátottság terén a színház, az egyetem, általában véve a szellemi bázis. Gazdasági erő terén legfeljebb Győr versenyképes, de a jó anyagi helyzet nem mutatkozik meg azonnal pl. az intézményhálózaton, az infrastruktúrán. Persze, kormányzati, európai segítséggel bármelyik megyei jogú város felnőhet arra a szintre, amit egy milliós régió központjától el lehetne várni, de kérdéses, hogy lesz-e erre forrás, ill. hogy megéri-e.

Egyáltalán, mi lesz a döntő szempont a régióközpontok kijelölésénél? Mi számít majd, az infrastruktúra, az intézményhálózat fejlettsége, a helyi gazdasági potenciál, a

közlekedési kapcsolatok, az elérhetőség?

Ez a tanulmány elsősorban maguknak a városoknak segíthet, mintegy tükröt tartva eléjük, hiszen a helyi vezetés szeret az eredményekre hivatkozni, a fejlődésre, de más településekhez viszonyítva a vitathatatlan előrelépés esetleg helybenjárásnak tűnhet, vagy egyenesen lecsúszásnak. Hogy ezáltal csökken-e a jelöltek, önjelölt régióközpontok száma, az sok mindentől függ, de egyfajta sorrend felállítható. Az viszont már a döntéshozók felelőssége, hogy a jelenlegi helyzet, a potenciál, az elmúlt években mutatott fejlődés dinamikája vagy valamilyen más szempont alapján próbálnak megoldást találni.

IRODALOM

BAJMÓCZY P.–KISS J. 1999: Megyék, régiók és központjaik - modellek tükrében — Tér és Társadalom 1-2. pp. 31-52.

KŐSZEGFALVI GY. 1999: Nagyvárosaink — Területi Statisztika 1. pp. 24-42.

KSH: Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megyék statisztikai évkönyvei — Győr-Szombathely-Zalaegerszeg.

KSH: Magyarország területi statisztikai évkönyvei (1990-1997) — Budapest

RECHNITZER J.–TÓTH J. (szerk.) 1990: A nagyvárosok helye az önkormányzati rendszerben — Kézirat, kutatási zárójelentés. MTA RKK Pécs-Győr

SZIVA M. 1987: Kísérlet Győr vonzáskörzetének meghatározására gravitációs modellel — In: Rechnitzer J. (szerk.): Térszerkezeti vizsgálatok az Észak-Dunántúlon 6. MTA RKK Győr, pp. 58-74.

TÓTH J. 1993: Nagyvárosok a magyar településrendszerben — Comitatus 7-8. pp. 40-53.

Szentendre társadalmának térbeli jellemzői az ezredforduló előtti években*

BECSEI JÓZSEF**

The spatial features of Szentendre society. This essay is first of all about the characteristic structural marks of population and society, the most important creative components of the city, namely about the local community and its spatial order inside Szentendre. We use for this the full-scale data – even on the census district – of the most up-to-date 1990-national census. Owing to these data we could separate the society groups formed by different respects. Based on these groups, relevant both to the society and to the space, we could sign such "societal type groups". We were able to determine them with the help of abstraction of each factor. The delineation of the factors and the types on map shows the readers the unities of the city space characterised by the different groups of the society. These spatial segregation coincide several times with the isolation caused by other factors, so more groups describe the given space jointly.

In this essay we drew attention to the divisional aspects of the society groups and configurations. The divisional aspect determines the division of the members on the basis of one or even two indexes. We were directed by the easier statistical interpretation and because of this we grouped the population according to social categories or stratums. We mapped also the spatial spread of them.

The research proved that the spatial distribution of the different features of the society shows that kind of segregation signs upon which it's possible to define the well divided social groups. These groups always have different effects on the given space of the settlement and at the same time they make use of the space in different ways.

1. Bevezetés és célkitűzés

Amikor a címben jelzett feladat elvégzésére vállalkozom, tisztában vagyok azzal, hogy az elmúlt évek, vagyis az évezred utolsó évei sorsfordító eseményeket produkáltak. Azok az adatok viszont, amelyek alapján a fenti feladat megoldható, éppen egy korszak határáról valóak, s így tükrözik a korábbi állapotokat, a korábban keletkezett folyamatokat, s ezek eredményeit, amelyek egyebek mellett a térben is „feltűnő" elemekként megjelentek, de bizonyos mértékig előrejelezték azokat a kereteket is, amelyek részben megengedő, részben pedig éppen tiltó (ellehetetlenítő)hatásokkal befolyásolták, segítették, vagy éppen korlátozták a bekövetkező változásokat. Mindezek alapján az mondható, hogy dolgozatomban bemutatott kép részben a tegnapot, a legközelebbi múltat ábrázolja, de sok úton és módon átnyúlik a mába is.

---

* A tanulmány kissé átdolgozott része a Becsei József: Szentendre települése és lakói című nagyobb lélegzetű munkának (Kézirat, MTA FKI, Budapest, 1994, 105 p.), amelyet felhasználtam az OTKA T 19475 kutatás során is.

** Dr. Becsei József tanszékvezető egyetemi tanár (Szegedi Egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszéke)

A következő fejezetekben mindenekelőtt a várost alkotó legfontosabb tényezőnek, az embernek, vagy másként fogalmazva: a népességnek, ill. a társadalomnak, mégpedig *a Szentendrén lévő helyi társadalomnak* a jellemző strukturális jegyeiről, illetve annak a *városon belüli térbeli rendjéről szólunk.* Ehhez a hozzánk legközelebb lévő, 1990. évi népszámlálás teljes körű, a népszámlálási körzetekig lemenő adatait használtuk fel. Ezen adatok módot adtak arra, hogy a népesség különböző szempontú tényezők alapján kialakítható csoportjait (társadalmi-, térreleváns csoportok) különíthessük el, majd ezek alapján olyan „társadalmi típuscsoportokat" jelölhettünk ki, amelyek meghatározásához az egyes résztényezők absztrahációja révén jutottunk. Részben az egyes tényezők, részben a típusok térképi ábrázolása a városi térnek a társadalom különböző csoportjai által jellemezhető egységeit képes bemutatni. *Olyan térbeli szegregációk mutathatók ki, amelyek nem egy esetben a más tényezők következtében létrejött elkülönüléssel egybeestek, s így több csoport együttesen jellemzi az adott teret.*

A népesség társadalmi-térbeli tagolódásával kapcsolatosan természetesen a szűkebben értelmezett demográfiai jellemzők mellett szóba kell hozni a társadalmi szerkezetet is, amelynek értelmezésénél alapvetően két aspektus emelhető ki, úgymint a szerkezeti és a tagolódási szempont. A szerkezeti aspektus azoknak a kapcsolatoknak a tipikus hálózatát határozza meg, amelyek egy társadalmi csoport tagjai között egy adott időpontban fennállnak (így pl. a fölé- és alárendelési viszonyok, a szerepek elhatárolása, ill. összekapcsolása, azoknak a folyamatoknak a szövevénye, amelyek többé-kevésbé hozzájárulnak a csoporton belüli együttélés fenntartásához).

A jelen tanulmányban a figyelmünket a társadalmi csoportok és alakulatok tagolódási aspektusaira irányítottuk. A tagolódási aspektus meghatározza a csoport tagjainak tagolódását egy, vagy akár több mutató alapján. Ilyen mutatók lehetnek pl. a kor, a foglalkozás, jövedelem, képzettség, tulajdonviszonyok stb. Bennünket a könnyebb statisztikai megragadhatóság vezérelt, s ezért a népességet társadalmi kategóriák, ill. rétegek szerint csoportosítottuk, s ezek térbeli elterjedését térképen is ábrázoltuk. Megítélésünk szerint ezzel a módszerrel is mód nyílik a társadalomszerkezet területi sajátosságainak feltárására, ami hozzájárul ahhoz, vagy előfeltétele annak, hogy *a területi fejlődés szempontjából aktív szerepet játszó csoportokat meghatározhassuk.* Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy ezen a helyen nem cél a város funkcionális szerkezetének a megismerése, csupán e funkciókat gyakorló csoportok több keresztmetszetben leírt strukturájának a bemutatása. Amikor ugyanis hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi alapfunkció valamennyijének (lakás, munka, ellátás-szolgáltatás, képzés és kultúra, szabadidő eltöltése, közlekedés — vagy tágabban kommunikáció —, közösségi élet) speciális terület- ill. térigénye van, tárgyiasult intézményrendszere, amelynek területileg differenciált szerkezetét elemezzük, akkor azt is hangsúlyozni kell, hogy ezen funkciók nem működnek csak emberhez, ill. társadalomhoz, társadalmi csoporthoz kapcsolódóan. Az természetesen további kérdés, hogy e csoportokat, a földrajzilag releváns csoportokat milyen szempont alapján képezzük (életforma, magatartás stb.). A jelen tanulmányban a fent leírt módot követjük.

2. A népesség demográfiai jellemzői és térbeli rendje

2.1. Terület és népesség

Szentendre területe a század folyamán lényegében változatlan volt, hiszen az évtizedek során mintegy 200 ha-ral nőtt, és jelenleg 4 383 ha, amelyből a belterület 30,5 %-ot (1 338 ha) foglal el.

A városban 1990-ben a lakónépesség 19 351 fő, míg az állandó lakosok száma 18 609 fő volt, ami azt mutatja, hogy magas volt az ideiglenes lakóhellyel rendelkezők száma. (Az adatok a későbbiekben mindig a lakónépességre vonatkoznak.) Az 1980-as évekre jellemző volt a népesség rohamos (114,5 %) növekedése, ez a tendencia azóta is tart, hiszen 1992-ben már 20 489 lakossal rendelkezett Szentendre, 1997-ben már 21 415 főt számláltak a városban, *1999. január 1-ére pedig túlhaladta a lélekszám a 22 ezer főt.*

A város népessége egyenetlen megoszlásban helyezkedik el a közigazgatási területen belül. *Az átlagos népsűrűség 441,5 fő/km^2, de a belterületen 1 419, míg a külterületen 0,12 fő/km^2.* A külterületen élő népesség soha sem volt számottevő, 1990-ben 359 fő élt a belterületen kívül. (1949-ben, s az azt megelőző időben a külterületi népesség aránya 25 % körül mozgott, aminek az volt az oka, hogy akkor Izbég még külterületi településrészként szerepelt.)

A népességnövekedés kizárólag a belterületet érintette, ezért a belterületi népsűrűség is növekedett (1980-ban 1 299 fő/km^2 volt). A belterület népsűrűségi viszonyai igen változatosak (*1. ábra*), amely mindenekelőtt a beépítés módjától függ, ami viszont a város történelmi fejlődésének, a szokásos építészeti divatok, ill. kényszerek következménye, de szerepet játszottak abban a domborzati adottságok, valamint a telekhasználat módja is.

Igen alacsony (1-10 fő/ha) *népsűrűségével elkülönül a zárt településen belül az üdülőövezet túlnyomó többsége*, Izbég északi, napjainkban beépülő része; valamint a Bükkös patak — Deli Antal utca által határolt, részben a XIX. század elejéig beépített, ill. még be nem épített terület, ahol a tömbbelsőkben nagy telkek állnak még ma is üresen. A belterület ezen része az összes területnek 37 %-át adja, amelyen a belterületi népesség 13,6 %-a él. Az igen alacsony népsűrűségű üdülőterület a belterület 26,0 %-át, a népességnek pedig 9,5 %-át foglalta magában. Itt a legjobbak a természeti adottságok a rekreációra, ezért itt a telkek többségében az üdülési funkció dominál.

A második népsűrűségi övezetet az alacsony népsűrűségi értékkel (11-30 fő/ha) jellemezhetjük. Ez általában az utóbbi két évtizedben beépített területeket foglalja magában, de a városmag jelentékeny területei is ebbe a kategóriába tartozik. E csoporton belül is elkülönül az üdülőövezet egy része, ahol 1970-1980 között jelentős lakásépítés folyt és jelenleg is folyik. Ez a város legjelentékenyebb vegyes telekhasznosítási területe. Ez a terület mintegy 48 ha-ra terjed ki. A városközpont bruttó területéből (1. sz. városrendezési körzet) az alacsony népsűrűségű körzetek mintegy háromnegyed részt foglalnak el, ahol 1 703 fő, a belterületi népesség 9,0 %-a élt 1990-ben. A népsűrűséget meghatározza, hogy itt magas az intézmények, üzletek és a zöld területek, gazdasági te-

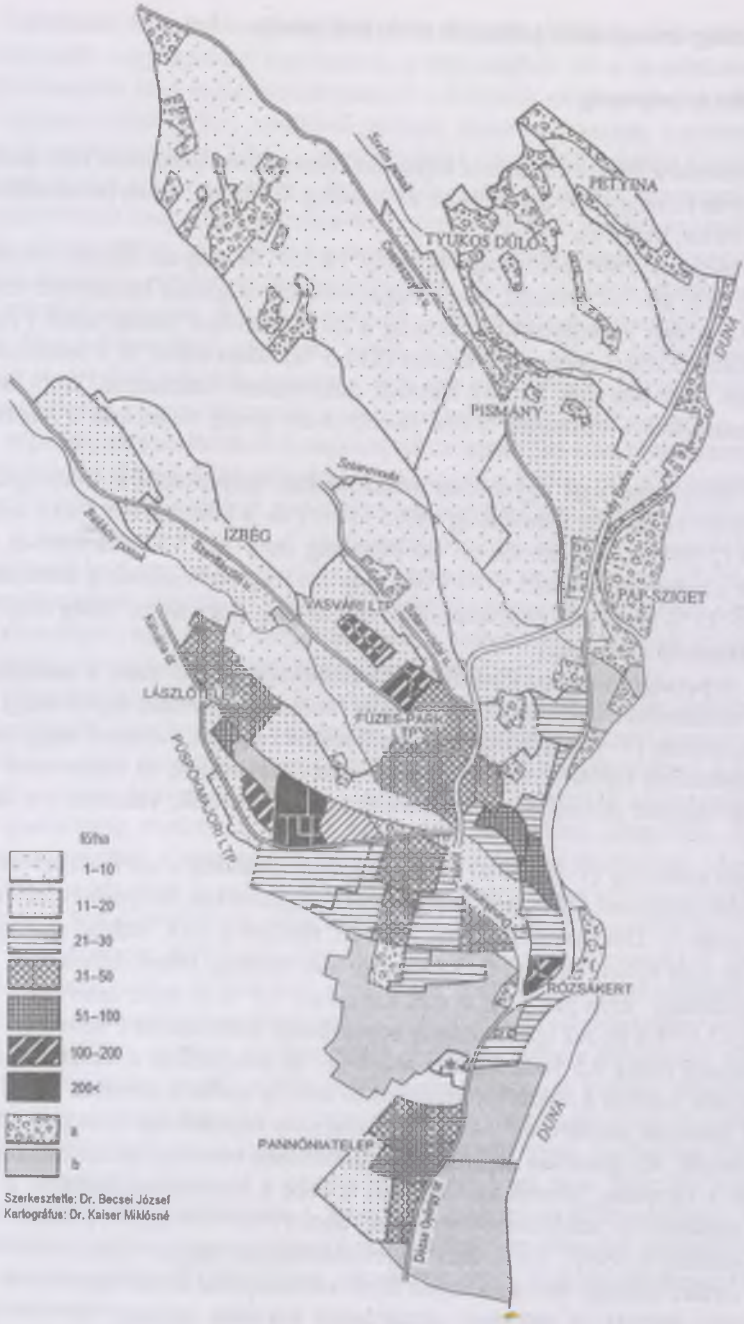

1. ábra. Szentendre népsűrűségi térképe (1990) — a = zöldövezet; b = iparforgalmi övezet
Fig. 1. Population density in Szentendre, 1990 — a = green belt; b = industrial and transport area

rületek száma, ill. területi aránya. A további alacsony népsűrűséggel jellemezhető területek (Izbég, Vasúti villasor, Pannónia telep egy része, valamint a Bükkös-patak–Lévai u.–Sas u.–Sztaravodai u.) közötti terület a falusias beépítés övezete, ahol nagyobb építkezések a második világháborút követő két évtizedben folytak. De ide tartozik a Püspökmajori lakótelep egyemeletes sorházas beépítésű délnyugati része is.

A *közepes népsűrűségű* (31-100 fő/ha) övezet nagyobb területeit *a városmag egy részén és a Dunakanyar körút mentén találjuk*, ahol egy összefüggő félkört alkot, ill. a Dózsa György út bal oldalán és László-telep és környékén terül el. Itt élt 1990-ben a belterületi népesség 27,4 %-a (5 208 fő), a város területének mintegy tizedére kiterjedően. Ebben az övezetben megtalálhatóak a legrégebbi beépítésű városrészek éppen úgy, mint a modern lakótelepek.

A *legmagasabb népsűrűségű* (>100 fő/ha) *területek foltoknak helyezkednek el*, kivétel nélkül lakótelepek tartoznak ide (Püspökmajori, Vasvári, Füzes-park, Rózsakert). A felsorolt lakótelepeken 1990-ben 3 525 fő (18,6 %) él, igen kis területre összezsúfolva, de hasonló a helyzet a László-telep egy részén is, ahol a zsúfoltság érzését még növeli a lakótelep környékén folyó élénk lakásépítkezés. A Vasvári és Füzes-park lakótelep kisebb mérete, kedvezőbb területi beosztása miatt kellemesebb lakótelepi életet tud az ott élőknek biztosítani.

A népesség népsűrűségi viszonyai alapján az alábbi övezetek különíthetők el:

- A *központi városmag* a Duna-korzó–Bükkös patak–Kucsera–Rákóczi–Pátriárka–Alkotmány–Bercsényi utcák által határoltan, ahol a népsűrűség 51-100 fő/ha között mozog. Igen magas a beépítési sűrűség, ahol bár sok az üzlet és közintézmény, de jellemző a többszintű beépítés, s ezért a laksűrűség is magas.
- A *központi városmag alacsony népsűrűségű területe*, amelyet a Duna-korzó–Bolgár u.–Dunakanyar körút határol. Ez alól kivételt képez a Tiszteletes–Rákóczi–Pátriárka–Martinovics u.–Dunakanyar körút közötti terület. Ebben az övezetben, annak a déli részén, a magas intézménysűrűség, az idetelepült munkahelyek, míg az északi részén a nagyobb zöldterületek, alacsonyabb beépítettség az oka a kisebb népsűrűségnek.
- A *belső lakóöv városias beépítésű része*, amely a Dunakanyar körút–Vasúti villasor–Tómellék u.–Mathiász u.–Pipacs–Lukács fivérek–Bükkös patak–Lévai–Sas–Vasvári utcák által határoltan helyezkedik el, ide tartozik a fent már említett Dunakanyar körúton „belül" elhelyezkedő terület.
- Ezt követi kívülről a lakóövezetnek az alacsonyabb népsűrűségű, falusias beépítésű része.
- A *belső lakóövön belül szigetekként* jelennek meg az *igen nagy népsűrűségű lakótelepek*, amelyek közül a Püspökmajori lakótelep és László-telep „önállóságával" el is különül.
- A belső lakóövet délről, a nagy helyigényű létesítményeket követően, a Pannónia telepen, a Katona telepen és a Telep–Pannónia utcák területén a második lakóövezet egy szelete követi.
- A belső lakóövet északról az üdülőterület váltja fel.
- Bár *Izbég* területileg ma már egybeépült a belső várossal, de az izbégi római katolikus templom, a Bükkös patak melletti gazdasági terület mégis elválasztja attól.

2.2. Korszerkezet és nemi összetétel

A városban a második világháború után a természetes szaporodás mindvégig pozitív volt, éppen úgy, mint a vándorlási különbözet, s így a tényleges szaporodás is mind a négy etapban pozitív értékeket mutatott. A népmozgalom adatait (*1. táblázat*) elemezve az alábbiakat állapítjuk meg:

1. táblázat. A népmozgalom alakulása Szentendrén (1949-1990)

Megnevezés	1949-1960	1960-1970	1970-1980	1980-1990
Természetes szaporodás	996	417	1 311	295
Vándorlási különbözet	109	1 861	2 525	2 163
Tényleges szaporodás	1 105	2 278	3 836	2 459
A népesség száma	10 378	12 859	16 901	19 351

Szentendre népességére az utolsó három évtizedben az volt a jellemző, hogy *a nők száma magasabb volt a férfiakénál*. Amíg 1941 előtt kiegyensúlyozott volt az arányuk, 1941 és 1949-ben 1,33:1, ill. 1,13:1 volt a férfi-nő viszony, addig 1960-ban 1:1,1, majd 1:1,01, 1:1,04 és 1:1,04-hez viszony figyelhető meg az egyes népszámlálások alkalmával. Ez annál kevésbé érthető, hiszen az itt lévő katonai főiskola mintegy 400 fős hallgatói létszáma a férfiak számát tetemesen megemeli.

A korszerkezetben húsz éves korig mindvégig a férfiak száma volt magasabb. A magyarországi népesedési folyamatoknak megfelelően a nők száma 1980-ban még 40 éves kortól haladta meg a férfiakét, de 1990-ben már 25 évtől. Mindezen tényekből arra következtethetünk, hogy több fiú született, mint leány, így ez nem eredményezhette a férfi-nő arány megváltozását. Másrészt megállapítható, hogy az 55 évnél idősebb nők száma minden népszámlálásnál meghaladta a férfiak számát. Igy a női arány növekedésének egyik forrása, hogy a nők átlagéletkora magasabb, mint a férfiaké. De az arány megváltozásának a másik forrása, hogy a beköltözők között több a nő, mint a férfi (*2. ábra*).

A népesség korcsoportok szerinti változásában 1990-re az a helyzet alakult ki, hogy *a gyermekkorú népesség abszolút száma nőtt ugyan, de az összes lakosból való részesedése 21,7 %-ra csökkent*. Hasonlóan csökkenés regisztrálható a 15-39 éves korosztálynál, amelynek az abszolút száma és relatív értéke is emelkedett, hasonlóan a 60 évesnél idősebbek korosztályához. Bár a nyugdíjas korosztályú lakosság száma nőtt, de a népességből való részesedése az 1980-as 16,3 %-ról 15,4 %-ra csökkent *(3-4. ábra)*.

Minden település számára fontos kérdés, hogy a népesség utánpótlása hogyan alakul, különösen napjainkban, amikor hazánk lakossága fogy. Szentendrén a 0-14 évesek száma az utolsó tíz évben 139 fővel nőtt, vagyis a növekedés üteme (103,4 %) lassúbb volt, mint az egész népességé. A belterületen való elhelyezkedésben is ez jelentkezik, hiszen *az egyes körzetekben a relatív értékük általában csökkent (5-6. ábra)*. Csupán négy olyan népszámlálási körzetet találunk, ahol ez az arány növekedett, tíz körzetben változatlan maradt és a többiben csökkent az arányuk.

A város belterületén 1990-ben 4 117 fő (21,3 %) volt a 0-14 évesek száma. Területi elhelyezkedésükre jellemző, hogy az üdülőkörzetekben, a városközpont egy részén, a Bükkös patak–Kálvária tér–Pomázi úttól délre, a Pannónia telep részén az arán-

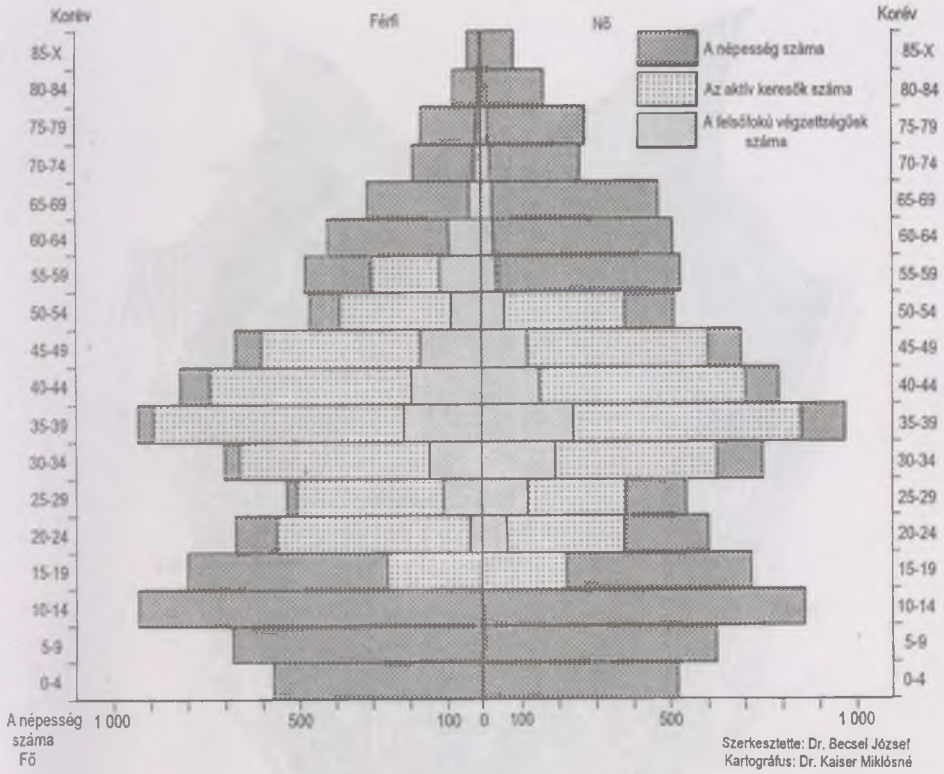

2. ábra. Szentendre népességének korfája
Fig. 2. Age pyramid of Szentendre

nyuk 15 % alatt marad. Másrészt, hogy a 20 % feletti értékeket az újonnan fejlődő városrészekben találjuk, mindenekelőtt a lakótelepeken. (A Püspökmajori lakótelepen él ezen korosztály 17,2 %-a.) A várostesten belül a korcsoport elhelyezkedése alapján nem lehet övezetet kijelölni, csak egymással össze nem függő területeket.

A népesedési folyamatok és összetétel másik pólusán a legidősebbek (60-X évesek) állnak. A számuk 1980 és 1990 között 721 fővel (132,2 %) nőtt, így *ezen korosztálynak a város egész népességénél gyorsabb gyarapodása rögzíthető.* Területi elhelyezkedésük alapján három nagyobb összefüggő övezetet (*3-4. ábra*) jelölhető ki:

- az északi üdülőövezet túlnyomó többsége, 25 % feletti időskorú népességgel, ahol a csak időskorúakból álló háztartások aránya 20 % körül mozog;
- a városközpont déli fele, ahol a csak idősekből álló háztartások részesedése szintén 20 % körül alakul;
- a Vasúti villasor–Dunakanyar körút–Római sánc u.–Mathiász–Csabagyöngye utcák által határolt terület, ahol az idősekből álló háztartások aránya viszont alacsonyabb (10-15 %).

Amíg 1980-ban a legmagasabb időskori népességarány maximuma 22,2 % volt, addig 1990-re ez 41,4 %-ra (Papszigeti és Berkenye u. környéke) emelkedett. Mindeb-

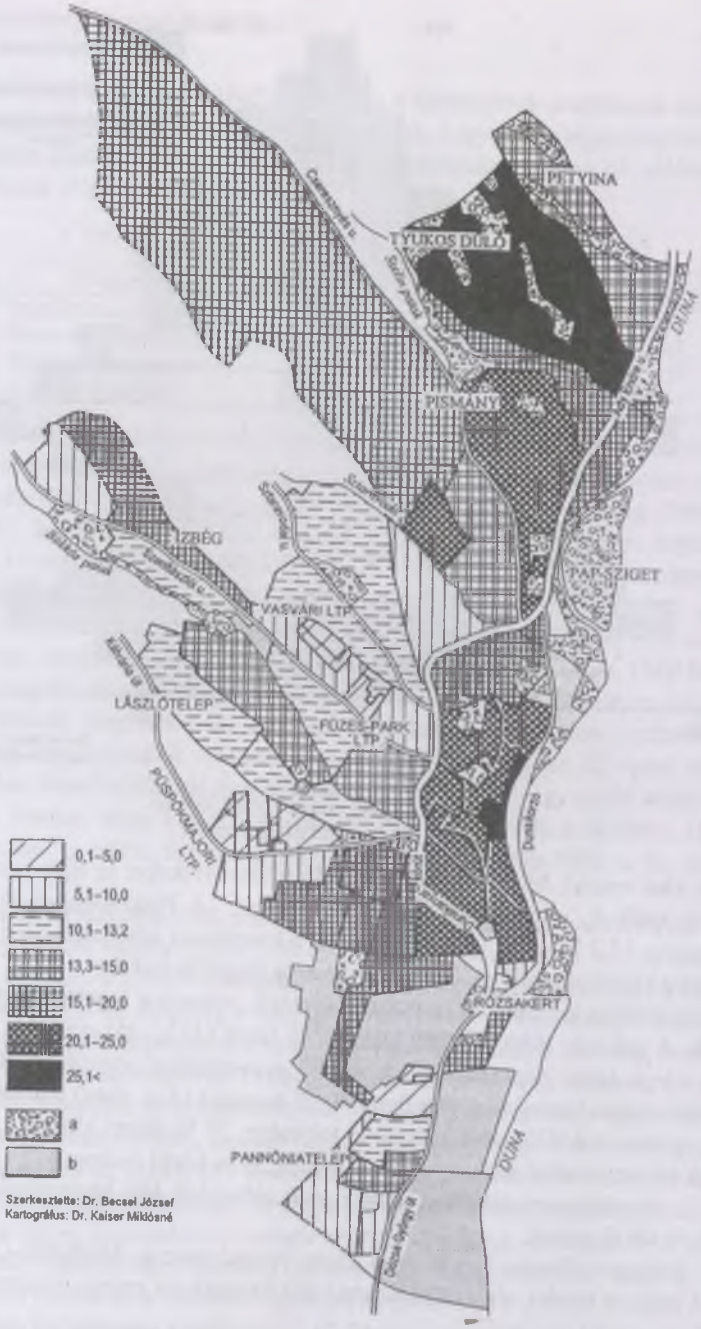

3. ábra. A hatvan évesnél idősebb népesség megoszlása Szentendrén (1980, %) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 3. Distribution of population aged 60 and older in Szentendre (1980, %) — for a and b see Fig. 1

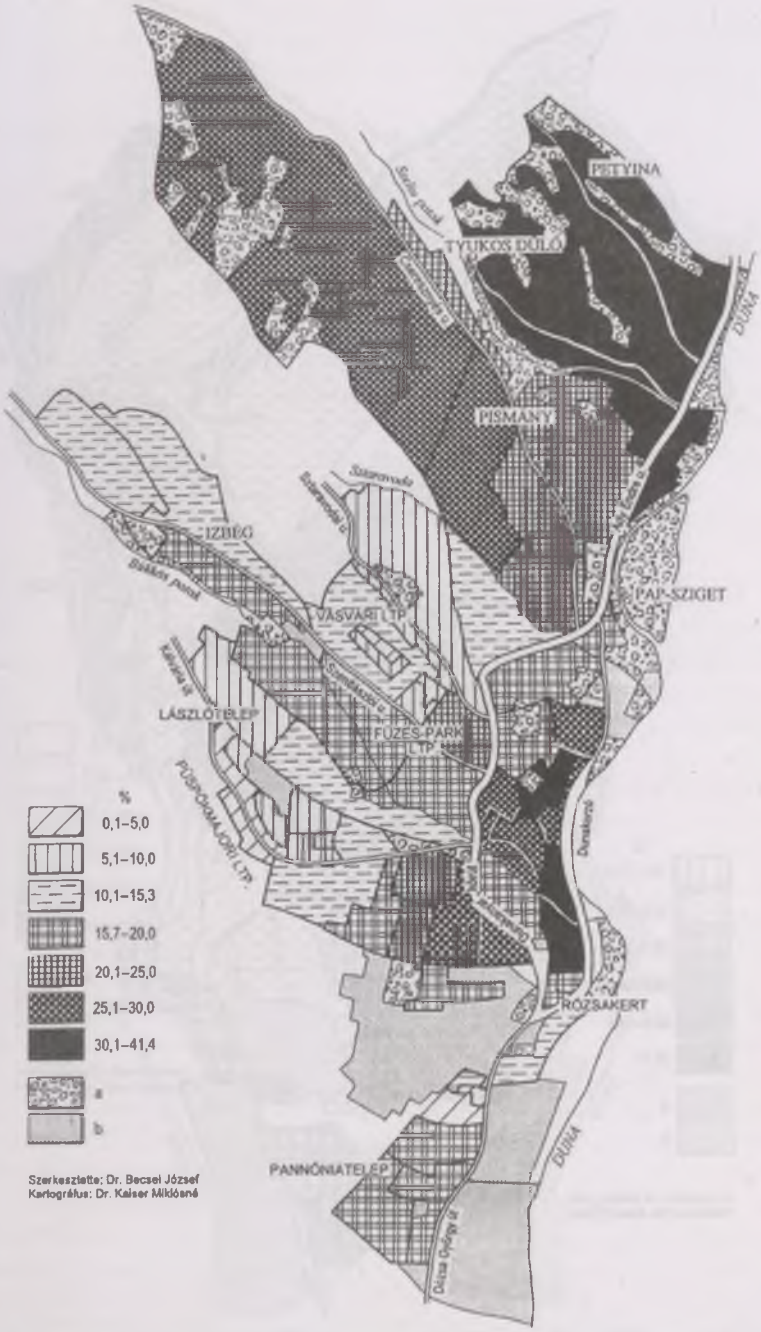

4. ábra. A hatvan évesnél idősebb népesség megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 4. Distribution of population aged 60 and older in Szentendre (1990) — for a and b see Fig. 1

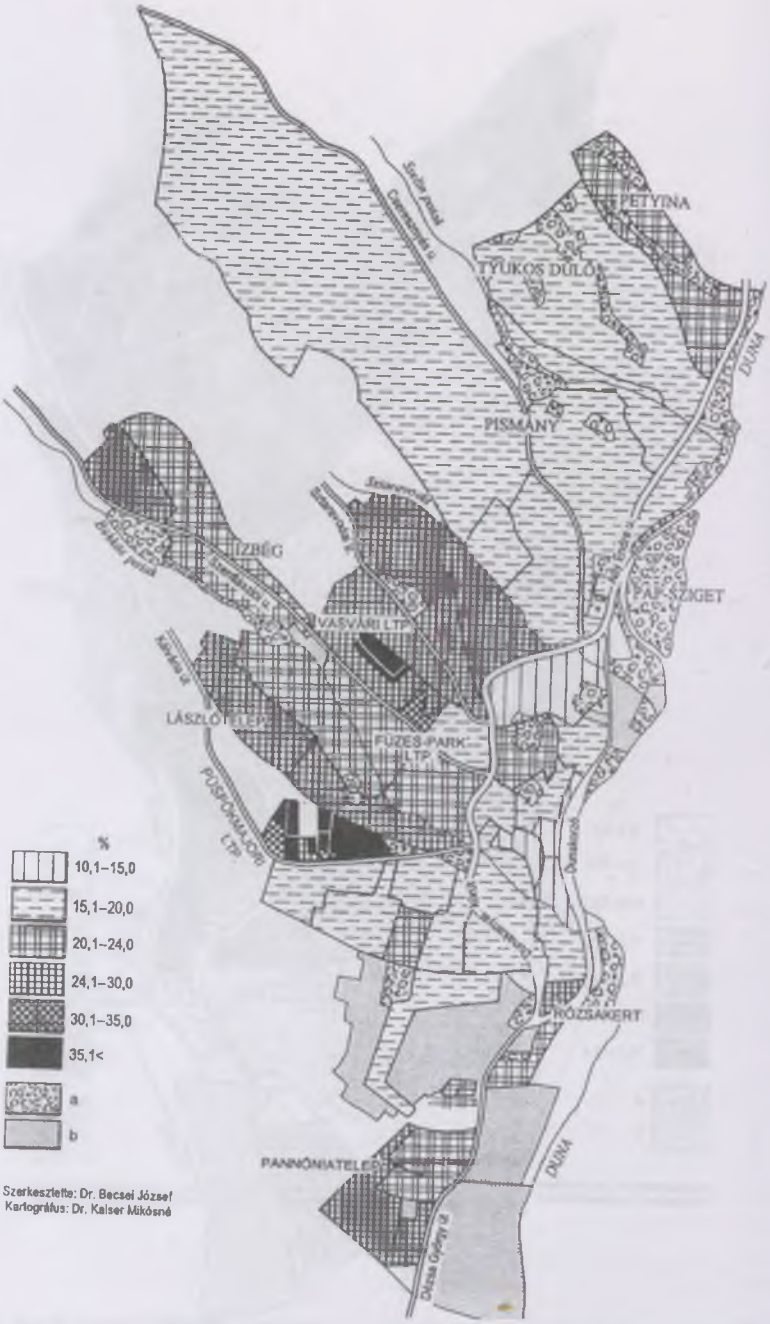

5. ábra. A tizenöt évesnél fiatalabb népesség megoszlása Szentendrén (1980) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 5. Distribution of population aged younger than 15 in Szentendre (1980) — for a and b see Fig. 1

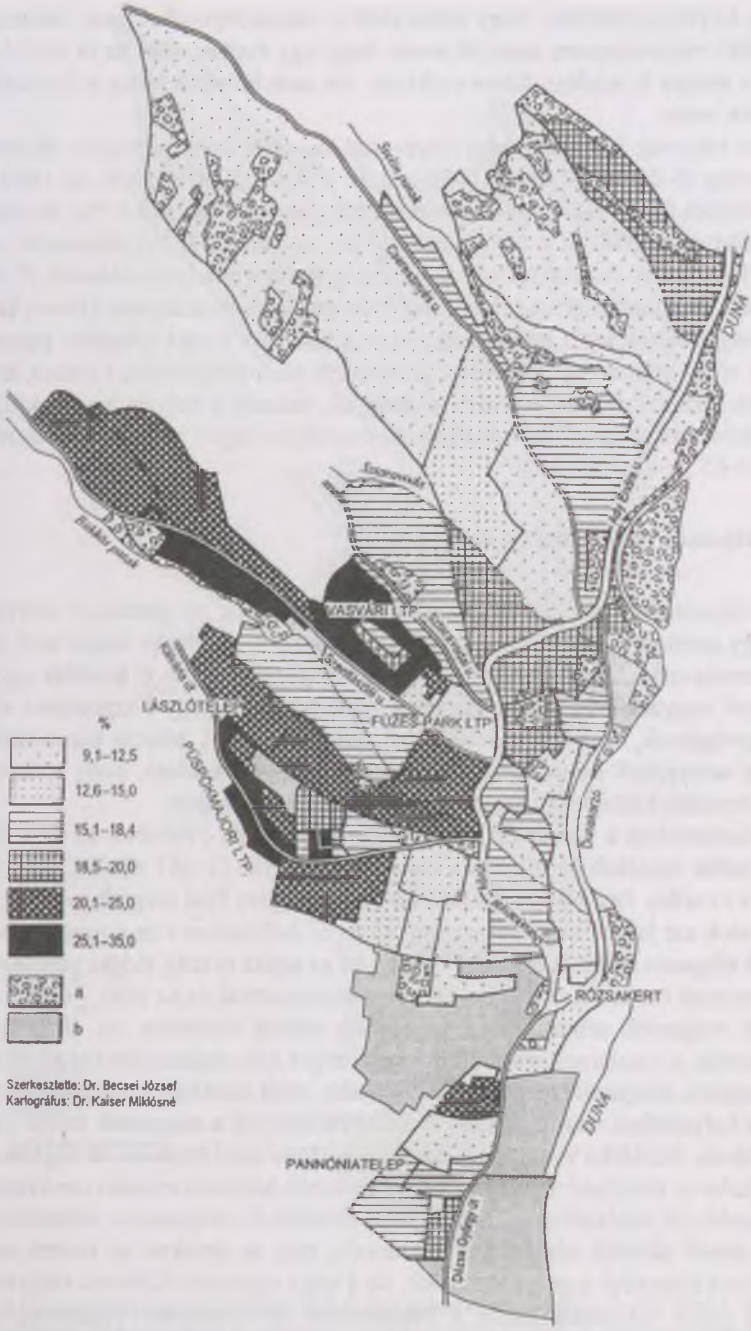

6. ábra. A tizennégy évesnél fiatalabb népesség megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 6. Distribution of population aged younger than 14 in Szentendre (1980) — for a and b see Fig. 1

ből arra következtethetünk, hogy elsősorban a városközpontban nem történik meg egy „normális" népességcsere, amit jól mutat, hogy egy évtized alatt az itt élő 15-39 évesek száma és aránya is mintegy felére csökkent. Ide nem költözik be ez a korosztály, hanem elköltözik innen.

A lakosság harmadik nagy csoportját *az aktív korú népesség* alkotja (ekkor a nőknél még 15-55 év). Számuk 1980-ban 10 099 fő (59,8 %) volt, ez 1990-re 11 670 főre változott (60,3 %), s így a növekedésük meghaladta (115,6 %) az össznépesség növekedést; ezen belül is a férfiak növekedési rátája (116,0 %) magasabb volt, mint a nőké (115,1 %). A munkaképes korú népesség területi elhelyezkedéséről *(7. ábra)* mindenekelőtt az állapítható meg, hogy nagyobb számban és arányban (városi átlag feletti) három nagyobb területen tömörülnek, ezek a területek a zárt település peremterületein terülnek el, de valamennyi lakótelep beletartozik ezen övezetekbe. Feltűnő, hogy a Bükkös patak mindkét oldalán alacsony az arányuk, hasonló a helyzet a városközpontban és az üdülőövezet túlnyomó többségében. Itt csupán a vegyes beépítésű területek különülnek el 60-65 %-os arányukkal.

2.3. A népesség iskolázottsági szintje

Napjainkban a népesség iskolázottsági szintjének meghatározó szerepe van abban, hogy mennyire képes az innováció befogadására, mennyire képes arra, hogy maga is kezdeményező, alkotó innovátorrá váljon. Minél több egyén él közülük egy településben, annál nagyobb magának a városnak az esélye arra, hogy központjává váljon ilyen tevékenységeknek, azok szervezeteinek és intézményeinek. Miután napjainkban a város központi szerepének ez az egyik legfontosabb megnyilvánulása, ezért a népesség ilyen irányú elemzése különösen fontos hangsúlyt kell, hogy kapjon.

Szentendrén a 7 éves és idősebb népesség száma 1990-ben 17 758 fő (91,8 %) volt, közülük legalább az általános iskola 8. osztályát 13 261 fő (74,7 %) végezte el. Ugyanez az arány Pest megye városaiban 70,8 %, egész Pest megyében pedig 67,7 %. A fenti adatok azt jelzik, hogy *Szentendre kedvező helyzetben van* a megyén belüli, ezt a kedvező állapotot akkor is regisztrálhatjuk, ha az egész ország vidéki városainak értékével hasonlítjuk össze össze, mert ezen településcsoportnál ez az érték 71,7 %.

A magasabb szintű iskolai végzettség adatait elemezve azt állapíthatjuk meg, hogy közülük a legalacsonyabb szintű végzettséget adó szakmunkásképző és szakiskolai végzettségűek aránya Szentendrén alacsonyabb, mint azokban a településcsoportokban, amelyek helyzetéhez viszonyítottuk. A kedvező arányok a magasabb szintű végzettséget (középiskola, felsőfokú végzettség) adó iskolai típusoknál fordul a város javára, hiszen *a középiskolai és felsőfokú végzettséggel rendelkezők hányada minden összehasonlításban itt a legjobb.* (A statisztikai adatközlésektől eltérően itt valamennyi százalékos érték a 7 éves és annál idősebb népességre vonatkozik, míg az ábrákon az összes népességhez viszonyított hányadok szerepelnek.) Sőt, ha a nagy egyetemi-főiskolai megyeszékhelyek adatával (10,8 %) vetjük össze a Szentendrén élő felsőfokú végzettségűek arányát (1990: 13,2 %), akkor is az mondható, hogy azoknál is jobb értékkel rendelkezik. Mindez *kedvező előfeltételét jelentheti a társadalmi-gazdasági modernizációnak.*

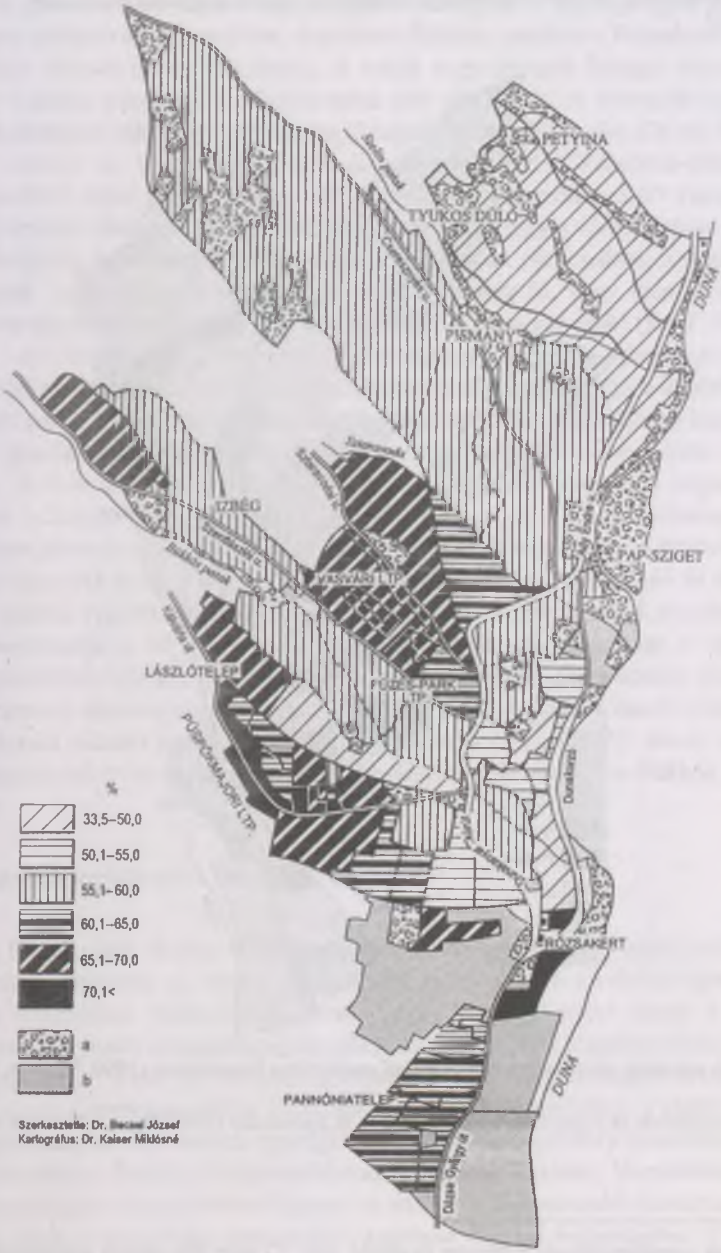

7. ábra. A munkaképes korú népesség megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 7. Distribution of population in working age in Szentendre (1990) — for a and b see Fig. 1

A népesség iskolai végzettsége alapján a várost nagyobb *övezetekre (8. ábra) tagolhatjuk.*[1]

8. ábra. A népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása Szentendrén (1990, %) — a, b = lásd 1. ábra

Fig. 8. Distribution of population by qualification in Szentendre (1990, %) — for a and b see Fig. 1

[1] A körzetek megállapításának módszere az alábbi volt: 1.) négy féle iskolai végzettséget vettem figyelembe: csak általános iskola 8. osztályát végzettek, szakmunkásképzőt végzettek, érettségizettek, felsőfokú végzettségűek; 2.) mind a négy résztérkép jelkulcsában 6-os beosztást alkalmaztam; 3.) a legrosszabb arány 1 pontot, a legjobb 6 pontot ért; 4.) minden népszámlálási körzet összesített pontszámát kiszámítottam, s az ezek alapján képzett 6 kategóriát rajzoltam az összesítést mutató ábrára.

Az *igen alacsony iskolai végzettségű népesség* (6-12 pontig) egyik körzete a városközpont középső és déli területe, átnyúlva a Bükkös patakon a Rózsakert lakótelepig, ill. a Vasúti villasor mindkét oldalára. A másik nagy övezete Izbéget teljes egészében magában foglalja, s átnyúlik a Bükkös patak déli oldalára is. A harmadik nagyobb övezet a Püspökmajori lakótelep többségére kiterjed, de átnyúlik a tőle DK-re fekvő városrész egy részére is. Végül a negyedik nagyobb övezetet a Pannónia-telep Honvéd–Möller utcáktól délre elterülő része alkotja. Mindezt összevetve a 60 évesnél idősebb népesség területi elhelyezkedésével az állapítható meg, hogy a városközpont kivételével, a többi területen igen alacsony vagy közepes arányban részesednek a legidősebbek a népességből. Ugyanakkor a munkaképes korú népesség jó, vagy igen jó arányban él ezeken a területeken (ez esetben is kivételt a városközpont képvisel) (*9-10. ábra*).

- Az *átlagos iskolai végzettséggel* rendelkező népesség mindenekelőtt az üdülőövezetben él, de jelentős területi kiterjedésben található az Epres u–Dunakanyar körút–Bükkös patak és belterületi határ által leválasztható városrészben is, amelybe azonban jó és igen jó képzettséggel rendelkező népességű területek is benyúlnak.
- A *jó és igen jó* (19-24 pont) *iskolai végzettségű* a népesség a vegyes beépítésű övezetben, a Sztelin patak mellett, a városközpont egy részén és a lakótelepeken. *Összességében jelentős mértékű és határozott szegregáció ment végbe a különböző iskolatípusokat végzettek területi elhelyezkedésében.* A városközpont középső és déli része az alacsony iskolai végzettségűek lakóhelye. Itt négy körzetben a csak 8 osztályt végzettek aránya meghaladja a 30 %-ot. Az érettségizettek nagyobb arányban a városközpont nyugati előterében találhatóak, a felsőfokú végzettségűek a lakótelepeken koncentrálódnak, de ezen túl alacsonyabb arányban (15-20 %) a Sztaravoda u. északi oldalán, a Kálvária út északi oldalán és a város kisebb területein is élnek (*11-12. ábra*). A szakmunkások legnagyobb övezete Izbég, ill. László-telep és tőle északra a Bükkös patakig terjedő rész

3. Társadalmi-foglalkozási szerkezet

A foglalkozási szerkezet vizsgálatakor a népesség legfontosabb létfunkciójának az elemzését végezzük el, amely kapcsolódik mindahhoz a tevékenységhez, ami egy település funkcióinak mennyiségét és minőségét jelenti. Amikor ennek a településen belüli térbeli helyzetét is megállapítjuk, akkor az adott terület legjellemzőbb sajátosságát is meghatározzuk. Ezen túl azonban a népesség éppen legfontosabb tevékenysége, a munkája révén összekapcsolódik különféle társadalmi csoportokká, s ebből következőleg a foglalkozás szerinti térbeli egységek megállapítása, egyben a társadalmi csoportok térbeli (településen belüli) elhelyezkedésének a leírását is jelenti. Napjainkban a *funkcionális morfológiai vizsgálatoknak éppen az az egyik legfontosabb feladata, annak bemutatása, hogy a térreleváns társadalmi csoportok hogyan helyezkednek el egy településen belül.* Ennek a jelentősége elsősorban nem abban van, hogy ezt leírjuk, hanem abban, hogy a különböző foglalkozású társadalmi csoportoknak más és más az igénye a telekkel, lakással, közlekedéssel stb.-vel szemben; más és más társadalmi-közösségi

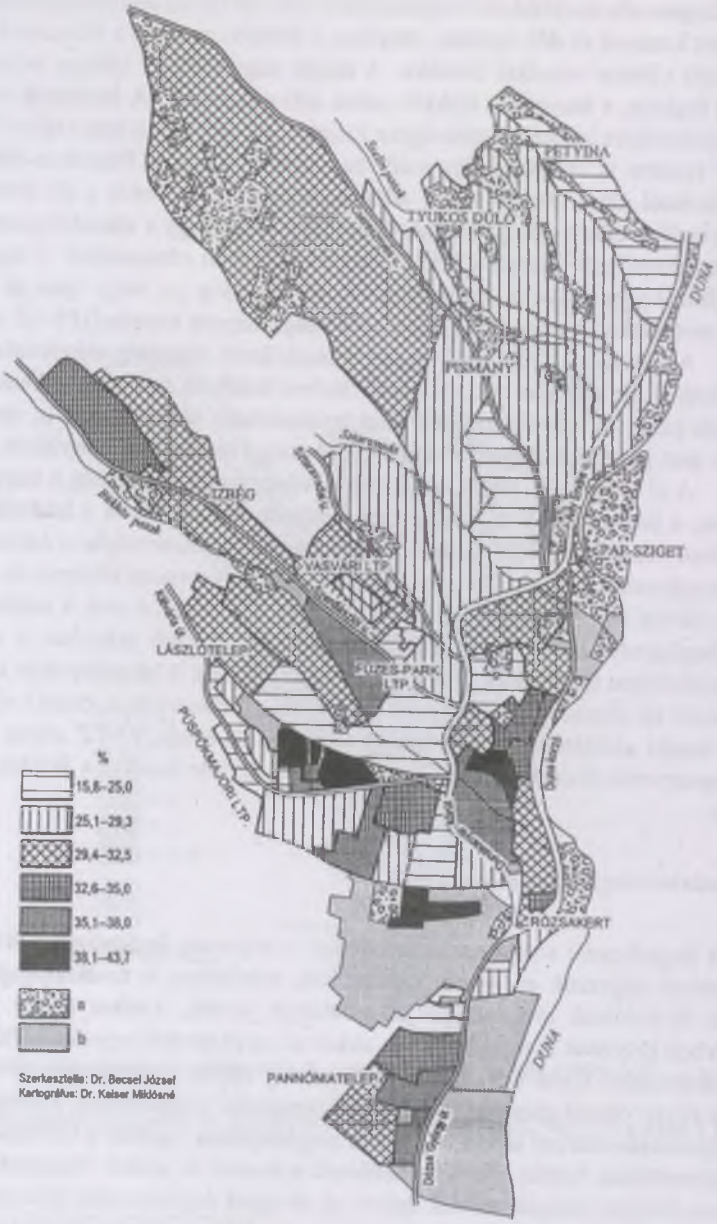

9. ábra. Az általános iskolát végzettek megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 9. Distribution of population having finished primary school in Szentendre (1990) — for a and b see Fig. 1

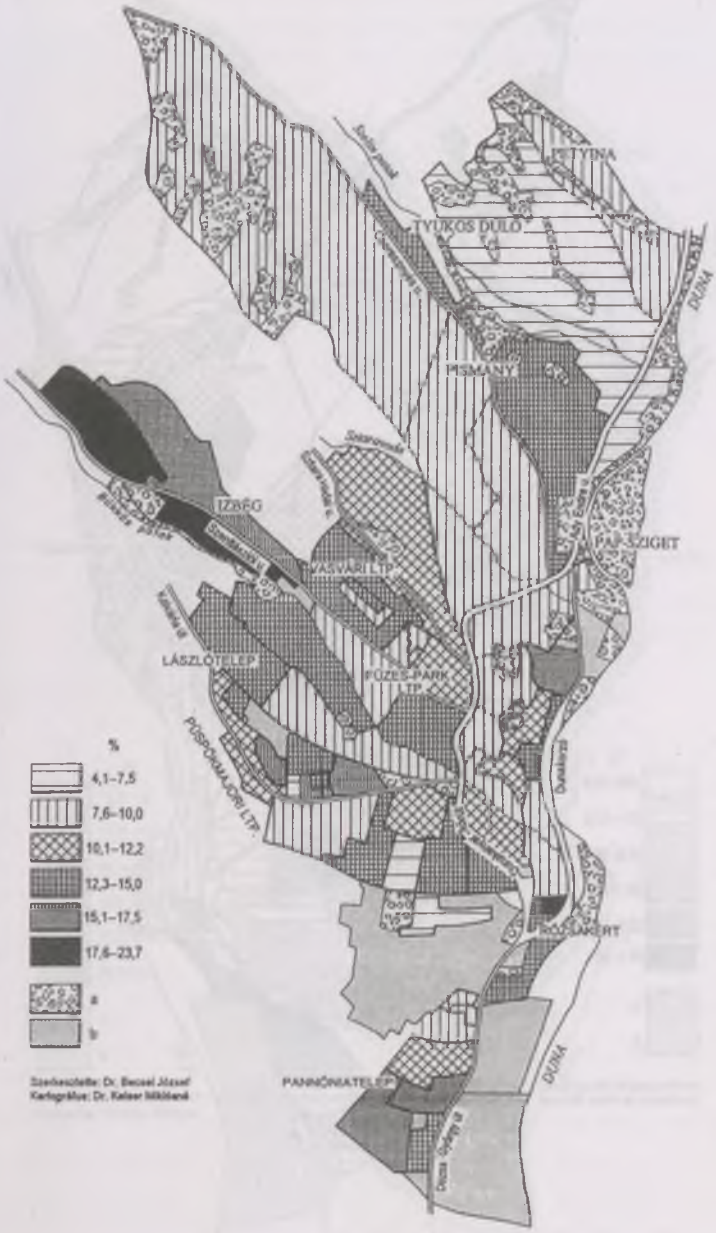

10. ábra. A szakmunkásképzőt végzettek megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 10. Distribution of population having finished vocational school in Szentendre (1990) — for a and b see Fig. 1

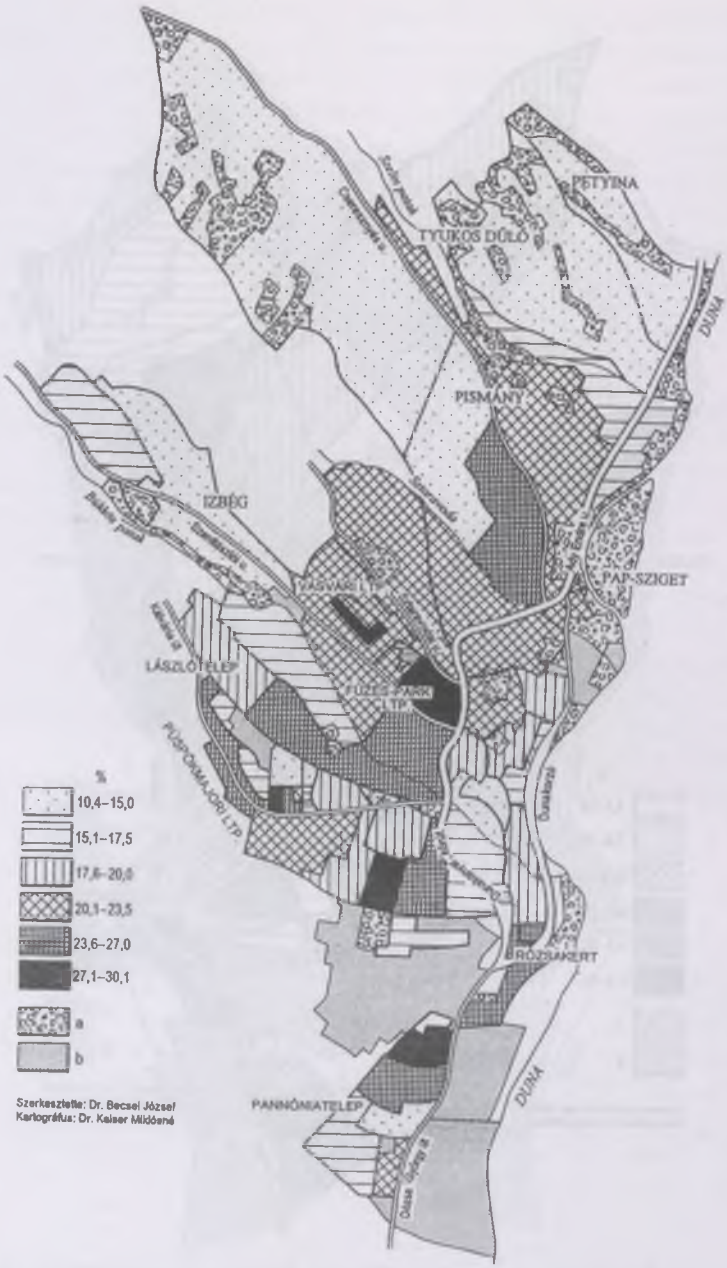

11. ábra. Az érettségizettek megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 11. Distribution of population with secondary education (passed final examination) in Szentendre (1990) — for a and b see Fig. 1

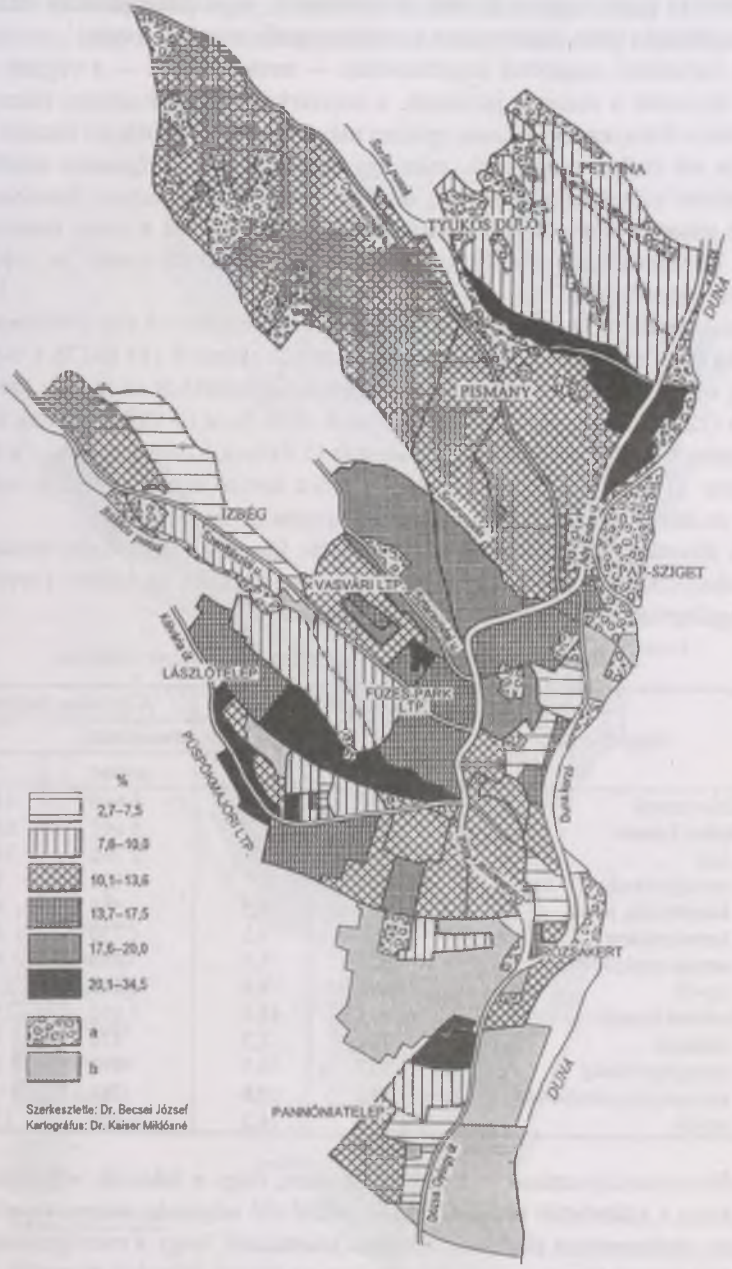

12. ábra. A felsőfokú végzettségűek megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 12. Distribution of population with higher eduation in Szentendre (1990) — for a and b see Fig. 1

életet élnek az egyes csoportok, más az életvitelük, egyáltalán: jelentős befolyással bír mindazon létfunkciókra, amelyeket a szociálgeográfia meghatározott.

A társadalmi csoportok képződésében — természetesen — a végzett munkán kívül más tényezők is szerepet játszanak, a korszerkezettől, nemzetiségi összetételen stb. át a lakóhelyi környezetig. Hiszen egészen más törekvései, aspirációi lesznek egy üdülőövezetben élő fizikai munkásnak, mint egy lakótelepinek; az újonnan beköltözött egészen másként viszonyul a városhoz, mint az őshonos szentendrei. Azonban mindezen tényezők jelentős csoportképző hatásának elismerése mellett a város funkcionális övezeteinek kialakításában, jellegének meghatározásában döntő szerep jut a foglalkozási-társadalmi csoportoknak.

Szentendre produktív korú népessége (15-60, nőknél 55 év) 1990-ben 11 670 fő, a lakosság 60,3 %-át adta. Közülük az aktív keresők száma 9 115 fő (78,1 %) volt, ami a népesség egészének 47,1 %-át foglalta magában. Ugyanakkor az inaktív keresők száma 4 390 fő (22,7 %) volt, akikből a nyugdíjasok 89,0 %-ot (3 909 fő) tettek ki. Az eltartottak száma 5 612 fő, aminek 74,7 %-a a 0-15 évesek közül került ki, a többi volt a felnőttkorú (1 418 fő) eltartott. Ekkor az állást kereső munkanélküliek száma 207 fő (1,7 %), az első ízben elhelyezkedni kívánók száma pedig 27 fő volt.

A következőkben mindenekelőtt az aktív keresők foglalkozási strukturájával és térbeli elhelyezkedésével foglalkozunk, de egyes esetekben az inaktív keresőkre vonatkozó megállapításokat is érdemes tenni (*2. táblázat*).

2. táblázat. Az aktív népesség foglalkozási összetétele 1990-ben

Megnevezés	A helyben lakók		A helyben dolgozók	
	foglalkozási összetétele			
	száma	%	száma	%
Aktív kereső	9 075	46,9	8 660	44,8
Fizikai kereső	5 164	56,9	5 607	64,7
ipar	2 481	27,3	2 762	31,9
mezőgazdaság	150	1,7	121	1,4
közlekedés, posta	502	5,5	566	6,5
kereskedelem	666	7,3	730	8,4
anyagi szolgáltatás	473	5,2	383	4,4
egyéb	892	9,8	1 045	12,1
Szellemi kereső	3 911	43,1	3 053	35,3
műszaki	702	7,7	473	5,5
igazg.-gazdaság	937	10,3	693	8,0
egészségügyi-kulturális	982	10,8	786	9,1
egyéb	1 290	14,2	1 101	12,7

Mindenekelőtt szükséges azt megállapítani, hogy a második világháborút követő évtizedekben a különböző népgazdasági ágakból élő népesség aránya és a keresők aránya között diszharmónia áll fenn. Ez abban jelentkezik, hogy a mezőgazdasági, ipari és közlekedési ágazat népességének részesedése az összes lakosból nagyobb arányú volt, mint az aktív keresői részesedése az összes aktív keresőből. Ellenben a kereskedelem-hitel és az egyéb ágazatoknál ez fordított volt. Ez azt jelzi, hogy az előbbi ágazatokban magasabb az eltartottak és inaktív keresők aránya, mint az utóbbi kettőben.

Az aktív és inaktív népesség településen belüli elhelyezkedéséről (*13-14. ábra*) az állapítható meg, hogy mindkét esetben jól elhatárolható *övezetesség alakult ki*:

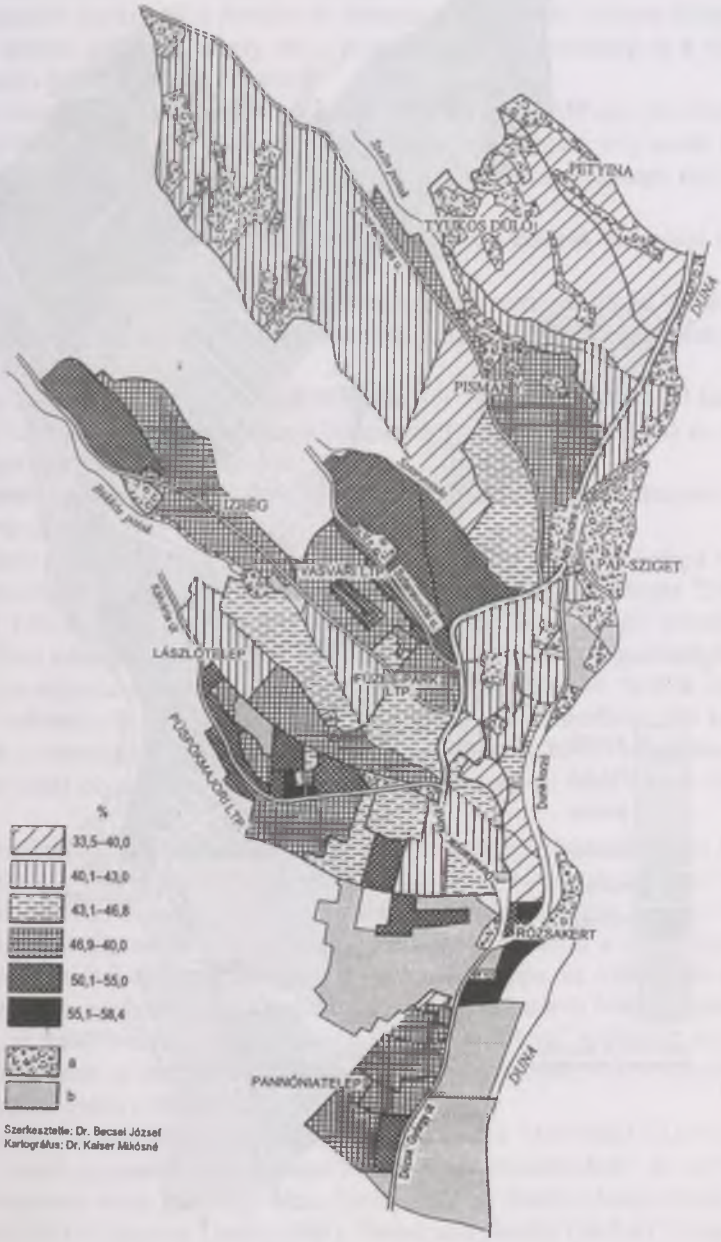

13. ábra. Az aktív keresők megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 13. Distribution of active earners in Szentendre (1990) — for a and b see Fig. 1

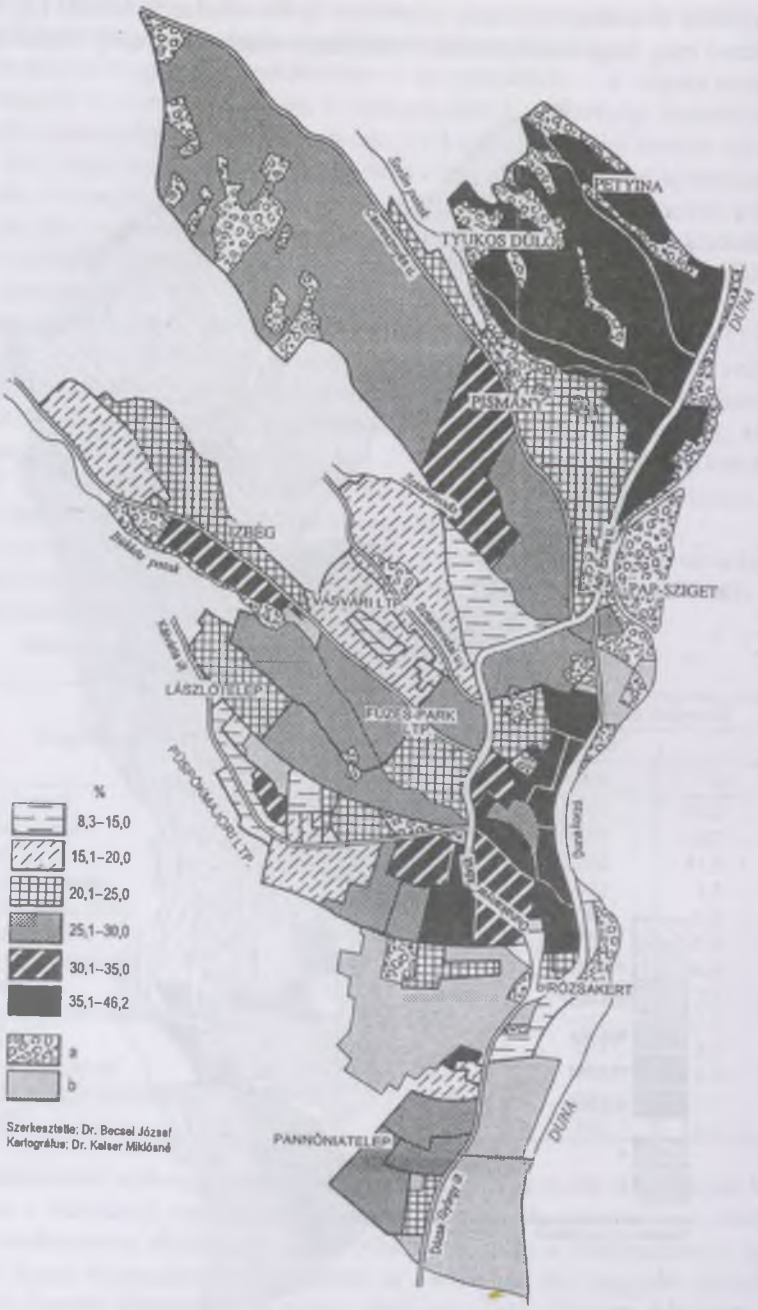

14. ábra. Az inaktív keresők megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 14. Distribution of inactive earners in Szentendre (1990) — for a and b see Fig. 1

- a központi városmag, ahol a terület többségében alacsony (40-47 %), míg a többi részen igen alacsony (35-40 %) az aktív népességi arány; ugyanitt igen magas (25-46 %) az inaktív keresők részesedése a lakosságból;
- hasonló szerkezetű a Pomázi út–Bükkös patak–Vasúti villasor–Bolgár utca–Duna korzó közötti terület is, amely alól a Csabagyöngye úti lakótelep és a Kövidinka utcától nyugatra fekvő rész képez kivételt;
- a Szentlászlói út–Dunakanyar körút–Bükkös patak–Művész tér–Huba utca–Kálvária út által határolt területet az alacsony aktív keresői hányad, míg ennek egyes területeit (László-telep, Kovács László u. belső szakasz) a közepes nagyságú inaktív keresői hányad jellemzi;
- az üdülőövezet alacsony aktív és magas inaktív keresői hányaddal jellemezhető;
- a második és harmadik övezet közötti területet a magas (45-60 %) aktív és az igen alacsony (8-20 %) inaktív keresők jelenléte jellemzi (Püspökmajori lakótelep és tágabb környéke);
- az Egres u.–Dunakanyar körút–Szentlászlói u.–Bükkös patak által határolt terület, amely Izbéget is magában foglalja, magas aktív keresői (45-55 %) és alacsony inaktív keresői hányaddal határolható el;
- a déli városrész magas aktív és többségében magas inaktív keresői részesedéssel különül el.

Az aktív keresők közül a mezőgazdaságban dolgozók száma és aránya tendenciájában csökkenő irányt mutat. 1990-ben az itt dolgozók száma már csupán 550 fő volt (1900-ban 1 143 fő, 47,2 %, 1949-ben 902 fő, 18,5 %), ami az összes keresőnek már csupán 6,0 %-át adta, ennek is mintegy 40 %-a (37,8) a víz- és erdőgazdaságban talált munkát. A mezőgazdasági keresők aránya az összes keresőből 10 % fölé emelkedik Izbég egész területén (itt éri el a maximumot 15,3 %), a vele szomszédos déli városrészben, továbbá a városközpont két déli népszámlálási (4-es és 10-es) körzetében. Sehol sem képvisel tehát olyan jelentős arányt, ami meghatározná az adott körzet társadalmi szerkezetét.

Az ipari aktív keresők száma és aránya (*15. ábra*) is csökkent 1980 és 1990 között [3 821 főről – (-44,1 %) 3 138 főre (34,4 %)], amely csökkenés tetemes volt, de a város több körzetében még így is a legnagyobb társadalmi csoportot jelenti, 1980-ban pedig az abszolut többséget adta. Abszolut többséggel részesült a Bükkös patak É-i oldalán a Lévay utcától a Csicserkó utcáig, a Pannónia telepen, az Ady-Sziget utca környékén és az Egres u.–Sztaravoda–Dunakanyar körút által határolt háromszögben. De a lakótelepek, az üdülőövezet, s néhány kisebb terület kivételével mindenütt városi átlag feletti arányban éltek az ipari aktív keresők; kevés olyan területe volt a városnak, ahol 25 % alatt maradt volna a részesedési hányaduk.

Az ipar aktív keresők maximális részesedési aránya 71,6 %-ról 52,6 %-ra csökkent. A 45 %-nál magasabb ipariak lakta övezetek szétdarabolódtak és területük lecsökkent (Pannónia telep, Pannónia utca, Szentlászlói u.–Bükkös patak–Lévay utca, a városközpont ÉNY-i része és Tyukos dülő). Városi átlag feletti (34,8-45 %) ipari keresői övezetek az előbbi területeket egészítik ki, növelik nagy összefüggő városrészekké (Kálvária u.–Sztaravodai út közötti terület, egész Izbéggel együtt. A városközpont Bük-

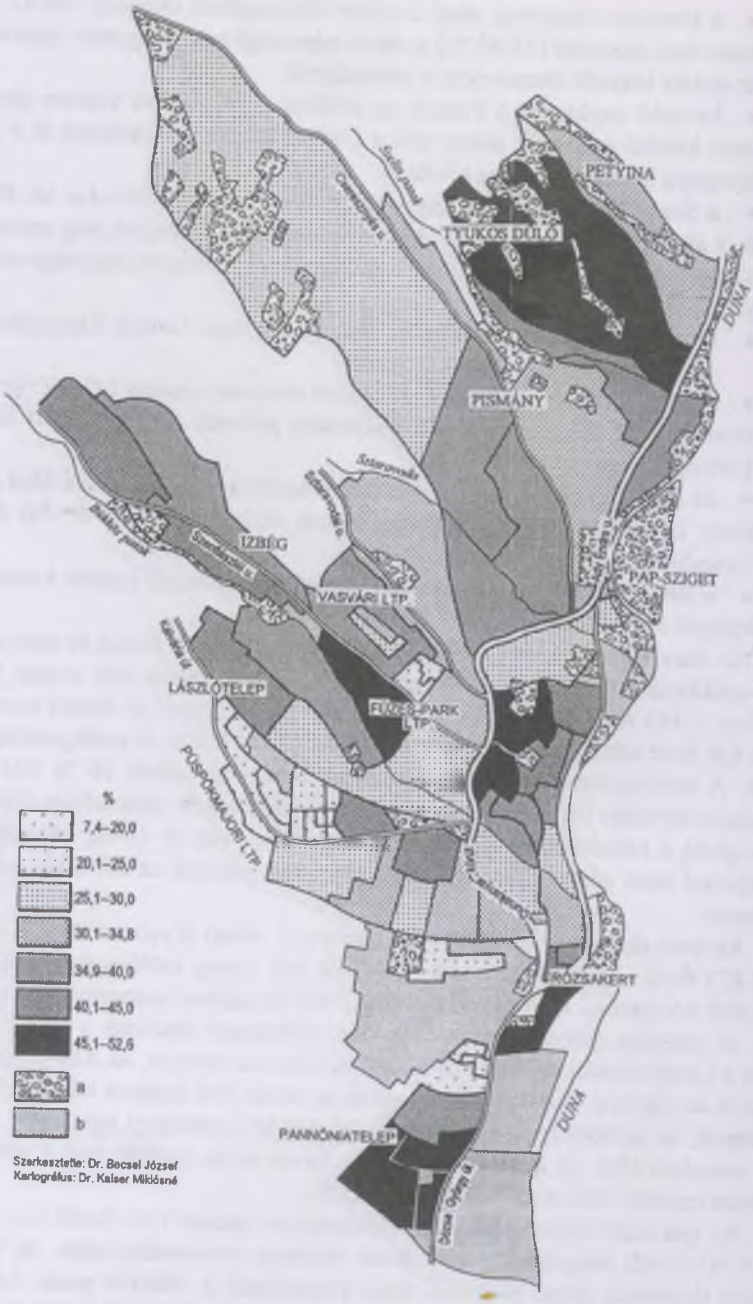

15. ábra. Az aktív ipari keresők megoszlása Szentendrén (1990) — a, b = lásd 1. ábra
Fig. 15. Distribution of active industrial earners in Szentendre (1990) — for a and b see Fig. 1

kös patak–Dunakanyar körút–Hold–Dézsma–Angyal u.–Duna korzó által határolt területe tartozik ide, az üdülőterület városközpont felé nyúló részei). *A legkisebb arányban a lakótelepeken él ez a társadalmi csoport*, valamint a Pomázi–Római sánc utcáktól délre elterülő városrészben.

A népszámlálási adatok sajnos külön bontásban nem közlik népszámlálási körzetenként a kereskedelem és hitelélet, valamint a közlekedési gazdasági ágazat adatait, hanem ezek is benne szerepelnek az egyéb ágazatokban. Szentendre esetében pedig ez a két ágazat 1990-ben 1 880 aktív keresőt (20,7 %) foglalkoztatott, s így a településen belül több olyan körzet adódhat, ahol többségi jelenlétük meghatározó jelentőségű: így a Szabadkai utca–Római temető utca, Vasúti villasor–Csabagyöngye utca által határolt területen a közlekedésből élők adják a népesség nagyobb hányadát. A városmag központi részein pedig a kereskedelemből élők érnek el magasabb részesedési hányadot.

Az iskolázottsági szint tárgyalásakor már volt arról szó, hogy a város ebből a szempontból kedvező helyzetben van, ami jelentkezik az aktív keresők körében is, hiszen a szellemi keresők aránya a belterületen 1980-ban 37,7 % volt, míg 1990-ben 44,1 %-ot ért el, tehát jelentős növekedés következett be (*3. táblázat*).

3. táblázat. A szellemi aktív keresők foglalkozási főcsoport szerint (1980, 1990)

Év	Összesen	Műszaki	Ig.gazd.	Egészségügy és kultúra	Számviteli és ügyviteli
		foglalkozású			
1980	3 055	626	765	780	884
1990	3 933	695	965	979	1 294
A szellemi keresők beosztás szerint					
Év	Összesen	Vezető, irányító	Beosztott ügyintéző	Beosztott ügyv.	Önálló, segítő családtag
1980	3 055	559	1 845	636	15
1990	3 933	983	2 271	545	134

Nagy a különbség azonban a helyben lakó és helyben dolgozó aktív szellemi keresők száma között, hiszen a Szentendrén lakóknak 48,0 %-a nem itt, hanem más városban, elsősorban Budapesten dolgozott. Ugyanakkor a Szentendrére bejáró aktív szellemi keresők száma 1 020 fő (ennek mintegy 50 %-a, 485 fő Budapestről járt ide dolgozni), s így a helyben dolgozó (3 053 fő) aktív szellemi keresőknek 66,6 %-át adják azok, akik a városban laknak, míg 33,4 %-a a bejárókból verbuválódott (*4. táblázat*).

A belterület azon területeit, ahol abszolút többséget alkotnak a szellemi aktív keresők, két nagyobb részre tagolhatjuk. Az egyiket a lakótelepek adják, amelyben helyet foglal a Csabagyöngye utcai lakótelep is, de a püspökmajori lakótelepnek csak egy, az újonnan települt része tartozik ide. A másik területrészt két nagyobb övezet alkotja:

- A Kálvária–Deli Antal–Lévay–Szentlászlói út–Dunakanyar körút által bezárt terület, ahol 50,1-60,0 % között van az arányuk. Itt él a belterületi keresők (853 fő) 4,5 %-a, míg a szellemi aktív keresőknek 12,2 %-a (473 fő), vagyis ezen öv összes keresőinek 55,5 %-a tartozik ebbe a csoportba.

4. táblázat. A helyben dolgozó szellemi aktív keresők foglalkozási főcsoport szerint (1990)

Megnevezés	Helyben lakó	Lakóhelyén dolgozó	Eljáró	Bejáró	Helyben dolgozó
Összesen	3 911	2 033	1 878	1 020	3 053
Igazgatási	155	73	82	30	103
Igazságszolgáltatási	24	9	15	13	22
Gazdasági	294	108	186	77	185
Forgalmi	114	64	50	46	110
Áruforgalmi	350	140	210	133	273
Műszaki	702	262	440	211	473
Egészségügyi	206	127	79	41	168
Kulturális	776	447	329	171	618
Számviteli	1 290	803	487	298	1 101

- A másik területet a Sztaravodai út–Dunakanyar körút–Hold–Dézsma–Ady Endre út és a Sztaravoda patak határolják. Az összes keresőknek 6,2 %-a (548 fő) él itt, s ezeknek 54,9 %-a (301 fő) tartozik a szellemi aktív keresők közé, vagyis e társadalmi csoport egészének 15,9 %-a található itt. Különösen magas (61,2 %) az arányuk a vegyes beépítésű övbe tartozó Sztaravodai u–Dunakanyar körút–Nap utca által határolt területen.

Abszolút többségű szellemi keresői részesedés van még a Vasúti villasor–Csabagyöngye–Aradi–Római sánc utcák által bezárt területen. Relatív többségű területek nyúlnak el az Ady Endre úttól nyugatra az üdülőövezetbe, a Fecske–Berkenye–Szamóca–Barackos–Törökvölgyi út által határoltan. A városmagot csak a déli oldalon nem ez az övezet határolja.

Az aktív keresők belterületen belüli foglalkozási összetételét összefoglaló ábra (*16. ábra*) alapján az alábbi megállapítások fogalmazhatók meg:

- a városközpont aprólékosan tagolt, hiszen a centrumban a kereskedelemben dolgozók vannak relatív többségben, ezt keleten és nyugaton egyaránt egy-egy ipariak által relatív többségben lakott terület követi, majd dél felé - a Bükkös patakig - a szellemi keresők viszonylagos többsége, észak felé pedig abszolut többsége váltja fel;
- a központi mag déli részén, a Bükkös pataktól délre, ismét egy kereskedelmi-forgalmi övezet következik, amely nyugat felé terjeszkedik, s magában foglalja a Püspökmajori lakótelep többségét, de közbeékelődik a Rózsakerttől kiindulva egy relatív, majd egy abszolut szellemi többséggel jellemezhető terület;
- a város déli része, a Vasúti villasortól kezdődően, szintén tagolt, hiszen a közlekedési-kereskedelmi abszolut többséggel jellemezhető északi részt, egy szellemi keresők által lakott övezet követi, majd ezt a relatív és abszolut többségben ipari dolgozók által lakott városrész váltja fel;
- Izbég, valamint annak délkeleti folytatásában, a Bükkös patak mindkét oldalán, a Boromissza–Lévay útig egy nagy összefüggő ipari övezet terül el;
- az üdülőövezet legtávolabbi részén is jelen van a szellemi, ipari és közlekedés-kereskedelmi övezet, amelyet mindenütt csak relatív többséggel lehet elhatárolni;
- a városmagot nagy összefüggő, szellemiek által lakott övezet határolja, amelyből kiválik két ÉNY-ra terjeszkedő abszolut túlsúllyal jellemezhető terület;
- a nagyobb létszámú mezőgazdasági keresők a peremterületeken élnek.

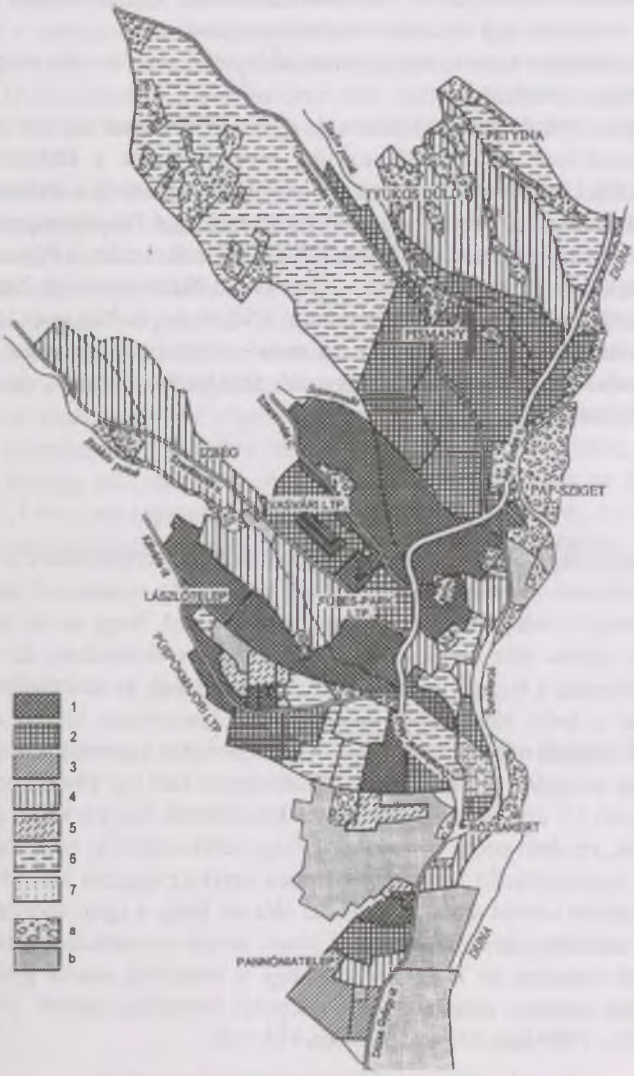

16. ábra. Szentendre belterületének tagolódása az aktív keresők ágazati megoszlása alapján (1990, %) — 1 = szellemi keresők abszolút többséggel; 2 = szellemi keresők relatív többséggel; 3 = ipari keresők abszolút többséggel; 4 = ipari keresők relatív többséggel; 5 = közlekedés és kereskedelem keresői abszolút többséggel; 6 = közlekedés és kereskedelem keresői relatív többséggel; 7 = a mezőgazdasági keresők aránya 10,0–15,3 %; a, b = lásd 1. ábra

Fig. 16. Division of the inner administrative area of Szentendre by the sectoral distribution of active earners (1990, %) — 1 = absolute majority of white-collar earners; 2 = relative majority of white-collar earners; 3 = absolute majority of industrial earners; 4 = relative majority of industrial earners; 5 = absolute majority of earners in transport and trade; 6 = relative majority of earners in transport and trade; 7 = earners in farming between 10.0 and 15.3%; for a and b see Fig. 1

Amennyiben összevetjük az aktív keresők előbbi térbeli rendjét az iskolai végzettség térbeli rendjével, úgy az alábbi eredményre jutunk:

- a közlekedési-kereskedelmi övezet túlnyomó részére a 8. osztályos általános iskolai végzettség a jellemző;
- az ipari övezetben lakók többsége szakmunkásképző iskolát végzett, tehát ez az ipari szakmunkások területe, de ez alól kivételt képez a Bükkös patak–Lévai–Szentlászlói út által határolt terület, ahol a 8 osztályos végzettség a jellemző;
- elkülöníthető az értelmiség által lakott terület a Püspökmajori lakótelepen, a Kálvária–János–Deli Antal út–Bükkös patak által határolt terület, a Füzes-park lakótelep ÉK-i oldala, az Iskola utca és környéke, a Sztaravoda–Sztaravodai út–Dunakanyar körút által határolt terület és a Katona telep, valamint a Várkonyi Zoltán út és környéke;
- a hivatalnoki réteg nagyobb övezetei a Csabagyöngye utca, a Dunakanyar körút–Sztaravodai–Sas–Lévay út–Bükkös patak által határolt terület, valamint a Vasvári lakótelep DNY-i része.

4. Az ingázás

Szentendre népességi állapotának és foglalkozási szerkezetének is egyik jellemző sajátossága a *jelentős mértékű ingázás*. Mivel a népesség rendszeres napi mozgása jelentősen módosítja a település nappali társadalmát, azzal, hogy az itt lakók, de másutt dolgozók nem tudnak résztvenni a települési politika alakításában, ill. az ide bejárók pedig nem érdekeltek a fogadó település helyi politikájának az alakításában, ezért *lényegesen módosul a helyi társadalom működési mechanizmusa*, hiszen adott települési terület lakó- és nappali népessége lényegesen különbözhet egymástól. Ezért úgy hisszük ezen társadalom mozgásáról legalább összegzésképpen kell egy rövid képet adni.

Az ingázás (*5. táblázat*) részben annak köszönhető, hogy a város a főváros közelségében fekszik, részben pedig a város gazdasági szerkezetének, továbbá annak, hogy a főváros egyik legjelentősebb üdülőhelye. Éppen ezért az ingázás időbeli megoszlása és szerkezete is sajátos vonást mutat, aminek az oka az, hogy a nyári időszakban számosan a szentendrei üdülőhelyükbe költöznek, s innen járnak a munkahelyükre dolgozni. Az ingázók számát azonban az is szaporítja, hogy a népesség száma gyorsabb ütemben növekedett, mint amennyi munkahelyet a település biztosítani tudott. 1960-ban a munkahelyhiány 201, 1980-ban 474 és 1990-ben 415 volt.

5. táblázat. Az ingázás alakulása Szentendrén

Év	Aktív keresők	Lakóhelyén dolgozik	Naponta eljáró			Naponta bejáró	Helyben dolgozó
			Együtt	Más megye	Megyén belül		
1960	5 463	3 699	1 764	8	1 756*	1 563	5 262
1980	8 660	5 570	3 090	2 320	770**	2 916	8 486
1990	9 075	5 356	3 719	2 830	889**	3 304	8 660

*a fővárosba járókkal együtt
**a fővárosba járók nélkül

Az aktív keresők száma 1960 és 1990 között 166,1 %-kal, a bejáróké 242,6 %-kal, ugyanakkor a munkahelyek száma „csak" 164,6 %-kal lett több. A fenti adatok azt is mutatják, hogy a város a növekvő munkaerőigényét nem saját lakóiból, hanem a bejárókból pótolta. Összességében a Szentendrén lakó aktív keresőkből 41,0 % jár el naponta, ugyanakkor a szentendrei munkahelyeken dolgozóknak 38,2 %-a jár be más településekről.

Mindennek következtében jelentősen eltér Szentendre lakó és helyben dolgozó, tehát nappali népességének foglalkozási szerkezete. Ennek a legfontosabb jegye az, hogy a fizikai dolgozók részesedése (64,7 %) a nappali népességből lényegesen magasabb, mint a lakónépességből (56,9 %), míg a szellemi keresőknél éppen fordított a helyzet, hiszen a nappali hányad 35,3 %, míg a lakóhányad 43,1 %. Más vonatkozását hangsúlyozva a kérdésnek, ki kell emelnünk azt, hogy a Szentendrén lakó fizikai dolgozóknak 35,7 %-a, a szellemi dolgozóknak pedig 48,2 %-a járt el naponta dolgozni. Mindez azt jelenti tehát, hogy bár a szellemi foglalkozásúak aránya magas a városban, de annak élete szervezésében mégsem tudnak részt venni, hiszen életük legfontosabb tevékenysége, a munka, más településhez köti őket. Különösen fontos az, hogy a műszaki értelmiség 62,7 %-a, az igazgatási-gazdasági értelmiség 58,0 %-a, a kulturális értelmiség 42,4 %-a csak lakója Szentendrének, de nem ott van a munkahelye.

Még egyszer a tanyákról

(Egy tanyakonferencia margójára)

RUDL JÓZSEF*

Once more about the 'tanyas'. The Hungarian homestead came into being on the outskirts of settlements having graet borders. Creation of great borders were promoted by foreign oppression. It is a secondary formationn since it was created instead of and on place of the destroyed network of villages. The unity of workplace and residence did not happen at the same time.

In the 1950's the network of homesteads quickly began to disintegrate when homestead centres were established. The workplace was separated from residence after organising co-operatives. The population began to move into villages where houses had more comfort. The village became not only residence but centre of market, too.

Earlier there was the relationship called „town and its environs", now it was transfoermed into „village and its environs". The homestead became a detached settlement again, now the appurtenance of the village.

After the change of system the privately owned land may have been a settling factor agagin. Formation of homestead did not start in double-quick time though.Further conditions of formation of homesteads are not provided, the great border does not exist any more. In the age of motor vehicles the mobility of population has changed a lot. The grouped settlement can provide more infrastructure than the isolated one. The village regained its lost functions and positions in the settlement network of the Great Plain. The homestead completes these functions: it becomes a temporary workplace again, „hobby homestead" or a holiday house. We can count onn the production of homesteads but settling down in them will only happen if the villages are destroyed again.

The Hungarian homestead came into being on the outskirts of settlements having graet borders. Creation of great borders were promoted by foreign oppression. It is a secondary formationn since it was created instead of and on place of the destroyed network of villages. The unity of workplace and residence did not happen at the same time.

In the 1950's the network of homesteads quickly began to disintegrate when homestead centres were established. The workplace was separated from residence after organising co-operatives. The population began to move into villages where houses had more comfort. The village became not only residence but centre of market, too.

Earlier there was the relationship called „town and its environs", now it was transfoermed into „village and its environs". The homestead became a detached settlement again, now the appurtenance of the village.

After the change of system the privately owned land may have been a settling factor agagin. Formation of homestead did not start in double-quick time though.Further conditions of formation of homesteads are not provided, the great border does not exist any more. In the age of motor vehicles the mobility of population has changed a lot. The grouped settlement can provide more infrastructure than the isolated one. The village regained its lost functions and positions in the settlement network of the Great Plain. The homestead completes these functions: it becomes a temporary workplace again, „hobby homestead" or a holiday house. We can count onn the production of homesteads but settling down in them will only happen if the villages are destroyed again.

---

* Dr. Rudl József tanszékvezető egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem Regionális Társadalomföldrajzi Tanszéke)

Kereken tíz esztendővel ezelőtt rendezték az előző tanyakonferenciát. Az évforduló hozta össze a kutatókat és a téma iránt érdeklődőket 1999. november 11-én a Szegedi Akadémiai Bizottság székházában. Az érdeklődés változatlanul nagy volt. Nosztalgiáztunk. A konferenciák ritkuló száma viszont már jelzi, hogy a tanyai településforma jócskán veszített jelentőségéből. Az 1950-es évek végén a termelőszövetkezetek szervezésével, a létalapot jelentő saját földek elvesztésével elkezdődött folyamatot a rendszerváltás utáni privatizáció sem tudta megváltoztatni. A tanya alig egy évszázados virágzás után betöltötte hivatását. Szerepét újra átveszi a falu, amelynek helyére állt a török hódoltság után.

1. A tanyakialakulás feltételei

Tudjuk, hogy a tanya kezdetben halászati műszó volt: jelentette a halas víznek azt a részét, amely húzóhálóval egy vetésre befogható. Később a halász kunyhóját hívták tanyának. Innen terjedt át az elnevezés az állattartó szállásra, később a földműves kunyhójára.

Általában a tanyarendszer kialakulásának három feltételéről beszélünk:

- A nagyhatárú települések létrejötte, amely lehetetlenné tette a mindennapos kijárást a munkahelyet jelentő földterületre.
- A nagybirtok hiánya, ami azt eredményezte, hogy kisüzemi termelés alakulhatott ki.
- A tagosítottság mértéke, hiszen fontos volt, hogy a többnyire egy tagban lévő birtokot a kisgazda milyen szabadon hasznosíthatta.

Szeged nagy határában, amely a Tiszától Pusztamérges – Öttömösig, Átokházáig (a mai Ásotthalom határa), északon a kecskeméti határig, ill. a kun pusztákig terjedt (*1. ábra*), 40 km-re voltak a legtávolabbi birtokok a központtól. A sivár, száraz homokra a korábbiakban letelepítették ugyan a kunokat, de azok hamar továbbálltak, mert ilyen körülmények között még az állattartás is nehéz volt. Állattartó szállások az elhagyott vidéken már a török idők előtt is kialakulhattak.

Szeged és Gyula között a török időkben nem maradt település. A vásárhelyi nagy határban a török idők előtt weiler jellegű aprófalvak sorakoztak. Ezekkel műveltette meg a nagybirtok a határ különböző részeit. Elnéptelenedésük, lakóik városokba (főleg Szegedre) menekülése már a török előtt elkezdődött. *A török csak befejezte a megindult pusztásodási folyamatot.* Létrejött a nagy határ, amelyen a vészterhes időkben állatcsordák legelhettek: a lábas jószággal el lehetett menekülni a rabló csapatok elől.

Feltételezhetjük, hogy a török idők alatt a szultán védelmét élvező khász birtokokon megmaradtak az állattartó szállások, sőt újak is kialakultak. A szpáhik a szultántól a katonai szolgálat fejében kapott földjeiket a hadszíntér változásai miatt megművelni nem tudták, s azt valószínű, hogy rábízták az itt lakókra.

A török idők elmúltával Szeged hamar visszaszerezte városi földjeit, szabad királyi városi rangját. A város lett a „földbirtokos", akinek érdeke volt, hogy polgárai között földet osszon, hiszen részben a bérleti díjakból, később a kereskedelemből a városnak jelentős jövedelme származott. *A határt gyorsan benépesítették a tanyák.*

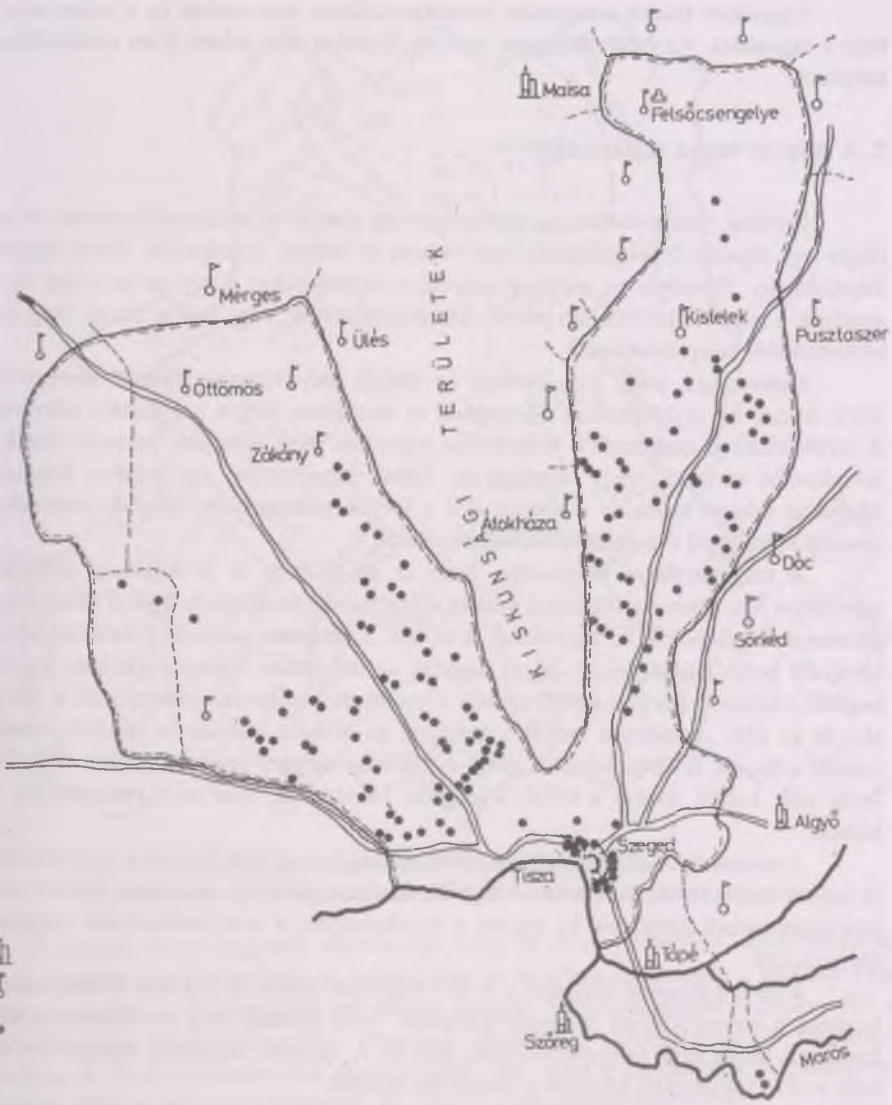

1. ábra. Szeged külterületének helyszínrajza 1747-ben (REIZNER J. nyomán). – 1 = község; 2 = birtok, jószág; 3 = sátor, kunyhó

Fig. 1. Topographic sketch of the outskirts of Szeged (after REIZNER, J.). – 1 = village; 2 = holding, livestock; 3 = tent, hut

Csongrád megye tiszántúli területein a nagybirtok megpróbálta visszaállítani uralmát. A vásárhelyi határt örökváltsággal tudta a város megszerezni. Földhöz is az örökváltságban való részvétel mértékében juthattak a polgárok, szemben a szegedi határral, ahol mindenki földet kaphatott. A tulajdonosi réteg mellett jelentős számú zsellér maradt itt a tanyákon.

Tagosított földek a néptelen homokpusztákon nem voltak és a város sem követelte a tagosítást. Az örökváltsággal szerzett földeket sem lehett ilyen eszközökkel szabályozni.

2. A magyar tanya sajátosságai

Európai viszonylatban sajátos tanyavilág alakult ki a századfordulóra. A magyar tanya egy elpusztult településrendszer helyett és helyén keletkezett. Tehát másodlagos képződmény. Szemben az európai szórványtelepülésekkel, vagy az amerikai farmmal, amelyek a településhálózatban pionír elemet jelentettek, vagyis nem előzte meg az adott területen más településforma.

Sajátossága, hogy létrejöttében az idegen elnyomásnak kiemelt szerepe van. A török fejezte be az aprófalvak pusztulását és teremtette meg a nagyhatárú településeket. A török időkben csak azok a települések maradtak fenn, amelyek valamely török vezér tulajdonába kerültek, vagy amelyek be tudtak kapcsolódni egy sajátos fluktuációba: lakóik az érkező martalóc csapatok elől a folyók mocsaraiban találtak menedéket, s a veszély elmúltával visszatérhettek településükre.

A magyar tanya jellemzője, hogy *a munkahely és a lakóhely egysége nem egyidőben jött létre.* Az állattartó szállás először csak munkahely volt. Többnyire csak a pásztorok vándoroltak az állatokkal, a család a városban maradt. Ellátására a városok környéki belső legelőkön (*2. ábra*) hagyták az un. kezes jószágot (kéznél legyen!). A homoki szállások körül a török veszély elmúltával hamarosan elkezdődött a földművelés, de az első „kéményes tanyák", amelyek az állandó kinnlakást jelezték, csak a 19. század második felében jelentek meg. A homoki tanya a századfordulón állandóan lakottá vált. Lakói, főként a külső legelőkön letelepülők, már nem rendelkeztek városi házzal.

A vásárhelyi határban, ahol az örökváltsággal szerzett földeken rögtön szántóföldi tanyák keletkeztek, csak a külső legelők feltörése után lett állandóan lakott a tanya. A legszegényebbek költöztek ki végleg a munkahelyre, a tehetősebbeknek megmaradt a városi lakás.

Nem lett állandó település a makói hagymás tanya. A hagyma feldolgozása, értékesítése a városi házban is megtörténhetett. Nem kívánta meg az állandó kinntartózkodást. A tanya tehát tartozéktelepülés maradt. A városok tartozéka. Elsősorban munkahely volt, a fogyasztási központ a városi ház maradt.

A századfordulón önállóvá vált homoki tanyát is tartozéknak tekinthetjük, mert sok szállal igen szorosan kötődött a központhoz. A város piacain értékesítette terményeit, itt szerezte be a földműveléshez szükséges eszközöket, itt tudott hiteleket felvenni stb. Az agrárolló szélesre tárulásával a város mintegy „belső gyarmatává" tette a tanyát. Az olcsón beszámított élelmiszerért kapott kevéske jövedelem nemcsak az iparosoknál és a városi kereskedőknél csapódott le, a városi polgárok is nagy jövedelmet szereztek bérbeadott földjeik után. A tanya tehát, az onnan származó jövedelem a mezővárosi fejlődés egyik elengedhetetlen feltétele az Alföldön. Ahol nem volt örökváltság, a nagybirtok visszaállította uralmát, ott a mezővárosi fejlődés sem indulhatott el.

2. ábra. Áttekintő térkép a városok körüli tanyaövezetekről (hipotetikus vázlat)
Fig. 2. General map of tanya belts surrounding the towns (a hypothetic sketch)

A magyar tanya negyedik sajátossága, hogy *az állam általában akadályozta fejlődését*. Európa más térségeiben és Amerikában is az állam ösztönözte a lakatlan vidékek benépesítését, új földterületek művelésbe vonását. Magyarországon a hatalom félt az ellenőrizhetetlen településformától. Betyárok fészkének, zsiványtanyának tekintették kezdetben. A századfordulón már megbékéltek vele, mert a városoknak jó jövedelmet biztosított. Még fejlődését is segítették (pl. tanyai vasút, tanyai iskolák stb.).

A tanya szinte minden talpalatnyi földet művelésbe vont: neki köszönhető, hogy az Alföld gyorsan növekvő népességet tudott eltartani, sőt termékeiből exportra is jutott. (BALOGH I. 1965).

3. Tanyafejlődés a II. világháború után

Az 1950-es években a létrejött szocialista állam sem pártolta a tanyai településformát. Elkezdődött a tanyaközpontok szervezése. A fő indok az volt, hogy a szétszórtan

élő és termelő tanyai gazdaság akadályozza a termelőszövetkezetek létrehozását, munkáját, a nagy táblák kialakítását. A tanyaközpontok kijelölésével, falvak szervezésével megindult a tanyarendszer gyorsütemű felbomlása.

A szövetkezetek megszervezése után megtörtént a munkahely és a lakóhely szétválasztása: munkahely a termelőszövetkezet központja, a falu lett, többnyire csak a háztáji gazdaság kötötte a tanyához az itt élőket (Kivételek voltak azok a homokterületek, ahol a gyenge talajok miatt nem szerveztek szövetkezeteket. Később alakultak meg itt a szakszövetkezetek). A lakosság a magasabb komfortot biztosítani tudó falusi házba kezdett költözni.

Azok a tanyák maradtak meg, amelyek képesek voltak specializációra: intenzív gazdálkodással olyan munkaerőigényes termékeket állítottak elő, amiket a szövetkezet nem tudott termelni (zöldségfélék, primőrök stb.). A homoki tanya ezért maradt meg nagyobb arányban. A kötöttebb tiszántúli talajokon gabonát, kukoricát termelő tanya nem volt vetélytársa a szövetkezeteknek. Hamar beszüntette termelését, lakói a szövetkezetek központjába, a faluközpontba költöztek.

Az 1960-as években a homoki tanyák lakóinak csak egy része költözött a falvakba. A belterületre való település a homokon lényegesen lassúbb volt. Tendencia volt, hogy csak a nyári munkák idejére jöttek ki a külterületi házba a korábbi tanyások. A falu nemcsak lakóhely lett, hanem itt vásárolták fel a specializált termelésből származó termékeket, részben piaci központtá vált. Az ERDEI Ferenc által értelmezett *„város és vidéke" viszony lassan „falu és vidéke" viszonnyá alakult*. A tanya ismét tartozék település lett, mint az eredeti állapotban volt: most a falvak tartozéka.

Az intenzíven termelő tanyák mellett megmaradtak azok is, amelyek magasabb szintű infrastruktúrát tudtak létrehozni: főbb közutak közelében helyezkedtek el, volt elektromos áram a tanyán, a tulajdonos saját erejéből vízellátó rendszert épített, fürdőszobát alakított ki magának, esetleg telefont is szereltetett stb. A faluközpontban tanuló gyermekek egy része már nem vágyott vissza a tanyára. A fiatalok beköltözésével az idősebb népesség maradt a külterület állandó lakosa. A tanya körüli árutermelés sok esetben meg is szűnt.

4. A tanyák jövője

A rendszerváltást követő privatizáció során a tanyai lakosság visszaigényelhette földjei egy részét. Ismét telepítő tényező lehetett a tanya körüli saját földterület. A tanyásodás mégsem kezdődött rohamléptekkel. A tanyakialakulás további feltételei már nem adottak. Megszűnt a nagy határ. A szövetkezeti központot jelentő falvak a gazdálkodás eredményeként megszilárdultak. „Betelt" falvakkal a határ. A gépjárművek korszakában a 30–40 km már nem akkora távolság, mint az korábban volt. A lakossági mobilitás sokat változott. A csoportos település mindenkor sokkal fejlettebb infrastruktúrát tud adni lakóinak, mint a magányos. (Napjainkban a hiányos tanyai infrastruktúra az elköltözés egyik fő oka.)

Az elöregedett tanyaépületek egy részét lakásnak veszik meg a városokból kiszoruló, munkanélkülivé lett szegények. Gyakran csak átmeneti lakásként szolgál a külföld-

ről beköltöző menekülteknek is. Néhány új birtokközpontban új tanyaépület is felépül. *Az erősödő nagyobb birtokok már akadályozzák az új tanyák kialakulását.*

A tanya eredetileg a kisüzemi mezőgazdaság céljait szolgáló lakó és gazdasági épületet jelentette. Funkciói átalakulnak, egyszerűsödnek: hobbitanyák, üdülőtanyák stb. lettek belőlük. Az *üdülőtanyák* lakói gyakran az idegenforgalomból származó bevételeikkel próbálják eredeti mezőgazdasági termelésüket fenntartani, gazdaságossá tenni.

A tanyavilág szerepkörét átveszik a falvak. Az alföldi agrárnépesség lakóhelyévé lettek. A határba való kijárás, a munkahelyre eljutás ma már nem jelent nagy gondot. A modern agrotechnika segítségével a teljes határ megművelhető, ugyanúgy, mint ezt a tanyavilág fénykorában tette. A szükség, a szegénység remélhetően egyre kisebb réteget kényszerít az állandó kinntartózkodásra. A falvakban iskola működik, piacra viheti árúját a termelő, a hitelélet központjai, a falu élelmiszerrel való ellátottsága jobb, mint a tanyáké, stb. A korábbi szövetkezetből származó jövedelméből, azok segítségével a régi, vertfalú, vagy vályog épület helyett a központban modern, minden kényelemmel ellátott lakóház épült. A beköltözött idősebb emberekben van még nosztalgia a tanya után, de vissza már ők sem költöznének szívesen.

A falu tehát *visszaszerezte elveszített funkcióit, pozícióit az Alföldön.* A tanya tulajdonképpen e funkciók kiegészítését szolgálja. Ideiglenes munkahely lesz ismét belőle, hobbitanya, üdülő. Termelésére, intenzív gazdálkodására, úgy gondolom még hosszabb ideig számítani lehet. Tömeges kiáramlásra, tanyára telepedésre azonban a közeli jövőben aligha kell számítani.

IRODALOM

BALOGH I. 1965: Az alföldi tanyás gazdálkodás — In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1910. I. köt. Akadémiai Kiadó Bp.

CSATÁRI B. 1980: A szegedi járás tanyarendszerének néhány jellegzetessége — Alföldi Tanulmányok. Békéscsaba, pp. 85–106.

CSONGRÁD MEGYE területfejlesztési koncepciója (tervezet) 1995. — (Területfejlesztési füzetek 7/1.p. 151., Területfejlesztési füzetek 7/2. p. 191.)

RUDL J. 1983: Csongrád megye tanyavilága — In. Csongrád megye gazdaságföldrajza. /szerk.: KRAJKÓ Gy./ Szeged, pp. 241–262.

RUDL J. 1984: Tanyák — In: Bács-Kiskun megye gazdaságföldrajza. /szerk.: KRAJKÓ Gy./ Kecskemét, pp. 164–178.

Történeti jellegű tanulmányok

Adalékok a magyar államterület változásainak politikai földrajzi vizsgálatához

KOCSIS KÁROLY*

Contributions to the political geographic study of the changes in the Hungarian state territory. The main aim of this paper is to outline the dynamics of the Hungarian state territory and the changes in the core area of the state from the Hungarian Conquest (895) till today. The state territory was interpreted during the period of 895 - 1918 as the territory having been under the authority of the Hungarian king (before 1001 prince). As a consequence of this beside of the historical stabile territory of Hungary (around 280 - 320 Tsd. sqkms), the partner-states (Croatia 1102-1527, 1873-1918 and Poland 1370-1384) in the frame of personal union and the temporarily annexed territories (e.g. North Balkanic banates 13th-15th centuries, East Austrian - German provinces 1475-1490) were also considered. Due to the personal unions and the annexations the territory under the rule of the Hungarian king reached the largest extension between 1370 and 1382 (577 Tsd. sqkms, Louis (Great) I. and between 1485 and 1490 (482 Tsd. sqkms, Matthias (Corvinus) I of Hunyad). The medieval core area of the state was formed in the quadrangle of Buda-Fehérvár-Esztergom-Visegrád. During the Ottoman (Turkish) supremacy the rest of the Hungarian state territory and core area was divided into two parts: Habsburg-Hungary (Capital: Pozsony-Pressburg) and the Principality of Transylvania (Capital: Gyulafehérvár-Alba Iulia), from which the latter ensured the survive of the Hungarian statehood. Following the gradual reintegration of some historical provinces (e.g. Banat 1741, 1860, Transylvania 1848, 1867) and the revival of the Hungaro-Croatian personal union (1873) the territory of the authority of the Hungarian Crown approached the medieval one (about 320-330 Tsd. sqkms). The capital returned to Buda 1848 (since 1873 Budapest).

The present state territory of Hungary was formed basically after the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy and the partitioning of the historical Hungarian state territory at the Trianon-Treaty (1920) and the Paris-Treaty (1947). Between the two events mentioned above (1938-1944) nearly 79 Tsd. sqkms (including the majority of the Hungarian ethnic areas detached 1918-1920) were temporarily reannexed to Hungary. The geopolitical situation of Hungary favourably changed due to the dissolution of the neighbouring federal states (1991-1993, Yugoslavia, USSR, Czechoslovakia,) into smaller, new nation-states and to the radical transformation of the alliance system.

Az Árpád vezette magyar törzsek a Keleti Frank és Bolgár Birodalom között elterülő, avarok és szlávok által viszonylag gyéren lakott, új hazájukat, a Kárpát-medencét 895–900 között vették birtokukba[1]. A honfoglaló magyarok különböző állami formáci-

---

[1] A Dunántúl, a Dráva-Száva köze és a Morva Fejedelemség Nyitra környéki területe 900 nyarán került magyar fennhatóság alá. A magyar állam területe 900-ban FODOR F. szerint 127.000 km^2 lehetett, melyet valószínűtlenül alacsony értéknek tartunk, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy ekkor már a több mint 300.000 km^2 kiterjedésű Kárpát-medence szinte teljes egésze (így természetesen Erdély is) a magyar törzsek fennhatósága alatt állt. Az említett érték legfeljebb csak az Árpád fejedelem közvetlen irányítása alatt álló magyar etnikai területre vonatkozhatott. (FODOR F. 1942 A magyar államterület változásai a honfoglalástól napjainkig — Földrajzi Zsebkönyv, Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, pp.39-47.)

* Dr. Kocsis Károly tudományos osztályvezető, a földrajztudomány kandidátusa (MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest)

ókra csupán a szinte néptelen, korábbi avar törzsterület („Deserta Avarorum") szomszédságában elterülő bolgár, bajor-karantán és morva végeken (Dél-Erdély, Délvidék, Dunántúl és ÉNy-Felvidék) bukkantak. A keleti frankok megsemmisítő pozsonyi veresége (Brazalawspurc, 907. július 4-5.) nemcsak a magyarok kárpát-medencei fennhatóságának megszilárdulását tette lehetővé, hanem Kelet-Stájerország, Alsó-Ausztria és Kelet-Morvaország ideiglenes birtokbavételét is. A 907 utáni magyar kalandozásoknak — a Német-Római Birodalom honvédelmének, pl. az osztrák és karantán őrgrófságok (Ostmark, Kärntner Mark) sikeres megszervezésének köszönhetően — a mai német, francia és olasz területeken 955 után, a Balkánon 970 után szakadt vége. A 955–991 között a sorozatos vereségek eredményeként, a nyugati gyepűelve nagy részének katonai kiürítésével a Magyar Fejedelemség határa nyugaton a Keleti-Alpok lábától[2] hozzávetőleg a Lajta és Lapincs vonaláig hátrált.[3] Amennyiben a kárpát-medencei korai magyar állami formáció magterületét a mindenkori nagyfejedelem szállásterületével azonosítjuk, akkor megállapítható, hogy a hun és avar fejedelmi központokhoz hasonlóan Árpád szálláshelye is a Duna-Tisza közén, feltehetően a mai Pusztaszer környékén alakult ki. Majd 900 után eme korai magyar állami magterület áthelyeződött a mai Óbuda – Csepel – Székesfehérvár – Pécs közötti, meglehetősen nagy kiterjedésű területre *(1. ábra)*. Géza fejedelem innét, pontosabban Székesfehérvárról 972-ben helyezte át székhelyét Esztergomba, mely az ország első egyházi székhelyévé és Szent István koronázásának (1001) helyszínévé is vált. A perifférikus, lázadó magyar törzsi területeket is uralma alá vonva (997: Dél-Dunántúl, 1003: Erdély, 1008: Maros-vidék, Temesköz) *Szent István 1038-ban már egy 312.000 km² kiterjedésű*, központosított keresztény jellegű magyar *állam uralkodója volt (1.táblázat)*. Az 50 vármegyére[4] és 10 egyházmegyére[5] tagolódott ország világi és vallási fővárosának Esztergom számított. A kalandozásokat követően, a 11–13. században többnyire védekezésre kényszerült magyar állam határait gyepűrendszerrel (természetes és mesterséges akadályokkal és többnyire székely, besenyő határőr népességgel) védte, melynek vonala főként nyugaton a 11. század folyamán változó maradt.[6] A határvidéki háborúk eredményeként 1014-ben lengyel megszállás alá került Morva és Vág melléke — Sasvár és Árva között — Szent István hadjáratának eredményeként 1017-ben visszakerült Magyarországhoz. 1030-ban pedig a Morva jobb partja és a Lajta – Fischa köze került (1043-ig) a magyar király fennhatósága alá.

---

[2] A 9. század második felében a nyugati magyar határ a Bécsi-erdő, Schneeberg, Fischbacher Alpen és a Koralpe lábáig terjedt. Ez időszakban a magyar állam határát nemcsak a Kárpátok övezetében, hanem nyugaton is hegyvidéki keret jelölte ki.

[3] A mai kelet-stájerországi Mura völgyből 970 körül, a Bécsi-medencéből 991-ben szorultak ki a Magyar Fejedelemség csapatai.

[4] Vármegyék: Esztergom, Komárom, Pozsony, Nyitra, Bars, Trencsén, Hont, Nógrád, Visegrád, Szolnok, Csongrád, Bodrog, Bács, Bolgyán, Valkó, Baranya, Tolna, Somogy, Fejér, Veszprém, Karakó, Kolon, Vas, Sopron, Győr, Moson, Újvár (Heves), Gömör, Borsod, Újvár, Zemplén, Szabolcs, Ung, Borsova, Bihar, Békés, Zaránd, Csanád, Arad, Temes, Keve, Krassó, Fehér, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka, Szolnok (Erdély), Kraszna, Szatmár.

[5] Egyházmegyék: Esztergom, Veszprém, Győr, Vác, Pécs, Eger, Kalocsa, Csanád, Bihar, Erdély.

[6] TAGÁNYI K. 1913: Gyepű és gyepű elve — Magyar Nyelv, Budapest

1. ábra. Magyarország 900 - 1526 között — 1 = magyar állami magterület (10.sz. első fele); 2 = magyar állami magterület (10.sz. közepétől 1535/41-ig); 3 = területi veszteség (955–991); 4 = 1014–1017 között ideiglenesen lengyel megszállás alá került terület; 5 = 1030–1043 között magyar fennhatóság alatt állt terület; 6a = osztrák zálogba került terület (1447–1647); 6b = lengyel zálogba került terület (1412–1772); 7 = a délvidéki magyar határ 1091 – 1526 közötti folytonos fluktuációjának területe; 8 = fejedelmi székhely (900 – 1000); 9 = királyi székhely (1000 – 1541); 10 = koronázó város

Fig. 1. Hungary between 900 and 1526 — 1 = core area of the Hungarian state (first half of 10th century); 2 = core area of the Hungarian state (from the middle of 10th century till 1535/41); 3 = Hungarian territorial loss (955–991); 4 = provisional Polish occupation between 1014 and 1017; 5 = territories under Hungarian authority between 1030 and 1043; 6a = territory in Austrian pawn (1447–1647); 6b = territory in Polish pawn (1412–1772); 7 = area of continual fluctuation of the southern Hungarian frontier between 1091 and 1526; 8 = capital of the principality (900–1000); 9 = seat of the kingdom (1000–1541); 10 = town of crowning

A magyar állam területének jelentős változására 1091-ben került sor, mikor Szent László nővérének, Ilonának, az özvegy horvát királynőnek kérésére bevonult a trónharcok dúlta Horvátországba (a horvát-dalmát Tengermellékre) és a magyar koronához csatolta. A meghódított kb. 24.200 km^2 kiterjedésű Horvátország Könyves Kálmán horvát királlyá koronázása[7] óta elvileg perszonálunió formájában kapcsolódott a Magyar Királysághoz, melynek a valóságban csupán egy bán által kormányzott, velencei, bizánci és magyar érdekek között őrlődő tartománya volt. *Könyves Kálmán uralma ekkor 336.200 km^2-re terjedt ki.* A 12. század folyamán a magyar expanzió az Adria és a Kárpátok közötti területen az állam ill. a magyar király fennhatóságának határát a Száva – Duna vonalról — az észak boszniai és észak-szerb területeket (Ozorai, Sói, Macsói, Barancsi bánságokat) bekebelezve — váltakozó sikerrel a Dinári hegyláncokig tolta ki[8].

---

[7] Könyves Kálmánt 1102-ben koronázták horvát királlyá Tengerfehérvárott (ma Biograd na Moru Horvátország Zadar-Zára vármegyéjében).

[8] Az Ozorai (Usora) és Sói (Sol, ma: Tuzla) bánságok 1180 és 1204 között ideiglenesen Kulin bosnyák

1. táblázat A magyar állam területének változása az elmúlt évezredben (km^2-ben)

Év	Magyarország	Társországok	Ideigl. annekt. terület	Összesen
1008	312.000			312.000
1102	312.000	24.200		336.200
1228	312.000	24.200	51.000	387.200
1370	312.000	264.200	51.000	627.000
1447	303.000	16.000	12.000	331.000
1485	307.000	15.000	173.000	495.000
1571	220.000			220.000
1683	174.600			174.600
1779	209.872			209.872
1848	272.521			272.521
1850	180.575			180.575
1910	281.750	42.541		324.291
1920	92.963			92.963
1938 vége	104.890			104.890
1939 vége	116.951			116.951
1940 vége	160.055			160.055
1941 vége	171.753			171.753
1947 óta	93.033			93.033

Megjegyzés: „Magyarország" = A magyar állam szűkebb értelemben vett területe (1526-1683 között a Habsburg-Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség területi adatai együtt szerepelnek), „Társországok" = A hazánkkal főként perszonálunió formájában társult országok., „Ideiglenesen annektált területek" = Pl. a középkorban ideiglenesen bekebelezett bánságok, vajdaságok, „előországok", tartományok területe., „Összesen" = A magyar állam, 1918-ig a Magyar Korona országainak összes területe.

1228-ban a Szörényi (Severin) bánság megszervezésével a déli, észak-balkáni, magyar fennhatóság alá tartozó bánságok kiterjedése 51.000 km^2-re, a Magyar Királyság egész területe[9] 387.200 km^2-re nőtt. A tatárjárást (1241-42) és a magyar állam meggyengülését követő évszázadban a korábbi magyar vazallus Kunország (Moldova, Havasalföld) az Arany Horda részévé vált, a Duna-melléki Barancsi és Kucsói bánságok pedig Szerbiához kerültek[10]. A tatárjárást, az Árpád-ház kihalása utáni trónviszályokat követően gazdaságilag és politikailag ismét megerősödő magyar állam Nagy Lajos uralkodása idején (1342-1382) nem csupán elveszett balkáni birtokait (Barancsi, Kucsói, Szörényi bánságokat és az oligarchák zavaros uralma idején Velencéhez pártolt dalmát városokat) szerezte vissza, hanem az 1356-58 közötti magyar-velencei háború eredményeként Raguzát (a mai Dubrovnikot) és az 1365-beli magyar-bolgár háború végén a Vidini bánságot is sikerült annektálnia. 1365 után Bosznia és Havasalföld ismét magyar hűbéres területté vált. 1370-ben pedig III. (Nagy) Kázmér, az utolsó Piast-házi lengyel

bán fennhatósága alá kerültek. A bánságok közül a Barancsi (Braničevo) és Kucsói (Kučevo) tartósabb megszállására 1214-ben, a Macsóiéra (Mačva) 1223-ben került sor.

9 A rendkívül bizonytalan kiterjedés miatt nem vettük figyelembe az 1205 és 1234 között gyakran a magyar király fennhatósága alá tartozó Halics (Galícia) és az 1227-ben magyar fennhatóságot elismert Kunország (Moldova, Munténia) területét.

10 A Macsói (Mačva) bánság 1284 és 1319 között ideiglenesen szerb fennhatóság alá került.

uralkodó halálát követően Nagy Lajos magyar király került az akkor 240.000 km^2 területű[11] Lengyel Királyság trónjára is[12]. Ez időpontban *Nagy Lajos uralma kb. 627.000 km^2 -re terjedt ki*[13], melynek csupán felét tette ki a Szlavóniát és Erdélyt is magában foglaló Magyarország területe.

A Magyar Királyság székhelye 1198 és 1249 között fokozatosan áttevődött Esztergomból a tatárjárás után felépült budai várba. A királyi udvar később az Anjou Károly Róbert[14] és Nagy Lajos uralkodása alatt 1323-ban Visegrádra, 1347-ben Budára, majd 1355-ben ismét Visegrádra költözött, ahol 1382-ig maradt[15]. A magyar királyok koronázási és temetkezési helyének az 1038 és 1526 közötti periódusban is Székesfehérvár számított.

A 15. század első felében Szepes megye 763 km^2–nyi területének (Lubló, Podolin, Gnézda, Szepesbéla, Poprád, Igló, Szepesváralja stb.) 1412-ben lengyel, Vas és Sopron megye kb. 1060 km^2–nyi részének (Kőszeg, Borostyánkő, Fraknó, Kismarton stb.) osztrák zálogba adása (1447) és a Macsói, Barancsi, Kucsói, Szörényi bánságok elvesztése következtében a Magyar Királyság területe 331.000 km^2–re, Magyarországé 303.000 km^2–re csökkent. Később *Hunyadi Mátyás* — főként 1475 – 1490 közötti hódításai[16] eredményeként — *uralkodása végén már 495.000 km^2–nyi terület fölött uralkodhatott*, melyből Magyarország területe Erdéllyel és Szlavóniával 307.179 km^2–t tett ki[17]. Hunyadi Mátyás királyságának székhelyéül váltakozva Buda és Visegrád szolgált, majd élete alkonyán 1485 és 1490 között túlnyomórészt Bécsben tartózkodott. Halálát követően nyugati hódításai mind elvesztek. A törökök feltartóztathatatlan balkáni előrenyomulása, a délvidéki magyar bánságok és a Kelet-Szerémség eleste miatt *II. Lajos* a mohácsi csata előestéjén *(1526) már csak 310,000 km^2–en uralkodhatott.*

Az *Oszmán Birodalom* az 1526-1683 közötti időszakban az állam központi régióját (a királyi, érseki székhelyeket, koronázási és királyi temetkezési helyeket: Budát, Visegrádot, Esztergomot és Székesfehérvárt) is magában foglaló, *138.000 km^2-nyi területet kebelezett be* a keresztény és muzulmán világ határmezsgyéjén felőrlődött, középkori Magyar Királyság területéből *(2. ábra)*. Az elméletileg egységesnek deklarált magyar állam maradék területe 1526 után gyakorlatilag két részre szakadt. A nyugati és

---

[11] Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 1993, 14.p.

[12] Nagy Lajos 1370-es lengyel királlyá történő krakkói megkoronázását és ezáltal a magyar-lengyel perszonálunió létrejöttét az 1339. évi örökösödési szerződés tette lehetővé.

[13] Nem számítva a bizonytalan kiterjedésű és a magyar király iránt váltakozó hűbéri hűségű balkáni államokat (pl. Bosznia, Havasalföld).

[14] Károly Róbert a trónviszályok idején, 1323-at megelőzően stratégiai okok miatt Temesváron tartotta székhelyét.

[15] Székesfehérvár után 1310 – 1440 és 1463 – 1526 között Visegrád lett a Szent Korona őrhelye, sőt 1370-1412 között a lengyel koronáé, majd Zsigmond alatt a Német-Római Birodalom koronájáé is.

[16] 1475 és 1490 között vált Hunyadi Mátyás királyságának részévé Alsó-Ausztria, Kelet-Stájerország, Morvaország, Szilézia és Lausitz is.

[17] KUBINYI A. 1996: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén — Történelmi Szemle 2-3. 159.p.

2. ábra. Magyarország 1526 – 1918 között. — A = Habsburg Magyarország (1683); B = Habsburg Horvátország (1683); C = Oszmán Magyarország (1683–1718 között oszmán-török uralom alól felszabadított területek); D = Erdélyi Fejedelemség (1683); 1 = nyugati magyar állami magterület (1535–1848); 2 = keleti magyar állami magterület (1541–1690); 3 = magyar állami magterület (1848–1918); 4 = főváros (1535/41–1690); 5 = főváros (1690–1848); 6 = főváros (1848 után); 7 = koronázó város (1563–1830); 8= koronázó város (1867; 1916)

Fig. 2. Hungary between 1526 and 1918 — A = Habsburg Hungary (1683); B = Habsburg Croatia (1683); C = Ottoman Hungary (territories liberated of Ottoman rule between 1683 and 1718); D = Principality Transylvania (East Hungarian State; 1683); 1 = West-Hungarian core area (1535–1848); 2 = East-Hungarian core area (1541–1690); 3 = Hungarian core area (1848–1918); 4 = Capital (1535/41–1690); 5 = Capital (1690–1848); 6 = Capital (after 1848); 7 = town of crowning (1563–1830); 8 = town of crowning (1867; 1916)

északi megyék Habsburg birtokká váltak (I. Ferdinánd), míg keleten az 1526-ban, Székesfehérváron királlyá koronázott Szapolyai János uralkodott. A Magyar Királyság nyugati részén, Bécs árnyékában, Pozsony megyében alakult ki az ottani új állami magterület, ahol az országgyűlések és a koronázások színhelyévé Pozsony, a magyar katolikus egyház új érseki székhelyévé Nagyszombat vált. A többé-kevésbé Oszmán vazallusnak számító, „keleti Magyar Királyság"[18] fővárosa az 1541-1690 között időszakban pedig Gyulafehérvár[19] lett, mely Kolozsvárral, Tordával, Marosvásárhellyel — az erdélyi országgyűlések többségének színhelyeivel — a független magyar államiság szellemét tovább hordozó Erdély politikai magterületévé vált. Az Oszmán katonai és diplomáciai sikerek következtében a hazai török hódoltsági terület 1664 és 1683 között érte el legnagyobb kiterjedését, melynek eredményeként *a Magyar Királyság Habsburg*

---

[18] A speyeri egyezményt (1570. augusztus 16.) követően hivatalos megnevezése: Erdélyi Fejedelemség.

[19] Az utolsó erdélyi fejedelem, Apafi Mihály az 1662-1690 közötti időszakban már Fogarasról igazgatta Erdélyt.

Birodalomhoz tartozó területe 102.000 km²-re, az Erdélyi Fejedelemségé 72.600 km²-re zsugorodott.

Bécs sikertelen török ostroma (1683) és a pozsareváci béke (1718) közötti időszak törökellenes háborúinak eredményeként a Magyar Királyság 1526-beli területéből a Duna-Száva vonaltól északra fekvő, 129.000 km²-en szűnt meg a török fennhatóság, melyből csupán 54 %-ot csatoltak vissza Magyarországhoz. Etnikai és politikai szempontból kb. 23.000 km² Horvátország és Szlavónia részévé vált, a Bánság (28.523 km²) és az 1690-1867 között 62.200 km² kiterjedésű Erdély közvetlenül a bécsi Udvari Kancellária irányítása alá került[20]. Lengyelország első felosztását, Galícia-Ladoméria osztrák bekebelezését (1772) követően az 1412-ben elzálogosított szepességi területek, 1778-ban a Bánság határőrvidéken kívüli, 19.082 km²-nyi része került vissza Magyarországhoz. 1779-ben Mária Terézia pedig Fiumét mint szabad kereskedelmi várost és környékét csatolta a Magyar Koronához, mellyel *a magyar állam területe 209.872 km²-re nőtt.* A magyar állam világi és egyházi magterülete azonban a 18. század során mindvégig a Pozsony-Nagyszombat közötti területen maradt. Az esztergomi érsekség csupán 1822-ben helyezte vissza székhelyét Esztergomba, a magyar országgyűlés pedig 1848-ban ülésezett utoljára Pozsonyban[21], ahonnét a magyar kormány 1848. április 14-én helyezte át székhelyét Pestre[22]. *Ezzel a magyar állam magterülete véglegesen visszatért eredeti, középkori helyére*, a mai Budapest és Esztergom közötti területre.

Az 1848-49-es magyar szabadságharcot megelőzően, 1848. május 29-én az erdélyi országgyűlés kimondta az akkor 62.649 km² területű, a „Részeket" is magában foglaló Erdély egyesülését az ezáltal több mint 272.000 km² kiterjedésűvé vált Magyarországgal. A szabadságharc leverését követően, 1849. október 24-én Erdélyt és a korábban Zala megyéhez tartozó, 740 km²-nyi Muraközt[23], 1849. november 18-án pedig a 29.990 km²-nyi területen[24] létrehozott, 1860-ig fennállt „Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot" csatolták el a Magyar Királyságtól. Az osztrák-magyar (1867) és a magyar-horvát (1868) kiegyezés eredményeként Erdélyt és Fiumét visszacsatolták Magyarországhoz, Horvát-Szlavónország pedig visszatért a Magyar Koronához. A Bánsági Határőrvidék és a Titeli Zászlóalj (Sajkás-vidék) pedig 1873-ban került vissza a magyar vármegyei közigazgatás alá. Ezzel az 1873-1914 közötti időszakban a *Magyar Korona*

---

[20] Az említett délvidéki és erdélyi területeknek a Török (Oszmán) Birodalommal szomszédos részein 1699 után fokozatosan a bécsi Haditanács irányítása alatt álló határőrvidékeket (horvát, szlavón, bánsági ezredeket) szerveztek, melyek csupán 1873 után kerültek vissza a Magyar Koronához. Az 1716-ig török kézen maradt Bánság szomszédságában létrehozott Tisza-Maros Határőrvidék 1699-1741 között létezett. Az erdélyi határőrvidék (Beszterce vidéke, Csíkszék, Háromszék, Brassó, Fogaras vidéke, Dél-Hunyad) 1762 és 1854 között állt fenn. Lsd. GYALAY M. 1989: Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon, Budapest, pp. 500-501.

[21] Pozsony 1563 és 1830 között koronázó városnak is számított.

[22] Azóta a magyar kormány és országgyűlés székhelyének — Pesten, Budapesten kívül — számottevő ideig csupán Debrecen számított 1849 első felében és 1944. december 21. és 1945. április 11. között.

[23] A szinte kizárólag horvát lakosságú Muraközt Horvátország Varasd vármegyéjéhez csatolták.

[24] Bács, Torontál, Temes, Krassó megyék határőrvidéken kívüli részei és a Szerémség Újlaki és Rumai járásai. Lsd. HORNYÁNSKY V. 1858: Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn ..., G. Heck, Pest.

országainak (a „Magyar Birodalom", „Transleithania") *területe 324.291 km²-re nőtt*[25], melyből Horvát-Szlavónország 42.541 km²–el részesült.

Az I. világháború folyamán, Románia részleges megszállását és a Bukaresti békét (1918. május 7.) követően Magyarország egy 5-20 km szélességű, 3.772 km² kiterjedésű határsávot kapott Romániától[26]. A magyar állam magterülete az Osztrák-Magyar Monarchia fennállásának idején a jelenlegi helyén stabilizálódott, ahol 1873-ban Pest, Buda és Óbuda egyesítésével született meg az új magyar főváros, mely az 1869-1910-es népszámlálások közötti időszakban Európában szinte páratlan népességnövekedést[27], kirobbanó mértékű gazdasági fejlődést mutatott fel.

Az Antant hatalmak — cseh, román és szerb szövetségeseik legvérmesebb területi követeléseit is szinte teljes egészében kielégítve — 1918 nyarán a 286.642 km² területű Magyarországot, Európa — történelmi léptékkel mérve — egyik legstabilabb határokkal rendelkező államalakulatát az I. világháborút követő trianoni diktátum (1920. június 4.) során hét állam között osztották fel az alábbi megoszlásban: Románia 103.093 km², Csehszlovákia 61.633 km², Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 63.092 km², Ausztria 4.020 km², Lengyelország 589 km², Olaszország 21 km² (Fiume) (*3. ábra*). Ennek eredményeként *Magyarország korábbi területének csupán 32,4 %-át, 92.963 km²-t tarthatott meg*. A későbbi határkorrekciók eredményeként a magyar állam területe 1938-ig kis mértékben, 93.073 km²-re nőtt.[28]

A 2. világháború előestéjén, a németlakta Szudétavidéket Csehszlovákiától a Német Birodalomhoz csatoló müncheni egyezményt (1938. szeptember 29.) és a sikertelen komáromi magyar-csehszlovák tárgyalásokat[29] (1938. október 9-13.) követően az ún. első bécsi döntés során (1938. november 2.) került sor a magyar államot végletesen megalázó trianoni diktátum revíziójának, a történelmi államterület részleges reintegrációjának kezdetére. Ennek során a német és olasz döntőbírók (J.Ribbentropp és G.Ciano) határozata alapján Csehszlovákia 11.927 km²-nyi, 85 %-ban magyar anyanyelvű lakosságú területet adott vissza Magyarországnak. Később a Szlovákia függetlenségének kikiáltását és Csehszlovákia felbomlását követő napokban (1939. március 15-18.) Magyarország — történelmi, katonai és gazdasági szempontokra hivatkozva — visszafoglalta a korábban kizárólag csak a Magyar Királysághoz tartozott Kárpátalja

---

25 A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. Rész., Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912, 1.p.

26 PRINZ Gy. 1937: Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép — Kir.Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 354.p.

27 Budapest népességszáma 1869-ben: 270.685, 1910-ben: 863.735.

28 Az ún. „soproni népszavazás" (1921. december 14-16.) által érintett településektől eltekintve jelentősebb határkorrekcióknak az alábbiak számítottak: Csehszlovákiától Susa (1923), Somoskő, Somoskőújfalu (1923), Ausztriától Ólmod és Szentpéterfa (1923), az SHS Királyságtól Röszke, Ásotthalom, Mórahalom déli részeinek (1923) visszatérése.

29 A tárgyalások során a csehszlovák fél 1938. október 22-én már 11.300 km²-nyi, 1919-ben csehszlovák megszállás alá került, szinte kizárólag magyarlakta terület Magyarországnak történő visszaadását ajánlotta fel teljesen önként. A közös megegyezést végül is főként Pozsony, Nyitra, Kassa, Ungvár és Munkács hovatartozásának vitája akadályozta meg. (RÓNAI A. 1989: Térképezett történelem — Magvető, Budapest, pp.166-177)

3. ábra. Magyarország 1918–1947 között — 1 = Csehszlovákiához csatolt terület (1920); 2 = Romániához csatolt terület (1920); 3 = a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt terület (1920); 4 = Ausztriához csatolt terület (1920); 5 = Lengyelországhoz csatolt terület (1920); 6 = Fiume (1920); 7 = 1938-ban Magyarországhoz visszacsatolt terület; 8 = 1939-ban Magyarország által visszafoglalt terület; 9 = 1940-ben Magyarországhoz visszacsatolt terület; 10 = 1941-ben Magyarország által visszafoglalt terület; 11 = 1947-ben Csehszlovákiához csatolt terület („Pozsonyi hídfő"); 12 = magyar állami magterület; 13 = főváros

Fig. 3. Hungary between 1918 and 1947 — 1 = territories detached from Hungary to Czechoslovakia (1920); 2 = territories detached from Hungary to Rumania (1920); 3 = territories detached from Hungary to the Kingdom of Serbs; Croats and Slovenes (1920); 4 = territories detached from Hungary to Austria (1920); 5 = territories detached from Hungary to Poland (1920); 6 = Fiume (Rijeka) City (1920); 7 = territories returned to Hungary (1938); 8 = territories returned to Hungary (1939); 9 = territories returned to Hungary (1940); 10 = territories returned to Hungary (1941); 11 = territories detached from Hungary to Czechoslovakia (1947); 12 = Hungarian core area; 13 = Capital

maradék, túlnyomórészt ruszin lakosságú részét és a mai Szlovákia keleti peremvidékét (Takcsány és Szobránc környékét), összesen 12.061 km^2-nyi területet.[30] A magyar „országgyarapodás" következő lépcsőjét a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.), 43.104 km^2-nyi észak-erdélyi terület visszatérése jelentette[31]. Jugoszlávia német, olasz, bolgár lerohanását, felbomlását és Horvátország (NDH) függetlenségének kikiáltását (1941. április 10.) követően (1941. április 11-16. között) Magyarország 11.475 km^2-t (Bácska, Drávaszög, Muraköz) foglalt vissza illetve vett át (Muravidék) a Német Birodalomtól a szerb csapatok által 1918-19-ben elfoglalt délvidéki területekből. Az 1938-1941 közötti területgyarapodások és későbbi kisebb mértékű határkiigazítások követ-

[30] FODOR F. i.m. 47.p.

[31] Ribbentropp és Ciano ismételt döntőbíráskodására a román, majd a magyar fél kérésére, a sikertelen turnu severini magyar-román tárgyalások (1940. augusztus 16-24.) és a két ország közötti rendkívül felfokozott háborús feszültség kialakulása után került sor.

keztében a megnagyobbodott *Magyarország területe 1942. december 31-én 171.753 km²-re terjedt ki, lakossága pedig meghaladta a 14,8 millió főt.*[32]

A 2. világháborút követően a *párizsi békeszerződés (1947. február 10.)* semmisnek nyilvánította Magyarország revíziós területgyarapodásait és visszaállította az ország 1938. január 1-i határait, annyi eltéréssel, hogy a Pozsony közelében, a Duna jobb partján fekvő Horvátjárfalut, Dunacsúnt és Oroszvárt (40 km²-t) át kellett adni Csehszlovákiának[33]. *Ennek eredményeként rögzült a ma is érvényes magyar államhatár és államterület (93.033 km²).*

A mai magyar államhatár 2.242 km hosszú, melyből 608 km érintkezik Szlovákiával, 215 km Ukrajnával, 432 km Romániával, 214 km Jugoszláviával (Szerbiával), 329 km Horvátországgal, 88 km Szlovéniával és 356 km Ausztriával. Az egy közös határ km-re jutó szomszédos népességet tekintve a magyar határ egy km-ére 10,1 szomszédos állampolgár jut. Ilyen szempontból legnagyobb demográfiai nyomás a magyar-ukrán határra (240,5 ukrán / határ km), legkisebb pedig a magyar-szlovákra (8,7 szlovák / határ km) nehezül. A mai magyar államterület tömörsége (államterület / határ km) átlagosnak mondható (41,5 km² / határ km), különösen, ha figyelembe vesszük a szomszédos országok közül a meglehetősen kompakt területtel rendelkező Románia (74,4 km² / határ km) és az erősen széttagolt területű Horvátország (11,2 km² / határ km) azonos mutatóját.

Visszatekintve *a magyar állam* területi változásainak elmúlt több mint ezer évére vonatkozólag megállapítható, hogy *a hozzávetőleg 300.000 km²-nyi Kárpát-medencét csupán az 1526-ig terjedő és az 1867-1918 közötti időszakban töltötte ki közjogilag teljes egészében.* A Moháccsal kezdődött első politikai széttagoltságot megszüntető, lassú reintegrációs folyamat közel 350 évig tartott, melynek során a háborús pusztítások, migrációk eredményeként megszűnt a középkorban a Kárpát-medence politikai egységét is biztosító (közel 80 %-os) magyar etnikai dominancia, sőt az államalkotó etnikum, a magyarság a 18. század végére 31,5 %-os kisebbségbe szorult, mely előrevetítette az 1867-ben fél évszázadra helyreállított kárpát-medencei magyar állami egység etnikai alapú, trianoni széthullását-felbomlasztását is.

---

[32] Magyarország vármegyéi: Az 1945. Évi Földrajzi Zsebkönyv melléklete, Magyar Földrajzi Társaság, Budapest

[33] RÓNAI A. 1947: Területi problémák Közép-Európában — A Magyar Földrajzi Társaság Zsebkönyve, Budapest, 79.p.

Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországán)

BELUSZKY PÁL*

Seven stages of a half-success (or the regional differences of modernisation at the beginning of the twentieth century in Hungary). Hungary attempted to catch up with Western Europe, with the modern world, several times throughout its history. It did first after the establishment of the Kingdom of Hungary (1000 AD), however in the 15th century as a result of the integrating European trade and division of labour, it was driven to the periphery. Then most of the country's area became the victim of the expansion of the Ottoman Empire. The following period of catching up with the west was after the elimination of feudal conditions (1848) and the formation of civil rights and proprietorship. This time Hungary followed the mainstream of the Western-European industrial civilisations rather fast. During this progress considerable regional differences arose in the country in the advance of modernisation.

The aim of this study is to investigate of these differences at the beginning of the 20th century. We quantified twelve elements and regional differences of modernisation on county level. The indices are:

1. The ratio of literate population aged over six;
2. The ratio of those who had received medical treatment before their deaths among all deceased;
3. The sum-total of deposits in credit banks per inhabitant;
4. Telephones per 100000 inhabitants;
5. The ratio of those employed in manufacturing among the total population;
6. The ratio to those who are not employed in agriculture;
7. The sum of fire insurance per inhabitant;
8. The sum of mortgage per inhabitant;
9. The ratio of those in higher elementary school among the population;
10. Number of hospital beds per 100000 inhabitants;
11. Level of urbanisation on the basis of towns with high hierarchy level;
12. Level of urbanisation on the basis of settlements with municipal function.

After the survey of single elements (indices) of modernisation we used a simple scoring method for their summing up on the county level. Zones of modernisation took shape this way:

I. The bridge-head of modernisation: Budapest
II. Regions characterised by considerable modernisation:
  II.1. The wedge-shaped area of modernisation in Western Hungary
  II.2. The Hungarian Plains
III. Regions with average modernisation: Upper Northern Hungary
IV. Regions characterised by modernisation below the average:
  IV.1. Western Upper Northern Hungary
  IV.2. Central and Southern Transdanubia
  IV.3. The intermediate zone of Eastern Hungary
V. Traditional regions (hardly modernised):
  V.1. Eastern Hungary (North-western Uplands, Transylvania)
  V.2. Croatia-Slavonia

---

* Dr. Beluszky Pál tudományos tanácsadó, a földrajztudomány doktora (MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztálya)

Első stáció – a „téma" megfogan

Ahogy a kutató korosodik – s itt természetesen nem a laudáció szenvedő alanyára gondolok –, a múlt egyre közelebbinek tűnik, vizsgálata egyre több izgalmat kínál. (S feltehetően boldog az a geográfus, aki Lika-Krbava vagy Kis-Küküllő vármegye százados titkait fürkészheti, mintsem a vidékfejlesztésnek nevezett hercehurcában venne részt). A történeti földrajz iránti fokozódó érdeklődésem magyarázza, hogy TÓTH József laudációjához megfelelő témát keresve választásom a *modernizáció regionális különbségeinek* feltárására esett a századelő Magyarországán (a Kárpát-medencében). A választás „szerencsés" volta mellett szólt – az „első stációban" legalábbis – a modernizációnak, mint az 1960-as évekkel kezdődő időszak társadalomtudománya egyik nagy karriert befutó elméletének *földrajzi* alkalmazásában rejlő kihívás (a társadalomtudományokban eddig szinte kizárólag *egyes* államok, országcsoportok ill. „társadalmak" modernizációs folyamatairól, annak előrehaladásáról esett szó, s nem e folyamat országokon belüli regionális különbségeiről), másrészt a századelő statisztikai adatszolgáltatása által nyújtott lehetőség; a korabeli statisztikai kiadványok a modernizáció regionális különbségeinek megítéléséhez bőséggel szolgáltak – legalábbis törvényhatósági keretek között – „kemény mutatókat". S nem utolsó szempont az sem, hogy a „szakma", nyilván nem megalapozatlanul a dualizmus fél évszázadát a hazai modernizáció nagy korszakának, majdnem sikeres évtizedeinek tartja; a modernizációs szakasz eredményei a századelőre már kibontakoztak, regionális különbségei – feltehetően – kialakultak.

A téma alkalmas voltába vetett hitemet még az sem kezdte ki, hogy RÁNKI György már a nyolcvanas években úgy vélte, a „modernizáció" kifejezést már alig lehet szégyenkezés nélkül használni[1], ANDORKA Rudolf pedig a „modernizációt" nem találta *„nagy"* társadalomtudományi elméletnek.[2]

A modernizációs elméletek áttekintése azonban már az „alkotás első stációjában" sejtette a vállalt feladatban rejlő nehézségeket is. A modernizációs elmélet(ek) kidolgozását-alkalmazását KÖVÉR György (némileg ellentmondva ANDORKA Rudolfnak) a társadalomtudományok jelentős teljesítményének ítéli: „Az elmúlt negyven év társadalomtudományi gondolkodását alapjában véve két nagy paradigma határozta meg: az egyik az un. modernizációs elmélet, a másik pedig az elmaradottsági, ill. függőségi elméletek együttese."[3] Ezen elméletek egyik első kidolgozója, Daniel LERNER a modernizációs folyamatok lényegét épp *a modernség folyamatos térbeli elterjedésében látta,*[4] további ösztönzést adva a regionális differenciák vizsgálatához. S.N. EISENSTADT

---

[1] „Ha a hatvanas években a modernizáció a társadalmi fejlődés vizsgálatának kulcsszavává vált, akkor a hetvenes évek végén már nem lehetett szégyenkezés nélkül leírni, és bizton lehetett számolni azzal, hogy alkalmazójának hamarosan fejére olvassák a tartalmi pontatlanságot, mi több, esetleg megvádolják, hogy a neoklasszikus elmélet híve, vagy hogy apologetikus szándékkal a fejlődés sokoldalú történeti gazdagságát szociológiai sémákba kívánja szorítani." RÁNKI Gy. 1987: A magyarországi modernizáció történetéhez – Világosság, 10.

[2] ANDORKA R. korreferátuma a Janus „modernizációs" számában: Janus V. 1988/1.

[3] KÖVÉR GY.-GYÁNI G. 1998: Magyarország társadalomtörténete – Budapest.

[4] U.o.

meghatározása – a modernizáció „... a nyugat-európai és az észak-amerikai tőkés fejlődésben végbement változások megismétlésének folyamata a fejletlenebb... társadalmak részéről"[5] – éppúgy bátorítja a geográfust, mint *ANDORKA R.* megjegyzése, miszerint „...a modernizáción azt szokták érteni, hogy valamely gazdaság, illetőleg társadalom képes felzárkózni a nála fejlettebbhez... Ebben a felfogásban a modernizációs paradigma szorosan összekapcsolódik a centrum-periféria paradigmával".[6] Ám e felfogások csak a modernizáció „egyszerűbb", kétségtelenül könnyebben operacionalizálható értelmezései. PAPP Zsolt azonban a fogalom társadalom-tudományokbéli kiteljesedését nyomon követve már arról számolt be, hogy a modernizációs elmélet alkalmazói-továbbfejlesztői, a „posztmodernség" fogalmait is felhasználva „...olyan újfajta gyakorlati-morális, esztétikai – expresszív, humán-ökológiai kifejezésformák és érzékenységek után kérdeznek, amelyek a modernizáció konvencionális jelentéstartalmával nem megragadhatók".[7] A történetfilozófiai értelmezések földrajzi „operacionalizálásának" szándéka már több „gondot" vetít előre. A modernizációnak ugyanis – ismét PAPP Zs. interpretálásában – „...– a leíró státus mellett – gyakran politikai értékbeliséget, értékességet hordozó mondanivalója van. Mi jogosít fel erre? Annyi – és most Claus OFFÉT idézzük –, hogy a modern nyugati társadalmak struktúráiban tetten lehet érni azokat a normatív elképzeléseket és forradalmi projekteket, amelyeket a térség az angol iparosítás, a francia forradalom és a német idealizmus korszakaiban kiformált."[8] Ily értelemben a modernizáció végeredménye „..az ész és az emberi szubjektivitás felszabadítása."[9]

A rendkívül gazdag „modernizációs irodalom" a történetfilozófiai közelítések keretei között is szolgál azonban a „földhözragadt" geográfia számára fogódzókat. R. DAHRENDORF gyakran idézett megállapítása szerint „...a modernizáció lényege a veszteség a ligatúrában – a kötelékekben –, és nyereség az opciókban – a választási lehetőségekben." „E speciális terminológia mögött jól megfogható mondanivaló rejlik; eszerint a modernizáció szociológiai értelemben az életesélyek megnövekedését jelenti, ami az opciók és ligatúrák konkrét arányaitól függően más és más" – fűzte ehhez PAPP

---

[5] Idézi FARKAS János „Elméletek a társadalmi modernizációról" c. tanulmányában, Valóság, 1985/9

[6] ANDORKA R. i.m.

[7] PAPP Zs. 1987: Merre tart a modernizáció? – Világosság, 10.

[8] Uo.

[9] Ugyanakkor a történetfilozófiai megközelítések is számos fogódzóval szolgálnak a konkrét s szükségszerűen számszerűségre törekvő vizsgálódások számára is. Számos „paradigmával" jellemzik az eszmetörténeti folyamatot, mint az autonómiák növekedése, „új játékterek" kiformálódása, a „piac" mindenhatósága, a térbeli kötöttségek oldódása stb. A már többször idézett PAPP Zs. a modernizáció megnyilvánulásait többek között abban látja, hogy „...az anyagi javak termelésében áttört és elterjedt a piac, a racionális szervezet, a racionális tudás és a tudással és oktatással összekapcsolt technika elve. A materiális termelés résztvevői ezzel a permanens döntés kihagyását nem ismerő állapotába kerültek – innen nézve tehát a modernizáció permanens adaptációt jelent, miközben az adaptáció nem mintakövetés, nem modell-átvétel értelmű, hanem azt jelenti, hogy *önmagunkhoz képest szakadatlanul változunk*.... a kulturális terület felé fordulva, ennek modernizációs menetében a tudomány, a foglalkozás, a szabadidő, a művészet, a család, a szexualitás, a nevelés orientációs normái változatossá, választhatóvá és időben átalakulóvá lettek." PAPP Zs. im.

Zs. DAHRENDORF s követői szerint a ligatúrák társadalmi kötelékek-kötöttségek, melyek a tradíciók fennmaradását biztosítják vagy legalábbis eltűnésüket lassítják, ellenállnak a modernizációnak, gátolják terjedését; a ligatúrák közé „elvont" viselkedésformák, szokások és megszokások, világfelfogás – ideológiák, vallás, közösségek erkölcsi-etikai normái, ízlés, szokásjog, értékrend stb. – éppúgy tartoznak, mint „materiális" tényezők; pl. az analfabetizmus a 19. századi modernizáció fékezője lehetett Közép-Európában. A *ligatúrák* mérési lehetőségeit illetően a modernizációs elméletek kidolgozói is bizonytalanok, noha DAHRENDORF maga is úgy véli – ismét PAPP Zsolt nyomán –, hogy a modernizációs „szint" meghatározása érdekében „...kívánatos volna a ligatúrák mérése: tudnunk kellene megadni emberek, csoportok, pozíciók, korok ligatúra-intenzitásfokát." Az *opciók* – „...az opciók az emberi magatartás és választás variációinak elvileg korlátlan arzenálját jelenítik meg" – már könnyebben mérhetőek. („Talán nem kizárt, hogy egyetlen dimenzióba átfordíthatók. A bruttó szociális termék? Az egy főre eső jövedelmek? A mobilitás mutatói? – talán megfoghatók az opciók summázataként."[10]) S ha az opciók és ligatúrák területről-területre (vármegyéről-vármegyére) számszerűsíthetők lennének, a modernizációs folyamat előrehaladása, területi differenciái mérhetőek lennének a ligatúrák és opciók kombinációjaként, pl. az *1. ábrán* vázolt tetszetős formában.

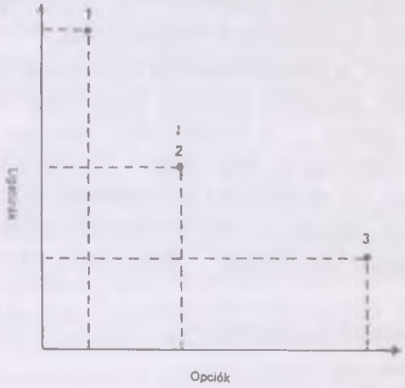

1. ábra: Az opciók és ligatúrák által kijelölt modernizációs szintek. — 1 = tradicionális állapot; 2 = a modernizációs elrugaszkodás állapota; 3 = érett modernizációs állapot (strukturáló erejű ligatúrákkal)

Fig. 1. Modernisational levels marked by the options and ligatures — 1= traditional situation;, 2= situation of modernisational take off; 3= mature modernisational situation

(Csak a modernizáció történetfilozófiai értelmezéséről adott vázlatunk teljessége [?] kedvéért említem, hogy a kötöttségek [ligatúrák], annak ellenére, hogy a modernizáció „fékezői", nélkülözhetetlenek a társadalom életében; ligatúrák nélkül a társadalom élete káoszba fullad, a „modernizáció" önmagát számolja fel, még akkor is, ha egy ilyen állapotban látszólag bővelkednek az egyének opciókban.)

Második stáció – még mindig az „elmélet" szintjén; első széttekintés módszertani apparátusunkon

A századelő magyar statisztikai szolgálata már ontotta azokat a „mutatókat", melyek – az előzetes szemrevételezés során – a modernizáció regionális különbségeinek mérésére alkalmasnak tűntek. Ilyenek például (az adatok esetenként csak a törvényhatóságok szintjén állnak rendelkezésükre!):

- az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli lakosságból,

[10] PAPP ZS. i.m.

- a 15 éven felüli népességből a törvényesen elváltak aránya,
- a migráció különböző mutatói (a helyben születettek aránya, az el- és odavándorlók aránya dekádonként),
- az őstermelésből (mező- és erdőgazdaság, halászat) élő keresők aránya az összes keresőből,
- a hitelintézetek 1 főre jutó betétállománya,
- a gyáripar (a 20 főnél többet foglalkoztató iparvállalatok) keresőinek részesedése a törvényhatóságok összes keresőjéből,
- a törvényhatóságokban feladott levelek, ill. táviratok lakosságszámmal arányos mennyisége,
- a telefonállomások száma,
- a középiskolák, polgári iskolák tanulóinak a lakosságszámra „vetített" száma,
- a hitelintézetek jelzálog-kölcsöneinek „álladéka",
- a biztosított vagyontárgyak értéke a törvényhatóságok lakosságszámához viszonyítva és így tovább, egészen az „orvoslátta holtakig" (a haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya az összes halottból, amely tényről szintén akkurátus statisztikát közölt a Statisztikai Hivatal a századelőn). S minden bizonnyal itt fel kellene sorolnom jó néhány, az agrárgazdálkodás körébe tartozó „mutatót" is, ám ezek feldolgozását még be nem fejezvén, e tanulmánynál kénytelen voltam használatukat mellőzni.

Azonban a modernizáció elméleti kérdéseinek, ill. a „mutatók" területi (törvényhatósági) értékeinek „futólagos" áttekintése is figyelmeztetett, hogy az adatbőség ellenére sem „sima ügy" a modernizálódás területi vizsgálata.

1. Kétséges, hogy – a fent idézett „remények" ellenére – *egyetlen mutatóval* kifejezhető a modernizáció foka vagy akárcsak az *opciók* „szintje". A példaként felhozott mérőszámok – az egyének átlagos jövedelme, a migráció adatai, a bruttó szociális termék stb. – nem elsősorban azért vitathatóak – „egyetlen dimenzióként" – a modernizáció mérésére, mert egy-egy mutató számos esetlegességet tartalmaz s az adott korra egyébként sem állnak rendelkezésünkre a migrációt nem számítva, hanem azért, mert az emlegetett mutatók a *„fejlettséget"* mérik s nem, vagy nem pontosan a modernizáció szintjét. A modernizáció ugyanis nem egyenlő a fejlettséggel. Több szempontból.

- A „fejlettség" jó néhány oly elemet tartalmaz, mely nem tekinthető a „modernitás" részének. Magas – mezőgazdasági – jövedelmeket eredményezhetnek egy-egy régióban a kedvező természeti viszonyok, a földbirtokmegoszlás, a teljesen tradicionális termelési eljárások nagy szorgalommal való művelése. A mezőgazdaságban a modernizálódást mérheti a műtrágyahasználat, a „fejlettséget" – pl. jó termésátlagok – „előidézheti" a talajok kedvező természetes talajértéke s a „tradicionális" istállótrágyázás.
- A vagyoni állapot mérésére szolgáló mutatók – pl. a „lakásmód – „tradicionális" gazdálkodás és társadalmi állapotok ellenére meghaladhatják a modernizálódó régiók értékeit. Egy tradicionális-patricius, modernizációtól mentes város lakásállománya színvonalasabb lehet, mint egy, a modernizáció lázában égő „várossüvölvényé".
- A „modernizáció" oly következményekkel is járhat, oly állapotokat eredményezhet, melyek csökkentik a „fejlettséget"; a gyáripar terjedése – a modernizáció legmarkánsabb jele, ill. megnyilvánulása az „elmélet" szerint – pl. létrehívja a proletariá-

tust, márpedig egy 19. századi proletártelep minden volt, csak „fejlett" nem.

2. Az „egymutatós" mérés ellen szól, hogy egy-egy „elem" terjedésében sok az esetlegesség; az „európaszerte" jó mutatónak tartott migráció – az emberek a modernizálódó, tehát növekvő (?) gazdaságú, fejlett (?) régiókba telepednek át – hazánkban még a 19. században is elsősorban az Alföldre irányult, nem a modernizáció okán, hanem a török hódoltság idején erősen megfogyatkozott népesség pótlására. Ráadásul hazánk nyelvileg-nemzetiségileg tagolt régióiban számos speciális ok irányíthatta a migrációt. (A horvátok pl. alig-alig települtek át a szűkebb értelemben vett Magyarországra, viszont onnan elég szépszámú migráns érkezett Horvátországba. Ez a Horvátország számára pozitív népcsere-mérleg azonban korántsem a modernizáció folyománya volt.)

3. Az a felcsillanó lehetőség, hogy a nagyszámú mutató birtokában az opciók és a ligatúrák kombinációjával fejezzük ki a modernizáció fokát és „szerkezetét", a „mutatók" szemügyre vételekor szertefoszlott. Mert ha egy pillanatra fel is vetődött, hogy pl. az analfabetizmus a *ligatúrák* legjellegzetesebbike – Lika-Krbava vármegye 6 éven felüli lakosságának 74,9%-os, Máramaros 73,2%-os, Szolnok-Doboka 71,4%-os analfabetizmusa bizonnyal a modernizáció gátja volt, ill. annak „hiányát" tükrözte –, ugyanaz a „mutató" a rangsor másik végén már *opciót* jelent; a dunántúli vármegyék 80%-ot meghaladó írni-olvasni tudása már „jó lehetőség" a modernizációhoz. A pénz birtoklása is opció. Ezt mérhetem a hitelintézetek betétállományával. Ám hol „csap át" a szerény betétállomány – ligatúra – elegendővé vagy bőségessé – opció –? S ha egy-egy mutatót esetleg fel is rajzolhatok a ligatúrák-opciók koordináta-rendszerébe – *2. ábra* –, ám több mutató ily módon való „felfogása", majd összegzésük nem lehetséges.

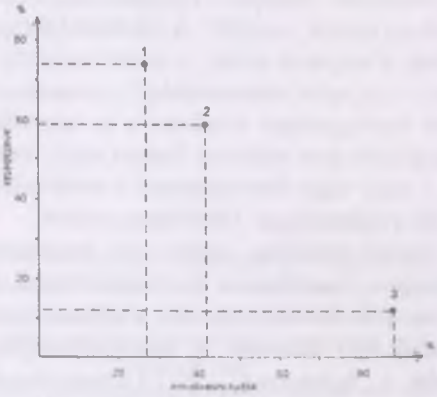

2. ábra: Az írni-olvasni tudás, mint opció és ligatúra. — 1 = Máramaros megye; 2 = Szilágy megye; 3 = Moson megye

Fig. 2. Literacy as option and ligature — 1= Máramaros County; 2= Szilágy County; 3= Moson County

4. Egy sor „mutatóból" számolástechnikai okok miatt kellett megválnunk – csalódás! –, egyszerűen azért, mert nem szóródott kellően, nem foglalt el megfelelő helyet a modernizációs folyamatban ahhoz, hogy számunkra jelentőséggel bírjon. Közismert, hogy a „modernizációs elméletek" klasszikusai a modernizációs folyamatot több szakaszra osztják; W. W. ROSTOW pl. öt szakaszra *(3. ábra)*. Eszerint a folyamat első fázisa maga a *tradicionális állapot;* e „zavartalan" helyzetben az egyes régiók között számottevő különbségek nem mutatkoznak, az esetleges (pl. színvonalbeli, fejlettségi stb.) különbségek nem a modernizáció, hanem egyéb tényezők – pl. a természeti erőforrások milyensége – eredményei. Az *előfeltételek kialakulásának korában* a modernizációt „mérő" mutatók még mindig majd változatlanok (pl. a népiskolai törvény elfogadását s az elemi-iskola-hálózat kiépítését a lakosság írni-olvasni tudásában bekövetkezett változások csak bizonyos késéssel követték), a moder-

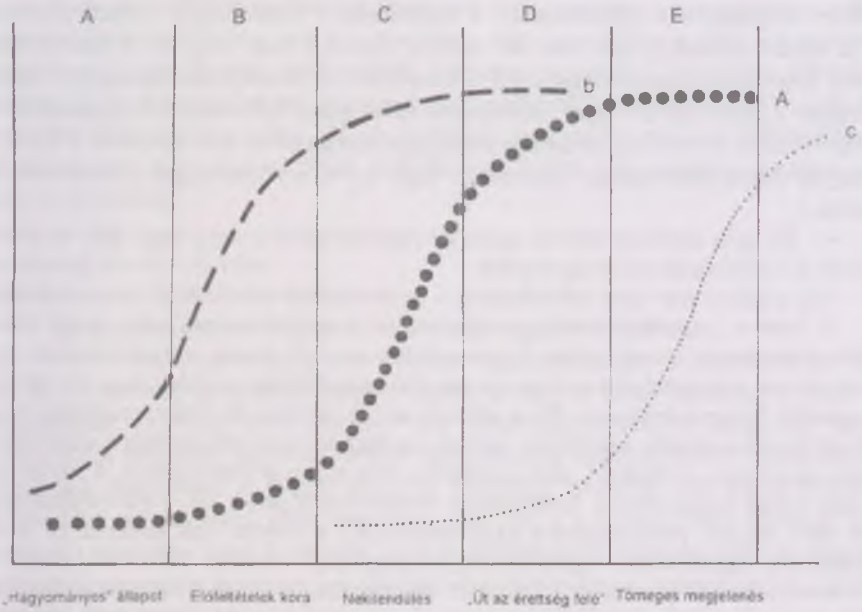

3. ábra. A modernizációs folyamat „lefutása" (W.W. Rostow nyomán). — A = a modernizációs elemek „szabályszerű" alakulása; b = "korán" nekilendülő elemek; c = késve modernizálódó elemek
Fig. 3. The changes of the modernisational process (after W.W. Rostow) — a = regular changes of modernisational elements; b = elements taking off early; c = elements modernised late

nizációs folyamat mérése kevéssé alkalmasak. Csak a *„nekilendülés szakaszában"* – „take off" – mélyülnek el annyira a regionális különbségek, hogy azokat megnyugtató módon mérni tudjuk, majd az *„érettség felé vezető út"* s a *„telítettség"* – „magas szintű tömegfogyasztás" fázisa – szakasza már ismét mérsékli a regionális különbségeket. Mivel a modernizáció egyes elemei más-más időben jelentkeznek, hosszabb-vagy rövidebb idő alatt futják be az egyes szakaszokat, egy-egy időpontban ezek az elemek más-más fázisban „járnak", mérőszámaik különböző mértékben alkalmasak a modernizáció regionális különbségeinek mérésére. Az általunk vizsgált időpontban – a századelőn – pl. *még* nem alkalmasak céljainkra olyan mutatók, mint az

- egy főre jutó *évente feladott táviratok száma,* noha a távíró-vonalak már behálózták az ország nagyobbik részét. Elvileg persze a távirdák igénybevételi gyakorisága utalhatna a lakosság „kommunikációs" igényére, vagyoni helyzetére, a „külvilággal" fenntartott kapcsolatai intenzitására, a „polgárosodás" előrehaladására, ám az a tény, hogy a századelőn egy országlakos évente átlagosan 0,5 táviratot adott fel, s az országrészek értékei kizárólag 0,3, vagy 0,4-es értéket vettek fel (az átlagot Budapest értékei emelték meg), a „mutatót" alkalmatlanná tette a vizsgálódásra.
- Deduktív megfontolások alapján kiváló mutatónak ígérkezett a századelőn az *elváltak aránya* a 15 éven felüli lakosságból (érvényben lévén már a polgári házasságokról szóló, a válást lehetővé tevő törvény); segítségével remélhető lenne az egyik legne-

hezebben megragadható „ligatúrának", a tradíciónak – tradicionális családi kötelékeknek, az egyéni szabadság-igénynek stb. mérése. Ám az a tény, hogy 1910-ben az ország 15 éven felüli lakosságának csupán 0,3%-a bontotta fel törvényesen házasságát, nem ad lehetőséget a „szóródásra". (Igaz, Budapesten ez az arány 0,9% volt, Máramarosban 0,1, Lika-Krbavában és Modrus-Fiumében pedig egy tizedessel ki sem fejezhető – 0,0% -, a vármegyék döntő többségében viszont 0,1 vagy 0,2%, a különbségek kifejezésére alig alkalmas.)

- De igen alacsony volt az *egyetemi végzettségűek aránya* vagy akár az *érettségizetteké*, a levélforgalomé és így tovább.

Ugyanakkor *már* nem volt alkalmas a modernizáció mérésére pl. a *vasútsűrűség*.

5. Már a „mutatók" futólagos áttekintése is nyilvánvalóvá tette, hogy számos esetben *a modernizáció terjedése a hierarchikus modellt követi*, a modernizáció egyes elemei először a településhierarchia csúcsán álló településben jelentek meg, ill. ott értek el magasabb fajlagos értékeket. Ez a jelenség szinte mindegyik mutató esetében megfigyelhető kisebb-nagyobb mértékben, néhány esetben viszont kifejezetten a nagyvárosok állottak szemben a „vidékkel", ahol a jelenség még alig volt kimutatható. A városi értékek nem álltak kapcsolatban hinterlanduk modernizációjával, ill. a törvényhatóságok értéke attól függött, rendelkeztek-é nagyvárossal. Ez a helyzet volt jellemző pl. a telefonállomások terjedésében. Egyes törvényhatósági jogú városok 100 ezer lakosra eső telefonkészülékeinek számát az *1. táblázat* tartalmazza. A táblázat adataiból nyilvánvaló, hogy a telefon-ellátottság független volt a regionális háttér fejlettségétől; Zágráb az egyértelműen „fejletlen", kevéssé modernizált Horvátországban magasabb értékre tett szert, mint a modernizálódó, fejlett zónában fekvő Pozsony vagy Sopron; Kolozsvár „régiójának" fejlettsége sem indokolta telefonellátottságának szintjét. Így aztán több vármegye csak magas hierarchiaszintű városának köszönhette kedvező „modernizációs értékeit". Igaz persze, hogy egy-egy régió urbanizáltságának foka, magas hierarchiaszintű városok jelenléte az egész régió megítélésében nem mellőzhető tény, ám az is aligha vitatható, hogy másként értékelhető egy olyan régió modernizációjának foka, ahol fejletlen régióból emelkedik ki egy-egy nagyváros (ilyen országrész volt pl. Horvátország Zágrábbal), vagy ahol a modernizáció már a „vidéken" is terjedt.

1. táblázat A 100 000 lakosra jutó távbeszélőállomások száma 1911-ben

Város	100 000 lakosra jutó telefonállomás
1. Fiume	3 337,8
2. Budapest	2 502,6
3. Zágráb	2 214,0
4. Nagyvárad	2 165,4
5. Kolozsvár	2 000,1
6. Temesvár	1 892,4
7. Pozsony	1 801,2
8. Eszék	1 762,5
9. Arad	1 564,0
10. Pécs	1 518,8
11. Győr	1 459,6
12. Kassa	1 430,8
13. Sopron	1 330,4
14. Debrecen	1 239,2

E témakörnél kell említenünk *Budapest sajátos helyzetét* az országban: a főváros a modernizáció hídfőállása, már a századelőn – tehát nem Trianon után! – a gazdaság és társadalom fejlett, modern szektorainak igen nagy hányadát birtokolta, esetenként a modernizációs folyamat egyes elemeinek regionális differenciáit firtatva csupán Budapest-vidék differenciára lelünk. Pl. az országban kezdeményezett telefonbeszélgetésekből Budapestre esett azok 41,5%-a; a fővárosban 1 főre 16-szor annyi telefonhasználat esett, mint vidéken.

Harmadik stáció – derűre

De ennyi aggályoskodás után lássuk végre az eredményeket.

- Az *írni-olvasni tudás* terén hazánk a századelőn épp a „nekilendülés" fázisában járt; 1880-ban az ország (Magyarország és Horvát-Szlavonország) 6 éven felüli lakosságának 41,8%-a, 1910-ben 66,7%-a tudott írni-olvasni *(2. táblázat)*. Az írni-olvasni tudás terjedése nagyfokú területi differenciákat alakított ki. Az alfabetizációban előrehaladt megyékben a felnőtt lakosság túlnyomó többsége már tudott írni-olvasni *(3. táblázat)*, míg arányuk több megyében nem érte el a 6 éven felüli lakosság egyharmadát *(4. táblázat)*. Ezek a jelentős területi különbségek számolás-technikailag teszik alkalmassá e mutatót a modernizációs folyamat mérésére, s „tartalmilag" is különösen alkalmas arra: a társadalom és gazdaság modernizációjának fontos feltétele az írni-olvasni tudás (a modern piacokhoz-való csatlakozás kívánalmai, egyes foglalkozások követelményei, „modern" eszközök alkalmazására a termelésben stb.), ill. a „modernizáció" következménye az alfabetizáció.[11]

2. táblázat Az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli lakosságból, 1880-1910

Terület	Írni-olvasni tudók aránya, %			
	1880	1890	1900	1910
1. Magyarbirodalom*	41,8	50,6	59,5	66,7
2. Magyarország	43,5	53,2	61,8	68,7
3. Vármegyék	39,2	48,6	56,8	64,9
4. Thj. városok	64,2	72,1	79,6	85,4

*Magyarország és Horvát-Szlavonország

3. táblázat Magasfokú írni-olvasni tudással rendelkező megyék, 1880-1910

Megyék	Írni-olvasni tudók aránya, %			
	1880	1890	1900	1910
1. Moson	76,4	83,1	85,9	88,9
2. Sopron*	71,0	80,8	85,9	88,7
3. Győr**	64,9	75,5	81,1	85,4
4. Veszprém	63,5	72,5	79,5	83,9
5. Esztergom	58,2	71,2	77,4	83,9
6. Vas	61,4	72,2	77,2	83,6

*Sopron thj. várossal együtt; **Győr thj. várossal együtt

[11] Daniel LERNER szociológus is a modernizáció egyik legfontosabb jelzőszámának az írni-olvasni tudást tekintette.

4. táblázat Magas analfabetizmussal jellemezhető megyék, 1880-1910

Megyék	Írni-olvasni tudók aránya, %			
	1880	1890	1900	1910
1. Lika-Krbava	11,8	13,8	21,3	25,4
2. Máramaros	12,3	17,6	21,8	26,8
3. Szolnok-Doboka	10,7	15,7	21,6	28,6
4. Hunyad	15,0	15,8	24,9	33,9
5. Torda-Aranyos	15,0	21,6	27,1	37,3
6. Modrus-Fiume	18,0	24,5	34,8	43,2

Az *írni-olvasni tudás területi differenciáit* tekintve három, jól elkülönülő régióra oszlott 1910-ben a Magyarbirodalom[12] *(4. ábra)*.

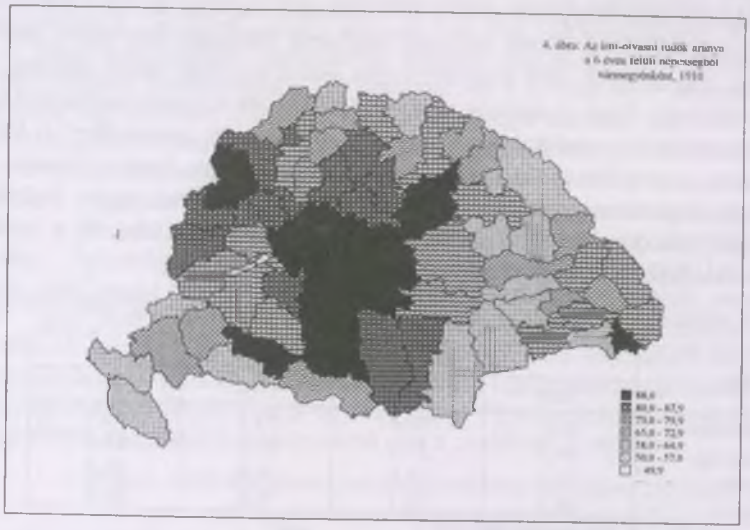

4. ábra. Az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népességből vármegyénként, 1910 (%)
Fig. 4. Proportion of the literate (population over the age of six) in 1910 (%)

1. A Sáros-Zemplén-Szabolcs-Bihar-Arad-Torontál vármegye nyugati határától nyugatra eső országrészeken magas, vagy legalábbis az átlagosnál magasabb volt az írni-olvasni tudás, kelet felé haladva egyre csökkent, hogy Dél-, Délkelet-Erdélyben ismét átlag fölé emelkedjen, főleg etnikai okok következtében. Ez esetben tehát majdnem „szabályosan" terjedt hazánkban a „modernizáció": a „dévényi kapunál" lépett az ország területére (Moson, Sopron, Győr megyében volt a legmagasabb az írni-olvasni-tudás; *ld. a 3. táblázatot*), s a Dunántúl legnagyobb része az írni-olvasni-tudás magas szintjével

[12] A korabeli fogalomhasználat Magyarbirodalomnak nevezte a „magyar korona országait", tehát a szűkebb értelemben vett Magyarországot és Horvát-Szlavonországot.

jellemezhető. Némiképp meglepő viszont – különösen azok számára, akik „hagyományos" Alföld-képet őriznek magukban –, hogy az Alföld legtöbb vármegyéjében szintén átlagfeletti volt az alfabetizáció (az iskolahálózat kialakításához megfelelő feltételeket biztosító településhálózat, a protestáns iskoláztatás hagyományai, az országos átlagnál kedvezőbb jövedelmi viszonyok stb. következtében), s hogy a Felvidék nyugati s középső harmada szintén a „modernizálódó" régiók sorába került.

2. Az ország keleti fele – a Felvidék keleti harmada, a Partium, a Tisza-Maros köze és Erdély – éles határral válik el a nyugatabbra eső vármegyéktől, jól kijelölve hazánk – egyik – legmarkánsabb modernizációs lépcsőjét. E vonal megrajzolásában a modernizáció diffúz terjedésének, a modernizáció más elemeivel kialakult kölcsönhatásoknak s a nemzetiségi viszonyoknak egyaránt szerepe volt. A magyarországi nemzetiségek írni-olvasni tudásában ugyanis számottevő különbségek mutatkoztak 1910-ben *(5. táblázat)*. Így a magas analfabetizmust felmutató ruszinok és románok lakta területek eleve kedvezőtlen helyzetet foglaltak el a modernizációban. Ezzel magyarázható Dél- és Délkelet Erdély kedvezőbb helyzete is; a jelentős szász lakossággal rendelkező vármegyék (Brassó, Nagy-Küküllő, Szeben), ill. a Székelyföld lakóinak írni-olvasni tudása jóval meghaladja a „Királyhágon túl" többi megyéjének értékeit. Feltűnő a Bánát – Arad, Torontál, Temes, Krassó-Szörény vármegyék – visszamaradottsága, hiszen az ország „gazdag" régiójaként tartjuk számon e vidéket; ismét a régió nemzetiségi összetétele magyarázza *részben* a kedvezőtlen értékeket.[13]

5. táblázat Írni-olvasni tudás Magyarország egyes nemzetiségei körében, 1910*

Anyanyelv	Írni-olvasni tudók aránya, %	
	1900	1910
1. Német	67,5	70,4
2. Magyar	60,9	67,0
3. Szlovák	50,0	58,0
4. Horvát	39,4	47,0
5. Szerb	32,7	40,4
6. Román	20,4	28,2
7. Ruszin	14,8	22,7

Magyarország és Horvát-Szlavonország együtt

A Dráva vonala nemcsak közjogi választóvonal, hanem éles törésvonal is a modernizáció terjedésében; csupán Szerém vármegye helyzete kedvezőbb, még Zágráb sem emelte meg érezhetően környéke írni-olvasni tudását.

• Az *„orvoslátta holtak"* megyei arányai némiképp hasonló területi eloszlást mutattak 1910/11-ben, mint az alfabetizáció *(5. ábra)*. A statisztikai szolgálat közölte az elhalálozásuk előtt orvosi kezelésben részesültek arányát az összes elhunythoz viszonyítva. A professzionális orvoslás, mint modernizációs elem (mutató) szintén a „nekilendülés" fázisában járt, nagy területi különbségeket mutatott; az elhunytak kereken fele

[13] Természetesen a nemzetiségek iskolázottsága, írni-olvasni-tudása maga is egy sor tényező függvénye: az egyes nemzetiségeknek az ország társadalmában, gazdaságában elfoglalt helyzete, egyházaik állapota, városlakóik aránya, foglalkozási szerkezetük, értékrendjük stb. alakítja műveltségi szintjüket.

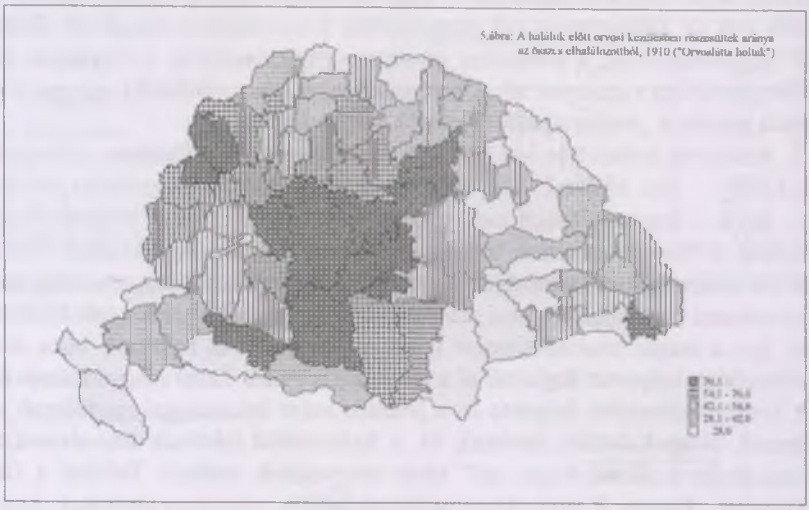

5. ábra. A haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya az összes elhalálozottból, 1910, % („Orvoslátta holtak")

Fig. 5. Proportion of the people sharing in medical treatment before death (1910, %)

(50,2%-a) részesedett orvosi kezelésben, ám Lika-Krbavában csak 9,8, Szolnok-Dobokában 14,9, Árva vármegyében 13,6%-uk, Békésben (!) 92,2 Csanádban 88,3, Hajdúban 87,4%-uk. Ugyanakkor *tartalmát tekintve szintetizáló jellegű* az „orvoslátta holtak" mutatója: tükrözi a lakosság értékrendjét, anyagi lehetőségeit, a mindennapi élet kulturáltságát, az egészségügyi ellátás elérhetőségét; ez utóbbi pedig a településhálózati jellegzetességektől, az urbanizáció szintjétől, az egészségügyi intézmények kiépítettségétől, a közlekedési lehetőségektől stb. függött. A mutató „érzékenységére" utal, hogy a kedvezőtlen egészségügyi ellátásban részesülő vármegyékben a gyermekek kezeltetésére még kevesebb gondot fordítottak, mint a felnőttekére: Lika-Krbavában a 7 év alatt elhaltaknak csak 3,4%-át (!) kezelte orvos, az idősebb holtak közül 14,3%-ot; Szolnok-Dobokában ezek az arányok 9,3 és 14,2%, Modrus-Fiumében 15,4 és 29,5%, Pozsegában 8,7 és 37,1% és így tovább. Az orvosi ellátást gyakorta igénybevevő – polgárosult? – vármegyékben a helyzet fordított: a gyermekeket gyakrabban kezeltetik, mint magukat (Békés megye: 94,4 és 89,9%, Moson: 88,8 és 80,2%, Vas 69,6 és 50,4% és így tovább). Nem kell bizonygatni, hogy ez az értékrend változására, polgárosodására is utal.

Az egészségügyi kultúra, az intézmények igénybevétele alapján a „modernizáció" élén egyrészt a *nyugat-magyarországi megyék* – Moson, Sopron, Vas, Győr, Pozsony, Komárom, Nyitra, Esztergom – álltak (noha a kisfalvas településszerkezet következtében a falusi orvos-ellátottság nem lehetett kielégítő), utalva egy általános modernizációra, s az *Alföld,* akárcsak az írni-olvasni tudás esetében. Ez esetben bizton feltételezhet-

jük, hogy a településhálózati sajátosságok is közrejátszottak a magas értékek kialakításában: miután a lakosság többsége mezővárosokban, óriásfalvakban élt, a *helyben* elérhető orvosi ellátás növelte a kezelések lehetőségét, valószínűségét. (Az, hogy Békés megyében, Szegeden vagy Hódmezővásárhelyen az elhunytak több, mint 90%-át kezelte orvos, azt igazolja, hogy ekkor a tanyás településrendszer – a „klasszikus tanyaelvnek" megfelelően – előnyei nyilvánvalóak, a tanyaiak többsége a mezőváros lakója (is) volt; csak így képzelhető el, hogy az orvosi ellátás majd teljes volt a tanyai lakosság magas aránya ellenére.) A Dunántúl több megyéjében – Zala, Somogy, Veszprém, Baranya – már csak átlagos szintű volt az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele – a Dél-Dunántúl elkülönülése a régió nyugati, északi részétől –, a Felvidék helyzete kedvezőtlenebbnek mutatkozik, mint az írni-olvasni tudás terén – de Nógrád, Gömör vagy Nyitra helyzete az átlagosnál kedvezőbb, Túrócé, Sárosé, Barsé átlagos. Az északkeleti Felvidéktől Krassó-Szörényig ismét egy „mozdulatlan" tömb húzódik, igaz a Temesköz helyzete kedvezőbb, s Délkelet-Erdély – a Szászföld és a Székelyföld – értékei „dunántúliasak". Horvát- és Szlavonország modernizációja e terén sem igen lépte túl a tradicionális állapotot; az országrész halottainak 27,9%-a részesült csak halála előtt orvosi kezelésben; a gyermekkorú halottak esetében csak 15,3%! – (Szerém vármegye esetében van némi jele a „modernizáció" jelentkezésének.) Ugyanakkor Horvátországban az orvosi kezelés terén a „hierarchikus" terjedési modell az uralkodó: Zágrábban már az elhaltak 80,6%-a részesült orvosi kezelésben, megyéjében csupán 22,7%.

- Az *1 főre jutó bankbetét-állomány* (1911) területi megoszlása *(6. ábra)* már korántsem nyújt könnyen interpretálható képet. Mindenekelőtt megállapítható a *hierarchikus terjedés* uralkodó volta; többnyire a nagyvárosok, különösen a gazdaságilag „erős" nagyvárosok „megyéje" mutat magas értékeket (Hajdú, Arad, Temes, Csongrád, Pozsony); az is kiolvasható a térképről, hogy a nagyvárosok és „megyéjük" lélekszámaránya erősen befolyásolhatja a nyert képet; ha a megye népességének magas hányada élt a nagyvárosban, az „magához emeli" a megyét (Hajdú megyét Debrecen, Brassó megyét Brassó, Győr megyét Győr, de még Kolozst is Kolozsvár), ha azonban a megye népessége többszöröse nagyvárosának, az utóbbi kevéssé befolyásolja a megye értékeit (pl. Nagyvárad Bihar megyéét). Még így is találunk a térképen „megmagyarázandó" dolgokat; feltűnő pl. a Közép-Felvidék kiemelkedő helye a bankbetétek nagysága alapján. Túrócszentmárton és Rózsahegy a hazai szlovákság „nemzeti bankjainak" (Tatra-Bank, Rózsahegyi Hitelbank) székhelye; Zólyomban és Gömörben feltehetően a jelentős gyáripar élénkítette a banki tevékenységet. Fejlett hitelintézeti tevékenységet folytattak a szászok is. Horvátország fölös pénze (?) Zágráb hitelintézeteinek betétállományát gyarapította.

Mindezt figyelembevéve megállapítható, hogy az ország középső és nyugati régióiban haladta meg a betétállomány az átlagos szintet; a Dél-Dunántúl e téren is elkülönült a régió középső és északnyugati megyéitől. Magas volt a betétállomány a Felvidék középső megyéiben és az Alföldön is, még a nagyvárosokat nélkülöző megyékben is (Szabolcs, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés). A Sárostól Krassó-Szörényig húzódó vonaltól keletre már átlagalatti a betétállomány egy főre jutó értéke, ám a „szász megyékben", Brassóban, Szebenben és Nagy-Küküllőben, de még Beszterce-Naszódban is átlagfeletti értékeket regisztrálhattunk. A Székelyföld viszont e téren már kedvezőtlen képet

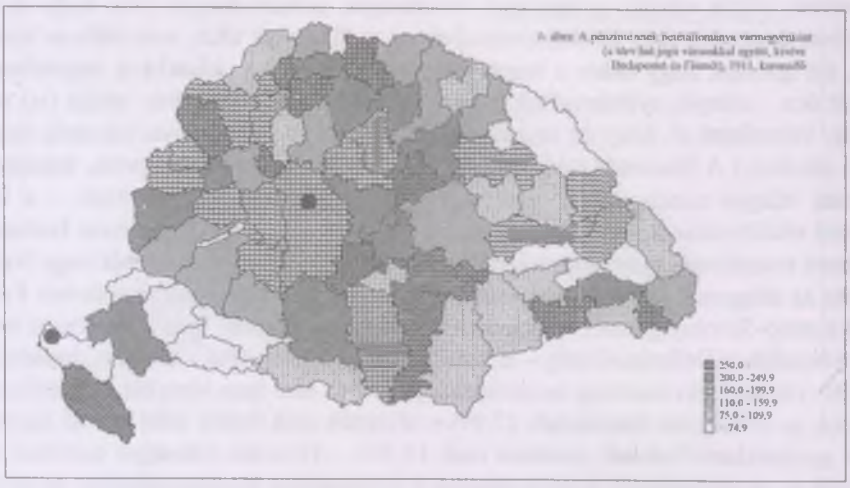

6. ábra: A pénzintézetek betétállománya vármegyénként (a törvényhatósági jogú városokkal együtt, kivéve Budapestet és Fiumét), 1911, korona/fő

Fig. 6. Sum-total of deposits of the banks (in the counties) (With cities with municipal rank except Budapest and Fiume), 1911, crown/person

mutatott. Horvátország „masszív" hátrányos helyzetét – a modernizáció jelentős késését – ez a mutató is jelzi.

• A *gyáripar* megjelenése, ill. növekvő súlya a dualizmuskori Magyarországon a modernizáció markáns jele, pontosabban a modernizáció – egyik – legfontosabb eleme. A közép-európai modernizációban elsősorban felzárkózási folyamatot látók szemében az iparosodás volt a modernizációs folyamat zászlóvivője, oly eleme, amely gerjesztette a modernizáció egyéb megnyilvánulásait. Ugyanakkor épp az iparosodásnál kell ismételten hangsúlyoznunk, hogy *a modernizáció és a fejlettség nem azonos fogalmak.* A gyáripar (a 20 főnél többet foglalkoztató iparvállalatok) elterjedését *(7. ábra)* a modernizációval szoros kapcsolatot tartó elemek (rendelkezésre álló tőke, az urbanizáció szintje, nagy volumenű fogyasztópiac kialakulása, modern közlekedés kiépítése stb.) mellett jó néhány speciális tényező is befolyásolta, mindenekelőtt a kitermelhető bányakincsek elhelyezkedése, a nyersanyaglelőhelyek. Így a gyáripar oly régiókban is megjelent, ahol az általánosabb érvényű modernizáció erre nem készítette elő a terepet, ill. ahol a fiatal gyáripar még nem indított el általános modernizációt (pl. Krassó-Szörény és Hunyad megye bányászati és nehézipari körzetei, Trencsén vagy a Székelyföld fafeldolgozást vonzó erdei). A gyáripar elterjedtsége tehát a modernizáció fontos mérőszáma, de a legtöbb más mérőszám területi elterjedtségével csak gyengén korrelál. A törvényhatóságok „iparosodottsága" sokféle tényező függvénye: az urbanizáció szintjének, nagyvárosok jelenlétének, a modernizáció általános szintjének, a nyersanyag-előfordulásoknak stb. A térképen felismerhető a nyugati országhatártól Budapestig húzódó „modernizáci-

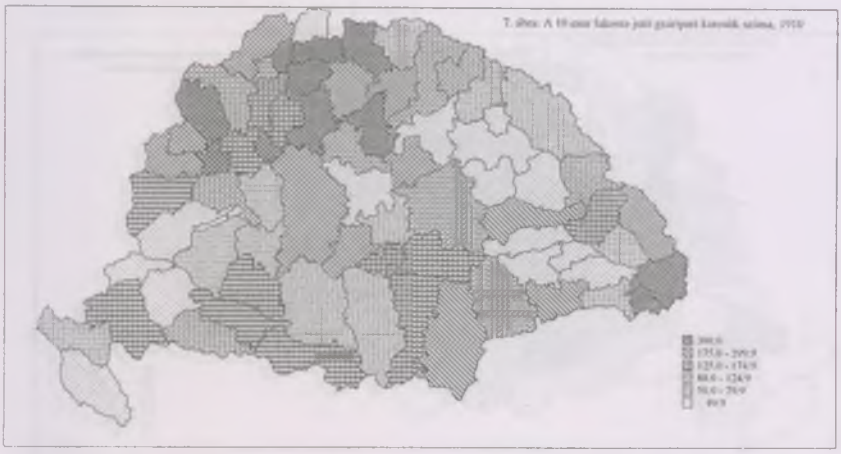

7. ábra. A 10 000 lakosra jutó gyáripari keresők száma, 1910
Fig. 7. Number of wage-earners in the manufacturing industry, 1910

ós ék" (Pozsony, Moson, Sopron, Vas, Győr, Komárom, Esztergom megyék), a nagyvárosok iparvonzó-hatása (pl. Csongrád vagy Hajdú vármegye kiemelkedése az alacsonyabb szinten iparosodott alföldi környezetből, Kolozsvár és Marosvásárhely hatására Kolozs és Maros–Torda megye jobb helyezése a környező erdélyi vármegyéknél stb.) és a nyersanyaglelőhelyek hatása az iparosodásra (a Közép-Felvidék nagy gyáripari körzete – Liptó vármegyétől Borsodig, Nógrádtól Túrócig –, Krassó-Szörény vármegye gyáripara, Háromszék és Csík erdeire települt fafeldolgozó-ipar stb.).

• A további, vizsgálatunkba vont „mutatók" jellegéről, területi differenciáikról még rövidebben kell szólnunk.

A *nem-agrárkeresők aránya* az ország agrárjellege következtében még országosan meglehetősen alacsony, a differenciák az egyes megyék között nem élesek *(7. ábra)*. Feltűnő, hogy az akkori Magyarországon az Alföldre egyáltalán nem a magas agrárkereső arányok jellemzőek, mintahogy a Felvidék „magját" is a magas szekunder-tercier foglalkoztatottság jellemzi. (Persze, itt a szűkös agráradottságok következtében a mezőgazdasági tevékenységet számos egyéb foglalatossággal kellett kiegészíteni – vándoripar, vándorkereskedés, háziipar, házicselédeskedés, fuvarozás stb. –, így már a századvégi modernizáció előtt is viszonylag magas volt a nem-agrárkeresők aránya!) Az ország keleti harmada, Horvátország és egy-két dél-dunántúli megye foglalkozási szerkezete a modernizáció korlátozott térhódítására utal.

2. Meglehetősen nehezen illeszthető a „megszokott képbe" az *ország városodottságának* (a városi lakosság aránya) *mértéke;* az Alföld, a Partium s a Bánát városodottsága kiugró volt a századelőn, akár a *hierarchikus rangsor élén álló városok lakosságarányát* tekintjük *(8. ábra)*, akár *a teljes, funkcionális értelemben vett* városállományt *(9. ábra)*. Természetesen hosszan lehet a sajátos alföldi mezővárosias településszerkezet jellemvonásait taglalni, város-voltukat, urbanizációs szintjüket vitatni. Számolástechnikailag is lehetne a képet finomítani, pl. a külterületen élő lakosságot figyelmen

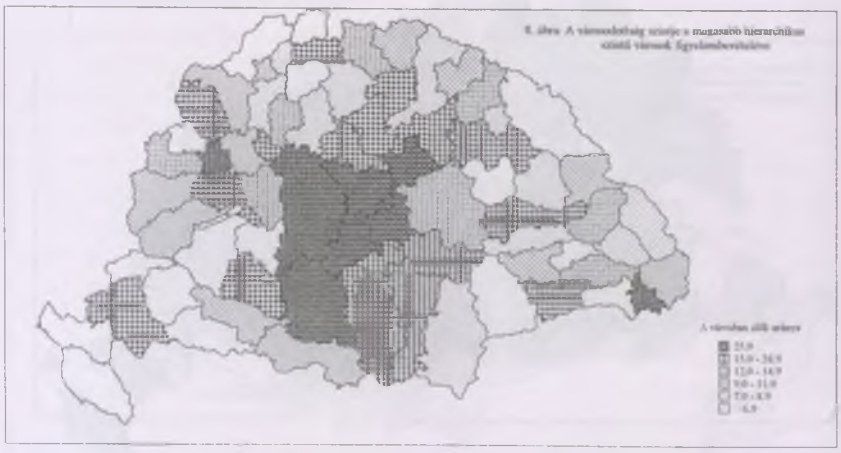

8. ábra. A városodottság szintje a magasabb hierarchikus szintű városok figyelembevételével
Fig. 8. Level of urbanisation considering cities on higher levels of hierarchy (Rate of people living in the cities)

kívül hagyni; ám a már eddig bemutatott modernizációs elemek területi differenciái – az Alföld esetében – rímelnek az urbanizáció szintjével, s nyilvánvaló a közöttük lévő okokozati viszony is: a (mező)városokban élők magas aránya hozzájárult a kedvező iskolázási arányhoz, az egészségügyi szolgáltatások igénybevételéhez, a viszonylag magas hitelintézeti betétállomány kialakulásához s nyilván egy sor „modernizációs elem" elterjedésében.

Negyedik stáció – ború

Hogy a derűre mely – vélt? – modernizációs elem szemrevételezése során következett a ború, nehéz megmondani.

- Mert a *telefonállomások „sűrűsége"* (1911) esetében a „nemkívánatos" területi képre magyarázat lehet a „hierarchikus terjedési modell" hangsúlyos jelentkezése s az a valószínűsíthető helyzet, hogy a telefon-terjedést túlságosan is kezdeti állapotában vontuk vizsgálatunkban (a telefonhálózat kiépítése még csak a „nekilendülés" kezdetén tartott). Ennek következménye Budapest nyomasztó túlsúlya a telefonhasználatban (e téren az ország modernizációja akár a Budapest-vidék dualizmusra is egyszerűsíthető), a nagyvárosok döntő szerepe a regionális értékek kialakításában. A telefon elterjedésének „súlypontja" így a Partiumra esett – Debrecen, Nagyvárad, Arad, Temesvár értékeinek következtében –, e tengelyhez csatlakozott egy sor alföldi megye – Szabolcs, Csongrád, de még Békés, Csanád, Szolnok is –, bizonnyal a mezővárosi településszerkezet következtében. A nyugat-magyarországi „modernizációs ék" a telefonelőfizetők számában is jelentkezik – Pozsony, Moson, Sopron, Győr, Komárom, Esztergom vármegyék átlagfeletti értékei. Az eddig bemutatott „modernizációs elemek" területi megoszlásának egy

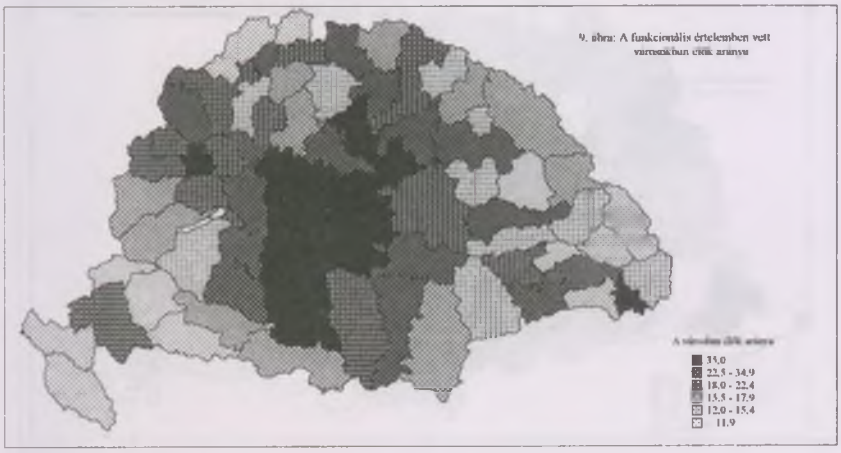

9. ábra. A funkcionális értelemben vett városokban élők aránya
Fig. 9. Proportion of the population living in „functional" cities (Rate of people living in the cities)

sor további vonása felbukkan a telefonellátottság térképén is; a Dél-Dunántúl modernizációja – a Pécs emelte Baranyát nem tekintve – átlagalatti. Sokadik alkalommal viselkedik rendhagyóan (?) a Felvidék néhány megyéje – Túróc, Liptó, Zólyom, Szepes; Abaúj-Torna esetében Kassa értékei emelik meg az ellátottságot. Az Észak-keleti Felvidéket Sárostól Máramarosig következetesen elkerülte a modernizáció; Erdély nem volt homogén terület, a telefonellátottság terén a székely vármegyék is a „hátrányos helyzetű" területek közé kerültek (Maros-Torda értékeire Marosvásárhely gyakorolt jótékony hatást). *(10. ábra)*

- Az oktatásnak a modernizációban játszott szerepét a *polgári iskolai tanulóknak* az összlakossághoz viszonyított arányán mértük; a gimnáziumi tanulólétszámot erősen befolyásolta, hogy a hazai középiskola-hálózat alapjait a 17. században rakták le – elsősorban az oktatással foglalkozó szerzetesrendek –, szükségszerűen a királyi Magyarország területén, s ezt az eloszlást még a századelő állapotai is tükrözték. A polgári iskola fiatal intézmény volt a 20. század elején, de már eléggé elterjedt, így elvileg jó mérőszáma a modernizációnak. A polgári iskolai tanulók sűrűsége *(11. ábra)* a modernizációs különbségek alapszerkezete mellett jó néhány esetlegességet mutat – pl. Fejér, Moson, Csanád megyék a legalacsonyabb kategóriában, Ugocsa, Háromszék, Zólyom előkelő helyezése.
- Néhány „mutató" további alkalmazásáról azok alkalmatlan volta miatt lemondtunk (ld. előbb, pl. a vasútsűrűség, a feladott táviratok és levelek száma, az elváltak aránya stb.), néhányat bizonyos fenntartásaink ellenére az összegzésnél figyelembe vettünk (a tűzkár elleni biztosítások egy főre jutó értéke vármegyénként, a kórházi ágyszámok fajlagos értékei, a jelzálogkölcsönök nagysága). (A mezőgazdaságban tapasztalható modernizáció regionális eltéréseinek felmérése folyamatban van.)

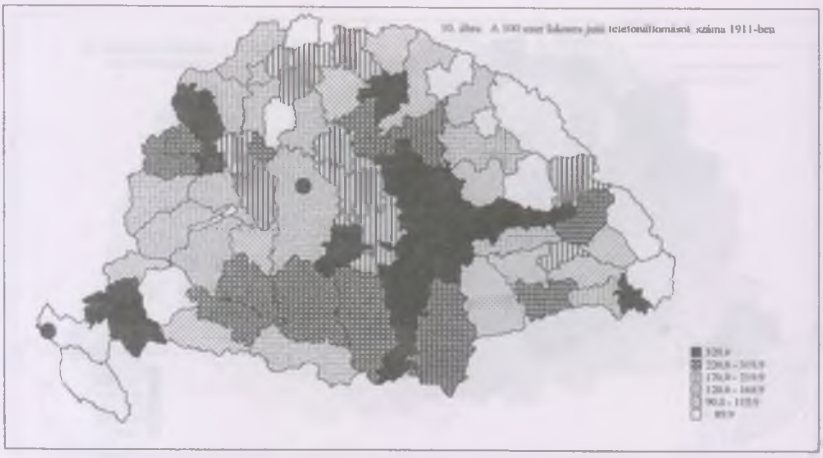

10. ábra: A 100 000 lakosra jutó telefonállomások száma 1911-ben
Fig. 10. Number of public telephones for every 100 thousand inhabitant in 1911

Ötödik stáció – lássuk, mire jutottunk

Az egyes ,modernizációs elemek (mutatók) törvényhatósági szintű összegzésére egyszerű módszert alkalmaztunk, mivel célunk jelen esetben a modernizációs folyamat előrehaladottságának meghatározása volt, vagyis az egyes elemek által jelzett modernizációs szint összegzése, s nem pl. az „elemek" – a modernizáció részterületei – egymáshoz való viszonyát is figyelembevéve a modernizáció „területi típusainak" meghatározása. E célra lehetett volna bonyolultabb módszerekkel is kísérletezni – pl. klaszteranalízissel –; mivel azonban a mutatórendszer egyes elemei meglehetősen jól korrelálnak egymással, nem valószínű, hogy az „egyszerű" modernizációs szinttől lényegesen eltérő eredményt adnának esetünkben ezek a módszerek. Így végül „pontozásos" módszerrel állapítottuk meg az egyes vármegyék modernizációs szintjét *(12. ábra)*. Az összegzésbe végül 12 mutatót vontunk be:

- az írni-olvasni tudók aránya,
- az orvoslátta holtak aránya,
- a hitelintézetek betétállományának nagysága lakosságszámra vetítve,
- a 100 ezer lakosra jutó telefonállomások száma,
- a gyáripari keresők aránya az összlakosságból,
- a nem-agrárkeresők aránya,
- a tűzkár elleni biztosítások lakosságszámra eső összege,
- a jelzáloghitelek nagysága lakosságszámra vetítve,
- a polgári iskolai tanulók aránya a lakosságból,
- a 100 ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma,
- városodottsági szint a magas hierarchikus rangú települések lakosságszáma alapján,

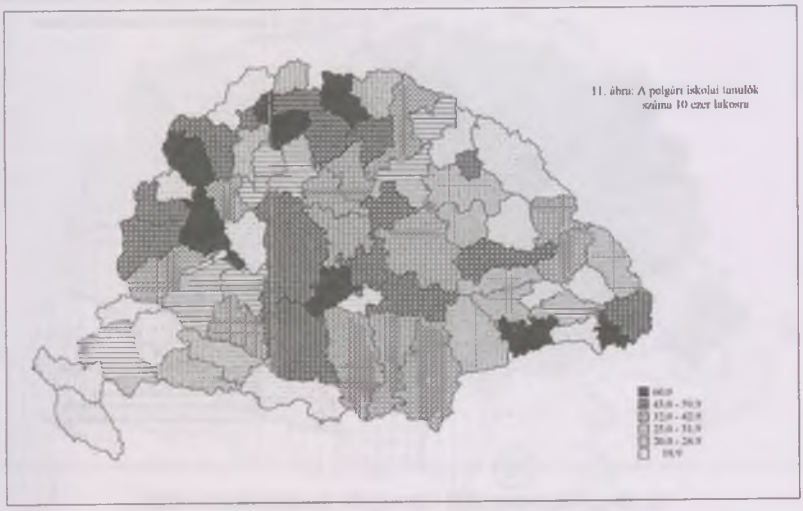

11. ábra: A polgári iskolai tanulók száma 10 000 lakosra
Fig. 11. Number of students in the higher elementary schools for 10 thousand inhabitants

- városodottsági szint valamennyi városi funkciójú település lakosságszáma alapján.

Az összegzést a rangszám-módszerrel is elvégeztük, az eredmény azonban olyannyira hasonlatos volt az előbbi eljárás végeredményéhez, hogy külön nem elemeztük.) Ezen térkép alapján rajzoltuk meg az *ország modernizációs zónáit;* a „generalizáció" során figyelembevettük a városhierarchia élén álló városok s környezetük viszonyát (alig modernizált környezetben jelöltük a modernizációs gócokat), a hasonló modernizációs szinten álló vármegyék összevonásával nagyobb régiókat alakítottunk ki, néhány esetben „feldaraboltunk" vármegyéket (pl. a csak „közepesen" modernizálódott Vas megye északi felét Szombathellyel, az egyik közszellemében-gazdaságában-épített környezetében leginkább modernizálódott megyeszékhely-várossal a „nyugatmagyarországi modernizációs ék" területéhez soroltuk, a Zemplén megyei Hegyalját „leválasztottuk" a lassan modernizálódó megyéjétől stb.). *Kistáji szinten* természetesen nem állt módunkban a modernizáció szintjét és szerkezetét meghatározni, noha kétségtelen épp ezen a szinten mutatkozott meg a modernizáció számos jellegzetes típusa, a modernizáció egyes elemeinek sajátos kombinációja. (Pl. a Vas megyei Őrség korán modernizálódó kistájunk, „polgárosodó" parasztsággal, piacra termelő mezőgazdasággal, ám a szűkös természeti adottságok miatt csak vontatottan gyarapodó helyi társadalmakkal, egyoldalú agrárjelleggel stb.).

Ezen generalizáció végeredményét, a *századelő Magyarországának modernizációs zónáit* a *13. ábrán* mutatjuk be. A nyert kép *részletes* elemzésére itt nincs terünk. Az egyes területi egységekkel kapcsolatban csak néhány megjegyzést tehetünk, hangsúlyozva, hogy a modernizáció zónáit a *magyarországi modernizáció szintjéhez képest határoztuk meg* (azok tehát csak ebben a relációban értelmezhetőek!), s nem volt – eddig?

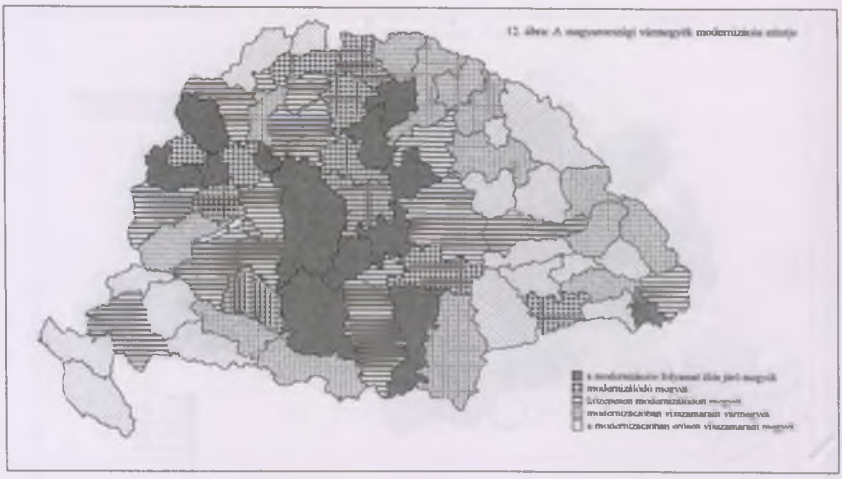

12. ábra: Magyarországi vármegyék modernizációs szintje
Fig. 12. Modernisational level of the Hungarian counties

– lehetőségünk arra, hogy pl. a korai modernizációban élenjáró Nyugat-Magyarországot összevessük Nyugat-Európa modern zónáinak fejlettségével.

I. Mint már utaltunk rá, **Budapest** különleges szerepet játszott a dualizmuskori Magyarország modernizációjában. A 19. század közepén hazánk és Nyugat-Európa gazdasági-technikai fejlettsége, urbanizációs szintje, a társadalom polgárosultsága között meglehetősen mély szakadék húzódott. Amikor a „felzárkózás" lehetőségei hazánkban megteremtődtek, a két „pólus" között mutatkozó nagy „feszültség-különbség" igen gyors modernizációt indukált Magyarországon. A felzárkózás újonnan jelentkező feltételeinek ill. ösztönzőinek időbeli egybeesése ugyancsak a gyors felzárkózást ösztönözte.

Magyarországon 1848, ill. 1867 után ugyanis szinte egyidőben jelentkezett a

- *polgári fejlődés társadalmi, politikai, jogi feltételeinek megteremtődése* (a feudalizmus felszámolása, 1848. áprilisi törvények), az a tény, hogy a polgári társadalom jogi, szervezeti kereteinek kialakulása részben megelőzte a reálfolyamatokat, a gazdaság és társadalom polgárosulását, kapitalizálódását, „modernizációját". A kész keretek ösztönöztek annak „elfoglalására".
- Kedvezőek voltak a gazdaságfejlődés *nemzetközi feltételei;* Európában a 19. század derekán tőkefelesleg keletkezett, az iparosodás-urbanizáció fokozta az élelmiszer- és nyersanyagigényeket, *agrárkonjunktúrát* alakított ki.
- Európában a tőkés gazdálkodás igényei hívták életre a technikai-technológiai („ipari") forradalmat; Magyarországon a polgárosodás (a modernizáció) lehetőségeinek megteremtődésével szinte pontosan egyidőben jelentek meg a modern technikai eszközök (vasút, távíró, mezőgazdasági gépek stb.).
- A (korlátozott) *nemzeti szuverenitás visszanyerése* (1867), a gazdasági fejlődés, a modernizáció (pl. Budapest „felfejlesztése" Bécs mellé, önálló vasútpolitika, gazdaságpolitika stb.).

E sokfélék forrásból táplálkozó modernizációs folyamatok Budapesten „futottak

13. ábra. Modernizációs zónák a századelő Magyarországán. — 1 = a modernizáció hídfőállása, Budapest; 2 = modernizációs gócok számottevő „kisugárzással"; 3 = modernizációs gócok; 4 = számottevő modernizációval jellemezhető zónák; 5 = a modernizáció második hullámának zónája; 6 = a modernizációs folyamat elején álló zóna; 7 = "tradicionális" régiók

Fig. 13. Modernisational zones of Hungary at the beginning of the century — 1 = bridgehead of modernisation Budapest; 2 = modernisational centres with significant radiation; 3 = modernisational centres; 4 = zones with significant modernisation; 5 = zone of the second wave of modernisation; 6 = zone at the beginning of the modernisational process; 7 = traditional regions

össze" (a nemzeti szuverenitás visszanyerése tette Budapestet az államélet központjává, a közlekedés „forradalma" és a nemzeti vasútpolitika nyomán vált Budapest az ország közlekedési központjává, ez s az agrárkonjunktúra tette a fővárost a terménykereskedelem és a malomipar centrumává, a nemzeti szuverenitás táplálta a Béccsel való vetélkedést és így tovább). Egyébként is a rohammal támadó modernizáció első szakaszában többnyire csak egy vagy néhány központot, hídfőállást hódít meg, s ha itt megszilárdítja állásait, indul „támadásra" a meghódítandó ország vagy régió ellen.

A *modernizáció hídfőállása* a Kárpát-medencében Budapest volt, s a századelőre még csak korlátozott számban és „kifejletben" jöttek létre a modernizáció alközpontjai az országban. Így a főváros „aránytalanul nagy súlya" az országban nem Trianontól datálódik. A századfordulón Budapest a „fejlettség" (modernizáció) mérhető mutatói terén lélekszámához képest többszörös értékeket produkált *(6. táblázat)*, s mindez „minőségi" különbségeket is eredményezett; a polgári társadalom teljes kifejlettségben csak Budapesten alakult ki a századfordulóra. Ez a hídfőállás-pozíció eredményezte a lakosság viharos gyorsaságú növekedését (1851: 173 ezer fő, 1910: 880 ezer fő), a várostest gyors átépülését és térbeli terjedését, a technikai innovációk korai megjelenését (1878: elektromos közvilágítás, 1881: telefonközpont, 1887: villamos; 1896: földalatti vasút

stb.). A századelőre Budapest nemcsak a külföldi tőke, a technikai civilizáció, az innovációk, hanem az új társadalmi eszmék, művészeti irányzatok hídfőállásává vált. (S nemcsak „befogadó" volt a város, hanem pl. számos technikai találmány született falai között, épp a modernizálódó ágazatokban – transzformátor, telefonhírmondó, karburátor, villanymozdony stb.) Budapest modernizációban játszott szerepét „pontosíthatjuk", ha választ tudunk adni arra a kérdésre, hogy a modernizáció egyes elemei mekkora késéssel vándoroltak tovább a városból, milyen irányban, mennyiben segítette Budapest az ország egészének modernizációját.

6. táblázat. Budapest súlya az országban, 1910 (Horvát és Szlavonország nélkül)

Mutató	Abszolút érték		Budapest részesedése, %
	az országban	Budapesten	
1. Lakosságszám	18 064 533	880 371	4,8
2. Telefonbeszélgetés, 1000 hívás	171 951	71 396	41,5
3. Takarékbetétállomány, ezer korona	3 861 277	768 496	19,9
4. Feladott távirat, 1000 db	9 209	2 427	26,4
5. Épületekre adott jelzálog, 1000 korona	1 196 376	733 373	61,3
6. 20 főnél nagyobb iparvállalat dolgozói	392 939	128 358	32,7
7. Kereskedelemből élő kereső	278 104	64 881	23,3
8. A felsőoktatás hallgatóinak száma	14 021	8 675	61,9

II. Számottevő modernizációval jellemezhető régiók

II.1. A *Nyugat-magyarországi „modernizációs ék"* Pozsony, Moson, Sopron, Győr, Komárom, Esztergom megyéket, Vas és Veszprém megye északi sávját foglalta magában, mintegy 1 millió 700 ezer lakost, 20 és félezer km^2-t. A régió „élenjáró" volta kézenfekvő, meglepetést aligha okoz; *forgalmi helyzete* az államalapítás óta kitűnő. Nemcsak Bécs közelsége – a bécsi piac már a feudáliskorban ösztönözte a mezőgazdasági árutermelést, az agrárgazdaság modernizációját –, a Budapest-Bécs között a Duna mindkét partján korán kiépített közlekedési folyosók miatt, hanem a Duna víziútja révén is, mely évezrede az ország legfontosabb közlekedési ütőere volt, s az agrárkivitel, főleg a szemestermények kivitele óta már a vasútépítkezések előtt „modern" városok – terménykereskedő, vállalkozó polgársággal rendelkező városok – kialakulását segítette elő. Ez a jó forgalmi helyzet korán, már 1848 előtt megindította a modernizációt s azt „harmonikussá" tette: az agrárgazdaság modernizálása mellett – ipari növények termelése, modern technológiák, gépesítés, élelmiszeripar stb. – az urbanizációra – regionális centrumok (Pozsony, Győr), „fejlett" megyeszékhelyek (Szombathely, Sopron), erős középvárosok (Komárom, Esztergom), sokrétű városi funkciókat ellátó járási székhelyek kialakulása –, az iparosodásra, mindezeken keresztül a lakosság vagyoni helyzetére, tájékozottságára, a „ligatúrák" felszámolódására kihatott (az írni-olvasni tudásban Moson, Sopron, Győr, Vas, Veszprém, Esztergom vármegye az első tíz között található 1910-ben). A régióban az általunk figyelembevett „modernizációs mutatók" értékei egyértelműen magasak; a vármegyék átlagos „rangszáma" 13 (Horvát-

Szlavonországban kereken 60), az átlagos pontszám 59,3 (a lehetséges 72 pont 82,4%-a), Horvátországban 23,9, a lehetséges érték 33,2%-a. Néhány megye néhány mutatójának alacsonyabb értéke is többnyire a módszertani korlátok eredménye; pl. Moson megyében nagyváros hiányában alacsony az urbanizációs szint, s ezért alacsony a kórházi ágyak száma vagy a középiskolai oktatás volumene, ám Pozsony, Sopron, Győr vagy akár Bécs közelsége ellensúlyozta a „saját" nagyváros hiányát, sőt a vármegye népének városi javakkal való ellátása kedvező lehetett.

II.2. Hagyományos szemléletünktől meglehetősen eltér s így több magyarázatot igényelne az *Alföldnek* a „számottevően modernizált" régiók közé történt besorolása. Ez a régió – a modernizációs szint szempontjából – Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú vármegyékre, Heves és Borsod megye déli felére-harmadára terjedt ki (Heves megye városai, Eger és Gyöngyös elsősorban az Alföld felé építették ki kapcsolataikat). A régióban 3 millió 282 ezren éltek 1910-ben, területe valamivel meghaladta a 42 ezer km^2-t.

A számszerűsített mutatók terén *aligha vitatható az Alföld előkelő helyzete!* (Le kell küzdenünk előítéleteinket!) Az általunk figyelembevett „modernizációs elemek" terén – a gyáripar elterjedését figyelmen kívül hagyva – az alföldi megyék vitathatatlanul a magyarországi vármegyék élén álltak, még úgy is, hogy Budapestet a számolásnál külön kezeltük, értékei tehát nem emelték meg Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye értékeit, vagy a korabeli statisztikai régióbeosztás szerint a Duna-Tisza köze értékeit. Az alföldi megyék *átlagos rangszám értéke* 10,6 – jobb, mint a Nyugat-magyarországi régióé -, az elérhető pontok 82,1 %-át megszerezték. Több alföldi megye esetében még nagyváros (regionális centrum) sem alakult ki – Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Bodrog, a Budapest nélküli Pest-Pilis-Solt-Kiskun –, tehát nem a nagyvárosok „torzító" hatása emelte meg a régió modernizációs fokát. A legautentikusabb modernizációs mutatók terén is feltűnő egyes alföldi megyék előkelő helyezése (pl. az „orvoslátta holtak" esetében Békés megye Fiume után a második helyet foglalta el az országos rangsorban, Hajdú a 4., Csongrád a 6., Jász-Nagykun-Szolnok a 7., Pest-Pilis-Solt Budapest nélkül (!) a 8.; vagy a „nem-agrárkeresők" arányának alapján Csongrád a 8., Pest-Pilis-Solt-Kiskun a 11., Hajdú vármegye a 12., de még Békés megye is a 21.). (Hozzátehetjük, hogy a századfordulón, amikor a magyar agrárgazdaság súlypontja a gabonatermelésre és exportra esett, az Alföld a mezőgazdaság terén is előkelő helyet foglalhatott el a modernizációban.)

Magyarázat inkább a „miértre" szükséges. Felvetődhet persze, hogy a számokká csupaszított modernizációs elemek nem adják vissza a modernizáció finomabb árnyalatait (hasonló paraméterekkel – írni-olvasni-tudás, bankbetét-állomány, iskolai végzettség, foglalkozás stb. – meghatározható egyén Pozsonyban „modernebb" – „polgárabb"? – volt, mint pl. Kecskeméten). Ám ennyire nem lehet rossz a választott módszer. Néhány tényező szerepe azonban eléggé nyilvánvaló:

- Elsőként kell említenünk a *sajátos* (mezővárosi-óriásfalvas) *településszerkezetet;* ennek következtében az Alföld városodottsága rendkívül magas; Csongrádban a magas hierarchia-szintű városokban élt a századelőn a lakosság 65,2, Pest-Pilis-Soltban 58,4, Hajdúban 47,6, Békésben 38,5%-a. Az alföldi régióba sorolt megyék az ország tíz leginkább városodott törvényhatósága közé tartoztak. Valamennyi városi funkciójú

település lakosságszámát figyelembevéve öt alföldi vármegyében a városlakók aránya 50% fölé emelkedik, csak Bács-Bodrogban alakul 40% körül (viszont a megyében a lakosság 69,3%-a 5 ezer főnél népesebb településekben élt). Ezek az értékek az urbanizációs szintet – úgyis mint modernizációs mérőszámot – eleve magasra emelték. Nem térek ki ehelyütt az alföldi mezővárosokkal kapcsolatos vitákra, a tanyavilág megítélésére, a „mendöli-modellre", mely szerint *egy* mezőváros egyenlő három település, a valódi város(mag), a falusias burok és a tanyavilág.

- Az a tény, hogy a lakosság magas hányada népes, városi méretű és városi funkciókkal (is) rendelkező településekben élt, elősegítette az innovációk – s így a modernizáció – terjedését; láttuk ezt az „orvoslátta holtak" esetében, az alfabetizmus terjedésében (iskolahálózat), de még a telefonhálózat kiépítettségében is.
- Az alföldi társadalom mindezek s tradíciói révén (önigazgatásra való képességek) a modernizációra fogékonyabb volt, mint pl. aprófalvas vidékek egykori jobbágytelepülésének lakója. Ennek a gazdaságban is megmutatkoztak a következményei – pl. a paraszt(polgár)i produktumként kialakult speciális kultúrák –, de számos egyéb téren is (az alföldi települések többségében működtek olvasókörök, egyletek, de még az agrárszocialista mozgalmakat, aratósztrájkokat is felemlíteném).

Az Alföld modernizációs előrehaladása tehát aligha vitatható; talán az Alföldön sem voltak erősebbek a modernizációra késztető okok, mint más régiókban, de *kedvezőbbek voltak a* – speciális körülmények között kialakult – *feltételek.*

A *Felvidék* modernizációja egyrészt *nem mutatott egységes képet,* másrészt a „közfelfogástól" (?) eltérően alakult. A Felvidék korántsem volt a modernizációban egységesen visszamaradt terület; megyéi a modernizációs skála minden grádusán előfordultak. Így a Felvidéket – némi egyszerűsítéssel élve – három fejlettségi zónába osztottuk.

III. A *Felvidék középső harmada* (**Közép-Felvidék**), Túróc, Liptó, Szepes, Gömör és Kishont, Abaúj-Torna vármegyék, Heves és Borsod egy része, Zemplén megyéből a Hegyalja meglepően *kedvező modernizációs értékekkel rendelkeztek,* a *magyarországi modernizáció második lépcsőjén* foglaltak helyet. E „modernizációs régióban" 1910-ben 1 millió 110 ezren éltek kb. 15600 km^2-en. Borsod és Abaúj megye esetében a kedvező mutatók részben a nagyvárosok – Miskolc, Kassa – jelenlétével is magyarázhatóak. A régió többi megyéjében a modernizáció „motorja" a gyáripar terjedése volt; 1910-ben az említett megyék a 20 főnél többet foglalkoztató vállalatok keresőinek 10 000 lakosra jutó száma alapján az országos rangsor élén álltak: Liptó a 3. (607,4 gyáripari kereső 10 000 lakosra), Túróc a 4. (447,9 fő), Szepes a 6. (421,6 fő), Borsod a 7. (412,7 fő), Gömör a 13. (282,1 fő); hogy aztán a 10 000 lakosra jutó 282-607 gyáripari kereső a gazdaság modernizációja magas szintjének minősíthető-é, az vitatható, de a modernizáció zónáinak kijelölésénél – mint említettük – *a magyarországi relációkat vettük figyelembe.* A viszonylag magas iparosodottsági szint már a századelőre további modernizációs elemeket „vonzott" a területre, nemcsak az ipari-tercier keresők magasabb arányát alakította ki (természetszerűleg), hanem élénkítette a pénzintézeti tevékenységet (Túróc a vármegyék rangsorában a 2., Szepes a 10., Liptó a 21., igaz, ebben a „nemzetiségi" bankok jelenléte is közrejátszott), a középfokú oktatást, az alfabetizációt, a modern technikák terjedését (telefon-ellátottság) és így tovább. Ennek ellenére több

megye modernizációs folyamatai kiegyenlítetlenek. Regionális szinten épp a Közép-Felvidék esetében kell hangsúlyoznunk a modernizáció és a „fejlettség" különbségét, pl. az egyéni boldogulás korlátozottságát (az iparosítás nyújtotta opciók mellett erős „ligatúrák" létét?).

Összességében a Közép-Felvidéken a modernizáció az átlagosnál magasabb szintet ért el; az átlagos rangszám a megyék sorában 18,8, a pontszám 54,0 (az elérhető pontok 75%-a).

IV.1 A *Nyugat-Felvidék* öt megyéjének (Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Zólyom; területük kb. 17 600 km^2, lakóik száma 1910-ben 1 millió 165 ezer fő) modernizációs értékei egymáshoz közel állnak – a vármegyei rangsorban a 28-45. helyet foglalták el –, modernizációjuk „belső szerkezete" kiegyenlítetlen, s a modernizáció mértékét tekintve a régió egyértelműen elkülönül a vele határos Nyugat-Magyarországtól, ill. a Közép-Felvidéktől. A „társadalmi mutatók" – írni-olvasni tudás, „orvoslátta holtak", de a bankbetét-állomány is – kedvezőbbek az országos átlagnál; a gazdaságon belül több megyében – Zólyom, Nógrád – fejlett volt a gyáripar (Zólyom az egyik leginkább „gyáriparosodott" megyéje ekkor Magyarországnak). Az urbanizáció szintje viszont alacsony; egyetlen regionális centrum nem alakult ki a régióban, csekély a városlakók aránya, alacsony a városokhoz kötődő modernizációs elemek értéke. A Nyugat-Felvidék az ország *közepesen modernizálódott régiói közé tartozott,* a megyék átlagos pontszáma 44,6, az elérhető pontszám 61,2%-a.

2. A Zala, Somogy, Baranya, Tolna, Fejér megyéket, valamint Veszprém megye déli kétharmadát, s Vas megye Zalával határos sávját – a Vasi Hegyhátat, a Vendvidéket, az Őrséget – magában foglaló, kb. 31 ezer km^2 kiterjedésű, több mint 2 millió lakosú *Közép- és Dél-Dunántúl* „alulmúlta" a várakozásokat. A Dunántúlt a szakmai és közfelfogás többnyire az ország „fejlett" régiói között tartja számon, noha ez a „besorolás" mind a közelmúltra, mind napjainkra vonatkozóan nem helytálló. Az „adatok" meglehetősen egyértelműek és kérlelhetetlenek; ezek szerint a századelő Közép- és Dél-Dunántúlja is a modernizáció ütemében elmaradt az ország több régiójától – horribile dictu az Alföldtől is –; Zala vármegye a megyei rangsorban a 49., Somogy a 39.; az alföldi megyék rangsor-átlaga 10,6 (!), ezt egyetlen dunántúli megye sem közelítette meg. Csupán Baranya megye ért el, Pécs értékeinek köszönhetően a közepesnél jobb helyezést. A dunántúli megyékben a legtöbb figyelembevett mutató közepes vagy közepesnél alacsonyabb szintet ért el, ilyen értelemben *a szerényebb szintű modernizáció általános érvényű a régióban.* Csupán az alfabetizáció szintje magas és egyes megyékben az orvoslátta holtak aránya. (A társadalom ligatúrái oldódtak, az opciók kínálata gyér.)

A „relatív elmaradás" okai között említhetjük, hogy a Dél-Dunántúl forgalmi helyzete hosszú időn keresztül kifejezetten kedvezőtlen volt (a vasútépítés nyomán javult helyzete), a mezőgazdasági árutermelés – néhány kistájtól eltekintve – szerény, a gyáripar térhódítása Baranyát-Pécset leszámítva jelentéktelen, mindezek következtében az urbanizáció szintje kifejezetten alacsony (a magasabb hierarchikus szintű városokban élők aránya alapján Tolna megye a 63., Somogy az 59., Zala a 42. helyet foglalta el a megyék rangsorában); Zala, Somogy Tolna, Dél-Fejér a századfordulón a kifejezetten városhiányos térségek közé tartozott, a városi intézmények hiánya vagy gyér volta a

modernizáció fékezője, csakúgy mint az aprófalvas településszerkezet, mely már a századelőn lassította a falusi térségek modernizációját is.

3. Szabolcs megyétől Biharon, Arad megyén át Temes vármegye déli határáig „köztes terület" húzódott (Szabolcs, Bihar, Csanád, Arad, Torontál, Temes megyék), melyet csak a modernizációban elfoglalt hasonló pozíció terelt egy régióba, egyébként mind a természeti viszonyok, mind a gazdaság- és településtörténeti múlt, a gazdaság jellege, a lakosság nemzetiségi-vallási összetétele alapján meglehetősen eltérőek a „köztes régióba" sorolt megyék. Sőt még a modernizációs folyamatok előrehaladásában is eltérések mutatkoznak: Szabolcs a megyék rangsorában a 31., modernizációs mutatói kiegyensúlyozatlanok; az orvoslátta holtak, a bankbetét-állomány, a telefon-ellátottság terén helyzete kedvező, némileg meglepő módon a városodottság szintje is az átlagosnál magasabb (a lakosság 22,5%-a élt városi funkciójú településekben), átlagos szintű az alfabetizáció, ám pl. a gyáriparosodottság szintje (65. helyen a 72 vármegye közül!), a foglalkozási szerkezet, az oktatási és egészségügyi intézmények volumene alapján a sereghajtó vármegyék közé került. Mindezzel együtt a Trianon előtti Magyarországon nem Szabolcs vármegye volt a területi differenciálódás „botrányköve". Bihar modernizációs értékeit többnyire Nagyvárad emelte közepes szintre (de pl. a 6 éven felüli lakosság 56,4%-a analfabéta 1910-ben), a megyék rangsorában a 38. Meglepő, hogy a Délvidék – a korabeli statisztikák Tisza-Maros köze – megyéi közül Csanád és Torontál csak gyenge közepes helyezést ért el (feltehetően az agrárgazdaság modernizációjának figyelembevétele javítana pozícióikon). Viszont a két legdinamikusabb, kifejezetten polgárosodó-modernizálódó regionális centrummal – Arad, Temesvár – „kiegészülve" Arad és Temes megye a modernizációs folyamatban előkelő helyet foglalt el (Temes a vármegyék sorában a 14., Arad a 21.), helyük lenne a „modernizálódott" régiókban is. (Elképzelhető lenne besorolásuk egy Alföld-Délvidék régióba, csak a közepesen modernizálódott Csanád és Torontál hovatartozása problematikus. Szabolcs ugyancsak az Alföldhöz lenne sorolható, Bihart viszont fel kellene osztani az Alföld [ide tartozna Nagyvárad is] és Erdély között; így a „köztes régió" megszűnne.) Végül a régió területe 40 és félezer km^2, lakóinak száma 2 millió 640 ezer, megyéinek átlagos rangszáma 28,2. Alrégiói erősen eltérő jellegűek, jellemzésükre itt lehetőségünk nincs. Ismételten utalunk arra, hogy a régió lakosságának nemzetiségi összetétele igen vegyes, községről-községre is változik s ez is mozaikossá tette a modernizációs folyamat előrehaladását.

V. „Tradicionális" (alig modernizálódó) régiók

Az ország „tradicionális" (a modernizációban „elmaradt") területei két nagy, összefüggő zónát alkottak az országban:

1. *Kelet-Magyarország* (az Északkeleti-Felvidék, Partium, Erdély, Krassó-Szörény vármegye)

A *kelet-magyarországi régió* az országot övező hegységkeret északi, észak-keleti szárnyára s Erdélyre terjedt ki; e zónába soroltuk az Északnyugati-Felvidék két, vontatottan modernizálódó vármegyéjét, Trencsént és Árvát, az Északkeleti-Felvidék megyéit Sárostól Máramarosig, Szatmárig s Erdélyt, a Délvidékhez (a statisztikai Tisza-Maros köze) számító Krassó-Szörény vármegyét. Ennek a hatalmas „régiónak" (melyen 26 vármegye osztozott) a területe kb. 112 ezer km^2 volt, lakóinak száma 5 millió 390 ezer.

A zónán belül elkülöníthető a Felvidék s Erdély északi előtere – „Partium" – s

maga a szűkebb értelemben vett Erdély. A Felvidék keleti harmada s „Kárpátalja" hazánk – Horvátországot nem számítva – legkevésbé modernizált, „legelmaradottabb" régiója, mind társadalmi tekintetben (pl. Máramaros 77,0%-os analfabetizmusát csak a horvátországi Lika-Krbava megye múlta alul, elhalálozottainak 18,7%-át kezelte orvos – de Árva vármegyében ez az arány 13,6%! –, utolsó volt a megyei rangsorban a pénzintézeti betétállomány egy főre jutó értéke alapján stb.), mind a gazdaság terén (pl. Szilágy megye a gyáripar jelenléte alapján a 71. – utolsó előtti –, Ugocsa a 69., Árva a 68., Szatmár a 61. és így tovább), mind pedig az urbanizáció szempontjából. Szilágy megye a legjobb helyezést a jelzálog-kölcsönök értéke alapján érte el, ott a 49.; Máramaros a 48. helyre a nem agrárkeresők aránya alapján „jött fel" (a kedvezőtlen agráradottságok következtében). A mutatók összegzése után Árva a 66., Máramaros a 65., Szilágy a 63., Trencsén az 56., Ung az 54. és így tovább. Így a régió megyéinek átlagos helyezése a megyék rangsorában a 72 megyét tartalmazó listán 55,3 (Horvát-Szlavonország megyéinek átlaga 59,8), s a „megszerezhető" pontok 37,6%-át érte el. Az „elmaradás" okainak puszta felsorakoztatása is hosszadalmas lenne (pl. szűkös természeti adottságok, csekély árutermelés – „kivitelre" a fán és a són kívül más áru alig került –, ennek következtében szerény városodás – ill. a feudáliskori vásárvárosok, mint Bártfa, Ungvár, Munkács, Máramarossziget stb. vontatott „kapitalizálódása" –, szegény, iskolázatlan lakosság, a nemzetiségi összetétel – a korabeli Magyarország „ligatúráktól" leginkább béklyózott nemzetisége a ruszin volt, s többségük e régióban élt –, az okozatból okká váló kivándorlás stb.).

Erdély ugyan a tradicionalizmus bástyája Magyarországon (ld. pl. a kulináris kultúrát!), ám korántsem egységesen „fejletlen" terület. S ez esetben a „fejlettség" és a modernizáció közötti különbségtétel szükségességét ismételten hangsúlyozni kell. Mert pl. az erdélyi „fejlett" vagy viszonylag fejlett területek, ill. helyi társadalmaik körében is tapasztalható a kiváltság-őrzésre, a tradíciók fenntartására való törekvés (Szászföld, Székelyföld). Erdély nemcsak domborzatilag tagolt, hanem hosszú időn át közjogi helyzetét (Szászföld, Székelyföld, határőrvidékek, „megyék" elkülönülése), gazdaságtörténetét, nemzetiségi képét stb. tekintve is, s a modernizációs átlagértékek mögött meglehetősen nagy differenciák mutatkoztak. Erdély 16 megyéje – Krassó-Szörénnyel is számolva – közül hét „mutatói" alapján az ország legkedvezőtlenebb helyzetű megyéi közé tartozott (Hunyad, Alsó-Fehér, Torda-Aranyos, Kis-Küküllő, Fogaras, Udvarhely, Szolnok-Doboka), Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Csík, Nagy-Küküllő modernizációs szintje is átlagalatti, esetenként igen kedvezőtlen értékekkel (Szolnok-Dobokában az analfabéták aránya 74,7% [a 70. helyen], Torda-Aranyosban 67,7% [a 67. helyen], Hunyadban 70,2% [a 69. helyen]; hasonló a helyzet az orvoslátta holtak mutatója esetében – Szolnok-Dobokában 11,9%-ukat kezelte orvos, Torda-Aranyosban 16,2%-ukat stb.). Ezzel szemben a szászok lakta Brassó és Szeben megyék modernizációja – az említett „szász konzervativizmus" ellenére – messze Erdély más területei előtt járt; Brassó megye átlagos rangszáma 7,3, vagyis a mutatók legtöbbjében az ország első 10 vármegyéje között volt (ehhez a Brassóhoz „tartozó" megye csekély népességszáma is hozzájárult, így a város jelentős „emelhette" megyéje értékeit). Kolozsvár a magyarországi településhierarchia egyik kiemelkedő város volt – Zágráb mögött, Pozsonnyal vetélkedve –, megyéjét azonban még így sem emelte a közepesnél magasabb szintre,

jelezvén, hogy a megye „vidéki" térségei a szomszédos Torda-Aranyoshoz vagy Szolnok-Dobokához hasonló pozícióban voltak. Végülis Erdélyt egységesen a tradicionális zónához soroltuk, azzal, hogy jelentős modernizációs gócai voltak – mindenekelőtt Kolozsvár, Brassó, Nagyszeben –, s bizonyos „tagolódás" a nemzetiségek szerint is kialakult (szász-magyar [székely]–román sorrendben).

2. Végül a Dráva nemcsak közjogi határ volt a magyar korona két országa között, nemcsak nemzetiségi-nyelvi határ, hanem igen határozott modernizációs gát is. *Horvát-Szlavonország* a Kárpát-medence legkevésbé modernizálódott régiója volt, Magyarország egészéhez képest is igen rossz "„mutatókkal"; *rendkívül szilárd ligatúrák* (pl. Lika-Krbavában 78,9%-os analfabetizmus 1910-ben, 10% alatt maradó orvoslátta holtak stb.), *gyér opciók.* Zágráb ugyan modern „vidéki" nagyváros, Budapesthez hasonló a helyzete Horvátországban, de „kisugárzó" hatása csekély (csakúgy, mint egyik „legmodernebb" városunknak, Fiumének). Zágráb megye kedvezőbb értékei csak a város és a megye értékeinek mechanikus átlagolásából adódnak. Még Szerém vármegye helyzete kedvezőbb egy árnyalattal Horvát-Szlavonországhoz mérten.

A régiók néhány adatát a *7. táblázat* tartalmazza.

7. táblázat A „modernizáció" régióinak összefoglaló adatai

Régiók	Lakosságszám, 1910 (1000 fő)	Terület, km^2	A „rangszám" átlagos értéke	Átlagos pontértékszám	Az elérhető pontszám %-a
I. Budapest	880	194	1,0	72,0	100,0
II. 1. Nyugat-Magyarország	1 703	20 400	13,0	59,3	82,4
2. Alföld	3 282	42 000	10,6	59,1	82,1
III. Közép-Felvidék	1 109	15 600	18,8	54,0	75,0
IV.1. Nyugat-Felvidék	1 165	17 600	35,8	44,6	61,9
2. Közép- és Dél-Dunántúl	2 042	30 900	31,7	45,6	63,3
3. Alföld-Erdély köztes terület	2 642	40 500	28,2	49,6	68,9
V.1. Kelet-Magyarország a)	2 248	42 800	55,3	27,1	37,6
2. Kelet-Magyarország b)	3 143	68 900	48,0	33,3	46,2
3. Horvát-Szlavonország	2 622	42 500	59,8	23,9	33,2

a) Észak-Kelet-Felvidék és a „Partium"
b) Erdély Krassó Szörény vármegyével

Hatodik stáció – a szerző elgondolkodik azon, hogy félsiker-é a félsiker, és

Hetedik stáció, melyben a szerző megfogadja, hogy tovább munkálkodik a félsiker árnyalásán.

Tokaj-Hegyalja gazdasági térszerkezete a 16-19. században*

FRISNYÁK SÁNDOR**

The spatial structure of economy in Tokaj-Hegyalja in the 16–19th centuries. Tokaj-Hegyalja is the most famous wine-growing district of Hungary. This microregion with an area of 887 sq. km has formed on the eastern and souther foothills and on the escarpment of the Zemplén Mountains. The first step at altitudes of 100–150 m a.s.l. is situated by 10–20 m above the flood plain of the Bodrogköz and Taktaköz providing room for arable cultures in a belt of 1–3 km width. The second level are formed by promontories with the vinyards and is located at 250–300 m a.s.l.

The viticulture of Tokaj-Hegyalja was based on traditions originated from the medieval period and flourished in the 16–18th centuries. Beside favourable ecological conditions in its evolution the socio-economic factors played decisive role. Hardly 10% of the microregion was occupied by vineyards and plantations; on the rest 90% mixed forestry and farming activities were practised. Of the annual wine production amounting to 100,000–140,000 hectolitres about 10% (rarely 20–30%), mainly the highest quality produce (e.g. Tokay aszu), went to export; Poland and Russia were the primary targets.

The belt of vinyards and plantations occupied slopes with angles of 15–30° up to 250–300 m altitudes a.s.l. (Fig. 2). Activities at the higher levels included forestry and, below a belt of viticulture and a narrow zone of fruit growing, cultivation of arable land. Limited arables could not ensure subsistence of the region so food was imported from the Great Plain. Administrative area of the Hegyalja settlements extended to the regularly inundated areas of the Bodrogköz and Taktaköz where the natural yield of meadows and pastures was utilised in animal husbandry. Further important economic activities in the flood-plain zone used to be fishing in the rivers and lakes, the so called meadow fishing and timbering in the gallery forests. Land use at the Hegyalja had been arranged and stabilised by altitude belts in accordance of the macro- and microrelief (figs 2 and 3).

Wine growing villages and towns emerged along both sides of the arable zone forming two rows of settlements. Market towns (e.g. Mád- Tállya, Tokaj, Sárospatak) had specialised in grape production, viticulture and wine trade. This agglomeration of market towns is located along the so called "market line" and played an important part in intraregional and interregional trade relations during the 16–19th centuries. Sárospatak has been the cultural centre of the region accommodating important centres of education. Viticulture has exerted a profound impact on the formation of settlements of both the villages and townscapes. For example, under residential buildings there are press-houses, even deeper wine-cellars are to be found. The latter have been carved in tuff and loess, their number amounts to over 3000 and most of them are of pre-18th century origin. In the settlements whole quarters of wine-cellars are also typical.

A loss of markets at the end of the 18th century (partitions of Poland on three occasions) had launched a deepening crisis culminating in a phylloxera epidemic in the 1880's which had devastated the vineyards and plantations at the Hegyalja. In circumstances of a shortage of capital reconstruction of grape-vine progressed slowly but by the turn of the 20th century the former spatial pattern of production had become re-established.

---

* Az OTKA T024171. sz. kutatási program keretében készült tanulmány

** Dr. Frisnyák Sándor tanszékvezető egyetemi tanár, a földrajztudomány doktora (Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza)

1. A természeti és gazdasági térszerkezet fő vonásai

Tokaj-Hegyalja, Magyarország leghíresebb borvidéke a 16-19. században a Felvidék-régió része és egyik legfejlettebb mikrokörzete (FRISNYÁK S. 1998). Mint társadalmi-gazdasági tér *átmeneti jellegű* terület (kontaktzóna) az alföldi és a felvidéki makrorégió között. Az átmeneti zóna — az alföldperemi *vásárvonalon* — integráló térség, amely összekapcsolja a mono- és polikulturás gazdasági térszerkezeti egységeket (pl. a Felső-Tisza-vidék állattenyésztő, a nyírségi életkamra földművelő, a Zempléni-hegység erdőgazdasági stb. tájait). A CHOLNOKY által felismert vásárvonal *a társadalmi aktivitás intenzív területsávja*, amelyen az Alföldre nyíló völgykapukban *vásárvárosok*, gazdasági erőközpontok alakultak ki. A Zempléni-hegység déli előterében egy folyami átkelőhely, a tokaji Tisza-rév (-híd) biztosította azt a földrajzi energiát, amelyet máshol a vásárvonalat metsző völgynyílások (-kapuk) képeztek.

A *tokaji átkelőhely* azért alakulhatott ki, mert a Nyírség domborzati szigete és a Kopasz-hegy (514 m) között az átlagosan 30-40 km széles Tisza-ártér 2,8 km-re szűkül. A tokaji rév (híd) az Árpád-kortól *a Kárpát-medence egyik legjelentősebb folyami átkelő-, forgalomgyűjtő és -elosztó helye*. Az Erdélyből, az Északkeleti-Kárpátokból és az alföldi tájakról ide vezető utak Tokaj-Hegyalján ismét elágaznak, a Zempléni-hegység peremén a felvidéki bányavárosok és a határszéli empóriumok felé folytatódnak. A hegységperemi közlekedési hálózathoz kapcsolódik még egy fontos kereskedelmi-stratégiai út, amely a Miskolci-kapun át Pest-Budával teremtett összeköttetést.

Tokaj-Hegyalja *kiterjedése 887 km*^{2}, a történelmi országterület 0,27 %-a. E gazdasági kistáj a Zempléni-hegység keleti és déli peremlépcsős hegylábfelszínét foglalja magába az abaújszántói Sátorhegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig. Ezt a peremlépcsős tájövet a hegységbe benyúló félmedencék („öblök") helyenként kiszélesítik (pl. Erdőbényei-, Tolcsvai-félmedence). Az első, 120-150 m magas térszíni lépcső, amely 15-20 m-re emelkedik a Bodrog síksága fölé, 1-3 km szélességben övezi a Zempléni-hegységet. Ebből a felszínből emelkednek a második geomorfológiai lépcsőt alkotó, 250-300 m-es szintek, a szőlőhegyek. Tokaj-Hegyalja mint gazdaságföldrajzi mikrorégió nagyobb a természetföldrajzi tájfelosztásnál, mivel az itt épült borfalvak és -városok határai a Zempléni-hegység 300 m-nél magasabb (erdős) régióira, ill. a Bodrog- és Taktaköz ártéri síkságára is kiterjednek (BOROS L. 1996, 1997, CSORBA P. 1987, MAROSI S.–SOMOGYI S. 1990).

Tokaj-Hegyalja természeti erőforrásait az egymást követő társadalmak különböző fejlődési (kultúra-) fokon igyekeztek hasznosítani. A zsákmányoló (gyűjtögető, halászvadász) életforma még nem változtatta meg a kistáj ősi földrajzi képét. A tájváltozás, a kultúrtáj kialakulása a Hegyalján és a Bodrogközben megtelepült szláv földművelők munkájával indult. A honfoglaló magyarság ezt az átalakuló tájat, a hegylábfelszínt és a kapcsolódó ártéri síkságot szállta meg, majd a népesség növekedésével egyre nagyobb területekre terjesztette ki gazdasági tevékenységét. A Zempléni-hegységnek ez a peremlépcsős szegélyterülete (= Hegyalja) és a Bodrog folyó ártéri övezete tökéletesen *megfelelt a magyarság környezet- (élettér-) igényének*, az állattenyésztő, alárendelten földművelő és szőlőtermelő foglalkozásának. A térfoglalás és térszerveződés folyamatában őseink természetismerete és alkalmazkodási készsége nyilvánult meg (pl. a térfelosztás-

ban arra törekedtek, hogy az egyes települések a különböző környezettípusokból egyaránt részesedjenek). Az Árpád-korban alapozták meg azt a térszerkezetet, amely — kisebb módosításokkal — a 16-19. századi környezethasználatra (és korunkra is) jellemző. Az antropogén tájformálás-kultúrtájfejlesztés folyamatában az ökológiai feltételekhez való *racionális alkalmazkodás* érvényesült és ennek a természetkezelési gyakorlatnak tulajdonítható a hegyaljai gazdasági tájövek stabilitása. A 13-14. század végére kialakult térstruktúra a gazdálkodásnak egy olyan komplex jellegét bizonyítja, amely az *önellátást* és a *piacra termelést* szolgálta. A Bodrog alluviális síkságán a differenciált ártéri (fok-) gazdálkodás, a hegyaljai peremlépcsőn a szántóföldi művelés, a hegyek lejtőövezetében a szőlő- és gyümölcstermelés, a 250-300 m-nél magasabb területeken az erdőhasznosítás képezte a környezetgazdálkodás övezetes rendszerét. *A településközi térben a földhasznosítás homogén egységei egymáshoz kapcsolódtak és Tokaj-Hegyalja területén egy összefüggő rendszert alkottak (-nak).* A Hegyalja (Submontanum) termelési térszerkezetében a promontóriumoknak, a szőlőhegyeknek volt meghatározó szerepe. A borvidék körülhatárolásában a királyi rendeletek (1641, 1737), a vármegyei döntések, a helyi szőlőrendtartások és a korabeli enciklopédiák általában a minőségi bortermelés térbeli kiterjedését (esetenként a mennyiséget) vették figyelembe (BALASSA I. 1991, BOROS L. 1996, 1997, FRISNYÁK S. 1995, GYIMESI S. 1994). A 17. századi besorolásból kimaradt pl. Sárospatak és Sátoraljaújhely, továbbá a Szerencsi-dombság településcsoportja, de hegyaljai mezővárosnak fogadták el a mikrokörzettől távolabb fekvő Szikszót és Göncöt is. A 18. századi Hegyalja-fogalom már a Sárospatak környéki bortermelő településekre is kiterjedt. A Hegyalja „kapuját", Szerencset és környékét csak a 19. század végén sorolták be a történelmi borvidékbe *(1. ábra).*

A Hegyalja 16-19. századi gazdasági térszerkezetét a táj- és helytörténeti tanulmányok, statisztikák és a korabeli kéziratos térképek (mappák) alapján foglaljuk össze (BOROS L. 1996, FÉNYES E. 1851, HAJDÚ Z. 1977, OROSZ I. 1999, VARGA G. 1970, VIGA Gy. 1990, 1999). A kartográfiai források közül FUCKER András 1749-ből való gazdasági tájtérképe, az 1780-as években készült, 1:28800-as méretarányú első katonai felvétel-sorozat szelvényei és SZABÓ József „Tokaj-Hegyalja földtani s szőlőmívelési térképe" (1867) a legfontosabbak, de kitűnően hasznosíthatók az egyes településekről (pl. Abaújszántó, Olaszliszka, Ond, Rátka, Sárospatak, Tarcal, Tokaj stb.) készült urbérrendezési mappák is. A régi térképek és a helyszíni terepmunkák alapján megállapítható, hogy *a földhasznosítási formák a makro- és mikroreliefhez igazodva magassági övezetekbe rendeződtek.* Az övezetességben és az övezethatárok stabilitásában az ésszerű alkalmazkodás, a természet és az ember együttélésének dinamikus összhangja és egymásra hatása érvényesült. A hagyományos gazdálkodás korában, az optimális területhasználatban az emberi munka *környezetkímélő* és *önkorlátozó* jellege is megfigyelhető.

2. A településközi tér szerkezete

A Zempléni-hegység erdőségeitől a Bodrogköz és a Taktaköz felé a gazdálkodás egyes övezetei (a középhegységi erdő, a szőlő, a szántó, az ártéri rét és legelő, a folyók

1. ábra. Tokaj-Hegyalja körülhatárolása a 17-19. században
Fig. 1. Demarcation of Tokaj-Hegyalja in the 17–19th centuries

mentén az ártéri erdő) szabályosan követik egymást *(2. ábra)*. A 16-19. században a mikrorégió középhegységi tájain (pl. Molyvás-hegycsoport) a hegyaljai települések *erdőgazdálkodás*sal is foglalkoztak. A 19. századi helytartótanácsi statisztika és más források szerint *a Hegyalja összterületének 21-23 %-át foglalták el a középhegységi és az ártéri erdők*. Az erdőélés (-hasznosítás) egyes szőlőtermelő oppidumokban magas fokot ért el (pl. Erdőbényén 57 %-kal, Abaújszántón 40 %-kal, Mádon 39 %-kal, Tállyán 34 %-kal, Sátoraljaújhelyen 26 %-kal részesedett az erdő a mezőgazdasági földalapból). Ugyanakkor pl. Tokajnak nem volt erdeje, Szerencs és Tarcal is alig 2-3%-nyi erdőséggel rendelkezett. *Az erdőélés, a 18. századtól a tervszerűbb erdőgazdaság*

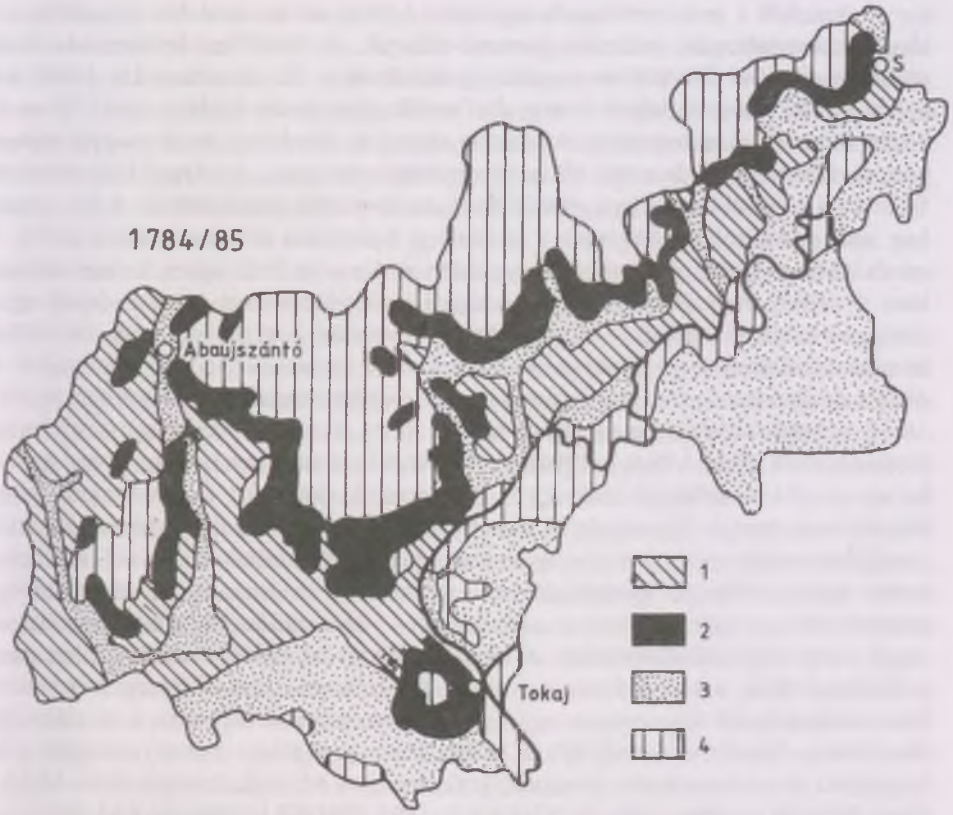

2. ábra. Tokaj-Hegyalja térszerkezete 1785 körül. — 1 = szántó; 2 = szőlő és gyümölcsös; 3 = rét és legelő; 4 = erdő

Fig. 2. Spatial structure of Tokaj-Hegyalja about 1785 — 1 = arable land; 2 = vineyard and orchard; 3 = meadow and pasture; 4 = forest

elsősorban a mikrorégió épület-, szerszám-, tűzifa-, szőlőkaró-, hordódonga- stb. szükségleteit elégítette ki. A jelentős erdőségek ellenére a munkaerőhiány miatt más mikrorégiókból, pl. a zempléni Erdővidékről is kényszerültek nagyobb mennyiségű fa- és faipari termékbehozatalra. A szőlőgazdaság igen sok szőlőkarót, a kádáripar hordódongát igényelt. (Egy kat. hold szőlőben 5500, egész Hegyalján a 18. században mintegy 77 millió szőlőkaró volt, s ezeknek egy részét folyamatosan pótolni kellett.) A mezővárosi ipar, amely a 17-18. században az aktiv népesség 20-25 %-át foglalkoztatta, jelentős mennyiségű fát dolgozott fel. Az erdei legeltetés (pl. sertésmakkoltatás) kisebb jelentőségű volt, mint a Zempléni-hegység belső tájain és a Hegyközben. Az összegyűjtött erdei termékeket (pl. málna, szeder, mogyoró, gomba, gyógynövény) a helyi piacokon értékesítették. A mikrorégió ártéri erdőségeiben a fűzfavessző gyűjtése és feldolgozása sok embernek biztosított kiegészítő jövedelmet (DANKÓ I. 1992, HŐGYE I. 1986, PETERCSÁK T. 1981, VIGA Gy. 1990, 1999).

A *szőlők* a promontóriumok napsütötte lejtőin, az ún. *málokon* települtek és a Hegyalja legsajátosabb termelési övezetét alkotják. A 15-30°-os lejtőket hasznosító *szőlőtermelő zóna* 250-300 m magasságig terjedt és a 18. században kb. 14000 kat. holdat (= 8065 ha-t) foglalt el. A hegyaljai szőlőkultúra az ún. *borklima* (a 10 °C-os évi középhőmérsékleti izoterma) északi határán alakult ki. Eredetét a kazár-magyar népcsoportnak tulajdonítják, de ennek írásos bizonyítékai nincsenek. Az Árpád-kori autochton fejlődést a kívülről ért (vallon) művelődési hatások tovább gazdagították. A 16. században, amikor a törökök elfoglalták a szerémségi borvidéket (Fruska Gora), a szőlő- és minőségi bortermelés súlypontja áthelyeződött a Mátra- és Bükkaljára, Szikszó környékére és Tokaj-Hegyaljára. A 16-17. századi szőlőtelepítéseket — a kedvező agroökológiai feltételek mellett — a konjunktúra, a növekvő borkereslet, a bel- és külföldi borpiac kiszélesedése ösztönözte. A 16. századtól dinamizálódó *hegyaljai szőlő- és borgazdaság a mezőgazdasági földalap alig 1/10-ét hasznosította.* Az agrárinnovációk a 16-17. század fordulóján a minőségi bor (= főbor, aszuszőlőbor, aszu) megjelenését eredményezték (BALASSA I. 1991). A minőségváltásban nagy szerepe volt a szőlőskertek megfelelő helykijelölésének, az agroteraszok (kőgátak) és vízelvezető árkok, ülepítő kismedencék [liktorgödrök] létesítésének. A szőlőteraszok, a vízelvezető árkok és a liktorvermek, amelyek az areális és lineáris eróziót mérsékelték, a 16-17. századbeli ember környezetkímélő gazdálkodásáról tanúskodnak. A csapadékvíz által lehordott termőföldet az ülepítő árkokból a szőlőskertekbe visszaszállították, a talaj termőképességét pedig trágyázással fokozták. A tereprendező és talajvédő munkák mellett döntő jelentőségű újítás volt az évi háromszori kapálás és az ún. kopaszfejre-metszés bevezetése, a szüret kezdő időpontjának egy hónappal való meghosszabbítása, a speciális szőlőművelő-borkészítő eszközök (pl. a kétágú kapa, metszőkés, puttony, borsajtó stb.) használata és a bérmunkások (kapások, szakmányosok stb.) alkalmazása (BALASSA I. 1991, BOROS L. 1996, 1997, FRISNYÁK S. 1995, OROSZ I. 1995, PAP M. 1985).

A belterjes szőlőművelés munkaerő-szükséglete meghaladta a helyi munkaerőforrást, így évszázadokon át a szomszédos mikrotájakról (Bodrogköz, Taktaköz, Harangod, Nyírség, Zempléni-hegység) és a Felvidékről, kb. 80-100 km-es körzetből fogadott szőlőmunkásokat. Egy kat. hold szőlő évi munkaerőszükséglete kb. 180 nap volt, 18-szor több, mint ugyanekkora gabonavetés munkaerőráfordítása (OROSZ I. 1995, 1999). A szőlőtermelés rentabilitása igen magas volt, *a tiszta haszon három-négyszerese, ritkán akár hat-nyolcszorosa is volt a ráfordítások összegének* (OROSZ I. 1995, 1999). Tokaj-Hegyalja *évi bortermelése* a 16-19. században kb. *100-140000 hl* volt, amelynek kb. *10%-át, ritkábban 20-30 %-át exportálták* (BALASSA I. 1991, FRISNYÁK S. 1995, OROSZ I. 1995). Legfőbb felvevőpiaca Lengyelország, Szilézia, Cseh-, Morva- és Oroszország volt.

A 18. század végén a hegyaljai szőlő- és borgazdaság (a kistáj húzóágazata) válságos helyzetbe került, mert Lengyelország háromszori felosztásával *elvesztette legfontosabb külpiacát.* A szőlő- és borgazdaság fokozatos hanyatlását, amelyhez a Habsburgok korlátozó vámpolitikája is hozzájárult, a 19. századi filoxérainvázió tetőzte be. A *szőlő extraneus birtoklásmódja*, amely a promontóriumok 45-50 %-ára terjedt, azzal a következménnyel járt, hogy a 18. századtól *a megtermelt nyereséget kivonták a térségből* és az a felvidéki városok (Bártfa, Eperjes, Kassa, Kisszeben és Lőcse) gazdagodását

szolgálta. A görök borkereskedők, Hegyalja leggazdagabb polgárai a Balkánra és más területekre mentették át tőkéjüket. Az 1885-ben megjelent filoxéra-pusztítás következtében válságos helyzetbe került a történelmi borvidék (a szőlők 80-90 %-a megsemmisült, a maradék termésátlaga és minősége leromlott). A *szőlőrekonstrukció* a 19-20. század fordulóján — a kistermelők tőkeszegénysége miatt — lassan bontakozott ki, de néhány évtized alatt megváltoztatta a Hegyalja ősi képét. Az egységes sor- és tőketávolság, amely a filoxéra előtt hiányzott, a modern szőlőkultúra megjelenése volt.

A szőlőtermelő övezet alján, a helyenként *láznak* is nevezett területsávon *gyümölcsöt* termeltek (pl. Erdőbénye, Olaszliszka). A szőlő- és gyümölcstermelő övezet előterében, a hegyaljai peremlépcső alacsonyabb, enyhén lejtő felszínén a *szántógazdálkodás övezete* alakult ki. Helyenként - pl. Erdőbénye, Olaszliszka és Tolcsva térségében — a szőlő-gyümölcs és a szántózóna közé egy keskeny rét- és legelőterület ékelődött be. A hegységből érkező patakok keskeny alluviális partszegélyén kaszálórétek, az eróziós árkok (pl. a Bartamos-, Mogyorós-, Pap-Szilvás- és Pipiske-árok) két oldalán mogyoróbokrok és gyümölcsfák tagolták a 2-3 km szélességű szántó-övezetet. A szántóföldi művelés 1865-ben a mezővárosok területének 18,2 %-át, 1895-ben — a környezetátalakító munkálatok eredményeként — 37,8 %-át foglalták el (*3. ábra*). *A szántóföldi gazdálkodás nem biztosította Tokaj-Hegyalja népességének kenyérgabona-szükségletét*, így évszázadokon át az alföldi területekről vásárolt gabonát és egyéb élelmiszereket. A mezővárosok közül Tokajnak 1865-ben csak 1 %-a volt szántóterület, ugyanakkor ez a művelési ág pl. Szerencsen 47 %-ot, Tolcsván 31 %-ot, Sárospatakon 24 %-ot ért el.

A hegyaljai agrárgazdaság legalacsonyabb munkatérszine a Bodrog- és a Taktaköz *ártéri síksága*. A borfalvak és -városok mezőgazdasági földalapjának 14-15 %-át foglalták el az ártéri gyepek, erdőségek és vízfelületek. Az ártéri gazdálkodás alapját a Bodrogból kiágazó fokok és erek alkották (pl. Bodrogkeresztúr, Tokaj). A természetes és antropogén fokok és erek a folyó árvizeit a folyóhátaktól az alacsonyabb ártéri síkságra vezették, ahol a víz nagy területeket elárasztott, tavakat, lefűzött holtágakat, morotvákat táplált. A Bodrog apadásakor a réteket elöntő víz egy része a fokrendszeren keresztül visszaáramlott a folyómederbe. A mélyebb (95-97 m-es) területeken állandó vízállások voltak és a folyók mellett ezek jelentették a hegyaljai *halásztelepülések* (Bodroghalász, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka, Sárazsadány, Sárospatak és Tokaj) legfontosabb halászóhelyeit. A fokrendszerre is épülő halászat *munkaigényes* és *intenzív gazdasági ágazat* volt, mert a folyóból kivezető fokok, erek karbantartása, rekeszek készítése, medrek ásása stb. igen sok földmunkát igényeltek. A halászok a friss és a szárított halat a mikrorégió híres *halpiacain* (pl. Sárospatak) és a távolabbi mezővárosokban értékesítették.

Az amfibikus árterek természetes takarmánybázisát a hegyaljai települések rét- és *legelőterületként* hasznosították. Tokaj-Hegyalja intenzív szőlőművelése (és kertgazdálkodása) jelentős mennyiségű *trágyát* igényelt, így mind az uradalmak, mind pedig a parasztgazdaságok sok szarvasmarhát és egyéb haszonállatot tartottak (pl. a 19. század végén a mikrorégió *szarvasmarha-állománya* meghaladta a 22 ezret, ami az állandó népesség számához viszonyítva igen jelentősnek értékelhető). Az ártérövezetekben a rét- és legelőgazdálkodáson kívül az *erdőélés*, a *nádkitermelés*, a (kötöző-) *sás* gyűjtése, a *kenderáztatás*, a *vályogvetés* stb. jelentette a tájpotenciál hasznosítását.

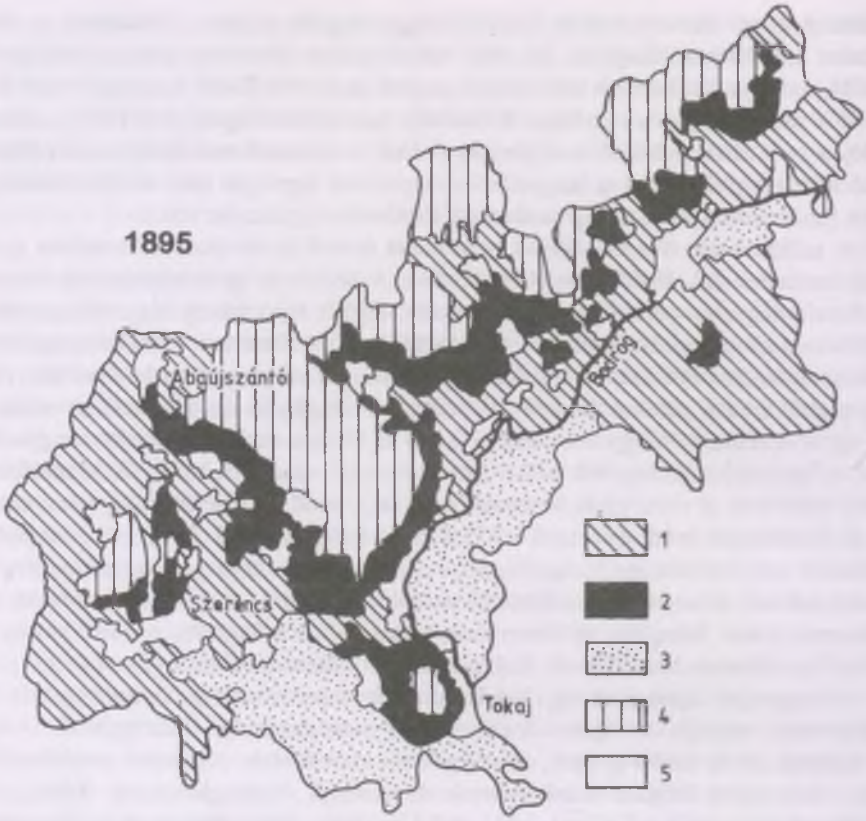

3. ábra. Tokaj-Hegyalja térszerkezete 1895-ben. — 1 = szántó, rét, legelő; 2 = szőlő és gyümölcsös; 3 = nádas és gyep; 4 = erdő; 5 = belterület

Fig. 3. Spatial structure of Tokaj-Hegyalja about 1895 — 1 = arable land, meadow and pasture; 2 = vineyard and orchard; 3 = reeds, grassland; 4 = forest; 5 = inner administrative area

A 16-19. században *a településközi tér jellegadó agrárövezeteit kisebb-nagyobb kő- és ásványbányák tagolták.* A várak, az uradalmi központok és a mezővárosok környékén folyamatosan működtek a *kőfejtők,* pl. Sárospatak építőanyag-ellátó körzete a Radvány-patak, a Nyilazó-bánya és a Páncél-hegy térsége volt. A 18. században alapított német telepesfalvak — pl. Rátka, Hercegkút — lakóházai a helybeli riolittufából épültek. *A riolittufa általánosan elterjedt építőanyag volt,* s helyenként, pl. Bodrogszegiben még az ősi borszállító utat is a tufa keményebb — hidrotermális folyamatokkal átalakított — változatával követték ki. Ez a kőzet szolgáltatta az *őrlő-* és *malomkő* alapanyagát (pl. sárospataki Megyer- és Király-hegy, Botkő, Rátka stb.). A 19. században Tállyán *kovaföldet,* a déli szőlőhegyek lábánál *andezitet* és *dácitot* bányásztak (pl. Erdőbénye, Tállya, Tarcal, Tokaj stb.). A nagyüzemi jellegű — *az ősi hegyaljai tájképet károsító* — andezit- és dácitbányászatot a 19. századi környezetátalakító munkák, pl. árvédelmi töltések és infrastruktúra-fejlesztések lendítették fel. A korábbi évszázadokban a hegy-

aljai tufabányákból látták el építőkövekkel a szomszédos tájak és a belső-alföldi települések templom-, híd- és kastélyépítkezéseit. Az 1860-70-es évekig a Bodrogon és a Tiszán bárkákkal szállították az építőkövet a Közép-Tiszavidék településeibe.

A hegyaljai agyagkitermelő gödrök és -bányák szolgáltatták a nyersanyagot a fazekasműhelyeknek és a téglaégetőknek is.

3. Települések

A társadalmi-gazdasági tér sűrűsödési gócai, a *települések* — a vázolt térszerkezetben — *a szántóövezet két oldalán épültek.* A belső vonulat a szántóföldek és a szőlőhegyek határán (pl. Tállya, Mád, Erdőbénye, Tolcsva), a külső településsor a Bodrog mentén, a szántó és az ártéri síkság találkozásánál alakult ki (pl. Bodrogszegi, Szegilong, Olaszliszka, Sárospatak).

A 16-17. században több hegyaljai *mezőváros védelmi-területellenőrzési funkciót* is ellátott (pl. Szerencs, Tokaj, Sárospatak). Tokaj-Hegyalja várai az alföldperemi, mélységben tagolt *végvárrendszerhez tartoztak.* A védelmi övezet részei voltak még a várkastélyok (Golop, Monok), az őrtornyok (Olaszliszka), a kőfallal kerített templomok és települések (Tállya). A *végvárak és az egyéb erődítmény-jellegű objektumok a síkság és a hegyvidék találkozásánál, a vásárövben épültek és település- és gazdaságfejlesztő hatást gyakoroltak környezetükre.* A várőrség ellátásához sok élelmiszer (pl. egy katona számára évi 3,5 mázsa gabona) kellett, így a várak *fogyasztócentrumok* voltak és *aktivizálták a váralja települések mesterembereit* is.

A mikrokörzet településeinek 16-19. századi *belső strukturája* a történelmi források és a mai város- és faluképi vizsgálatok alapján vázolhatók. Ezek szerint a hegyaljai mezővárosokat különböző térszerkezeti egységek alkotják, amelyek általánosítható módon helyezkednek el. A *települések magját* — az áthaladó régi országút mellett — a templom, az iskola, a község- vagy városháza, a piactér, az üzletek, a 19. századi pénz- és hitelintézetek épületei, a mesterek műhelyei jellemzik. A településközpontban vagy környékén helyezkednek el a gazdag *szőlőbirtokosok* és *borkereskedők* kastélyai, boltíves kúriái és udvarházai (Bodrogkeresztúr, Mád, Tállya, Tolcsva stb.). A városias, de többnyire földszintes épületekből álló magot a *szőlősgazdák lakóövezete* veszi körül. A hegyaljai parasztgazdaságok portái — a gazdasági épületekkel, a szőlőfeldolgozásra szolgáló présházakkal, pincékkel, továbbá istállókkal — üzemi telephelyek. A földszintes lakóházak a felszín alatt présházzal és még mélyebben borpincével egészülnek ki. A szőlősgazdák élet- és munkaterei tehát *háromszintes építmények, amelyek a lakás, a szőlőfeldolgozás és a bortárolás funkcióit egyesítik.* A nagyobb térigényű mesterségek (pl. a kádárok) telephelyei a települések szélén létesültek (pl. Erdőbénye). A környezetkárosító ipari tevékenységek (pl. a cserző-vargák vagy a sárospataki fazekasok) is a perifériikus területeken építették fel lakó- és műhelyépületeiket. A hegyaljai településmodellt színezik a jellegzetes pincék és *pincenegyedek. A borpincék a Hegyalja tufa- és löszfelszíneibe mélyülnek, számuk* — levéltári vizsgálataink szerint — *kb. 3000-3100 és többnyire a 18. század előtt létesültek.* A pincék Tokaj-Hegyalja településeinek fontos gazdasági objektumai, a szőlő- és bortermelő komplexum alkotó elemei. A belterületek

gazdasági jelentőségét növelték még az intenzíven művelt gyümölcsös- és zöldségeskertek, a kerti szőlők, a malmok és a 19. századtól a borpalackozók.

A falu- és városkép is jelzi azokat a funkciókat, amelyeket a hegyaljai települések a 16-17. században elláttak. *A hegyaljai mezővárosi agglomeráció (= 12 oppidum) a mikrorégió bortermelésének kb. 90 %-át adta.* A szőlőtermelés az agrárium legjelentősebb ágazata volt, annak ellenére, hogy a földalapnak alig 1/10-ét foglalta el. A promontóriumok és a belterületi pincék (pinceszerek) mint a szőlő- és bortermelő gazdaságok munkahelyegységei meghatározóak nemcsak a táj- és településképben, hanem a mikrorégió gazdasági strukturájában is. Az etnográfusok és történészek szerint a szőlő- és borgazdaság „a monokultúra felé haladt", s ez gazdaságföldrajzi megfogalmazásban azt jelenti, hogy az *ágazat értéktermelése többszörösen meghaladta a területi arányokat.* A Hegyalja mezővárosainak és falvainak alapvető gazdaságföldrajzi sajátosságát a szőlő- és bortermelés adta. A településközi tér különböző földhasznosítási övezetei egymást kiegészítő, komplementer jellegű munkaföldrajzi egységek voltak, amelyek kooperációja (az ipari háttérágazatokkal együtt) a mikrokörzet *szőlő- és bortermelő komplexumát* képezték.

A hegyaljai mezővárosok specializált termelése mellett a másik jellegadó 16-19. századi szerepkör a kereskedelmi tevékenység. A piacra termelt borokat a mezővárosok bornagykereskedői gyűjtötték össze (és egy 50-80 km körzetben lévő szekeresfalvak munkavállalóival) szállították a bel- és külföldi fogyasztóközpontokba. A *borkereskedelem* tehát az *árucsereforgalomban az első helyen állott*, de ugyanakkor — az önellátást biztosítani nem tudó terület — *élelmiszerfelvevő piacként is funkcionált.* Földrajzi helyzete (a tokaji átkelőhely és a vásárövezet) révén a hegyaljai mezővárosok az *interregionális kereskedelemben* is fontos szerepet töltöttek be. A mezővárosi agglomeráció piackörzete — a Szabolcs vármegyei vizsgálatok szerint — többé-kevésbé megegyező a munkaerő vonzásterületével (PÁLL I. 1987). Az általánosító megállapítás mellett a 19. századi piachelyek és -központok vonzáskörzetének néhány adatával is rendelkezünk. Pl. 1828-ban Sátoraljaújhely több mint 80000, Tokaj 79900, Bodrogkeresztúr 40000, Tállya 27000 és Tarcal 25000 ember által lakott piaci vonzásterülettel rendelkezett (BÁCSKAI V.–NAGY L. 1984).

A hegyaljai mezővárosokat és falvakat egy olyan mentalitás jellemezte, amely tisztelte és megbecsülte az értékteremtő munkát és a műveltséget. Hegyalja speciális gazdasági szerepköréből és kapcsolatrendszeréből következően, az itt élő emberek nagyobb mozgástérben és változatosabb társadalmi közegben tevékenykedtek, mint pl. a tágabb környék földművelő, állattenyésztő és erdőgazdálkodó térszerkezeti egységek lakói. A szőlő- és borgazdaság munkaerő- és kereskedelmi vonzásával, a tokaji Tiszarév forgalomgyűjtő és -elosztó funkciójával, Sárospatak művelődésszervező szerepkörével a Hegyalja olyan *nyitott térség* a 16-19. században, ahol a *különböző tájak népei és kulturái találkoztak.* Az oppidumok, mint az egységes mikrokörzet „erőközpontjai", egyfajta integráló funkciót töltöttek be a gazdaságban, a termelési kultúrában és a szellemi életben. A kultúrák átadása-átvétele és ezek interetnikus jellege gazdagította a lakosság műveltségét és valóságismeretét. *A mezővárosi kultúra legfőbb forrásai az iskolák* voltak, amelyek építésére és működtetésére mindenkor sokat áldoztak. Az 1531-ben alapított és később főiskolai rangra emelt *sárospataki református kollégium* az or-

ság egyik kiemelkedő oktatási intézményévé fejlődött. Növendékeinek száma a 18. század vége felé 1200 és 1600 között változott, vonzás- és ellátókörzete a Felföld keleti felére és az Észak-Tiszántúlra terjedt. A sárospataki *iskola-komplexum* (elemi és középiskola, főiskola, diákszállás, tápintézet, könyvtár, nyomda stb.) a *településképben is meghatározó* volt (és maradt napjainkra is). Sátoraljaújhely kulturális kisugárzó hatása Zemplén vármegyére és néhány abaúji településre terjedt, míg a többi oppidum (pl. Tarcal, Tokaj, Olaszliszka stb.) kisgimnáziumai lokális jelentőségűek voltak.

A mikrorégió intenziv környezetgazdálkodása, a munkaigényes szőlő- és borgazdasága, lokális és közvetítő kereskedelme a 16-19. *században jelentős népességet koncentrált.* Pl. 1784/87-ben, az első magyarországi népességösszeírás szerint a 28 településen több mint 40 ezren éltek. A népsűrűség 45 fő/km^2, szemben az országos 28 fő/km^2-es átlaggal. A fenti adatok nem tartalmazzák az ideiglenesen Hegyalján élő szőlőmunkásokat. A *Hegyalja a 18. században az ország egyik legsűrűbben lakott, legfejlettebb — és a meginduló hanyatlás ellenére — az egyik leggazdagabb mikrorégiója.* (1850-ben 51, 1870-ben 64, 1900-ban 80 ezer ember élt Tokaj-Hegyalján)

IRODALOM

BALASSA I. 1991: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora — Tokaj, 1991. 752 p.

BÁCSKAI V.–NAGY L. 1984: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban — Bp. 402 p.

BELUSZKY P. 1999: Magyarország településföldrajza — Bp-Pécs, 584 p.

BOROS L. 1996: Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői — Miskolc-Nyíregyháza, 322 p.

BOROS L. 1997: Tokaj és környéke (Földrajzi tanulmányok) — Tokaj-Nyíregyháza, 302 p.

CSORBA P. 1987: Tájökológiai tényezők minősítése és gyakorlati célú értékelése a Tokaj-Zempléni hegyvidék példáján — Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 27 p.

DANKÓ I. 1992: Régi vásáraink világa — Debrecen, 164 p.

FÉNYES E. 1851: Magyarország geographiai szótára I-IV. köt. Pest

FRISNYÁK S. (szerk.) 1983: Zempléni-hegység — Miskolc, 430 p.

FRISNYÁK S. 1993: Adalékok a hegyaljai mezővárosi agglomeráció történeti földrajzához (16-19. század) — Földrajzi Közlemények 1. pp. 1-13.

FRISNYÁK S. 1995: Tájak és tevékenységi formák — Miskolc-Nyíregyháza, 287 p.

FRISNYÁK S. 1998: A Felvidék mező- és erdőgazdasága a 18-19. században. — In: A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 365-382.

GYIMESI S. 1994: Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalás korától a 20. század elejéig — Bp. 139 p.

HAJDÚ Z. 1977: A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendjének vizsgálata, vonzáskörzeteinek elhatárolása — Debrecen, 107 p.

HŐGYE I. 1986: Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a XVII-XVIII. században — In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc, pp. 185-226.

MAROSI S.–SOMOGYI S. (szerk.) 1990: Magyarország kistájainak katasztere I-II — Bp. 1023 p.

OROSZ I. 1995: Hagyományok és megújulás — Debrecen, 295 p.

OROSZ I. 1999: A borok királya — In: Borok és korok (szerk. BENYÁK Z.–BENYÁK F.). Bp. pp 177-182.

PAP M. 1985: A tokaji — Bp. 294 p.

PÁLL I. 1987: A hegyaljai városok szabolcsi vonzáskörzete a XVIII. század második felében — Borsodi Művelődés 3. pp. 48-54.
PETERCSÁK T. 1981: Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidéken (szerk. SZABADFALVI J.–VIGA Gy.). Miskolc, pp. 43-61.
VARGA G.né (szerk.) 1970: Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára — Miskolc, 674 p.
VIGA GY. 1990: Árucsere és migráció Észak-Magyarországon — Debrecen-Miskolc, 328 p.
VIGA GY. 1999: Utak és találkozások — Miskolc, 270 p.

Tudománytörténet

Dékány István: A modern magyar társadalomföldrajz egyik megteremtője és elfelejtett egyénisége

HAJDÚ ZOLTÁN*

István Dékány, One of the Creators of Modern Hungarian Social Geography, and His Forgotten Individuality. The history of Hungarian social geography produced several difficult individualities, and István Dékány was one of the most complex among them. Dékány took part in the mutinous theoretical debates of the Hungarian geography with his comprehensive social interest, his judiciary, philosophical historical and social qualification.

He dealt with the philosophical issues of geography especially between 1918 and 1924, mainly with the particular epistemological problems of geography, he took an essential part in the appearing of the elements of the French human geography in the Hungarian geography which was developing under the influence of German science. He wittingly undertook the further developing of the French human geography.

Dékány's opinion was that social geography must have been accepted as valuable as physical geography and that a certain shift of emphasis must have been realized towards social geography because of the challenges of the twentieth century.

Dékány analized in detail the internal problems of the milieu-theories, his newest approach was that man cannot have been the simple imprint of the physical geographical environment, "man became an acting subject from object", man gained new possibilities by the nineteenth century technological development.

For Dékány social geography was the contact science of geography and sociology. He examined the interactions and the effects of physical geographical environment from two directions: 1. The general effects of physical geographical environment on humans (geophysiology, geopsychology) 2. The effect of physical geographical environment specially (geography of economy, geography of settlements, ethnogeography, technogeography, geography of commerce, political geography).

In the "departmental social geographies" he dealt with political geography mainly. His research did not focus on the territory of state simply but on the state itself, as the political organization of society. He said society was primary.

His secession from Hungarian geography happened voluntarily in the mid-1920's. His works were mainly philosophical and social but he also had social geographical works in character and content. In 1948, after the communist takeover of power he was bereft of his university professorship and his membership in the Hungarian Academy of Sciences, too. It was mainly political reasons that István Dékány has become a forgotten representative of Hungarian social geography and at the same time his revaluation has hardly happened until now, although his works can contribute to contemporary Hungarian social geography.

---

* Dr. Hajdú Zoltán igazgatóhelyettes (MTA Regionális Kutatások Központja Pécs), tanszékvezető egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem Történeti és Politikai Földrajzi Tanszék), a földrajztudomány kandidátusa.

1. Bevezetés

A tudomány történetében többször előfordult, hogy egy „nem igazi céhbeli" egyéniség jelentős hatást gyakorolt egy adott szaktudomány fejlődésére. Ezek a hatások általában inkább az átfogó, a rendszerjellegű áttekintések, inter- és multidiszciplináris megközelítések révén jelentek meg és váltak értékessé az adott tudományterületen. Az ilyen személyiségek a legritkábban jutottak meghatározó szerephez abban a tudományban, melynek belső ügyeibe – bármilyen sikeresen és eredményesen –, de úgymond kívülről, netán „illetéktelenül" beavatkoztak.

DÉKÁNY István széleskörű társadalomtudományi (történeti, filozófiai, jogi, közgazdasági, szociológiai) képzettséggel, rendkívül sokoldalú természettudományi, különösen földrajzi érdeklődéssel rendelkezett (lényegében elsajátított a földrajz ismeretanyagának jelentős részét), magas fokú idegen nyelvi háttérrel (hat nyelven olvasott, írt és beszélt) foglalkozott a földrajztudomány filozófiai, tudomány-rendszertani, ismeretelméleti, belső strukturális tagozódási, oktatás-módszertani kérdéseivel, a földrajzi környezet és a társadalmi fejlődés összefüggéseivel, kölcsönhatásaival, a társadalomföldrajz belső problematikáival.

Földrajzelméleti munkássága elsősorban 1918–1924 között volt kiemelkedő, bár később is jelentek meg földrajzi jellegű, földrajzi összefüggéseket boncolgató írásai, de ezek már inkább más tudományterületek felé közvetítették a földrajzi ismeretanyagot. A Magyar Földrajzi Társaság Választmányának tagjaként az 1920-as évek elején DÉKÁNY egy rövid ideig részt vett a magyar földrajztudomány legfontosabb kérdéseinek testületi vitáiban is, de rövid idő után „kikopott" a magyar földrajzi közéletből.

DÉKÁNY István *tudományos életművét* – különösen filozófiai és szociológiai munkásságát – *1949 után a politika rendkívül negatívnak ítélte*, így szó sem lehetett földrajztudományi tevékenységének más jellegű minősítéséről, értékeléséről. A két világháború közötti tudományos életművéért megkapott – pejoratív jellegű – „államszociológus" minősítés, sőt politikai és tudományos bélyeg szinte lehetetlenné tette társadalomföldrajzi munkásságának az elemzését is.

Tanulmányunk elsődleges célja DÉKÁNY földrajztudományi munkásságának a feltárása és bemutatása, mert meggyőződésünk, hogy az életmű földrajzi részének megismerése hozzájárulhat a modern magyar társadalomföldrajz kialakulási problémáinak jobb megértéséhez, sőt egyes elemeiben tanulságos lehet a paradigmaváltás közben formálódó új társadalomföldrajz számára is. Megítélésünk szerint ez az elemzés és értékelés inkább csak kezdete lehet DÉKÁNY István elméletileg igényes, tudománytörténeti szempontból értékes és szerteágazó földrajzi munkássága megismerésének és megértésének, s korántsem végleges lezárása.

2. A modern magyar társadalomföldrajz születésének belső problémái és ellentmondásai

A modern magyar társadalomföldrajz kialakulása rendkívül hosszú, éles vitákkal, szembenállásokkal, sokszor személyeskedésekkel, sőt gyalázkodásokkal kísért folyamat (PRINZ GY. 1943, MENDÖL T. 1947). A konfliktusokban egyszerre jelent meg

a HUNFALVY-örökség értékelése, a nyugati tudományos folyamatok követése, azon belül a RATZELhez, ill. a francia emberföldrajzhoz való viszony kérdése (HAJDÚ Z. 1998), LÓCZY Lajos – CZIRBUSZ Géza, ill. a természettudományos és a humanisztikus földrajztudományi felfogások és iskolák szembenállása, TELEKI Pál tisztázásra törekvő egyénisége és földrajztörténeti és földrajzelméleti munkássága, CHOLNOKY Jenő, ill. PRINZ Gyula természetföldrajzi indíttatású és megalapozottságú emberföldrajzi kutatási tevékenysége és alapozó publikációi, valamint a Magyar Néprajzi Társaságon belül létrehozott Emberföldrajzi Szakosztály, majd folyóiratának (Föld és Ember) megjelentetésével kapcsolatos viták, ellentmondások, nyilatkozatok és ellennyilatkozatok, olykor napilapok hasábjain folytatott publicisztikai küzdelem.

Ezeknek a vitáknak a lényege röviden és leegyszerűsítve abban foglalható össze, hogy *a vitázó felek eltérő módon ítélték meg a földrajztudomány alapkérdéseit, nevezetesen, hogy a földrajztudomány elsősorban avagy kizárólagosan természettudomány, netán meghatározóan társadalomtudományi jellegű diszciplína, avagy azzá kell-e válnia, ill. kétarcú, kétosztatú, dualisztikus tudomány.* Az alapkérdés valójában az volt, hogy az embert, ill. a társadalmat mineműségében, milyen módon és mértékben tegye a földrajztudomány saját szerves kutatási tárgyává, miképpen fogalmazza meg velük szemben feladatait.

A magyar emberföldrajz modernizálódását erőteljesen felgyorsította az I. világháború, ill. a háborús vereség utáni új helyzetből fakadó elvárások, szükségletek, nemzeti kényszerek. *A béketárgyalásokra készülve létrejött a modern magyar gazdaságföldrajz és a gazdaságföldrajzi kartográfia.* A népességi – nemzetiségi kérdések földrajzi feltárása, térképezése, elemzése az ország szempontjából lényegi kérdéssé vált. A TELEKI által szerkesztett, sajátos népsűrűségi – nemzetiségi térkép, a „carte rouge" a párizsi béketárgyalásokon általános feltűnést keltett.

A formálódó modern magyar társadalomföldrajz egyszerre küzdött a kialakulás elméleti kihívásaival és gyermekbetegségeivel, a történeti szituáció sajátosságaiból fakadó nemzeti feladatvállalások terheivel, sőt kényszereivel, az intézményesülés személyi problémáival. A szélesebb értelemben vett földrajztudomány, a rokontudományok ezeket a változásokat, átalakulásokat egyaránt válságként élték meg.

A tudomány- és társadalomfilozófia több jeles egyéniségének a figyelme a földrajztudomány felé fordult az 1910-es évektől kezdve. Nem DÉKÁNY István volt az egyetlen filozófus, aki a XX. század első két évtizedében felvállalta az önmagát egyre mélyebb személyi ellentétekbe, tudományos és erkölcsi válságba „vitázó" földrajztudomány tudomány-rendszertani, ismeretelméleti kérdéseinek a tárgyalását. DÉKÁNY István mellett kiemelésre érdemes FITOS Vilmos, aki filozófusként a geográfia filozófiai alapkérdéseire direkt módon kereste a választ, s TELEKIvel több fordulóban vitázva, jelentős (soha igazán nem méltatott és méltányolt) szolgálatot tett a magyar földrajztudománynak.

FITOS megítélése szerint a „ ...a geográfia ismerettani kérdései mostanáig sem nyertek elfogadható megoldást„. A geográfia mibenlétének megítélése nem csak a földrajztudósok belügye, hiszen a válasz visszahat a középiskolai és egyetemi oktatásra is. FITOS elriasztó példaként hozta fel a budapesti egyetemen történt „személyváltozást", mely ugyanakkor „irány- és felfogásváltozást" is jelentett a geográfia tekintetében (FITOS V. 1917).

3. DÉKÁNY István tudományos életműve

DÉKÁNY István 1886. április 30-án született Kecskeméten. Értelmiségi családi környezetben nőtt fel, érdeklődése már korán történeti jellegűvé vált. Középiskoláit szülővárosában, egyetemi tanulmányait a budapesti egyetem bölcsészeti karán végezte (1904–1908), majd 1908–1910 között az egyetem jogi karán folytatott tanulmányokat, s közben 1909-ben filozófiai doktorátust szerzett. (Rövid ideig Jénában és Londonban közgazdasági stúdiumokat hallgatott.) *Érdeklődése szerteágazó volt, a történelem, a filozófia, a jog, a közgazdaságtudomány határterületein mozgott, de szinte tudományos pályája kezdetétől kapcsolatba került a társadalompszichológiával, a szociológiával és a földrajztudománnyal.*

1911-től gimnáziumi tanárként tevékenykedett (sok kisebb tanulmánya jelent meg a Magyar Középiskola c. folyóiratban). 1920-ban a kolozsvári egyetem a történetelmélet, 1922-ben a budapesti a történetfilozófia tárgykörben magántanárává fogadta. 1924-től a budapesti egyetem gyakorló iskolájának tanáraként működött. 1925-ben a Társadalomtudományi Társulat alapító tagja, majd 1931–1940 között elnöke. 1926-ban a Magyar Filozófiai Társaság fótitkára lett, 1927-től szerkesztette a Társaság folyóiratát, az Athenaeumot. 1928-tól a budapesti egyetemen történetfilozófiai és szociológiai kurzusokat tartott. 1932-ben a budapesti egyetemen nyilvános rendkívüli tanári címet kapott. 1939-től az egyetem tanárképző intézetének tanáraként működött. 1942–1946 között a társadalomelmélet nyilvános rendes tanára volt a budapesti egyetemen *(1. kép).*

1. kép. Dékány István

1922 májusában az MTA levelező tagjai közé választotta DÉKÁNY Istvánt, aki székfoglaló előadását "Tudományelméleti alapok a társadalomtudományban" címen tartotta meg. Az Akadémia munkájába több területen bekapcsolódott, de nem játszott meghatározó szerepet. 1949 novemberében az MTA átszervezésekor tanácskozó taggá minősítették, ami akkor egyet jelentett a tényleges kizárással. DÉKÁNY István 1965. november 20-án – a tudományból mintegy kiközösítve – Cegléden hunyt el. 1989-ben az MTA poszthumusz visszafogadta tagjai sorába.

DÉKÁNY István elsősorban a filozófia, a történettudomány és a szocio-lógia területén fejtett ki hosszú időn keresztül eredeti tudományos tevékeny-séget Nem tekintjük feladatunknak DÉKÁNY filozófiai, történettudományi, szociológiai, közgazdasági, társadalom-pszichológiai munkásságának ismertetését és értékelését, csak azt jegyezzük meg, hogy lényegében „fő szakterületei" is adósak DÉKÁNY István tudományos életművének átfogó, kritikai értékelésével, avagy újraértékelésével. Nem tartjuk célunknak DÉKÁNY „eklektikus",

„pozitivista", „konzervatív", „mérsékelten liberális", „antimarxista" ideológiai minősítése, ill. a minősítések változása okainak feltárását. A tudományos életműből csak a földrajztudománnyal kapcsolatos, s főként az emberföldrajzra irányuló munkásságát elemezzük.

4. DÉKÁNY István munkássága a modern magyar (ember-) társadalomföldrajz megteremtése érdekében

A XIX. század második felének földrajztudománya – mint megannyi más tudomány is – a természettudományi szempontok egyoldalú befolyása alá került. Az emberföldrajz (antropogeográfia), kultúrföldrajz, avagy ahogyan a franciák nevezték a társadalomföldrajz (géographie sociale) is magán viselte a természettudományos meghatározottságot. Sokan azt tekintették a társadalomföldrajz feladatának, hogy kimutassa a természetnek, szűkebb értelemben a földrajzi milieunek, az emberre, mint élőlényre és a társadalomra gyakorolt hatását. DÉKÁNY István számára az ember fogalma differenciáltabban fogalmazódott meg: „...az „ember" fogalmában nem az ember puszta természettudományi fogalma jelenik meg, hanem ennél több", fejtegette gyakran.

4.1. A földrajztudomány tárgyi és módszertani problémái

DÉKÁNY számára a földrajztudomány fejlődése három történelmi szakaszban ragadható meg: a) a tények összegyűjtése, laza halmozása, az enciklopédikus leírás korszaka, b) az oknyomozó (általános) földrajz kialakulása, c) a szintetikus földrajztudomány létrejötte. A modern földrajztudomány a szélesebb értelemben felfogott földtudomány része, mely egy központ felé gravitáló tudománycsoport valójában. *DÉKÁNY szerint a földtudomány tárgya a földfelszín vizsgálata általános-oksági és helyi-leíró (deszkriptív) szempontból.*

Kisebb jelentőségű könyvismertetések után az 1918-ban megjelent tanulmányával DÉKÁNY István szinte berobban a magyar geográfia fő hadszínterére. DÉKÁNY számára alapkérdésként vetődött fel, hogy *a földrajztudomány ismeretelméleti és módszertani problematikáját széleskörűen elemezni kell, mert e nélkül a földrajztudomány nem válhat igazán elfogadott és korszerű tudománnyá.*

Kiinduló pontja az, hogy a földrajztudomány jó néhány személyisége felismerte, hogy „...kritikussá vált a földrajz helyzete, belső válságokat, módszeres kétségeket él át" (DÉKÁNY I. 1918, p. 1.). DÉKÁNY megítélése szerint a földrajztudománynak is szembe kell néznie mind a „külső rendszeresség" (a tudományok közötti problematikája), mind pedig a „belső rendszeresség" (a tudomány belső struktúrái) kérdéshalmazával. A földrajztudománynak a külső kérdések kapcsán tudomásul kell vennie „a tudományos szabad verseny" megjelenését, kihívásait, nevezetesen, hogy más tudományterületek el akarják „hódítani" a földrajztudomány kutatási területét, s e tekintetben a földrajztudomány lényegében defenzívában van.

A belső vitákon a földrajztudomány csak egy tudatos, rendszeres, kritikai újragondolás útján juthat túl eredményesen. A földrajztudománynak ki kell fejlesztenie az új, tudományos „földrajzi nézőpontot". A földrajztudománynak világos választ kell

adnia arra a kérdésre, hogy mit ért voltakép a földrajztudomány tárgyán. Annak eldöntése, hogy alapvetően milyen tudomány a földrajz, nem csak formális tudományrendszertani kérdés, hanem gyakorlati – strukturális kérdés is, hiszen ennek eldöntése lényegében meghatározza azt, hogy a két kutatóirány (természeti, társadalmi) közül melyik válik kizárólagossá, avagy jut meghatározó túlsúlyra, netán egyensúlyra a földrajztudományon belül.

DÉKÁNY nem híve annak a leegyszerűsítő megoldásnak, hogy a földrajz egyesíti mindkét tudománykört, a fizikai földrajzot a természet-, a szociogeográfiát (az antropogeográfia kifejezést elavultnak tekinti) pedig a társadalomtudományhoz kell sorolni. Ezt a megközelítést „elvtelennek, opportunisztikusnak" találja. A felfogás sem nem világos, sem nem helyes, sem nem célszerű még gyakorlati szempontból sem. *A földrajzot nem tekinti tudomány-rendszertanilag „kettős arculatú" tudomány*nak, mint sokan mások tették a korszakban.

DÉKÁNY szerint *a földrajztudomány mindenekelőtt összekötő, filozofikus jellegű kapcsolattudomány.* Nem sorolható be egyik tudománykörbe sem egyértelműen. Ugyanakkor: „A földrajz mintegy nem zárja tiltó vámhatárokkal körül tudományterületét, hanem igazi filozófia szabadelvűségével engedi területére a különböző módszereket" (DÉKÁNY I. 1918, p. 9.) A földrajztudományban szinte szükségszerűen mindig lesznek divergens kutatási irányok és irányzatok.

DÉKÁNY szerint minden tudományban két törekvés van mindig jelen: a) megtalálni az általános összefüggést (a természettörvényt), b) megtalálni a speciális, (az in concreto adott tárgyegységet). Vannak akik az értékhangsúlyt az egyik, s vannak akik a másik megközelítésre helyezik.

A tudományok fontos eleme a valóság leírása, a valóság genézisének kutatása, valamint a szélesebb érvényű törvények feltárása. DÉKÁNY szerint: „Földrajztudományunkat, röviden szólva, egyértelműleg a genetikus tudománykörbe kell helyeznünk. A földfelszín, a struktúra és a külső szempontjából mintegy élő és továbbfejlődő felület, ennél fogva vizsgálatában döntő, hogy az a fejlődésjelenségek módjára történik" (DÉKÁNY I. uo. p. 14.).

A földrajz a valóságtudományok egyike, s egyszerre törvényszerűségeket nyomozó diszciplína (általános földrajz), valamint „leíró" tudomány. A leíró földrajz – „valóságrajz". A földrajztudomány életében nem szabad egyikre sem abszolút értékhangsúly fektetni. A földrajzi megismerő folyamat funkcionális sajátszerűsége ugyanaz, mint az általános megismerésé, de sajátos területen, a földfelszín természetes egységein, a tájakon, ill. a tájak rendszerében megy végbe.

Az oksági elv és kapcsolatrendszer földrajzi kialakulása szükségszerűen nyitott utat a genetikus gondolkodásnak, szükségszerűen vezetett el az alkotó emberhez, a szociogeográfia kialakulásához. A szociogeográfiában a meghatározó szempont a koordináció, a térbeli formák egymáshoz való viszonya. *A földrajz az idő és a tér kategóriájában mozog.* (A tájnak magának is megvan a múltja.)

A táj, a tájhatás (in concreto tájé, a táj szinguláris hatása) kutatása a magyar földrajztudomány egyik legjelentősebb feladata, hiszen pl. a magyar történeti fejlődés, azon belül pedig különösen az Alföld kérdésköre nem érthető meg a földrajzi táj hatásai nélkül. A földrajzban dominál egy gondolat, egy módszertani alapelv, a genetikus elv, ami a táj fogalmában gyökerezik.

A földrajztudomány DÉKÁNY számára tudomány-rendszertani szempontból elsősorban tudományközi jellegű, kapcsolattudomány, s határtudomány egyszerre *(1. ábra)*. A földrajztudomány külső és belső problémái, éles vitái erre az alaphelyzetre vezethetőek vissza. *Mind DÉKÁNY felfogása, mind pedig az összefoglaló ábrája jelentős vitákat váltott ki.* TELEKI, bár korántsem azonosult teljesen DÉKÁNY földrajztudományi felfogásával úgy ítélte meg, hogy: „A magyar földrajztudomány már eddig is sok köszönettel tartozik DÉKÁNYnak a földrajztudomány fogalmának és helyzetének tudományelméleti tisztázása terén" (TELEKI P. 1921, p. 48.). Mások fenntartásokkal kezelték törekvéseit, egyesek élesen elutasították a megközelítéseit.

4.2. DÉKÁNY és a milieu-elmélet

DÉKÁNY István földrajzi munkásságának egyik leglényegesebb elméleti problémája a milieu-elmélethez kötődik. Kiinduló pontja, hogy a XIX. századi tudományos gondolkodás számára, s különösen a földrajztudomány számára gondot jelentett az ember fizikai és társadalmi környezete egységben, ill. elkülönítve való szemlélete, az „ember beállítása környezetébe". A fizikai – természeti – geográfiai környezet elkülönítése elméletileg vetődött fel, de gyakorlati következményei is lettek. (Hasonló módon gondokkal járt a biológiai – gazdasági – geográfiai környezet elemeinek elkülönítése is.)

A korai történetfilozófusok és szociológusok által megfogalmazott milieu-elméletek inkább a környezeti determinisztikus felfogás irányában fogalmazódtak meg, az embert a környezet puszta lenyomatának tekintették. Ezekben a felfogásokban szinte eltünt az ember cselekvési szabadsága és akarata.

DÉKÁNY szerint az ember – környezet viszonyában az alapkérdés az, hogy a kapcsolatot geomonista alapon (a Föld a történeti – társadalmi fejlődés egyetlen oka) fogalmazták-e meg, s így azt tételezték, hogy a fejlődés nem származhat magából az emberből. *Az ember nem lehet a környezethatások puszta lenyomata, az ember cselekedeteiben állandó fejlődési törekvés jelenik meg, s ez az embert a környezete folyamatos átalakítására bírja.* A XIX. században az ember a környezeti hatások tárgyából cselekvő alannyá vált.

A környezethatás kutatói felfogása és értelmezése történetileg többféleképpen alakult, DÉKÁNY szerint lényegében a következő modellekben ragadható meg:

$M \rightarrow A$,

$M \rightarrow P \dashrightarrow A$,

$M \rightarrow P\ (t+i) \rightarrow A$,

ahol M = milieu, A = emberi akció, P = perszonalitás, t = teleosz, céltartalom, i = instrumentális (eszköz) tudás, $\rightarrow$ a hatás iránya.

DÉKÁNY a földrajzi környezeten a földrajzi értékek összességét érti. A földrajzi érték nem más, mint „Mindazon mozzanatok amelyek a földfelszínhez rögzített állapotukban csakis a helyszínen fejthetnek ki hatást, az emberre nézve, az emberi célokhoz viszonyukban: specifikus földrajzi értékek". A földrajzi értéktől meg kell különböztetni a gazdasági értéket. Ezek hatáskifejtése a földfelszíni lerögzítettségtől független. A gazdasági értékek általában átalakított földrajzi értékek.

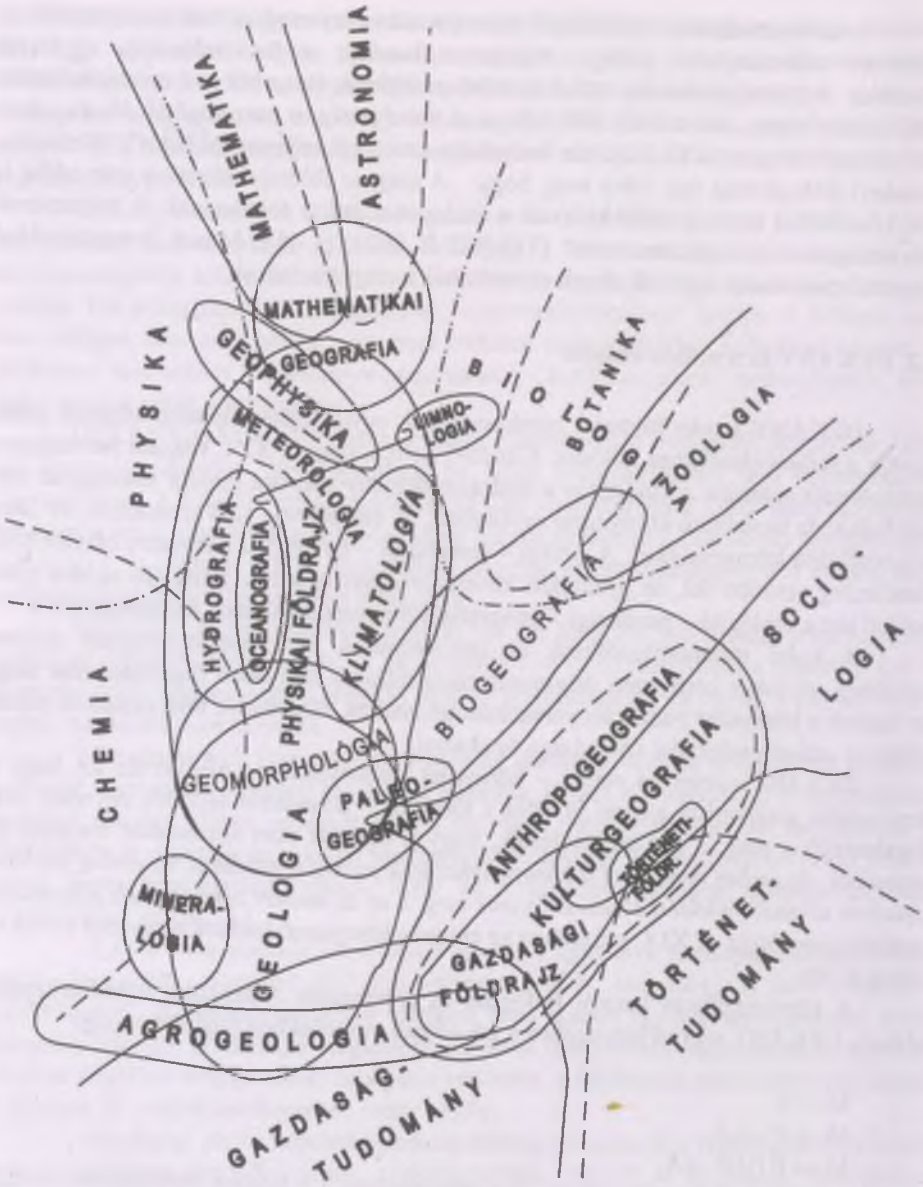

1. ábra. A földrajztudomány kapcsolattudományi jellege.
Fig. 1. Geography and the related sciences

DÉKÁNY a milieu-elmélet tekintetében a francia posszibilista felfogást tette magáévá. Elutasította az abszolút determinisztikus felfogást (mind a természetit, mind pedig a társadalmit). Megteremtette egy modern környezetfelfogás kialakulásának a feltételeit. *DÉKÁNY felfogása nem illeszkedett be a történeti szituációba.* A magyar földrajztudomány csak egy földrajzi determinista jellegű felfogás alapján tudta, vagy vélte igazolni a Kárpát-medence és a történelmi magyar állam elválaszthatatlanságának az elméletét, ill. a két világháború között a visszaállításának az igényét. *A magyar földrajztudomány jelentős része – DÉKÁNNYAL szemben – a földrajzi determinizmus alapjára helyezkedett.*

4.3. A társadalomföldrajz felfogása és belső tagozódása

DÉKÁNY úgy látta, hogy a modern antropogeográfia szinte Pallas Atheneként egyszerre pattant ki RATZEL fejéből. Ettől az időponttól a társadalomföldrajz a földrajztudomány egészéhez képest is súlyosabb problémákkal küzdött. Ennek részben az volt az oka, hogy kialakulásakor magán viselte a XIX. század természettudományos hatásait, részben pedig az, hogy rendkívül nehéz elméletileg, rendszerében, módszertanában megragadni. (Ezért az alapító atyák nem is igen törekedtek átfogó rendszer kialakítására. Ez vonatkozott mind a németekre, mind pedig a franciákra.)

Az ember és környezete kapcsolatát és kölcsönhatásának átfogó problematikáját nem a földrajztudomány, hanem a történetfilozófia kezdte feltárni, mégpedig a történeti fejlődés értelmezésével összefüggésben. A földrajztudomány valójában sokat köszönhet a történetfilozófiának és a szociológiának a milieu-elmélet kidolgozása tekintetében. DÉKÁNY szerint a földrajztudomány egyik legfontosabb elméleti eleme, s a társadalomföldrajz lényegi vonásai mintegy a földrajztudományon kívülről érkeztek. A földrajztudomány ugyanakkor jelentős eredményeket ért el az elmélet különböző vonatkozásainak kidolgozásában, többször túlhajtásában és túldimenzionálásában.

A társadalomföldrajz első kiinduló pontja az, hogy a társadalmat konkrét térbeli alapjaiban kell szemlélni. A társadalom szerkezete aligha mondható földrajzi úton megoldhatónak, de mégis földrajzi alapokon kell kiindulni.

A társadalomföldrajz kapcsolattudomány (2. ábra), melyben az ember (szociológia) és a Föld jelenségeinek a tudománya (földrajz) állandó kapcsolatba és kölcsönhatásba kerülnek egymással. A földrajznak a továbbiakban nem szabad az „absztrakt emberrel operálnia", a földrajztudomány előtt is bizonyos szociológiai perspektíváknak kell lebegnie.

A társadalomföldrajz belső strukturája DÉKÁNY szerint még sok esetlegességet hordoz, de a fő vonalak már megfogalmazhatóak az 1920-as évek elején:

- a természet hatásának vizsgálata általában:
  - a) a természet hatása az emberi szervezetre – geofiziológia,
  - b) a természet hatása az ember lelki életére – geopszichológia
- a természet hatása speciálisan, részleteiben:
  - a) gazdasági földrajz,
  - b) kultúrgeomorfológia,
  - c) agrogeográfia,

d) településföldrajz,
e) ethnogeográfia,
f) technogeográfia,
g) kereskedelemföldrajz,
h) politikai földrajz.

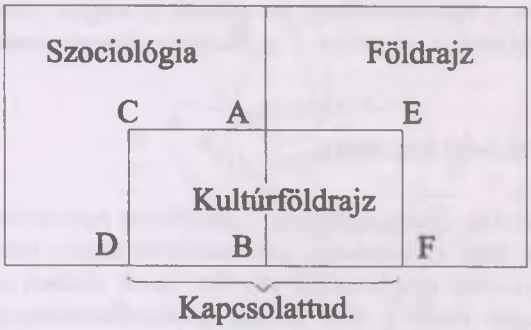

2. ábra. A kulturföldrajz mint kapcsolattudomány
Fig. 2. Geography of cultures and the related sciences

A leíró társadalomföldrajz a jövőben is felvállalhat gyakorlati feladatmegoldásokat is. A leíró szociográfia felölelheti: a) a kultúrföldrajzi, b) a demobiológiai (statisztika, népesedéstan, fajegészségtan, útleírások), c) közgazdasági (statisztika, részben gazdasági földrajz, útleírások), d) a szellemi élet (etnográfia, leíró[2] államtan, tudományos és irodalmi útleírások) bemutatását.

A különböző részágazatok kifejtése egyenlőtlenül történt meg DÉKÁNY munkásságában. Leginkább a politikai (államföldrajz) foglalkoztatta (DÉKÁNY I. 1922a, 1922b, 1923a, 1941). A politikatudomány mindig vizsgálta valamilyen módon és mértékben az állam területi alkotó elemét, de elnagyoltan tette ezt. Az I. világháború ébresztette rá a társadalomtudományok jelentős részét, hogy a területiség milyen jelentős.

DÉKÁNY különös figyelmet fordított Rudolf KJELLÉN államelméleti és politikai földrajzi munkásságának az elemzésére. Úgy ítélte meg, hogy KJELLÉN egyszerre hatott az államelméletre és a politikai földrajzra, amikor újragondolta az állam alapvető fogalmi jegyeit és működésének földrajzi összefüggéseit.

A településföldrajz tekintetében a legfontosabb elemként azt emelhetjük ki, hogy az 1920-as évektől kezdve többször megfogalmazta, hogy a települések és településtípusok (város, falu) nem egyszerűen a természeti földrajzi környezet nyers produktumai, hanem történetileg fejlődő, társadalmi produktumok is. A két településtípus között nem nagyságrendi, hanem minőségi és funkcionális különbségek vannak. (Orosháza népességnagysága ellenére is falu, Igló pedig kis lélekszáma mellett is város.) Az 1930-as években tudatosan közvetítette a nemzetközi szociológiai irodalmat és azok eredményeit a magyar településtudomány felé (DÉKÁNY I. 1935).

DÉKÁNY a városfejlődés tekintetében fordult talán leginkább szembe a „geomonizmussal", nevezetesen azzal a földrajzosok által vallott felfogással, hogy a városok többsége földrajzi energiák hatáshalmozódása lenne. *DÉKÁNY számára mind a falu, mind pedig a város sajátos életformaként jelenik meg.*

A gazdasági földrajz felfogása tekintetében korszerű elveket vallott, ill. fogalmazott meg. TELEKI mellett DÉKÁNY ismerte fel a legszélesebb körben, hogy a gazdasági földrajznak közgazdasági kategóriákkal is operáló tudománnyá kell válnia, *különösen izgatta a telephelyelmélet és a területi munkamegosztás összefüggése,* valamint az autarchia problematikája. DÉKÁNY szerint a modern gazdaságban nem beszélhetünk

„önellátó" területekről (kivéve a háborús szükséghelyzeteket) hanem csak „relatíve" önellátó egységekről. A világ a gazdasági verseny miatt a specializálódás felé halad, a komparatív költségek lesznek hosszabb távon a rendező tényezők.

4.4. DÉKÁNY István földrajzi oktatás-módszertani és tankönyvírói tevékenysége

DÉKÁNY István első földrajzi-módszertani publikációi az Országos Középiskolai Tanár Egyesület Közlönyében jelentek meg 1910-től kezdve. Bekapcsolódott a földrajzi oktatás reformkérdéseinek a vitájába, s már ekkor síkra szállt az antropogeográfia középiskolai oktatásának a fontossága mellett.

DÉKÁNY kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a földrajzi ismeretek terjesztésének, a földrajztudomány eredményei népszerűsítésének, a földrajz, *különösen a kultúrföldrajz középiskolai oktatásának.* 1920-ban úgy látta, hogy a XIX. század a „technicizmus" százada volt, a XX. század ennek mintegy ellenhatásaként a „szellemi-kulturális tudományok" nagy százada lesz. (Ez a jóslata nem igazán vált be.) A kultúrföldrajz középiskolai bevezetésével az oktatáspolitika valóságos kultúrmozgalmat támogat.

A középiskolai oktatásba bevezetett emberföldrajz (1920-ban vált kötelezővé a gimnáziumok III., a reálgimnáziumok IV., valamint a felső leányiskolák V. osztályában) DÉKÁNY szerint: „komplikált tudomány, komplikált annyiban, hogy két problémajellem ütközik a felszínre: a „Föld" természettudományi s az „ember" kultúrtudományi nézőpontja.... a kultúrföldrajz vizsgálja a Föld és a speciális kultúrképességet nyert ember viszonyát, a kultúra ismert legmagasabb színvonalának tekintetbevételével. Röviden e diszciplína nem egyéb, mint a kultúrszféra tudománya" (DÉKÁNY I. 1920, p. 84.).

A középiskolai kultúrföldrajzot kapcsolattudománynak tekinti a szociológia és a földrajztudomány között. A kultúrföldrajza is vonatkozik, hogy hármas felfogásban, ill. célrendszerben művelhető (általánosítás, leírás, genetikus vizsgálat). Ennek következtében a középiskolában is megjelenik az általános-, a leíró- és a történelmi kultúrföldrajz. A kultúrföldrajz oktatásának elsődleges feladata, hogy a diákok megismerjék az ember és a természet kölcsönhatásos, s nem egyoldalú determinisztikus viszonyát.

DÉKÁNY világnézeti jelentőséget tulajdonít a kultúrföldrajznak és középiskolai oktatásának. A természet által nyújtott lehetőségek valójában az öntudatos kultúrember által felismerve válnak igazi lehetőségekké: „... a kultúrföldrajz az embert öntudatos kultúrlénnyé neveli", s valójában ez a középiskolai oktatásának legfőbb értelme és célja.

DÉKÁNY középiskolai tankönyve éles viták kereszttüzébe került. A Földrajzi Közleményekben ismertető STRÖMPL Gábor úgy látta, hogy DÉKÁNY földrajz címén nem földrajzot, hanem jelentős részben „geobiológiát" adott. STRÖMPL úgy ítélte meg, hogy a tankönyv az emberföldrajz vázlatának is kevés (STRÖMPL G. 1921).

A „Modern földrajz és oktatása" c. többszerzős, összegző műben DÉKÁNY István nem csak az elemi- és középiskolai tanárok számára fejtette ki felfogását a modern földrajztudomány fogalmát, tárgykörét, belső tagozódását illetően, hanem az egész magyar földrajztudomány számára kínált új megközelítési lehetőségeket (DÉKÁNY I. 1923b). Felfogása ismét a viták kereszttüzébe került, s szinte csak TELEKI Pál állt ki mellette.

5. Összegzés

DÉKÁNY István a magyar földrajztudomány „hivatásos" művelőihez képest kiemelkedő filozófiai, tudományelméleti felkészültséggel nyúlt a földrajztudomány legalapvetőbb, s legfontosabb korabeli kérdéseihez. Részben „kötötte" gondolkodását a földrajztudomány korabeli helyzete, állapota, részben pedig jelentős kérdésekben túl tudott lépni a megcsontosodott elméleti kereteken.

DÉKÁNY egész földrajzi tevékenysége, munkássága és eredményei a „céhbeli geográfusok" ellentétes megítélésének keresztttüzébe került. TELEKI szinte minden tekintetben nagyra becsülte DÉKÁNY törekvéseit, mások elutasították, s jó néhányan úgy tettek, mintha nem is jelentek volna meg alapvető tanulmányai.

A földrajztudomány kapcsolattudományi felfogása nem kizárólagos egyéni koncepciója DÉKÁNY Istvánnak, de az a következetesség, amellyel minden vonatkozásban érvényesítette a megközelítést, kiemelte a korabeli „elméletformálók" közül. Különösen fontos törekvéseket fogalmazott meg a különböző néven megjelenő társadalomföldrajz vonatkozásában.

DÉKÁNY István nem oldotta meg a korabeli földrajztudomány alapkérdéseit, de jelentős hatást gyakorolt az újragondolás irányába. Munkásságának legtanulságosabb eleme, hogy csak átfogó filozófiai ismeretek bázisán (legyenek azok akár vitathatóak is) lehet potenciálisan megoldani egy-egy szaktudomány legátfogóbb kérdéseit.

IRODALOM

ANDORKA R. 1997: Bevezetés a szociológiába – Budapest, Osiris.

CHOLNOKY J. 1922: Az emberföldrajz alapjai – Budapest, Magyar Földrajzi Értekezések *IV.*

DÉKÁNY I. 1918: A földrajz tudományos módszere és ismerettana – Földrajzi Közlemények, *XLVI. 1.*, pp. 1–22.

DÉKÁNY I. 1920:Mi a kultúrföldrajz (anthropogeografia) és jelentősége – Magyar Középiskola, *XIII. 7–10.* pp. 82–91.

DÉKÁNY I. 1921a: Geográfia és szociográfia – Földrajzi Közlemények, *XLIX. 5–7.* pp. 131–147.

DÉKÁNY I. 1921b: Milieu-elmélet, kultúrföldrajz és a mai szociológia – Föld és Ember, *I. 1.* pp. 40–50.

DÉKÁNY I. 1921c: Ember és Föld (Az emberföldrajz vázlata). Középiskolák számára – Budapest, Katholikus Tanáregyesület kiadása.

DÉKÁNY I. 1922a: A politikai földrajz jelen állása. (Az államföldrajz mibenléte, viszonya a kultúrföldrajzhoz és problémáinak belső tagozása) – Föld és Ember, *2. 1.* pp. 42–53.

DÉKÁNY I. 1922b: Kritikus fejezetek az államföldrajzban – Föld és Ember, *2. 2.* pp. 114–129.

DÉKÁNY I. 1922c: „Helyi környezet" és „földrajzi környezet" – Földrajzi Közlemények, *L.* pp. 62–66.

DÉKÁNY I. 1922d: Önellátó terület és területi munkamegosztás – Földrajzi Közlemények, *L.* pp. 230–234.

DÉKÁNY I. 1922e: Egy új kultúrföldrajzi rendszer (Néhány elvi megjegyzés CHOLNOKY rendszeréhez) – Földrajzi Közlemények, *L. 1.–5.* pp. 218–225.

DÉKÁNY I. 1923a: Kjellén államelmélete – Társadalomtudomány, pp. 354–366.

DÉKÁNY I. 1923b: A modern földrajztudomány tárgyköre és részei – In: TELEKI P.–VARGHA GY. (szerk.): Modern földrajz és oktatása – Budapest, Studium kiadása, pp. 13–26.

DÉKÁNY I. 1924: Az ember és környezete viszonyának új elmélete – Földrajzi Közlemények, *LII.* pp. 1–23.
DÉKÁNY I. 1926a: A szociológia haladása az utolsó tíz évben – In: TELEKI P.–KARL J.–KÉZ A. (szerk.): Magyar Földrajzi Évkönyv az 1926. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R. T. pp. 104–116.
DÉKÁNY I. 1926b: Gazdasági szabadság és a földrajz álláspontja – Földrajzi Közlemények, *LIV.* pp. 218–224.
DÉKÁNY I. 1932: Ember- és környezetismeret a történettanításban – Klny., Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny.
DÉKÁNY I. 1935: Város és falu szociológiai szempontból – Városi Szemle, *21.* pp. 641–671.
DÉKÁNY I. 1941: Nép, nemzet, állam viszonya ma – Társadalomtudomány, *21.* pp. 5–28.
FITOS V. 1917: Milyen tudomány a geográfia? – Földrajzi Közlemények, *XLV.* pp. 362–392.
HAJDÚ Z. 1998: Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban – Tér és Társadalom, *XII. 3.* pp. 93–104.
HÉZSER A. 1922a: Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre – Föld és Ember, *2.* pp. 16–34.
HÉZSER A. 1922b: Az emberföldrajz elemei (Anthropogeográfia). A középiskolák alsóbb osztályai számára – Budapest, Szent-István-Társulat kiadása.
KULCSÁR K. 1971: A szociológiai gondolkodás fejlődése – Budapest, Akadémiai Kiadó.
MENDÖL T. 1947: A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai – Budapest, Néptudományi Intézet.
PRINZ GY. 1934: Visszapillantás a magyar emberföldrajz negyven évére – Földrajzi Közlemények, *LXXI. 4.* pp. 278–288.
SÁNDOR P. 1973: A magyar filozófia története, 1900–1945. I–II. – Budapest, Magvető Kiadó. Elvek és utak.
SELMECZI J. 1995: A két gondolat bölcselete (FITOS Vilmos filozófiai rendszere.) – Magyar Filozófiai Szemle, *39. 1–2.* pp. 107–118.
STRÖMPL G. 1921: Ember és Föld – Földrajzi Közlemények, *XLIX.* pp. 55–56.
TELEKI P. 1917: A földrajzi gondolat története (Essay) – Budapest, Szerző kiadása.
TELEKI P. 1921: Dékány István. Mi a kultúrföldrajz (Anthropogeográfia) és jelentősége. Cikkismertetés – Földrajzi Közlemények, *XLIX.* pp. 48–52.

Walter Christallerről egy kicsit másként

DÖVÉNYI ZOLTÁN*

Walter Christaller – from a different aspect. Rather unusually, the study is not aimed to deal with CHRISTALLER's scientific career but with his conspicuous lot. The question to be answered is: why was he neglected and did (in spite of his academic achievements renowned worldwide) have to live most of his life in neglect and deep poverty.

CHRISTALLER's tragic personal fate cannot be attributed to a single cause. One thing is sure, that his political views were decisive in his being pushed into the background in the Federal Republic of Germany after the Second World War. As a person of left-wing socialist, sometimes communist affiliation he was unacceptable for the strongly conservative west German geography. CHRISTALLER's position was further aggravated by his previous sympathy for the ideas of national socialism.

It was a curious situation that while CHRISTALLER was set aside almost completely in Germany, his central place theory had proven to be a triumph in the rest of the world. As a geographer he received a general recognition only at the end of his life. In his tragic life party politics and scientific activities had intermixed and, regretfully, the former was playing a foremost role for long.

1. Szubjektív bevezetés

Tűnődve forgatom múltba vesző egyetemi éveim emlékét, az indexet. Vajon mit csinálhattam 1969. március 9-én, amikor Walter CHRISTALLER meghalt? Az egyetemen biztosan nem voltam, mert ez a nap vasárnapra esett. Akkortájt mint a földrajzzal éppen csak ismerkedő elsőéves hallgatónak még fogalmam sem volt arról, hogy egyáltalán volt egy CHRISTALLER nevű geográfus. Nem sokkal később azután lett, mert ő már életében egyetemi tananyag volt több magyarországi egyetemen is – Debrecenben bizonyosan –, csak éppen a második évfolyamon és addig el is kellett jutni.

Nem sok olyan geográfus van, aki megérhette, hogy tanait szerte a világon ismerik és tanítják is. CHRISTALLER ezen kevesek közé tartozott, s így joggal lehet feltételezni, hogy tudományos pályafutása a sikerek sorozata, egyetemek sora versengett azért, hogy professzorának mondhassa. Ez akár így is lehetett volna, mert halálakor két egyetemnek is díszdoktora volt, öt földrajzi társaságnak volt tiszteleti tagja, kitüntette a Royal Geographical Society, s személyesen nyújtott át neki kitüntetést a svéd király is.

Mindez azonban csak a felszín. CHRISTALLER esetében ugyanis a tudományos teljesítmény és az egyéni boldogulás, a személyes karrier olyan mértékben vált el egymástól, ami a földrajztudományban bizonyosan egyedülálló. Sohasem volt egyetemi oktató, élete túlnyomó részében még csak stabil állása sem volt, „tudományos szegénylegényként" évtizedekig élt nagyon szerény körülmények között, nemegyszer mély nyo-

* Dr. Dövényi Zoltán igazgatóhelyettes, a földrajztudomány kandidátusa (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest), egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete)

morban. Így joggal merül fel a kérdés, hogy ugyan mi történt, hogyan válhatott el egymástól ilyen mértékben a „rang és a tudás", a személyes karrier és a tudományos teljesítmény. A jelen tanulmány ennek kíván utánajárni.

2. Megkésett pályakezdés

Walter CHRISTALLER 1893. április 21-én született Berneck-ben, a Fekete-erdő egyik szerény városkájában, amit később nevezetes munkájában mint „deklasszálódott segédközpontot" említ. Még kisgyerek, amikor családja átköltözik a Darmstadt közelében fekvő Jugenheimbe, ahol 1945 után egészen haláláig is élt.

Ma már meglepőnek tűnik, de CHRISTALLER egyáltalán nem járt általános iskolába: őt és testvéreit – az egyébként tanítói képesítéssel nem rendelkező – édesanyja[1] otthon tanította. Gyermekkora azonban más szempontból sem szokványos: legkedvesebb szórakozása atlaszok és térképek nézegetése volt, játék helyett mindig ezeket kérte ajándékba.[2] Amikor az I. világháborúban súlyos sebesülése után hosszabb időre kórházba került, ott is atlaszok tanulmányozásával töltötte az idejét.

Ilyen indíttatás után kézenfekvő lenne az a feltételezés, hogy CHRISTALLER geográfussá válásához nyílegyenes út vezetett. Ez annál is inkább logikus, mert a gimnáziumban kitűnő földrajz tanára volt, s végül rajta kívül még egy geográfus kikerült az osztályból.

Érettségi után azonban a földrajz hosszú időre kimaradt CHRISTALLER életéből: tanár nem akart lenni, márpedig ebben az időben csak az tanult geográfiát, aki erre a pályára akart lépni. Így amikor 1913-ban elkezdte egyetemi tanulmányait, ez már nem a földrajz, hanem a nemzetgazdaságtan területére vezette. Még az I. világháború előtt elvégzett három szemesztert Heidelbergben (itt Alfred WEBER is a tanárai közé tartozott) és Münchenben[3].

A háború után több mint tíz évig a helyét kereste – kevés sikerrel. Egy félévet még elvégzett Heidelbergben, ezután azonban pénz kellett keresnie, így sokféle munkával megpróbálkozott: volt bányász, építőmunkás, újságíró, Berlinben titkár a német hivatalnokszövetségben stb.

1921-ben megnősült, s először itt támadnak nehézségei politikai nézetei miatt: anyósa ugyanis egy radikális szocialistát látott benne[4]. Ebben nem is tévedett sokat, mert

---

[1] Helene CHRISTALLER később ismert írónő lett, akiről Jugenheim-ben utcát is elneveztek. Így CHRISTALLER megérte azt, ami csak keveseknek sikerült: a saját édesanyjáról elnevezett utcában lakott hosszú ideig.

[2] CHRISTALLER azon kevés geográfus közé tartozik, aki élete alkonyán megírta „pályája emlékezetét", s azt publikálta is: Wie ich zu der Theorie der zentralen Orte gekommen bin. Ein Bericht, wie eine Theorie entstehen kann, und in meinem Fall entstand ist – Geographische Zeitschrift 1968, 56. S. 88–101. Ebben a visszaemlékezésében szerepel a térképek iránti korai vonzalma is.

[3] HOTTES, R. 1981–1982: Walter CHRISTALLER – Ein Überblick über Leben und Werk. Geographisches Taschenbuch, S. 59–69.

[4] HOTTES i. m. p. 62.

CHRISTALLER valóban baloldali gondolkodású volt, ebben az időszakban pedig a szélsőbalhoz lehetett sorolni. A házasságból három gyermek született, ennek ellenére 1928-ban elváltak, de nem lettek ellenségek. CHRISTALLER élete végéig tartotta a kapcsolatot családjával, főleg a gyerekeivel: az 1960-as években együtt mentek európai utazásokra, s leányai férjhezmenetelük után is megtartották a CHRISTALLER nevet.

1929-ben 36 évesen ismét beült az egyetem padjaiba. Erlangenben folytatta nemzetgazdasági tanulmányait, s 1930-ban meg is szerezte a diplomát. Itt találkozott ismét a geográfiával; először azonban csak mint választható melléktárgyat vette fel, diplomája megszerzése után azonban érdeklődése teljes egészében a földrajz felé fordult. Erlangenben ekkor Robert GRADMANN a földrajz professzora, az ő előadásait hallgatta elsősorban. Ennek ellenére disszertációját nemzetgazdaságtanból akarta írni, s csak ezen elképzelésének kudarca után fordult GRADMANNhoz.

Ez több okból sem volt egyszerű döntés: egyrészt GRADMANN igen szigorú témavezető és vizsgáztató hírében állt, másrészt CHRISTALLER alapjában véve nem volt „céhbeli" geográfus. A szemináriumi előadások alapján azonban a professzor pontosan tudta, hogy a tanítvány kutatásai milyen irányban folynak. Így amikor 1933 elején CHRISTALLER megkérdezte GRADMANNt, hogy írhatná-e nála a disszertációját, a professzor azonnal igent mondott, anélkül, hogy témavázlatot kért volna, sőt még a munka címében sem egyeztek meg[5].

Kilenc hónap múlva elkészült a disszertáció[6], és 1933. november 2-án sor került a védésre – teljes sikerrel. Maga GRADMANN is a „kitűnő" minősítést adta: ezt életében összesen háromszor tette meg[7]. A több mint háromszáz oldalas könyvben prezentált elmélet bizonyosan hosszabb idő alatt érlelődött meg a szerzőben. Erről tanúskodnak szemináriumi dolgozatai, amelyekben teóriájának alapelemei (pl. a jelentőségtöbblet, központi hely) már korábban megjelennek. Maga a nevezetes hatszöges rendszer is hosszabb próbálkozás eredménye: CHRISTALLER kezdetben különböző méretű körökkel kísérletezett, amelyek azonban fokozatosan sokszögekké alakultak, s végső megoldás lett a hatszög[8].

Disszertációja megvédésekor CHRISTALLER már nem fiatal ember, elmúlt negyven éves. Ekkor úgy tűnt, hogy megkésve ugyan, de teljes erővel „ráfordul" a tudományos pályára. Nem teljesen így történt.

---

[5] CHRISTALLER i. m. p. 96.

[6] Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch–geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena, 1933. 331 S.

[7] HOTTES i. m. p. 63.

[8] CHRISTALLER hagyatéka 1997 májusa óta az Institut für Länderkunde könyvtárában Lipcsében található. A több mint százéves múltra visszatekintő intézet jónéhány geográfus hagyatékát őrzi (pl. RATZEL, PARTSCH, HARTKE), így méltó helyre kerültek CHRISTALLER életének dokumentumai. A jelen tanulmány is jórészt a hagyatékban található dokumentumok alapján készült.

3. A felemás évek

A védéssel CHRISTALLER erlangeni pályafutása be is fejeződött. Egy hosszabb É-európai utazás után 1935–1937 között egy atlasz munkálataiban vett részt, majd átkerült a Freiburgi Egyetem Településtudományi Intézetébe. Időközben már írta habilitációs munkáját is, ami 1937-ben meg is jelent[9]. A könyv semmiféle különösebb szakmai visszhangot nem váltott ki. Ettől függetlenül CHRISTALLER 1938. szeptember 20-án sikerrel habilitált Freiburg-ban, azaz öt évvel a doktori fokozat megszerzése után.

A habilitációval akár egyetemi tanár is lehetett volna, paradox módon azonban éppen ezzel fejeződött be egyetemi pályafutása. Ennek magyarázata több okban gyökerezik:

- Amint az már korábban is említésre került, CHRISTALLER szocialista volt. Erlangeni évei alatt egy baloldali diákszövetség elnöke volt, s ez 1933 után nem jelentett jó starthelyzetet az egyetemi karrierhez.
- Habilitációjakor már elmúlt 45 éves és ezzel már idősnek számított egy professzori meghíváshoz.
- Túlságosan szűk volt az érdeklődési köre és ez akkoriban nagy hátrány volt: egy egyetemen általában egy földrajzi tanszék volt, s a professzortól elvárták, hogy nagyjából átfogja a földrajz egészét[10].

Egyetemi pályafutásának ilyetén alakulása mellett ekkor még nem volt kedvező központi hely elméletének fogadtatása sem. Született ugyan néhány pozitív recenzió, a prominens német geográfusok egy része azonban jószerével csak számmisztikának tartotta, s ez különösen bántotta CHRISTALLERt[11].

Nem volt sikeres a nemzetközi porondra való kilépése sem. Az 1938-as amszterdami nemzetközi földrajzi kongresszuson előadta elméletét, amit azonban többen éles kritikával illettek. Mivel CHRISTALLERnek nem volt jó vitakészsége, nézeteit nem tudta igazán sikeresen megvédeni.

Ezzel egyidőben viszont É-Amerikában már kezdtek felfigyelni az elméletére, ráadásul az akkori vezető geográfusok (ULLMAN, DICKINSON, HARRIS). ULLMAN már 1940-ben egy külön tanulmányban ismertette CHRISTALLER elméletét és ezzel lényegében megnyitotta az utat előtte az amerikai kontinensen[12].

CHRISTALLER azonban ekkor Németországban élt és feltehetően erről mit sem tudott. Egzisztenciális gondjai vannak, kilátások, jövedelem nélkül próbál minden szalmaszálban megkapaszkodni. A háború alatt feltehetően több helyen is dolgozott, ez nem teljesen tisztázott. Annyi azonban bizonyos, hogy munkahelyei exponált nemzetiszocialista hivatalok, ill. intézetek voltak, így nem kerülhető meg CHRISTALLER és a fasiszta eszmekör viszonya.

---

9 Die ländliche Siedlungsweise im Deutschen Reich und ihre Beziehungen zur Gemeindeorganisation. Berlin, 1937, 184 S.

10 HOTTES i. m. pp. 64–65.

11 CHRISTALLER i. m. p. 99.

12 HOTTES i. m. p. 66.

Amint az már említésre került, CHRISTALLER baloldali nézeteket vallott, így joggal aggódott Hitler hatalomrajutása után. 1934-ben néhány hónapig éppen ezért Franciaországban élt. Nyelvi nehézségei nem voltak, kitűnően beszélt franciául. Talán egyfajta kompenzálásként viszonylag hamar belépett a nemzetiszocialista docensek szövetségébe és a leveleit is „Heil Hitler" köszöntéssel írta alá. A náci pártba viszont csak 1940. július 1-jén lépett be, a tagsági sorszáma 8 375 670 volt. Így semmiképpen sem sorolható a párt élcsapatához.

Megkésett belépése az NSDAP-be nem annyira a nemzetiszocialista eszmék iránti elkötelezettségét mutatja, hanem inkább egzisztenciális gondjai megoldására tett kísérletnek fogható fel. Aligha valószínű ugyanis, hogy pl. az SS-hez tartozó tervezőcsoportnál dolgozhatott volna náci párttagság nélkül. Így viszont előállt az a paradox helyzet, hogy a hivatalos német geográfia lényegében nem fogadta el elméletét, ugyanakkor viszont ez lett az elfoglalt keleti területek településhálózata újraszervezésének tudományos alapja. Ahogy azt egykori főnöke, Konrad MEYER visszaemlékezéseiben megfogalmazta, CHRISTALLER „ekkor – gazdaságilag biztosítva és politikai támadásoktól megvédve – kipróbálhatta disszertációja elméleti felismeréseit a kultúr- és településföldrajzilag különböző térségek realitásán"[13]. Ilyen lehetőség egy kutató életében ritkán adódik, s aligha meglepő, hogy CHRISTALLER is kihasználta a sors adományát. Tette ezt még annak árán is, hogy ezzel kétségkívül valamelyest besározódott a nácizmussal.

4. Mélyben és magasan

A háború vége CHRISTALLERt Jugenheimben érte: mint már annyiszor életében, nehéz helyzetben mindig a szülői házba húzódott vissza. Eltérően azonban a korábbiaktól, élete hátralevő negyed századában már csak rövidebb időre hagyta el a várost. Ebben a nem rövid időszakban állandó, fizetett állása lényegében már nem volt, s ez nem éppen önként vállalt életforma volt. Így kénytelen volt különböző túlélési stratégiákat kidolgozni (pl. albérlőket tartott, eladta a családi könyvtár egy részét), s nem ritkán egyszerű adatfeldolgozási munkákat is elvállalt – szerény javadalmazásért.

Több jel is arra mutat, hogy nem sok taktikai érzéke volt élete menedzseléséhez. Így pl. 1951 elején belépett az akkor még legális kommunista pártba, aminek annak ellenére markáns következményei lettek, hogy már 1953-ban csalódottan kilépett a pártból. A párttagság bizonyosan szerepet játszott abban, hogy 1953-ban kémkedéssel vádolták, s az idegőrlő eljárás csak 1957-ben fejeződött be „bizonyítottság hiányában"[14].

Szakmai pályafutását még súlyosabban érintette az ügy: az Egyesült Államokban a McCarthy-korszakban feketelistára került, így hiába hívta meg Ch. HARRIS egy előadó-körútra, nem kaphatott beutazási engedélyt. Mivel az 1950-es évek első felében CHRISTALLER elmélete az USA-ban már nagyon ismert volt, nem maradt volna el a

---

[13] Idézi RÖSSLER, M.: Applied geography and area research in Nazi society: central place theory and planning, 1933 to 1945. Environment and Planning D: Society and Space, 1989, volume 7, p. 425.

[14] HOTTES i. m. pp. 64–65.

nagy ünneplés[15].

Németországban viszont ebben az időszakban lényegében „kikopik" a földrajzi közéletből. Ezt egyértelműen jelzi többek között a Német Hivatásos Geográfusok Szövetségében (DVAG) játszott szerepe. 1948 nyarán Paul GAUSS mellett még őt kérték fel a szervezet megalapítására. A DVAG 1950-ben történt megalakulásakor még titkár, egy évvel később már csak választmányi tag, 1953-ban pedig már sehol sem szerepel a neve[16].

Néhány kollégája állt csak mellé és próbált segíteni rajta, közülük is elsősorban Wolfgang HARTKE szerepe kívánkozik kiemelésre. A szociálgeográfia „müncheni iskolájának" megalapítója ekkor még Frankfurtban volt professzor és már 1946 végén tudomást szerzett CHRISTALLER nyomorúságos helyzetéről. Először megpróbálta az intézete számára megvásárolni CHRISTALLER könyvtárát, ez azonban végül is nem sikerült. Ezután megbízta egy könyv megírásával, amit az intézete sorozatában akart megjelentetni. A mű végül is nagy nehézségek árán készült el, CHRISTALLER ugyanis ekkor (1949–1950) már apátiában volt és semmi kedve sem volt dolgozni – HARTKE szerint egyszerűen a koplalástól[17]. Így CHRISTALLER nem tartotta a határidőket, HARTKE pedig hol könyörgéssel, hol fenyegetésekkel próbálta munkára bírni[18].

Miközben Németországban CHRISTALLER egyre inkább ellehetetlenült, É-Amerika mellett Európa több országában is elfogadott lett az elmélete. Itt elsősorban Svédországot lehet kiemelni, ahol nem kisebb személyiség népszerűsítette a felfogást, mint Torsten HÄGERSTRAND. Ő már közvetlenül a II. világháború után megismerte CHRISTALLER elméletét, és amikor 1955-ban egy csoporttal az NSzK-ban járt, szeretett volna vele találkozni. Frankfurtból felhívták telefonon, s CHRISTALLER úgy vállalta a beutazást Frankfurtba, ha kifizetik a menetjegyét. HÄGERSTRAND úgy emlékezik vissza rá, mint „very humble and philosophical person". A leginkább megdöbbentő megállapítása élesen rávilágít CHRISTALLER akkori helyzetére: „We were stuck by his poverty"[19].

Nyomorúságos másfél évtized után CHRISTALLER helyzete az 1960-as évek elején kezdett valamelyest javulni. Ekkortól kezdve megengedhetett magának szerényebb külföldi utazásokat és eljutott nemzetközi konferenciákra is. Ebből a szempontból is HÄGERSTRAND érdemel említést, aki 1960-ban meghívta Lund-ba egy IGU-konferenciára és CHRISTALLER itt találkozhatott először elmélete olyan népszerűsítőivel, mint ULLMAN, HARRIS, ISARD, BERRY stb.[20] Elmélete töretlen külföldi

---

15 Uo.

16 Vorstände und Beiräte des DVAG 1950–1985, p. 13.

17 Wolfgang Hartke levele Peter Schöllerhez (1981. 02. 15.)

18 CHRISTALLER és HARTKE levelezése a kiadvány kapcsán a hagyatékban megtalálható. CHRISTALLER könyve végül 1950-ben jelent meg: Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa. Die Systeme der europäischen zentralen Orte. = Frankfurter Geographische Hefte, Jg. 24. 1950. 1. S. 54.

19 Torsten Hägerstrand levele Peter Schöllerhez (1981. 01. 09.)

20 Uo.

népszerűségét jelzi, hogy klasszikus munkája angolul is megjelent[21], egy könyvet pedig neki, mint az „elméleti földrajz atyjának" ajánlottak[22]

Valami változás Németországban is történt, pl. 1961-ben a Frankfurti Földrajzi Társaság tiszteleti tagjává választotta. Ebben gyaníthatóan HARTKE keze is benne volt, jóllehet ő ekkor már Münchenben működött. Ugyanebben az évben viszont sikertelenül pályázott meg a DFG-nél egy egyéves ösztöndíjat. Ennek keretében Európa idegenforgalmi földrajzát akarta feldolgozni. Nagyobb anyaggyűjtő utazásokat is tervezett, így pl. négy napot akart Magyarországon tölteni (Budapest, Balaton, Eger).

Valójában a német geográfiába sohasem sikerült teljesen visszatérnie. Ezt jól jelzik az 1967-ben Bad Godesberg-ben rendezett Német Geográfusnapok eseményei. E. WIRTH visszaemlékezései szerint a szólásra emelkedő CHRISTALLERt a hallgatóság melegen ünnepelte[23], a holland geográfus J. G. BORCHERT viszont úgy emlékszik, hogy az egyik szekcióülésen kínos jelenetekre került sor, mert az előadását tartó CHRISTALLERt többen szidalmazták, felemlegetve háborús múltját[24].

Így végül is csak élete utolsó évében érezhette úgy CHRISTALLER, hogy munkásságát a földrajztudomány elismeri és megbecsüli. Ennek kinyilvánítására jó alkalmat nyújtott 75. születésnapja 1968 áprilisában. Itt is a külföldi kollégák reagáltak először, s HÄGERSTRAND kezdeményezésére a Lundi Egyetem díszdoktorává fogadta. Az ünnepélyes aktus fényét emelte, hogy doktorálásának 50. évfordulója alkalmából ugyanekkor lett VI. Gusztáv Adolf, a svéd király is díszdoktor[25]. Az uralkodót ekkor babérkoszorúval is kitüntették, ő azonban a koszorút átadta CHRISTALLERnek mondván, hogy ő méltóbb rá[26].

Közvetlenül ezután, 1968 júniusában a Bochumi Egyetemen is díszdoktor lett. Ennek kezdeményezője Eugen WIRTH professzor, aki ebben az ügyben az alábbi szép levelet írta 1967. november 23-án nagyhírű kollégájának, Peter SCHÖLLERnek[27]:

Kedves Péter!

Pontosan három héttel ezelőtt, ez év november 2-án tért vissza harmincötödször az a nap, amelyen Walter Christaller szóbeli vizsgája letétele után itt Erlangen-ben megkapta a doktori címet. A munka, amivel annak idején doktorált, azon nagyon kevés disszertáció közé tartozik, ami nem csak világra szóló visszhangot váltott ki, hanem a „világot is megmozgatta": központi hely elmélete a városföldrajznak és a gazdaságföldrajznak egyaránt döntő impulzust adott, s az elméletén alapuló munkák száma tízezrekre rúg. És ha megkérdeznénk pl. az amerikai kollégákat, hogy ki volt az utóbbi évtizedek legjelentősebb német geográfusa, Christallernek minden esélye meglenne a legtöbb említésre.

Azonban sajnálatos módon Christaller mindmáig ezen nagy teljesítmény minden elismeréséből kimaradt: habilitáció és egyetemi pályafutás előtte zárva maradt. Az a lelkesült taps, amivel üdvözölték

---

21 Central Places in Southern Germany. Transl. by C. W. Baskin. Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1966. 230 p.

22 BUNGE, W.: Theoretical Geography. Lund 1962.

23 Eugen Wirth levele Peter Schöllerhez (1967. 11. 23.)

24 J. G. Borchert levele Peter Schöllerhez (1981. 02. 01.)

25 Nem tévedés: a király ekkor már 86 éves volt.

26 HOTTES i. m. p. 68.

27 Lásd 23. lábjegyzet.

hat héttel ezelőtt Bad Godesberg-ben a Német Geográfusnapokon, amikor a vita során szólásra jelentkezett, csekély vigasz egy olyan embernek, aki szegényes körülmények között, a közvéleménytől szinte teljesen figyelmen kívül hagyva él. Ezért az elmúlt hetekben gyakran gondoltam arra, hogyan lehetne Christallert még halála előtt valóban látható módon kitüntetni és megtisztelni. Mint Gradmann egykori tanszéke vezetőjének különösen szívügyem egy Gradmann tanítvány megtisztelése. A kezem azonban sajnos meg van kötve. A legszebb kitüntetés egy Dr. h. c. lenne, az Erlangeni Egyetem Bölcsészettudományi Karán azonban nem lehet díszdoktor, mert egykoron éppen ezen a fakultáson doktorált. Tekintettel Christaller kutatási területére, a természettudományi kar nem jöhet szóba, így lehetőségként marad egy másik egyetem.

Ebben a helyzetben átgondoltam, hogy melyik egyetem jöhet számításba. Egészen biztos, hogy Bochum lenne a legjobb: mind Te, mint vezető városföldrajzosaink egyike, mind pedig HOTTES kolléga, mint gazdaságföldrajzos megalapozott ítéletet tudtok mondani CHRISTALLER teljesítményéről és ezzel a díszdoktorságot a fakultásnál és a szenátusban megalapozhatjátok és legjobb lelkiismerettel javasolhatjátok. Kérlek, HOTTES úrral együtt gondoljátok át a dolgot!

Szívélyes üdvözlettel

Eugen Wirth

SCHÖLLER és HOTTES gyorsan lépett, így 1968 áprilisának végén már értesítették is a cím odaítéléséről. CHRISTALLER válaszlevelében jelezte, hogy 1968. június 12–16. között Lundban lesz hasonló ügyben – ha egészségi állapota megengedi az utazást. A levélből az is kiderült, hogy tisztában volt SCHÖLLER szerepével a díszdoktorságában[28].

Végül is CHRISTALLER 1968. június 19-én kapta meg a díszdoktori címet Bochumban. Egyfajta szakmai elismerést jelentett az is, hogy a Geographische Zeitschrift 1968. évi 2. számát CHRISTALLERnek szentelte. Ebben a már említett visszaemlékezésén kívül helyet kapott többek között HOTTES és SCHÖLLER életművét méltató tanulmánya is[29].

Élete alkonyán anyagi helyzete is rendeződött valamelyest. Az idegenforgalommal kapcsolatos kutatásait hathatósan támogatta anyagilag az Akademie für Raumforschung und Landesplanung, 1968 októberétől pedig a hesseni tartományi kormánytól kapott havi 400 márka „tiszteletbeli nyugdíjat". Egyszeri támogatásként az NSzK elnökétől is kapott 2000 márkát, s a kollégái is gyűjtöttek a súlyosan beteg CHRISTALLERnek[30]. Hatalmas összegek nem gyűltek ugyan össze, röviddel halála előtt mégis azt mondta, hogy „életemben először nem kell a pénz miatt aggódnom"[31].

Hosszú szenvedés után 1969. március 9-én halt meg egy klinikán Königstein im Taurus-ban. 76. születésnapját már nem érte meg.

5. Szubjektív befejezés

A hagyatékot és más anyagokat áttanulmányozva sem lett világos, hogy miért

---

28 CHRISTALLER levele R. Hoeppener professzorhoz (1968. 05. 02.)

29 HOTTES, K. H. u. SCHÖLLER, P.: Werk und Wirkung Walter Christallers. Geographische Zeitschrift 1968. H. 2.

30 HOTTES i. m. 68.

31 Uo.

siklott így félre CHRISTALLER sorsa, miért nem tudott még egy szokványos tudományos karriert sem befutni. Amikor a német kollégákkal való beszélgetés közben felmerült a téma, nem bizonyultak túlságosan közlékenyeknek. Annyi azonban kiderült, hogy több tényező is szerepet játszhatott mellőzésében. Ezek közé tartozik, hogy az 1950-es, de még a 60-as években is a német geográfia még meglehetősen konzervatív, az új eszmékre még nem volt annyira fogékony. Ebből az aspektusból nézve CHRISTALLER túlságosan korán jött.

Talán ennél is fontosabb, hogy CHRISTALLER sorsát főleg pártpolitikai szempontok döntötték el. A német geográfusok akkortájt jelentős részben inkább jobboldaliak voltak, s ezért nem szimpatizáltak a szocialista–kommunista nézeteket valló CHRISTALLERrel. Ma már nehéz megérteni, de akkoriban az egyes geográfusok megítélésében a pártpolitikai szempontok nem elhanyagolható szerepet játszottak[32]. Ennek egyik lecsapódása volt CHRISTALLER állítólagos náci múltjának a felemlegetése, amire aligha került volna sor, ha más a pártállása. Ezt alátámasztja az is, hogy a Hitler-érában magukat lényegesen jobban exponáló kollégái különösebb zökkenő nélkül folytathatták pályájukat. Volt pl. olyan geográfus, aki közel egy évig volt amerikai vizsgálati fogságban, mégis fényes karriert futott be ezután, s egyike volt a legismertebb német földrajzosoknak.

Ennyi év után, s ráadásul külföldről nézve aligha lehet a CHRISTALLER-jelenség mélyére hatolni, s minden ágát–bogát feltárni. A jelen tanulmány csak arra vállalkozhatott, hogy felvillantsa egy nagy geográfus nem mindennapi pályafutását.

---

[32] Karl Ruppert megállapítása a szerzőhöz írt levelében (2000. 02. 08.)

Függelék

TÓTH József válogatott munkáinak bibliográfiája

Könyvek, könyvfejezetek

BECSEI J.–TÓTH J. 1974: Békés megye településföldrajza. In: Békés megye gazdaságföldrajza (Főszerk.: KRAJKÓ GY.) Békéscsaba, pp. 421–466.

TÓTH J. 1976: Békéscsaba történeti demográfiája. In: Békéscsaba földrajza. Szerk.: TÓTH J. Békéscsaba, pp. 71–105;
Békéscsaba népessége. Uo. pp. 165–186;
Békéscsaba vonzáskörzete. Uo. pp. 371–384;
Békéscsaba helye és szerepe a magyar településhálózatban. Uo. pp. 385–414;
Békéscsaba távlati fejlesztése. Uo. pp. 511–526,

TÓTH J. 1977: Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. A centrumok szerepe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrálódásában. Földrajzi Tanulmányok 14. Akadémiai Kiadó, Bp. 142 p.

TÓTH J. 1980: Az Alföld népesedési viszonyai. In: ZOLTÁN Z. Szerk.: A változó Alföld. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 103–114.

TÓTH J. 1980: Mezőberény hierarchiaszintje és vonzáskörzete. In: Mezőberény, a helyét kereső kisváros. Szerk.: TÓTH J. Békéscsaba, pp. 167–175;
Mezőberény népessége. Uo. pp. 45–57;
Mezőberény helye és szerepe a közép-békési városrégióban. Uo. pp. 177–186.

TÓTH J. 1981: A Dél-Dunántúl térszerkezete vonzáscentrum- és vonzáskörzet-vizsgálatok alapján. In: A Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl). Magyarország tájföldrajza, 4. kötet. Szerk.: ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 581–594.

TÓTH J. 1982: A város felszabadulás utáni népesedése, mai demográfiai helyzete. In: Cegléd története. – Studia Comitatensia 11. Szerk.: IKVAI N. Szentendre, pp. 525–549.
Cegléd szerepe hazánk településrendszerében Uo. pp. 550–559.

TÓTH J. 1983: Települések. In: Csongrád megye gazdasági földrajza. Főszerk.: KRAJKÓ Gy. Szeged, pp. 191–227 és pp. 237–241.

RAKONCZAI J.–TÓTH J. 1984: Békés megye. In: Budapest és a megyék földrajza. Szerk.: FRISNYÁK S. Bp.: Tankönyvkiadó, pp. 71–94.

TÓTH J.–RAKONCZAI J. 1984: Szolnok megye. In: Budapest és a megyék földrajza. Szerk.: FRISNYÁK S. Bp.: Tankönyvkiadó, pp. 306–324.

TÓTH J, 1984: Települések, városok. In: Bács-Kiskun megye gazdaságföldrajza. Szerk.: KRAJKÓ Gy.–MÉSZÁROS R. Kecskemét, pp. 115–154.

TÓTH J. 1988: Urbanizáció az Alföldön. Bp.: Akadémiai Kiadó, 200 p.

TÓTH J. 1997: Településrendszer. In: PERCZEL GY. Szerk.: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Budapest, pp. 537–584.

TÓTH J. 1997: Régiók Magyarországon. In: PERCZEL GY. Szerk.: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Budapest, pp. 585–645.

TÓTH J.–TRÓCSÁNYI A. 1997: A magyarság kulturális földrajza. Pannónia könyvek, Pécs, 224 p.

BÁNLAKY P.–BOKOR B.–TÓTH J. 1999: A terület és településfejlesztés társadalmi összefüggésrendszere. Pécs, 308 p.

Tanulmányok, cikkek

TÓTH, J. 1966: Die Arbeitskräftenziehung der Städte im südlichen Teil der Grossen Tiefebene (Süd-Alföld). Acta Geographica, Szeged, 6. évf. pp. 89–126.

TÓTH, J. 1967: Der Zuwachs der ungarischen Städte zwischen 1960–1965. Acta Geographica, Szeged, 7. évf. pp. 81–104.

TÓTH, J. 1968: Einige Eigenheiten der räumlichen Konzentrierung der Bevölkerung im Südlichen Teil der Grossen Tiefebene (1966–1967). Acta Geographica, Szeged, 8. évf. pp. 61–74.

TÓTH, J. 1969: Die Hauptperioden der zahlenmässigen Gestaltung der Bevölkerung im südlichen Teil der Grossen Tiefebene zwischen 1869–1969. Acta Geographica, Szeged, 9. évf. pp. 41–61.

TÓTH, J.–KRAJKÓ, GY.–PÉNZES, I. 1969: Einige Fragen der Szegeder Agglomeration. (Die Lage und die ökonomische Entwicklung von Szeged). Acta Geographica, Suppl., 9. évf. pp. 3–29.

TÓTH J. 1969: A népesség területi koncentrálódásának néhány jellegzetessége a Dél-Alföldön (1960–1967). Földrajzi Értesítő, 18. évf. pp. 345–356.

KRAJKÓ, GY.–TÓTH, J. 1969: Die Arbeitskraftewirtschaft der Stadt Szeged. Acta Geographica. Suppl., Die Lage und die ökonomische Entkwicklung von Szeged. Szeged, 9. évf. pp. 29–60.

PÉNZES, I.–TÓTH, J. –ABONYI, GY. 1969: Der Anziehungskreis von Szeged. Die Lage und die ökonomische Entwicklung von Szeged. Acta Geographica, Suppl., Szeged, 9. évf. pp. 61–123.

PÉNZES, I.–TÓTH, J. 1969: Einige Fragen der Zonalitat der landwirtschaftlichen Produktion in der Umgebung Szegeds. Die Lage und die ökonomische Entwicklung von Szeged. Acta Geographica, Suppl., Szeged, 9. évf. pp. 161–190.

TÓTH, J. 1970: Demilitation of the attraction areas of centres of the Southern Great Plain on the basis of long-distance calls. Acta Geographica, Szeged, 10. évf. pp. 87–94.

TÓTH J. 1970: Szeged élelmiszerellátása és kereskedelmi szerepköre. Földrajzi Értesítő, 19. évf. pp. 164–180.

KRAJKÓ GY.–PÉNZES I.–TÓTH J. 1970: A szegedi agglomeráció népességalakulásának néhány kérdése. Földrajzi Közlemények, 18. évf. pp. 129–146.

PÉNZES I.–TÓTH J. 1970: Szeged egészségügyi vonzáskörzete és igazgatási-szervezési szerepköre. Földrajzi Értesítő, 19. évf. pp. 303–314.

TÓTH J. 1971: Adatok Tiszasziget és a környező községek történeti földrajzához. Szeged.

TÓTH J. 1971: Adatok Tiszasziget településföldrajzához. Szeged.

TÓTH, J. 1971: The territorial differences of the changes in the peripheral population of the southern part of the Great Hungarian Plain 1960–1970. Szeged.

TÓTH J.–PÉNZES I. 1971: Szeged oktatási-kulturális vonzása és idegenforgalma. Földrajzi Értesítő, 20. évf. pp. 51–62.

TÓTH J.–PÉNZES I. 1971: Szeged vonzáskörzete. Földrajzi Értesítő, 20. évf. pp. 153–158.

PÉNZES, I.–TÓTH, J.–BÉLA, D. 1971: The Relations of the Health Centers of the Southern Part of the Great Hungarian Plain. Acta Geographica, Szeged, 11. évf. pp. 67–81.

TÓTH, J. 1972: Characteristic Features of the Population Growth in the Central Settlements of Hungary in 1960–1970. Acta Geographica, Szeged.

TÓTH J. 1972: A külterületi (tanyasi) népesség változásának területi különbségei Dél-Alföldön (1960–1970). Földrajzi Értesítő. 21. évf.

PÉNZES I.–TÓTH J.–BÉLA D. 1972: A Dél-Alföld egészségügyi központjainak hierarchiája és vonzáskörzetei. Földrajzi Értesítő, 21. évf.

TÓTH, J. 1973: The Role of the Hierarchic Level in the Occupational Reorganization of the Southern Part of the Great Hungarian Plain (1960–1970). Acta Geogr. Tom. XIII. Szeged, pp. 97–105.

TÓTH J.–PÉNZES I.–BÉLA D. 1973: A Dél-Alföld oktatás központjainak hierarchiája és vonzáskörzetei. Földrajzi Értesítő XXII. évf. 2–3. pp. 289–296.

PÉNZES I.–TÓTH J. 1973: A Dél-Alföld egészségügyi központjainak egymás közötti és külső kapcsolatai. Földrajzi Értesítő XXII. évf. 4. pp. 467–478.

TÓTH J. 1973: A központi települések 1960–1970 közötti népességnövekedésének jellegzetességei Magyarországon. Földrajzi Közlemények, XXI. évf. 3–4. pp. 252–262.

TÓTH J. 1974: A dél-alföldi vonzásközpontok vonzásterületének elhatárolása az interurbán telefonhívások alapján. Földrajzi Értesítő, XXIII. évf. pp. 55–61.
TÓTH J. 1975: Az alföldi városok szerepéről, népességföldrajzi megközelítésben. Városépítés, 5. pp. 18–19.
TÓTH, J.–TÁNCZOS-SZABÓ, L. 1976: A detailed regional-structural analysis of migration (on the example of Békéscsaba) Geography of Population. Moszkva, IGU Section 7. pp. 93–96.
TÓTH, J.–DÖVÉNYI, Z.–MOSOLYGÓ, L. 1976: Examination of the connection between attraction-area and regionalization. General Economic Geography. Moszkva, IGU Section 6. pp. 343–347.
TÓTH J. 1976: Adalékok az alföldi városfejlődési ütem értékeléséhez. Földrajzi Értesítő 2–4. pp. 353–359.
TÓTH J. 1977: Gondolatok a közép-békési centrumok koordinált fejlesztésének szükségességéről és lehetőségeiről. Békési Élet, XII. évf. 3. sz. pp. 339–347.
TÓTH J. 1978: A Dél-Dunántúl gazdasági térszerkezete. Földrajzi Értesítő, 2. sz. pp. 205–222.
TÓTH J. 1979: A közép-békési városegyüttes – egy policentrikus agglomeráció körvonalai. MTA Dunántúli Tudományos Intézetének közleményei 26. Pécs, pp. 89–95.
TÓTH, J. 1979: Relation Pattern of the Towns in the Great Plain. Geograficky casopis, 31. évf. 1. Bratislava, pp. 33–42.
TÓTH J. 1980: A területfejlesztés eredményei és feladatai az Alföldön. Alföldi Tanulmányok IV. pp. 147–163.
TÓTH J. 1980: Összegző megjegyzések a közép-békési centrumok koordinált fejlesztése kérdésében folytatott vitához. Békési Élet, XV. évf. 2. pp. 214–225.
TÓTH J. 1981: A városhálózat funkcionális, strukturális és területi sajátosságai az Alföldön. Alföldi Tanulmányok, V. kötet, pp. 105–112.
TÓTH J. 1981: Óriásfalvak – kisvárosok? – az alföldi településrendszerben. In: Változó alföldi falu és a gazdaság. TÓTH J. (szerk.): Békéscsaba, pp. 56–78.
TÓTH J. 1981: A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő, XXX. évf. 2–3. sz. pp. 267–291.
BECSEI J.–TÓTH J. 1981: Az alföldi agrárvárosok fejlődése. Szociológia. 3–4. sz. pp. 342–344.
TÓTH J. 1982: Az Alföld II. világháború utáni népesedésének néhány sajátossága. Alföldi Tanulmányok, VI. kötet, pp, 153–174.
TÓTH J. 1982: Békés megye népesedésének fő vonásai az utóbbi három évtizedben. Békési Élet, XVII. évf. l. sz. pp. 3–17.
TÓTH J. 1982: A magyar gazdaság térszerkezeti egységeiről. Területi Kutatások, 5. sz. pp. 42–51.
TÓTH J. 1982: Falvak vagy kisvárosok Békés megyében. – Városépítés, 2. sz. pp. 4–7.
TÓTH J. 1983: Településfejlesztési stratégiánk változása és az Alföld. Alföldi Tanulmányok; VII. Békéscsaba, pp. 135–165.
TÓTH J.–CSATÁRI B. 1983: Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. Területi Kutatások, 6. pp. 78–92.
TÓTH, J.–DÖVÉNYI, Z. 1983: Actual and possible role of small towns in the settlement network of the Great Hungarian Plain. Acta Geographica Szegediensis, XXIII. pp. 97–107.
TÓTH, J. 1984: Peculiarities in the process of urbanization on the Great Hungarian Plain. In: Geographical Essays in Hungary. Eds.: ENYEDI Gy.–PÉCSI M. Bp.: IGU Hung. Net. Com. Geogr. Research Inst. of the Hung. Acad. of Sci., pp. 112–123.
TÓTH J. 1984: A településnagyság és a népesedés közötti kapcsolatok az Alföldön. Alföldi Tanulmányok, VIII. Békéscsaba, pp. 121–141.
TÓTH J. 1984: Területfejlesztési politikánk és a beruházások. In: Népgazdasági tervezés és területfejlesztés. Szerk.: NAGY L. Szeged, pp. 49–73.
TÓTH, J, 1984: Die wichtigsten Charakterzüge der Urbanisierung im Gebiet der Grossen Ungarischen Tiefebene. Greifswalder Geographische Arbeiten, 3. Urbanisierung in agrarstrukturierten Gebieten. Greifswald, pp. 127–134.
TÓTH J. 1985: Az orosházi tanyavilág átalakulásának országos és alföldi összefüggései. In: Az orosházi tanyavilág átalakulása: Tanulmánykötet. Szerk.: TÓTH J. – Orosháza, pp. 9–19.

TÓTH J. 1985: A településegyüttesek kutatásának problematikája a közép-békési térség példáján. In: Vonzáskörzetek – agglomerációk II. Szerk.: RECHNITZER J. – Bp.: Akad. K., pp. 69–100.
TÓTH J. 1985: Az urbanizációs folyamat néhány elméleti kérdése – különös tekintettel az Alföld helyzetére. Alföldi Tanulmányok 9. pp. 123–138.
TÓTH, J. 1986: Rural Development Issues in Peripheral Areas. Case Study of the Mid-Békés Settlement Ensemble. In: Rural Development Issues in Industrialized Countries. Eds.: ENYEDI, Gy.–VELDMAN, J. – (Pécs): MTA RKK, pp. 106–113.
TÓTH J. 1986: A rangkoefficiens alkalmazása a városfejlődés regionális ütemkülönbségeinek kimutatására – különös tekintettel az Alföldre. Alföldi Tanulmányok 10. pp. 115–136.
TÓTH J. 1986: Az Alföld helye és szerepe a magyarországi településrendszerben. Településfejlesztés, 3. pp. 11–16.
TÓTH, J. 1986: Some Features in the Development of Towns in the Hungarian Plain. Acta. Geographica, Tomus 26, Szeged, pp. 127–139.
TÓTH J. 1987: A térfelosztás és a regionális érdekérvényesítés néhány kérdése. In: 2. Alföld ankét. Szerk.: LENGYEL I. – Békéscsaba, pp. 3–20.
TÓTH J. 1987: Az alföldi mezővárosok esélyei településfejlődésünk új szakaszában. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: NOVÁK, L.–SELMECZI, L. Nagykőrös, pp. 733–749.
TÓTH J. 1987: Az alföldi urbanizációs folyamat kutatásából adódó fontosabb megállapítások és következtetések. Alföldi Tanulmányok; 11. pp. 99–111.
TÓTH J. 1987: Régiók és/vagy megyék? – Tér és Társadalom, 2. pp. 77–80.
TÓTH, J.–SCHMIDT, R.–BINA, J. 1988: Geselschaftliche Grundlagen und Geographische Aspekte der Urbanisierung unter sozialistichen Bedingungen. In: Wissentschaftliche Mitteilungen 25. Leipzig: Institut für Geographie und Geoökologie der Akademie der Wissenschaften der DDR, pp. 11–18.
TÓTH J.–CSATÁRI B. 1988: Az urbanizálódás területi különbségei. Statisztikai Szemle 66. 3. pp. 244–258.
TÓTH J. 1989: A területi érdekérvényesítés kérdése és az Alföld térszerkezeti egységei. Alföldi Tanulmányok, 12. évf. pp. 100–114.
TÓTH J. 1989: Reform, regionális fejlődés, földrajz. Földrajzi Közlemények, 1–2. pp. 41–50.
TÓTH, J. 1990: Depopulation of Rural Areas in Hungary. In: STASIAK, A.–MIROWSKI, W. (e.): The Processes of Depopulation of Rural Areas in Central and Eastern Europe. Warszawa, pp. 236–251.
TÓTH J. 1990: Településrendszerünk fejlődésének új szakasza és az Alföld. Alföldi Tanulmányok, XIII. kötet, pp. 105–116.
TÓTH J. 1990: A tudományos minősítéssel rendelkezők születési, lakó- és munkahelyeinek területi sajátosságai. In: TÓTH J. Szerk.: Tér – idő – társadalom. Huszonegy tanulmány ENYEDI Györgynek. Pécs, pp. 227–274
TÓTH, J. 1990: Historical and Todays Socio-Economic Conditions of Regionalism in Hungary. In: SLUGOCKI, J. (ed.): Papers for the Conference "Regionalism in Europe". Bydgoszcz. pp. 27–61.
TÓTH, J. 1991: Units of Spatial Structure as Tools for Enforcing Regional Interests and for Regional Development. Acta Geographica, Szeged, pp. 119–132.
TÓTH J. 1991: Globális világproblémák. In: GÖCSEI I.–JÁKI K. Szerk.: Fejezetek napjaink gazdaságföldrajzából. Győr, pp. 7–20.
TÓTH J. 1991: A településfejlődés regionális különbségei. Településfejlesztés, Budapest, pp. 28–29.
TÓTH J. 1991: A gazdasági folyamatok és a népesedés kölcsönhatásának fő vonásai az 1980-as években. In: KOVÁCS T. Szerk.: Válság és kiút. Pécs, pp. 84–87.
TÓTH J. 1991: Globális világproblémák. In: BERNÁTH J. Szerk.: A gazdaságföldrajz tanítása ma. Pécs, pp. 105–119
TÓTH J. 1992: A megyék és a kvázi-régiók. In: Európába megy-e a megye? Pécs, pp. 81–83.
TÓTH, J. 1992: Villages, Cities, Counties, Regions and Pecularities of Urbanization in Hungary. In: "W. ZSILINCSAR (ed.): Zur ökonomischen und ökologischen Problematik der Städte Ostmitteleuropas nach der politischen Wende. Graz, pp. 10–46.

TÓTH J. 1992: A Kárpátok – Tisza Régió az Alpok-Adria Munkaközösség nyomdokain. In: LIGETVÁRY F-NÉ. Szerk.: Regionális politikák és fejlesztési stratégiák az Alpok-Adria térségben. Keszthely, pp. 78–88.
TÓTH J. 1993: Gondolatok a megye múltjáról, jelenéről és jövőjéről. In: Európába megy-e a megye? Pécs, pp. 149–154.
TÓTH, J. 1993: Regionalism and Ethnic Distibution in Today' s Hungary. In: Discussion Papers in Geolinguistias, No. 19–20. Sheffield, pp. 50–71.
TÓTH, J. 1993: Transformation Tendencies of the Hungarian System of Settlement. In: HAJDU, Z. (ed.) Hungary: Society, State, Economy and Regional Structure in Transition, Pécs, pp. 155–183.
AUBERT, A.–TÓTH, J. 1993: Die historischen und statistischen Grundzüge und das Verteilungsbild der Nationalitäten in Ungarn. In: BÜTTNER, M.–LEITNER W. (Hrsg.): Beziehungen zwischen Orient und Okzident. Bochum, pp. 258–281.
TÓTH J. 1993: Nagyvárosok a magyar településrendszerben. Comitatus III. 7–8. pp. 40–53.
TÓTH J. 1993: Tézisek az Alföld településrendszerének fejlesztési lehetőségeiről. Településfejlesztés, 3. pp. 26–32.
TÓTH J. 1993: A terület- és településfejlesztés kölcsönhatása és egysége. Comitatus, 10. pp. 6–10.
TÓTH J. 1993: Napjaink világgazdasági változásai és Magyarország In: JÁKI K. Szerk.: Aktuális problémák a földrajztanításban Győr, pp. 86–100.
TÓTH J. 1993: Regionális folyamatok Magyarországon. Településfejlesztés, 5. pp. 42–53.
TÓTH J. 1993: Területi egyenlőtlenségek Magyarország népesedésében. In: ENYEDI Gy. Szerk.: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon Budapest, pp. 297–331.
TÓTH J. 1994: A városokra épülő középszint lehetősége. In: Európába megy-e a megye? Pécs, pp. 119–124.
TÓTH, J. 1994: Regionalism and Minorities in Hungary. In: KAWASHIMA T.–VASKO, T. (ed.): Proceedings of the Second International Colloquium on Regional Development. IIASA, Laxemburg, pp. 27–56.
TÓTH, J. 1994: Urbanization and Spatial Structure in Hungary. GeoJournal 4. Dordrecht–Boston–London, pp. 343–350.
TÓTH J. 1994: Egy aktuális szemléleti problémakör a globalitás és lokalitás értelmezése. In: SIMON I.–BOROS L. Szerk.: Földrajzi tanulmányok dr. FRISNYÁK Sándor 60. születésnapja tiszteletére. Miskolc–Nyíregyháza, pp. 35–42.
TÓTH J. 1995: A társadalmi-gazdasági tér. In: Tér és Társadalom. Szerk.: SZOBOSZLAI Zs. Szolnok: Juss Alapítvány, pp. 24–32 p.
TÓTH, J. 1995: Migration and Gender in Hungary. In: Migration and Gender. Ed.: HAUMGH, P.–FAIRHURST, J. Pretoria, pp. 46–47.
TÓTH, J. 1995: Regionalism and the Solid Waste Problem. In: Local Enviromental Management, Bp., pp. 43–53.
TÓTH J. 1995: Regionális fejlesztési politikánk és a Déli Autópálya. Pécsi Műszaki Szemle. 38. 1–4. pp. 21–30. p.
TÓTH, J. 1995: Some Qualitions of Environment and Sustainable Development in East-Central Europe. In: Abstracts of International Seminar on Environment, Sustainable Development and Human Health. Ed.: SINGH, O. Varanasi, pp. 24–25.
TÓTH, J. 1995: The Interaction of Social-Economic Development and Enviromental Economy. In: Environmental Policy and Practice in Eastern and Western Europe. Ed.: FODOR I.–WALTER, G. P. Pécs: Center for Regional Studies, pp. 59–63.
TÓTH, J.–TRÓCSÁNYI, A. 1995: Hungary: Population Growth and Forecast. Eurogeo. 7. pp. 81–82.
TÓTH, J. 1995: Border region and ethnic minorities in Hungary. In: Some new aspects of regional planning in Poland and Hungary. (Eds.: K. MIROS–A. DURÓ) Warsaw, pp. 1–20.
TÓTH J. 1996: Eredmények és feladatok az Alföld településrendszerének kutatásában. Pécs, 20 p. (Közlemények a JPTE Általános Társadalom-földrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről 5.)
TÓTH J. 1996: A földrajztudomány néhány alapkérdéséről. In: Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből. Szerk.: GOLOBICS P.–TÓTH J.) Pécs, JPTE TTK

TÓTH, J. 1996: New politics to promote sustainable rural system. A case of Eastern European countries. In: Geographical perspectives on sustainable rural systems. (Eds.: H. SASAKI–I. SAITO et al.) Kaisei, Tokyo, pp. 490–506.
TÓTH, J.–GOLOBICS, P. 1996: New possibilities for cooperation in the East-Central and Eastern European countries after the political changes. In: Városok, vonzáskörzetek, határmenti térségek. Szerk.: AUBERT, A.) Pécs, pp. 1–18.
TÓTH J. 1996: A regionális fejlődés kezdetei és mai problémái a Kárpát-medencében. In: Határon innen-határon túl. 4–6. Szerk.: PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. Szeged, pp. 27–44.
TÓTH J.–GOLOBICS P. 1996: Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. In: Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: FRISNYÁK S. Nyíregyháza, pp. 107–120.
TÓTH J. 1996: A terület- és településfejlesztés kapcsolatának egy lehetséges értelmezése. In: Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből. Szerk.: GOLOBICS P.–TÓTH J. Pécs, pp. 297–307.
TÓTH J. 1996: Területi különbségek a hazai urbanizálódás 1870–1980 közötti ütemében. In: Válogatott tanulmányok Magyarország társadalomföldrajzából. Szerk.: VUICS T.) Pécs, pp. 7–14.
TÓTH, J. 1996: Transition to the market-oriented society improves the environment in East-Central-Europe. In: Environmental problems and possible solutions in the Carpathian Basin. (Ed.: HALASI-KUN, G. J.) Pécs–Zagreb, Centre for Regional Studies, pp. 205–224.
TÓTH J. 1997: A kulturális földrajz célja és tudományrendszertani helye. In: TERTS I. Szerk.: Nyelv, nyelvész, társadalom. I. kötet. Budapest–Pécs, pp. 309–319.
TÓTH, J. 1997: Rural Areas in Hungary in the Beginnning of 1990-s. In: CSATÁRI, B.–SZABÓ, G.–TÓTH, J. (Eds): Papers of the Symposium „The Impact of Political Changes on Rural Areas of East-Central-Europe. Pécs, pp. 19–44.
FODOR, I.–LOVÁSZ, GY.–TÓTH, J. 1997: Natural Values of Mecsek Mountains. In: Studia Phytologica Inbilaria, Pécs, pp. 67–73.
TÓTH J. 1997: Településrendszerünk legkisebb elemei. In: DÖVÉNYI Z. Szerk.: Tér – Gazdaság – Társadalom. – Huszonkét tanulmány BERÉNYI Istvánnak. Budapest, pp. 205–226.
TÓTH, J. 1997: Historische und aktuelle sozioökonomische Bestimmungfaktoren der südtransdanubien Region. In: FATA, M. (ed.): Die Schwäbische Türkei. Sigmaringen, pp. 93–114.
TÓTH, J. 1997: Visions of the Development of Middle- and East-Europe in the Future on the Base of the Expansion of the European Union. Arbeitsmaterialen zur Raumordnung und Raumplanung 165. Bayreuth, pp. 36–52.
TÓTH, J.-TRÓCSÁNYI, A.-WILHELM, Z. 1997: Regions and International Relationship in the Carpatian Basin. In: DROZG, V. (ed.): New Directions in Regional Development. Maribor, pp. 21-36.
TÓTH J. 1997: Földrajztudomány: egy régi-új diszciplína. Tudományos dialóg, 1. Pécs, pp. 22–27.
TÓTH J. 1997: Régiók a Kárpát medencében. In: PAP N.–TÓTH J. Szerk.: Európa politikai földrajza. Pécs, pp. 223–236.
GOLOBICS, P.–TÓTH, J. 1997: The Past, the Present and the Future of Regional Cooperation in the Carpathian Basin and Bordering Regions. Geography within the Context of Contemporary Development. Abstract Book, Cluj-Napoca, pp. 6–7.
TÓTH J. 1997: Földrajztudomány – egy régi – új diszciplína. Földrajztanítás, 3–4. Budapest, pp. 1–5.
TÓTH J. 1998: A földrajz néhány alapkérdése és a kulturális földrajz. In: MÉSZÁROS R.–TÓTH J. Szerk.: Földrajzi kaleidoszkóp. Tanulmányok KRAJKÓ Gy. professzor 70. születésnapjára. Pécs–Szeged, pp. 59–72.
TÓTH, J. 1998: Geography science: an old-new discipline. In: BASSA, L.–KERTÉSZ, Á. (eds.): Windows on Hungarian Geography. Contribution to the Regional Geographical Conference. Lisboa, Portugal, Budapest. pp. 111–116.
TÓTH J. 1998: A Felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: FRISNYÁK S. Szerk.: A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 255–262.
TÓTH J. 1998: A társadalmi-gazdasági tér kérdései. In: VUICS T.–CSAJÁGHY N. Szerk.: Előadások a társadalomföldrajz köréből. Pécs, pp. 5–13.

TÓTH J. 1998: Magyarország az új világgazdasági rendben. In: VUICS T.–CSAJÁGHY N. Szerk.: Előadások a társadalomföldrajz köréből. Pécs, pp. 176–194.
GOLOBICS, P.–TÓTH, J. 1998: International regional cooperation of the border areas in Hungary. In: KOTER, M.–HEFFNER, K. (ed.): Borderlands and transborder regions – geographical, social and political problems. Region and regionalism. N° 9. Univ. of Lodz. Silesian Institute in Opole, pp. 68–73.
TÓTH, J.–GOLOBICS, P. 1998: Spatial and environmental problems of border regions in East central-Europe, with special reference to the Carpathian Basin. In: P. KIVELL-P.–ROBERTS, G. P. WALKER (ed.): Environment, Planning and Land Use. Ashgate, Alderhot–Brookfield, USA–Singapore–Sydney, pp. 40–52.
TÓTH J.–PAP N. 1999: A régiók kialakulása, térszerkezeti kérdései. BM. Pécs, 28 p.
TÓTH J. 1999: Az egyetem kapcsolatrendszere. In: NAGY F. Szerk.: Az egyetem és társadalmi környezete. Pécs, pp. 7–11.

Szerkesztések

TÓTH J. 1976: Békéscsaba földrajza. Békéscsaba.
TÓTH J. 1980: Mezőberény, a helyét kereső kisváros. Békéscsaba.
TÓTH J. 1990: Tér – idő – társadalom. – Huszonegy tanulmány ENYEDI Györgynek. Pécs, 506 p.
AUBERT, A.–ERDŐSI, F.–TÓTH, J. 1993: Regional Problems in East-Central-Europa after the Political Changes. Pécs; 163 p.
TÓTH J. 1993: A szolnoki agglomeráció. Strukturális jellemzők és fejlesztési lehetőségek. Pécs, 389 p.
GOLOBICS P.–TÓTH J. 1996: Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből. Pécs.
CSATÁRI, B.–SZABÓ, G.–TÓTH, J. 1997: Papers of the Symposium „The Impact of Political Changes on Rural Areas of East-Central-Europe. Pécs. 298 p.
TÉSITS R.–TÓTH J. 1997: Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából I. Pécs, 356 p.
PAP N.–TÓTH J. 1997: A regionalizmus annotált bibliográfiája. Pécs, 148 p.
PAP N.–TÓTH J. 1997: Európa politikai földrajza. Pécs, 241 p.
TÓTH J.–WILHELM Z. 1998: A társadalmi-gazdasági aktivitás területei-környezeti problémái. Pécs, 426 p.
MÉSZÁROS R.–TÓTH J. 1998: Földrajzi kaleidoszkóp. Tanulmányok KRAJKÓ GYULA professzor 70. születésnapjára. Pécs-Szeged, 365 p.
TÓTH, J. –LÁSZLÓ L. 1998: Gondolatok a településről. BM Kiadó. Budapest, 88 p.
PAP, N.–SZÁSZ, I.–TÓTH, J. 1999: Geographic Issues of the Development of a Rising Region Pécs, 84 p.
TÉSITS R.–TÓTH J. 1999: A társadalmi minimumtól a jólétig. Pécs, 238 p.
TÓTH J.–WILHELM Z. 1999: Változó környezetünk. Pécs, 352 p.
TÉSITS R.–TÓTH J. 1999: Kommunikáció térben és időben. Pécs, 250 p.